ЛЕНИН

ДРУКУЄТЬСЯ
ЗА ПОСТАНОВОЮ
ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ
КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ
РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

* * *

УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ
ДРУКУЄТЬСЯ
ЗА ПОСТАНОВОЮ
ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ
КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ
УКРАЇНИ

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

ЛЕНІН

ПОВНЕ ЗІБРАННЯ ТВОРІВ

7

ИНСТИТУТ МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА при ЦК КПСС

В. И. ЛЕНИН

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

ИЗДАНИЕ ПЯТОЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
МОСКВА · 1967

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ при ЦК КПРС

В. І. ЛЕНІН

ПОВНЕ ЗІБРАННЯ ТВОРІВ

Переклад з п'ятого російського видання

ВИДАВНИЦТВО
ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ УКРАЇНИ
КИЇВ · 1970

В. І. ЛЕНІН

ТОМ

7

Вересень 1902 — вересень 1903

ПЕРЕДМОВА

До сьомого тому Повного зібрання творів В. І. Леніна входять твори, написані у вересні 1902 — вересні 1903 року, і матеріали II з'їзду РСДРП (проекти статуту і резолюцій, виступи й промови, виголошені Леніним на з'їзді).

Центральне місце в томі належить творам, пов'язаним з боротьбою за створення в Росії революційної марксистської партії, з виробленням її програми й організаційних принципів. Об'єднання російських соціал-демократичних організацій в єдину партію стало особливо невідкладним завданням, коли наприкінці 1902 і влітку 1903 року широко розгорнувся робітничий рух, що свідчило про назрівання революції. Загальний політичний страйк на півдні Росії влітку 1903 року показав величезне зростання класової самосвідомості російського робітничого класу, зростання пролетарської солідарності. Водночас все гостріше давалася взнаки відсутність централізованого керівництва місцевими соціал-демократичними комітетами, що діяли ізольовано один від одного. «Ставало все більш і більш очевидним,— писав згодом В. І. Ленін,— що не досить самого чисто ідейного зв'язку між комітетами. Дедалі відчутніше виявлялася потреба утворити дійсно згуртовану партію, тобто виконати те, що лише намічалося в 1898 році» (Твори, 4 вид., том 7, стор. 429).

Створити революційну партію робітничого класу на ідейних і організаційних основах, розроблених «Искрой», повинен був II з'їзд РСДРП, який підготовляли

іскрівці на чолі з Леніним з літа 1902 року. У зв'язку з цим величезного значення набуло питання про принципи організації партії.

У «Листі до товариша про наші організаційні завдання», яким відкривається цей том, Ленін розвиває і конкретизує план побудови партії, розроблений ним у праці «Що робити?» і в ряді статей, надрукованих в «Искре». Найважливішими принципами, з яких виходив цей план, були централізм і необхідність створення двох партійних центрів, що діяли б погоджено,— Центрального Комітету і Центрального Органу, яка випливала з специфічних умов російського робітничого руху. Ці принципи лягли згодом в основу статуту партії, прийнятого II з'їздом РСДРП.

Спираючись на глибоке знання умов місцевої роботи, Ленін у «Листі до товариша» докладно розробив питання про загальний тип і структуру соціал-демократичних організацій, про функції місцевих партійних комітетів, про створення і напрям роботи заводських організацій як основної ланки соціал-демократичного руху, про завдання районних груп, про роботу партійних пропагандистів, про взаємовідносини місцевих організацій з ЦК і ЦО. «Лист до товариша», розповсюджений у петербурзькій та деяких інших соціал-демократичних організаціях, відіграв велику роль у боротьбі революційних марксистів проти кустарництва, яке насаджували «економісти», у зміцненні іскрівських організаційних принципів.

Організаційні принципи будівництва партії Ленін виробляв і відстоював у непримиренній боротьбі з націоналізмом і сепаратизмом бундівців, які добивалися побудови партії за федеративною ознакою і сприяли тим самим роз'єднанню сил російського пролетаріату. У статтях «З приводу заяви Бунду», «Чи потрібна «самостійна політична партія» єврейському пролетаріатові», у проектах резолюцій II з'їзду РСДРП про місце Бунду в РСДРП і про вихід Бунду з РСДРП, у промовах на з'їзді, а також у статті «Останнє слово бундівського націоналізму», написаній після з'їзду, Ленін викриває націоналістичну позицію Бунду в ор-

ганізаційних питаннях, розвиває й відстоює принцип пролетарського інтернаціоналізму, на основі якого повинна будуватися партія. Піддаючи гострій критиці погляди Бунду, Ленін писав: «...в питаннях боротьби з самодержавством, боротьби з буржуазією всієї Росії ми повинні виступати як єдина, централізована, бойова організація, ми повинні спиратися на весь пролетаріат, без різниці мови й національності, згуртований спільним постійним розв'язанням теоретичних і практичних, тактичних і організаційних питань...» (цей том, стор. 118).

Одночасно з виробленням організаційних принципів будівництва партії Ленін у 1902—1903 роках працює далі над теоретичним обгрунтуванням найважливіших положень, сформульованих в іскрівському проекті програми.

В умовах багатонаціональної держави, якою була Росія, величезне значення для завоювання пролетаріатом союзників, для перемоги революції мала національна програма РСДРП. Вміщені в томі статті «Про Маніфест «Союзу вірменських соціал-демократів»» і «Національне питання в нашій програмі» є першими творами Леніна про національну програму більшовизму. Ленін зазначає, що одним з основних принципів, яким повинні керуватися всі соціал-демократи в національному питанні, є вимога права на самовизначення для кожної нації, що входить до складу держави. Ця вимога означає, що партія пролетаріату повинна завжди і безумовно боротися проти національного гноблення, «*проти будь-якої спроби насильством або несправедливістю* впливати ззовні на народне *самовизначення*» (стор. 101). Згодом Ленін роз'яснював, що, висуваючи в програмі вимогу права націй на самовизначення, РСДРП розуміла його як політичне самовизначення, тобто як право відокремлення і утворення самостійної держави.

Стаття «Національне питання в нашій програмі» є зразком застосування марксистського діалектичного методу до розробки положення про право націй на самовизначення. У цій статті Ленін зазначав, що,

безумовно визнаючи за кожною нацією право на національне самовизначення, революційні марксисти підпорядковують підтримку вимоги національної незалежності інтересам класової боротьби пролетаріату. «Саме в цій умові,— писав він,— і полягає відмінність нашої постановки національного питання від буржуазно-демократичної його постановки. Буржуазний демократ (а також сучасний соціалістичний опортуніст, який іде по його стопах) думає, що демократія усуває класову боротьбу, і через те ставить усі свої політичні вимоги абстрактно, огульно, «безумовно», з точки зору інтересів «усього народу» або навіть з точки зору вічного морального принципу-абсолюту. Соціал-демократ нещадно викриває цю буржуазну ілюзію скрізь і завжди, чи виявляється вона в абстрактній ідеалістичній філософії, чи в постановці безумовної вимоги національної незалежності» (стор. 224).

Роз'яснюючи національну програму більшовизму, Ленін підкреслює, що для успішної боротьби з усіма видами експлуатації і гноблення треба не роздробляти, а об'єднувати сили робітничого класу. «Справа пролетаріату,— писав він,— *тісніше* згуртовувати якнайширші *маси* робітників усіх і всяких національностей, згуртовувати для боротьби *на якомога ширшій арені* за демократичну республіку і за соціалізм» (стор. 100—101).

Дуже великого значення у зв'язку із зростанням революційного піднесення в Росії набувало завдання зміцнення союзу робітничого класу з селянством, залучення селянства на бік партії робітничого класу. Зросла революційна активність селянства навесні 1902 року вилилася в стихійні селянські повстання. Навесні 1903 року Ленін написав брошуру «До сільської бідноти. Пояснення для селян, чого хочуть соціал-демократи». Ця брошура, що є першим зверненням Леніна до селян, являє собою науково-популярний виклад цілей РСДРП та її аграрної програми. В ній розвинуто ідеї марксизму про гегемонію пролетаріату, про союз робітничого класу з селянством, про переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну.

Визначивши найближчу мету робітничої партії в Росії — повалення самодержавства і завоювання політичної свободи для дальшої боротьби за соціалізм, за визволення від насильства, гноблення і злиднів десятків і сотень мільйонів людей,— Ленін показує, що на шлях боротьби проти експлуататорів, на який стали міські робітники, повинна стати й сільська біднота. На основі аналізу класової структури селянства він робить висновок про неминучість і необхідність розгортання класової боротьби на селі. Першочерговим завданням сільської бідноти, вказує Ленін, є боротьба разом з усім селянством проти залишків кріпосництва. Далі Ленін роз'яснює, що сільська біднота лише перший крок, проти поміщицької кабали, може зробити разом з багатими селянами. Остаточно ж позбутися злиднів, звільнитися від експлуатації, сільська біднота може тільки в союзі з робітничим класом. «Ну, а останнього кроку,— пише Ленін,— ніколи не зроблять усі селяни разом: тут уже все багате селянство проти батраків стане. Тут уже нам потрібен міцний союз сільської бідноти з *міськими робітниками соціал-демократами*» (стор. 182). Ленін підкреслює, що керівна роль у цьому союзі належить робітничому класові, який є єдиною силою, здатною не тільки очолити боротьбу всього селянства за знищення залишків кріпосництва, за політичну свободу, але й у союзі з сільською біднотою здійснити соціалістичну революцію, знищити приватну власність на засоби виробництва і побудувати соціалізм.

Характеризуючи становище середнього селянства, яке вся буржуазія намагається привернути на свій бік, Ленін роз'яснює, що завдання пролетарської партії полягає в тому, щоб допомогти середньому селянству знайти його справжніх друзів і встановити міцний союз з біднотою і робітничим класом.

Брошура «До сільської бідноти» була широко розповсюджена в багатьох містах і сільських місцевостях Росії і відіграла велику роль у пропаганді серед селян поглядів революційної соціал-демократії, у завоюванні довір'я сільської бідноти до РСДРП як захисниці її інтересів.

У кількох статтях, вміщених у томі, піддано критиці погляди есерів, роз'яснюється неспроможність і безпринципність їхньої позиції. У статті «Вульгарний соціалізм і народництво, що їх воскрешають соціалісти-революціонери» Ленін викриває перекручення есерами марксистської теорії про класи, їх спробу шукати відмітну ознаку поділу сучасного суспільства на класи в джерелі доходу, а не у відношенні до засобів виробництва. Вульгаризація марксистського вчення про класи, зазначав Ленін, була потрібна есерам для того, щоб відродити ідею «блідо-рожевого квазісоціалізму» ліберальних народників про діаметральну протилежність селянського і буржуазного господарства, спробувати примирити стару народницьку теорію «трудового господарства» з теорією класової боротьби.

Задумана Леніним навесні 1903 року брошура проти есерів, план якої вміщено в цьому томі, не була написана, але в статтях «Про завдання соціал-демократичного руху», «Основна теза проти есерів», в уривку з статті проти есерів дано розгорнуту характеристику позиції есерів. «Ми обвинуватили вас в авантюризмі,— писав Ленін,— прямо і точно кажучи.., що випливає це з вашої цілковитої безпринципності в усіх основних питаннях міжнародного соціалізму, з неймовірної плутанини поглядів у вашій нашвидку сфабрикованій і під пікантним соусом піднесеній «споживачеві» аграрній програмі, з хиткості і безгрунтовності вашої терористичної тактики» (стор. 51).

Згодом Ленін підкреслював, що більшовизм виріс, зміцнів і загартувався не тільки в боротьбі проти опортунізму, але й у боротьбі проти дрібнобуржуазної революційності, яку найбільше виявляла в Росії партія соціалістів-революціонерів. «Більшовизм,— писав він,— сприйняв при своєму виникненні в 1903 році традицію нещадної боротьби з дрібнобуржуазною, напіванархічною (або здатною загравати з анархізмом) революційністю, традицію, яка була завжди у революційної соціал-демократії і особливо зміцнилась у нас в 1900—1903 роках, коли закладались основи масо-

вої партії революційного пролетаріату в Росії» (Твори, 4 вид., том 31, стор. 15).

У статті «Нові події і старі питання», вміщеній у томі, дається грунтовний аналіз нового етапу, в який вступив революційний рух у 1902 році, і піддається критиці тактика індивідуального терору, яку есери протиставляли масовому робітничому рухові. Ленін робить висновок, що такі події, як ростовський страйк, виступи на суді нижегородських робітників, засуджених за участь у демонстраціях, свідчать про те, що «всенародне збройне повстання проти самодержавного уряду визріває не тільки як ідея в умах і програмах революціонерів, але також і як неминучий, практично-природний, *дальший* крок самого руху...» (стор. 58—59).

Велике місце в томі займають матеріали, зв'язані з II з'їздом РСДРП. Частину з них було написано в період підготовки до з'їзду. До них належать: лист до місцевих соціал-демократичних організацій «До питання про доповіді комітетів і груп РСДРП загальнопартійному з'їздові», післямова до «Повідомлення про утворення «Організаційного комітету»», «Проект звернення російського Організаційного комітету до Ліги, Союзу і ЗКБ», проект статуту РСДРП і проекти резолюцій про місце Бунду в РСДРП, про демонстрації, про економічну боротьбу, про 1 Травня, про міжнародний конгрес, про терор, про пропаганду, про розподіл сил, про партійну літературу, про ставлення до молоді, що вчиться. Під час роботи з'їзду було написано проекти резолюцій про вихід Бунду з РСДРП, про окремі групи, про роботу в війську, про роботу серед селянства, про видання органу для сектантів та ін. У томі друкується 47 виступів і промов Леніна, з яких 32 публікувалися раніше тільки в протоколах з'їзду і в Твори включені вперше.

В період II з'їзду РСДРП вирішувалося дуже важливе політичне питання: чи буде створена в Росії пролетарська партія нового типу, яким шляхом піде російський робітничий рух — чи піде він, керований цією партією і озброєний соціалістичною ідеологією, шляхом сміливої, послідовної боротьби проти царизму й капіта-

лізму, боротьби за диктатуру пролетаріату, чи він скотиться на шлях підпорядкування буржуазній ідеології, на шлях реформізму, на який його намагалися стягти опортуністи.

З'їзд став ареною запеклої боротьби послідовних іскрівців, що згуртувалися навколо Леніна, з робочодільцями — «економістами», бундівцями, центристами і непослідовними, «м'якими» іскрівцями — прихильниками Мартова. У матеріалах з'їзду, опублікованих у томі, відображена боротьба Леніна проти опортуністів, за ідеологічні й організаційні принципи, на яких повинна бути створена революційна партія робітничого класу Росії, за вироблення програми й статуту, що відповідали б завданням пролетарської партії нового типу.

У промові з питання про програму партії 22 липня (4 серпня) Ленін зазначив, що «економісти» виступили на з'їзді «з поглядами, які були вже названі (і справедливо названі) опортунізмом» (стор. 258). Вони дійшли до заперечення марксистської теорії зубожіння трудящих мас при капіталізмі, заперечували необхідність диктатури пролетаріату і виступали проти положення, що соціалістичну свідомість у робітничий рух вносить марксистська партія. Ленін дав рішучу відсіч нападкам опортуністів на найважливіші положення марксистської теорії і підкреслив роль партії як керівної сили в боротьбі пролетаріату проти царизму і капіталізму.

З'їзд відкинув усі спроби опортуністів внести зміни в іскрівський проект програми в дусі програм західноєвропейських реформістських партій. Внесення до програми партії положення про диктатуру пролетаріату було великою перемогою прихильників Леніна: вперше в історії міжнародного робітничого руху після смерті Маркса і Енгельса було прийнято революційну програму пролетарської партії, в якій ставилося як основне завдання боротьба за диктатуру пролетаріату.

У промовах і виступах Леніна, вміщених у томі, розгорнуто захист аграрної частини програми, показано роль селянства як союзника пролетаріату, обгрун-

товано значення вимоги повернення відрізків і відмінність вимог аграрної програми партії робітничого класу в буржуазно-демократичній і соціалістичній революціях. Згодом Ленін, оцінюючи в світлі революції 1905—1907 років аграрну програму, прийняту II з'їздом РСДРП, писав: «Події безсумнівно довели, що наша тодішня програма (повернення відрізків) була непомірно вузька і *недооцінювала* сили революційно-демократичного селянського руху...», але «*і ця непомірно вузька* аграрна програма здавалася *надто широкою* правому крилу с.-д. партії в той час» (Твори, 4 вид., том 13, стор. 87—88). III з'їзд РСДРП, що відбувся в квітні 1905 року, поставив перед партією завдання якнайенергійніше підтримувати всі революційні заходи селянства аж до конфіскації поміщицьких земель.

Боротьба за включення до програми положення про право націй на самовизначення, проти якого заперечували бундівці і польські соціал-демократи, знайшла відображення в замітках Леніна на засіданнях програмної комісії, де відбувалася основна дискусія з національного питання. В цьому питанні з'їзд також підтримав позицію Леніна.

Прийняття II з'їздом РСДРП революційної марксистської програми, в якій були сформульовані як найближчі завдання пролетаріату в буржуазно-демократичній революції (програма-мінімум), так і основні його цілі — перемога соціалістичної революції і завоювання диктатури пролетаріату (програма-максимум), мало величезне теоретичне й політичне значення. «За кілька років до революції,— писав пізніше Ленін,— соціал-демократія виступила з найбільш послідовною і непримиренною програмою. І боротьба класів, виступ мас під час революції 1905 року підтвердили цю програму» (Твори, 4 вид., том 21, стор. 290). Програма, прийнята II з'їздом РСДРП, була бойовим керівним документом більшовицької партії аж до VIII з'їзду РКП(б) (березень 1919), що затвердив нову програму партії.

На з'їзді розгорнулася гостра боротьба в питанні про організаційні принципи побудови партії. У своїх

виступах в питаннях про порядок денний з'їзду 18 (31) липня і про місце Бунду в РСДРП 20 липня (2 серпня) Ленін рішуче засудив сепаратистські спроби Бунду розколоти РСДРП за національною ознакою і підкреслив, що партія нового типу повинна бути побудована на принципах інтернаціоналізму. Переважною більшістю голосів з'їзд підтримав точку зору Леніна і відкинув пропозицію бундівців про побудову партії за федеративним принципом.

Особливо запеклою була боротьба при обговоренні статуту партії, проект якого написав Ленін. У доповіді й у виступах з цього питання Ленін обстоював необхідність створення партії, яка стала б передовим, свідомим, організованим загоном робітничого класу, озброєним революційною теорією. Тільки така, згуртована й централізована, з єдиною волею партія, вчив Ленін, здатна вести пролетаріат до перемоги і успішно керувати його боротьбою за завоювання влади. Такому розумінню ролі й завдань партії відповідало запропоноване Леніним формулювання першого параграфа статуту, в якому членство в партії обумовлювалося визнанням її програми, підтримкою її матеріальними засобами й особистою участю в одній з партійних організацій.

На противагу ленінському формулюванню Мартов, підтриманий всіма опортуністичними й хиткими елементами, вніс інше формулювання першого параграфа статуту, яке обумовлювало членство в партії, крім визнання програми партії і матеріальної підтримки її, лише регулярним особистим сприянням партії під керівництвом однієї з організацій. Заявляючи, що кожний страйкар чи інтелігент, який співчуває партії, може оголосити себе членом партії, не належачи до партійної організації і, отже, не підкоряючись партійній дисципліні, опортуністи вели лінію на створення реформістської, угодовської партії типу партій II Інтернаціоналу.

Ленін рішуче виступив проти формулювання Мартова, підкресливши, що воно розчинило б двері в партію для всіх елементів розброду, хитання і опортунізму.

«Це формулювання,— говорив Ленін,— неминуче прагне *всіх і кожного* зробити членами партії... Саме оцього й не хочемо ми! Саме через це ми й повстаємо так рішуче проти формулювання Мартова. Краще, щоб десять тих, хто працює, не називали себе членами партії (справжні працівники за чинами не ганяються!), ніж щоб один базіка мав право і можливість бути членом партії» (стор. 276).

Критикуючи Троцького, що підтримував Мартова, Ленін роз'яснював, що не можна плутати партію і клас, що партія повинна бути передовим загоном, керівником величезної маси робітничого класу, який не входить і не може входити весь у партію.

У промовах на II з'їзді РСДРП Ленін сформулював основні положення про норми партійного життя, які він пізніше розробив у своїй книзі «Крок вперед, два кроки назад». Величезне значення мало ленінське положення про високе звання члена партії, про те, що кожен член партії є відповідальним за партію і партія є відповідальною за кожного свого члена. «Наше завдання,— говорив Ленін,— оберігати твердість, витриманість, чистоту нашої партії. Ми повинні старатись піднести звання і значення члена партії вище, вище і вище...» (стор. 277).

Опортуністам вдалося незначною більшістю голосів провести на з'їзді формулювання Мартова. А в цілому статут партії було прийнято іскрівський, ленінський. Особливо важливим було те, що іскрівці відстояли ідею централізму в побудові партії. Що ж до першого параграфа статуту, то життя, діяльність партійних організацій і боротьба з опортуністичними елементами в партії підтвердили правоту Леніна, і III з'їзд РСДРП вніс зміну в статут, прийнявши ленінське формулювання про членство в партії.

Матеріали, вміщені в томі, відображають боротьбу Леніна за створення таких центральних установ партії, які були б здатні очолити партію, керувати роботою партійних організацій, боротьбою робітничого класу. У промові під час виборів редакції «Искры», яку з'їзд визнав Центральним Органом партії, Ленін

підкреслював величезне політичне значення забезпечення в центральних органах партії переважання твердих іскрівців. На виборах до ЦК і ЦО кандидати, що їх висунули послідовні іскрівці, дістали більшість. З цього часу прихильники Леніна почали називатись більшовиками, а опортуністичні елементи — меншовиками.

Отже, боротьба Леніна за створення в Росії революційної марксистської партії увінчалася на II з'їзді РСДРП успіхом. На з'їзді було покладено початок бойовій, революційній, марксистській партії робітничого класу, заснованій на ідейних і організаційних засадах, висунутих і розроблених ленінською «Искрой»,— пролетарській партії нового типу, що принципово відрізнялася від реформістських партій II Інтернаціоналу. «Більшовизм,— писав Ленін,— існує, як течія політичної думки і як політична партія, з 1903 року» (Твори, 4 вид., том 31, стор. 8).

Під керівництвом більшовицької, ленінської партії робітничий рух у Росії пішов шляхом переможної революційної боротьби проти царизму і капіталізму. Разом з тим боротьба Леніна проти ворожих марксизмові ідейних і організаційних настанов меншовиків була могутнім ударом по міжнародному опортунізму, по ревізіонізму і мала величезне значення для революційного руху в усіх країнах. Створивши революційну марксистську партію в Росії — зразок пролетарської партії нового типу,— II з'їзд РСДРП став поворотним пунктом у світовому робітничому русі.

У розділі «Підготовчі матеріали» вміщено велику кількість ленінських документів, зв'язаних з підготовкою й проведенням II з'їзду РСДРП. До них належать: «Замітки до доповіді на II з'їзді РСДРП про діяльність організації «Искры»», «Програма II чергового з'їзду РСДРП», «Склад II з'їзду РСДРП» (перед відкриттям), «Щоденник засідань II з'їзду РСДРП», «Замітки про роботу програмної комісії», плани виступів і промов у питанні про місце Бунду в РСДРП, про програму партії, під час виборів редакції «Искры», «Замітки про дебати на пропозицію делегатів Бунду про

порядок обговорення статуту партії», «Замітки про дебати по § 1 статуту», «Склад з'їзду» (після з'їзду).

Ці документи, поряд з основними матеріалами тому, яскраво характеризують величезну роботу Леніна в підготовці II з'їзду РСДРП, його керівну роль у проведенні з'їзду, його непримиренну й невтомну боротьбу за створення пролетарської партії нового типу і становлять величезний інтерес для вивчення роботи з'їзду.

У цьому самому розділі вміщено матеріали до брошури «До сільської бідноти», начерки і конспекти до статті «Нові події і старі питання», плани листів «До питання про доповіді комітетів і груп РСДРП загальнопартійному з'їздові» і «Про завдання революційної молоді», плани брошури і статті проти есерів, план статті «Другий партійний з'їзд» і замітку «Суперечності і зигзаги Мартова».

Інститут марксизму-ленінізму
при ЦК КПРС

ЛИСТ ДО ТОВАРИША
ПРО НАШІ
ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАВДАННЯ[1]

Надруковано в 1902 р. на гектографі; передмова і післямова—у 1904 р. в брошурі: Н. Ленін. «Лист до товариша про наші організаційні завдання». Женева, вид. ЦК РСДРП

Друкується за текстом брошури

Россійская Соціальдемократическая Рабочая Партія.

Пролетаріи всѣхъ странъ, соединяйтесь!

Письмо къ товарищу

о нашихъ организаціонныхъ задачахъ

Н. Ленина

Изданіе Центральнаго Комитета Р. С.-Д. Р. Партіи.

ЖЕНЕВА
Типографія Партіи. Rue de la Coulouvrenière. 27.
1904

Обкладинка брошури В. І. Леніна
«Лист до товариша про наші організаційні завдання».— 1904 р.

Зменшено

ПЕРЕДМОВА

Передруковуваний мною «Лист до товариша» написаний був понад рік тому,— якщо пам'ять мене не зраджує, у вересні 1902 року. Спочатку він ходив в усіх по руках у копіях і розповсюджувався по Росії як виклад іскрівських організаційних поглядів. Потім Сибірський союз у червні минулого року передрукував цей лист і розповсюдив у дуже значній кількості примірників. Таким чином лист уже став цілком відомим публіці, і тепер немає ніяких підстав затримувати його публікацію. Те міркування, через яке я не друкував цього листа раніше,— саме його надзвичайна літературна неопрацьованість, його зовсім «чорновий» характер,— відпадає, бо саме в цьому чорновому вигляді з листом ознайомилося вже багато російських практиків. Крім того, ще важливішим доводом, що цього листа треба передрукувати в чорновому вигляді (я зробив тільки найбільш необхідні стилістичні виправлення), є тепер його значення, як «документа» *. Нова редакція «Искры» [2] заявила, як відомо, вже в № 53 про незгоди в *організаційних* питаннях. На жаль, у чому саме полягають ці незгоди, редакція не поспішає вказати ясно, обмежуючись здебільшого натяками на те, чого не знає ніхто.

Треба постаратись полегшити новій редакції її важке завдання. Хай *старі* організаційні погляди «Искры» [3]

---

* Після того, як мої опоненти висловлювали не раз бажання користуватися цим листом як документом, я б вважав з свого боку внесення яких-небудь змін під час передруку просто навіть... як би це м'якше висловитись?.. незручним.

стануть відомими в усіх деталях, аж навіть до чорнових начерків,— може, тоді нова редакція збереться, нарешті, відкрити «ідейно керованій» нею партії свої *нові* організаційні погляди. Може, тоді нова редакція поділиться, нарешті, з нами *точним формулюванням* тих корінних змін, які проектувалися б нею в нашому партійному організаційному статуті [4]. Бо хто ж не розуміє, справді, що саме цей організаційний статут і увібрав в себе наші постійні організаційні плани?

Порівнюючи «Що робити?» * і статті в «Искре» в організаційних питаннях з пропонованим «Листом до товариша», а цей останній із статутом, який було прийнято на другому з'їзді, читачі можуть скласти собі ясне уявлення про те, наскільки послідовно проводилася нами, більшістю іскрівців і більшістю партійного з'їзду, наша організаційна «лінія». А від нової редакції «Искры» ми чекатимемо, і з великим нетерпінням чекатимемо, викладу її нових організаційних поглядів, чекатимемо вказівки, у чому саме і з якого саме моменту розчарувалася вона і через що почала «спалювати те, чому поклонялась» [5].

Н. Ленін

Січень 1904 р.

---

* Див. Твори, 5 вид., том 6, стор. 1—180. *Ред.*

Дорогий товаришу! З задоволенням виконую вашу просьбу дати критику вашого проекту «Організації С.-Петербурзької революційної партії». (Ви мали на увазі, мабуть, організацію петербурзької роботи Російської соціал-демократичної робітничої партії.) Порушене вами питання таке важливе, що в обговоренні його повинні взяти участь і всі члени С.-Петербурзького комітету і навіть усі російські соціал-демократи взагалі.

Насамперед відзначу цілковиту свою солідарність з вашим поясненням непридатності колишньої («союзівської», як ви її називаєте) організації «Союзу». Ви вказуєте на відсутність серйозної підготовки і революційного виховання у передових робітників, на так звану виборну систему, яку так гордовито й уперто боронять робочодільці[6] заради «демократичних» принципів, на відчуженість робітників від активної діяльності.

Саме так: 1) відсутність серйозної підготовки і революційного виховання (не тільки у робітників, а й у інтелігентів), 2) недоречне і непомірне застосування виборного начала і 3) відчуженість робітників від активної *революційної* діяльності,— в цьому, справді, полягає головна хиба не тільки С.-Петербурзької, а й багатьох інших місцевих організацій нашої партії.

Цілком поділяючи ваш основний погляд на організаційні завдання, я приєднуюсь також і до вашого організаційного проекту, наскільки головні його риси стають для мене зрозумілими з вашого листа.

А саме, я абсолютно згоден з вами, що слід особливо підкреслювати завдання загальноросійської роботи і всієї партії взагалі; у вас це передано тим, що сказано в пункті першому проекту: «керівним центром *партії* (а не одного тільки комітету або району) є газета «Искра», що має постійних кореспондентів серед робітників і тісно зв'язана з внутрішньою роботою організації». Я б зауважив тільки, що газета може і повинна бути *ідейним* керівником партії, розвивати теоретичні істини, тактичні положення, загальні організаційні ідеї, загальні завдання всієї партії в той чи інший момент. А безпосереднім *практичним* керівником руху може бути тільки особлива центральна група (назвемо її хоч Центральним Комітетом), що має *особистий* зв'язок з усіма комітетами, включає в себе всі найкращі революційні сили всіх російських соціал-демократів і *розпоряджається* всіма загальнопартійними справами, як-от: розподіл літератури, видання листків, розподіл сил, призначення осіб і груп для завідування спеціальними підприємствами, підготовка загальноросійських демонстрацій і повстання і т. д. При необхідності якнайсуворішої конспірації і охорони наступності руху — у нашої партії можуть і повинні бути *два* керівні центри: ЦО (Центральний Орган) і ЦК (Центральний Комітет). Перший повинен керувати ідейно, другий — безпосередньо і практично. Єдність у дії і необхідна солідарність між цими групами повинні бути забезпечені не тільки єдиною програмою партії, а й *складом обох груп* (треба, щоб в обох групах, і в ЦО і в ЦК, були люди, які цілком порозумілися між собою) і встановленням регулярних та постійних нарад між ними. Тільки тоді, з одного боку, ЦО буде поставлений поза діянням російських жандармів, і йому буде забезпечена витриманість і наступність,— а з другого боку, ЦК буде завжди солідарний з ЦО в усьому істотному і досить вільний для безпосереднього *розпорядництва* всією практичною стороною руху.

Було б бажано через це, щоб пункт перший статуту (відповідно до вашого проекту) вказував не тільки

на те, який орган партії визнається керівним (це необхідна, звичайно, вказівка), а також і на те, що дана місцева організація ставить своїм завданням активно працювати над *створенням,* підтримкою і зміцненням тих центральних установ, без яких наша партія не може існувати як партія.

Далі, в другому пункті ви говорите про комітет, що він повинен «керувати місцевою організацією» (може, краще сказати: «усією місцевою роботою і всіма місцевими організаціями партії», але я не спинятимусь на деталях формулювання) і що він повинен складатися і з робітників, і з інтелігентів, а поділ їх на два комітети — шкідливий. Це цілком і безумовно справедливо. Комітет Російської соціал-демократичної робітничої партії повинен бути один, і в ньому повинні бути цілком свідомі соціал-демократи, що всього себе віддають соціал-демократичній діяльності. Треба особливо дбати про те, щоб якнайбільше робітників ставали цілком свідомими і професіональними революціонерами і попадали в комітет *. При умові *єдиного,* а не двоїстого комітету, питання про те, щоб багатьох робітників знали *особисто* члени комітету, набуває особливого значення. Щоб керувати всім, що відбувається в робітничому середовищі, треба мати змогу скрізь попасти, треба дуже багатьох знати, мати всі ходи і т. д. і т. д. Через це в комітеті повинні бути, по можливості, всі головні *вожаки* робітничого руху з самих робітників, комітет повинен керувати *всіма* сторонами місцевого руху і завідувати *всіма* місцевими установами, силами і коштами партії. Про те, як треба утворювати комітет, ви не говорите,— мабуть, ми й тут погодимося з вами, що на це навряд чи потрібні особливі правила; як утворити комітет — це вже справа місцевих соц.-демократів. Хіба що можна було б указати, що комітет поповнюється за рішенням більшості (або двох третин і т. п.) членів його, що комітет повинен дбати про те, щоб його зв'язки передавалися в надійне (в революційному відношенні) і безпечне (в політичному

* До комітету треба старатися ввести робітників-революціонерів, що мають найбільші зв'язки і найкраще «ім'я» в робітничій масі.

розумінні) місце і про завчасну підготовку собі кандидатів. Коли у нас буде ЦО і ЦК — нові комітети повинні утворюватися не інакше, як з їх участю та за їх згодою. Число членів комітету повинно бути по можливості не дуже велике (щоб рівень цих членів був вищий і їх спеціалізація в революційній професії повніша), але разом з тим достатнє для завідування *всіма* сторонами справи та забезпечення повноти нарад і твердості рішень. Коли б виявилося, що членів досить багато і часто збиратися їм небезпечно,— тоді може довелося б виділити з комітету ще окрему, дуже маленьку (скажімо, чоловік п'ять, а то й менше) *розпорядчу* групу, яка неодмінно повинна включати до свого складу секретаря і осіб, найбільш здатних бути практичними розпорядниками всієї роботи в цілому. Для цієї групи було б *особливо важливо* забезпечити собі кандидатів на випадок провалу, щоб робота не припинялась. Загальні збори комітету затверджували б дії розпорядчої групи, визначали її склад і т. п.

Далі, *після* комітету ви висуваєте, як підпорядковані йому, такі установи: 1) дискусію (нараду «найкращих» революціонерів), 2) районні гуртки з 3) гуртком пропагандистів при кожному з них, 4) заводські гуртки і 5) «представницькі сходки» делегатів від заводських гуртків даного району. Я цілком згоден з вами, що *всі* дальші установи (а їх має бути дуже багато і дуже різноманітних, крім названих вами) повинні бути підпорядковані комітетові і що потрібні районні (для дуже великих міст) і заводські (завжди і скрізь) групи. Але в деяких деталях я, здається, не цілком згоден з вами. Наприклад, відносно «дискусії» я думаю, що такої установи *зовсім не треба*. «Найкращі революціонери» повинні бути всі в комітеті або на спеціальних функціях (друкарня, транспорт, роз'їзна агітація, організація, скажімо, паспортного бюро, або дружини для боротьби з шпигунами й провокаторами, або груп у війську і т. д.).

«Наради» відбуватимуться і в комітеті, і в *кожному* районі, у кожному заводському, пропагандистському, професійному (ткачів, механіків, шкіряників та інше),

студентському, літературному і т. д. гуртку. Навіщо окрема установа для нарад?

Далі. Ви цілком справедливо вимагаєте, щоб «усім бажаючим» була надана можливість безпосередньо кореспондувати в «Искру». Але тільки «безпосередньо» треба розуміти не так, щоб «усім бажаючим» давати хід і адресу до редакції, а так, щоб обов'язково передавати (або пересилати) редакції листи від *усіх бажаючих.* Адреси ж треба давати *досить широко,* та проте не всім бажаючим, а тільки надійним революціонерам, що відзначаються конспіративною вмілістю,— може і не по одній на район, як ви хочете, а по декілька; треба також, щоб усі учасники роботи, всі і всякі гуртки *мали право* доводити свої рішення, бажання, запити до відома *як комітету,* так і ЦО, і ЦК. Якщо ми це забезпечимо, то тоді *повноти наради усіх партійних працівників* можна буде досягти, не утворюючи таких громіздких і неконспіративних установ, як «дискусія». Звичайно, треба ще старатися влаштовувати *особисті наради* якомога більшого числа всіх і всяких діячів,— але ж тут уся справа в конспірації. Загальні збори і сходки можливі в Росії лише зрідка як виняток, і треба бути сугубо обережним при допущенні на ці збори «найкращих революціонерів», бо на загальні збори взагалі легше попасти провокаторові і простежити одного з учасників шпигунові. Я думаю, було б, може, краще зробити так: коли можна влаштовувати великі (скажімо, 30—100 чоловік) загальні збори (напр., улітку в лісі або в спеціально знайденій конспіративній квартирі), тоді комітет нехай пошле туди 1—2 «найкращих революціонерів» і *подбає* про хороший склад зборів, тобто, напр., про те, щоб запросити якнайбільше надійних членів заводських гуртків і т. п. Але не треба оформляти цих зборів, не треба вносити їх у статут, не треба робити їх регулярними, не треба робити так, щоб усі члени зборів знали всіх учасників, тобто що всі «представники» гуртків і т. п.; ось чому я проти не тільки «дискусій», а й проти «представницької сходки». Замість обох цих установ я б запропонував встановити хоча б таке правило.

Комітет дбає про влаштування великих зборів якнайбільшого числа практичних учасників руху і всіх робітників взагалі. Час, місце, привід для зборів і склад їх визначаються комітетом, який відповідає за конспіративну постановку таких заходів. Само собою зрозуміло, що цим нітрохи не обмежується і влаштування робітниками ще менш оформлених сходок на прогулянках, у лісі і т. п. Можливо, ще краще було б не говорити про це в статуті.

Далі, щодо районних груп, то відносно них я цілком згоден з вами, що одним з найважливіших завдань їх є правильна постановка *розподілу* літератури. Я думаю, районні групи повинні бути головним чином *посередниками* між комітетами і заводами, посередниками і навіть переважно *передатчиками*. Конспіративна постановка правильного розповсюдження літератури, одержаної з комітету, повинна бути їх головним завданням. І це завдання надзвичайно важливе, бо, коли забезпечити регулярні стосунки спеціальної районної групи розносщиків *з усіма заводами* району, з якнайбільшим числом *робітничих квартир* району, то це матиме величезне значення і для демонстрацій, і для повстання. Налагодити, зорганізувати справу швидкого і правильного передавання літератури, листків, прокламацій та ін., привчити до цього цілу сітку агентів — це значить зробити *більшу* половину справи для підготовки в майбутньому демонстрацій або повстання. В момент збудження, страйку, заворушення вже пізно налагоджувати рознесення літератури — до цього можна привчити тільки поступово, *обов'язково* пророблюючи це разів по два, по три на місяць. Якщо немає газети, то це можна і треба пророблювати з листками, але ні в якому разі не дозволяти цьому розповсюджувальному апаратові бути бездіяльним. Треба прагнути довести цей апарат до такої міри досконалості, щоб за одну ніч все робітниче населення С.-Петербурга можна було оповістити і, так би мовити, мобілізувати. І це зовсім не утопічне завдання, якщо тільки листки систематично передаватимуться з центру у вужчі посередницькі гуртки і від

них розноіщикам. Розширяти межі відання районної групи на інші функції, крім суто посередницької і передавальної, на мою думку, не слід би, або, вірніше, слід би лише дуже обережно — це може тільки пошкодити і конспіративності, і цільності роботи. Наради з усіх партійних питань, звичайно, відбуватимуться і в районних гуртках, але *розв'язувати* всі загальні питання місцевого руху повинен тільки комітет. Самостійність районної групи слід би допустити лише в питаннях про техніку передавання і розповсюдження. Склад районної групи повинен визначатися комітетом, тобто комітет *призначає* одного-двох своїх членів (а то навіть і не членів) в делегати по такому-то району і доручає цим делегатам *створити районну групу,* всі члени якої знов-таки комітетом затверджуються, так би мовити, на посаді. Районна група — філіальне відділення комітету, яке тільки від останнього дістає свої повноваження.

Переходжу до питання про гуртки пропагандистів. Організовувати їх окремо при кожному районі навряд чи можливо, коли так мало пропагандистських сил, і навряд чи бажано. Пропаганду повинен здійснювати в одному дусі весь комітет, і її слід строго централізувати, через те я уявляю собі справу так: комітет доручає кільком своїм членам організувати групу пропагандистів (яка буде філіальним відділенням комітету або *однією з комітетських установ*). Ця група, користуючись у конспіративному відношенні *послугами* районних груп, повинна вести пропаганду *в усьому місті,* в усій «підвідомчій» комітетові місцевості. Коли треба, ця група може створити ще підгрупи, передовірити, так би мовити, далі ту чи іншу частину її функцій, але все це не інакше, як при умові затвердження з боку комітету, комітет завжди і безумовно повинен мати право послати свого делегата в кожну групу, підгрупу або гурток, скільки-небудь причетний до руху.

За тим самим типом доручень, за типом філіальних відділень комітету або його установ, повинні бути організовані всі різноманітні групи, що обслуговують рух,— і групи студентської та гімназичної молоді,

і групи, скажімо, сприяючих чиновників, і групи транспортна, друкарська, паспортна, групи в справі влаштування конспіративних квартир, групи для стеження за шпигунами, групи військових, групи для постачання зброї, групи в справі організації, напр., «прибуткового фінансового підприємства» і т. д. Уся майстерність конспіративної організації повинна полягати в тому, щоб використати *все і вся,* «дати роботу всім і кожному», зберігаючи водночас *керівництво* всім рухом, зберігаючи, звичайно, не силою влади, а силою авторитету, силою енергії, більшої досвідченості, більшої різносторонності, більшої талановитості. Це зауваження стосується того можливого і звичайного заперечення, що строга централізація дуже легко може погубити справу, якщо *випадково* в центрі опиниться наділена величезною владою *нездатна* особа. Це можливо, звичайно, але засобом проти цього не може бути виборність і децентралізація, абсолютно неприпустима в скільки-небудь широких розмірах і навіть просто шкідлива в революційній роботі при самодержавстві. Засобу проти цього не дає ніякий статут, його можуть дати тільки заходи «товариського впливу», починаючи з резолюцій всіх і всіляких підгруп, продовжуючи звертанням їх до ЦО і ЦК і кінчаючи (в найгіршому випадку) *поваленням* зовсім нездатної влади. Комітет повинен старатися якнайповніше проводити поділ праці, пам'ятаючи, що для різних сторін революційної роботи потрібні різні здібності, що іноді людина, яка зовсім не годиться в організатори, буде незамінним агітатором, або людина, не здатна до конспіративної найсуворішої витримки, буде чудовим пропагандистом і т. п.

До речі, з приводу пропагандистів я хотів би ще сказати кілька слів проти звичайного *переповнення* цієї професії малоздібними людьми і приниження цим рівня пропаганди. У нас іноді кожний студент без розбору вважається пропагандистом, і вся *молодь* вимагає, щоб їй «дали гурток» і т. п. З цим треба б боротися, бо шкоди від цього буває дуже багато. По-справжньому витриманих принципово і здібних пропагандистів *дуже небагато* (і щоб стати ним, треба чимало повчитися

і набути досвіду), і таких людей треба спеціалізувати, використовувати їх цілком і берегти сугубо. Треба організовувати по кілька лекцій на тиждень для таких осіб і вміти вчасно виклика́ти їх в інші міста, організовувати взагалі об'їзд різних міст умілими пропагандистами. А масі початкуючої молоді треба доручати більше практичні справи, які у нас бувають в загоні порівняно з тим студентським ходінням по гуртках, яке оптимістично називається «пропагандою». Звичайно, для серйозних практичних справ потрібна теж грунтовна підготовка, але все-таки тут легше знайти діло і для «початківців».

Тепер про заводські гуртки. Вони для нас особливо важливі: адже вся головна сила руху — в організованості робітників на *великих* заводах, бо великі заводи (і фабрики) включають у себе частину всього робітничого класу, яка переважає не тільки кількістю, а ще більше переважає впливом, розвитком, здатністю її до боротьби. Кожний завод має бути нашою фортецею. А для цього «заводська» робітнича організація повинна бути так само конспіративна всередині себе, так само «розгалужена» назовні, тобто в зовнішніх її стосунках, так само далеко повинна просовувати, і в найрізноманітніші сторони просовувати, свої щупальця, як і кожна революційна організація. Я підкреслюю, що ядром і керівником, «хазяїном», повинна бути і тут обов'язково група революціонерів-робітників. З традицією суто робітничого або професійного типу соціал-демократичних організацій ми повинні порвати цілком до «заводських» гуртків *включно*. Заводська група або заводський (фабричний) комітет (щоб відокремити його від інших груп, яких має бути дуже багато) повинен складатися з дуже невеликого числа *революціонерів,* що одержують *безпосередньо від комітету* доручення і повноваження вести всю соціал-демократичну роботу на заводі. Усі члени заводського комітету повинні дивитися на себе, як на агентів комітету, зобов'язаних підкорятися всім його розпорядженням, зобов'язаних додержувати всіх «законів і звичаїв» тієї «діючої армії», в яку вони вступили і з

якої вони у воєнний час не мають права піти без дозволу начальства. Через те склад заводського комітету має дуже велике значення, і однією з головних турбот комітету повинно бути — правильно поставити ці підкомітети. Я уявляю собі цю справу так: комітет доручає таким-то своїм членам (плюс, припустімо, такі-то особи з робітників, особи, що не ввійшли до комітету з тих чи інших причин, але можуть бути корисні своїм досвідом, знанням людей, розумом, своїми зв'язками) зорганізувати скрізь заводські підкомітети. Комісія радиться з районними уповноваженими, призначає ряд побачень, добре випробовує кандидатів у члени заводських підкомітетів, бере їх на перехресний допит «з усією ретельністю», піддає їх, коли треба, іспитові, намагається при цьому подивитися і випробувати сама безпосередньо *якнайбільше* кандидатів до заводського підкомітету даного заводу і, нарешті, пропонує комітетові затвердити такий-то склад кожного заводського гуртка або уповноважити такого-то робітника утворити, намітити, підібрати цілий підкомітет. Таким чином, комітет же визначатиме, кому з цих агентів вести зносини з ним *і як* вести (за загальним правилом через районних уповноважених, але до цього правила можуть бути і доповнення, і видозміни). З огляду на важливість цих заводських підкомітетів ми повинні прагнути, в міру можливості, до того, щоб *кожний* підкомітет мав і адресу для звертання до ЦО, і *склад* своїх зв'язків у безпечному місці (тобто щоб відомості, потрібні для негайного відновлення підкомітету в разі провалу, передавалися якомога регулярніше і повніше в центр партії для зберігання їх там, куди російські жандарми не можуть пролізти). Само собою зрозуміло, що це передавання адрес комітет повинен визначати на підставі своїх міркувань і даних, а не на підставі неіснуючого права на «демократичний» розподіл цих адрес. Нарешті, не зайвим буде, може, зробити застереження, що іноді замість заводського підкомітету з кількох членів треба буде або *зручніше буде* обмежитись призначенням одного агента від комітету (і кандидата до нього). Коли заводський підкомітет утворився, він повинен

приступити до створення цілого ряду заводських груп і гуртків з різними завданнями, з різним ступенем конспіративності і оформленості, напр., гуртків для рознесення і розповсюдження літератури (одна з найважливіших функцій, яка має здійснюватись так, щоб у нас була справжня своя пошта, щоб були випробувані і перевірені не тільки способи розповсюдження, але й рознесення по квартирах, щоб неодмінно знали всі квартири і ходи до них), гуртків для читання нелегальної літератури, гуртків для стеження за шпигунами *, гуртків для спеціального керівництва професійним рухом і економічною боротьбою, гуртків агітаторів і пропагандистів, що вміють починати розмови і довго вести їх *цілком легально* (про машини, про інспекцію та ін.) з тим, щоб говорити без риску і публічно, щоб розвідувати людей і нащупувати грунт і т. д. **. Заводський підкомітет повинен старатися охопити весь завод, якомога більшу частину робітників сіткою всіляких гуртків (або агентів). Численністю цих гуртків, можливістю проникнути в них роз'їзному пропагандистові, а головне правильністю регулярної роботи по *розповсюдженню літератури* і одержанню відомостей та кореспонденцій повинна вимірюватися успішність діяльності підкомітету.

Отже, загальний тип організації, на мою думку, повинен бути такий: на чолі всього місцевого руху, всієї місцевої соціал-демократичної роботи стоїть комітет. Від нього виходять підпорядковані йому установи і філіальні відділення у вигляді, по-1-е, *сітки виконавчих агентів,* що охоплює всю (по можливості) робітничу масу і організована у формі *районних* груп та заводських (фабричних) підкомітетів. Ця сітка у мирний час розповсюджуватиме літературу, листки,

---

* Ми повинні прищеплювати робітникам думку, що вбивство шпигунів і провокаторів та зрадників може бути, звичайно, іноді безумовною необхідністю, але що дуже небажано і помилкою було б зводити це до системи, що ми повинні прагнути створити організацію, здатну *знешкоджувати* шпигунів викриттям і переслідуванням їх. Перебити шпигунів не можна, а створити організацію, що вистежувала б їх і *виховувала* б робітничу масу, *можна й треба.*

** Потрібні і бойові гуртки, які утилізують робітників, що служили на військовій службі, або робітників особливо сильних і спритних на випадок демонстрацій, визволення з тюрем і т. п.

прокламації і конспіративні повідомлення комітету; у воєнний час влаштовуватиме демонстрації і т. п. колективні дії. По-2-е, від комітету ж виходить ряд усяких гуртків і груп, які обслуговують весь рух (пропаганда, транспорт, всілякі конспіративні справи і т. д.). Усі групи, гуртки, підкомітети і т. д. повинні бути на становищі комітетських установ або філіальних відділень комітету. Одні з них прямо заявлять про своє бажання увійти до складу Російської соціал-демократичної робітничої партії і, якщо затвердить комітет, увійдуть до її складу, візьмуть на себе (за дорученням комітету або за домовленістю з ним) певні функції, зобов'яжуться підкорятися розпорядженням органів партії, дістануть права всіх членів партії, вважатимуться найближчими кандидатами в члени комітету і т. д. Другі не ввійдуть до Російської соціал-демократичної робітничої партії, будучи на становищі гуртків, організованих членами партії, або гуртків, що примикають до тієї чи іншої групи партії, і т. д.

В усіх своїх *внутрішніх* справах члени *всіх* цих гуртків, звичайно, так само рівноправні, як і члени комітету між собою. Єдиним винятком звідси буде те, що право *особистих* зносин з місцевим комітетом (а також з ЦК і з ЦО) матиме тільки особа (або особи), призначена цим комітетом. В усьому іншому ця особа буде рівноправна з рештою членів, які мають таке саме право звертатися (тільки не особисто) з заявами і до місцевого комітету, і до ЦК і ЦО. Таким чином, зазначений виняток буде по суті зовсім не порушенням рівноправності, а тільки необхідною поступкою безумовним вимогам конспірації. Член комітету, який не передав заяви «своєї» групи до комітету, ЦК або ЦО, відповідатиме за пряме порушення партійного обов'язку. Далі, щодо конспіративності й оформленості різних гуртків, то це залежатиме від роду їх функцій: відповідно до цього тут будуть найрізноманітніші організації (від найбільш «строгої», вузької, замкнутої до найбільш «вільної», широкої, відкритої, малооформленої). Наприклад, для групи розносщиків потрібна величезна конспірація і військова дисципліна. Для групи про-

пагандистів конспірація також потрібна, а військова дисципліна — значно менше. Для групи робітників, що читають легальну літературу або влаштовують бесіди про професійні потреби і запити, потрібна ще менша конспірація і т. д. Групи розносщиків повинні належати до РСДРП і знати певне число її членів та її службових осіб. Група, яка вивчає професійні умови праці і виробляє види професійних вимог, не обов'язково повинна належати до РСДРП. Група студентів, офіцерів, службовців, що займаються самоосвітою *з участю* одного-двох членів партії, іноді навіть зовсім не повинна знати про його належність до партії і т. д. Але в одному відношенні ми повинні *безумовно* вимагати *максимальної оформленості* справи в усіх цих філіальних групах, а саме: на кожному члені партії, що бере в них участь, лежить формальна відповідальність за ведення справи в цих групах, він зобов'язаний також ужити *всіх* заходів до того, щоб перед ЦК і ЦО були *найбільш відкриті* і склад кожної такої групи, і весь *механізм* її роботи, і весь зміст цієї роботи. Це необхідно й для того, щоб центр мав *повну* картину всього руху, і для того, щоб можна було з найширшого кола осіб робити вибір на різні партійні посади, і для того, щоб в однієї групи могли вчитися (за посередництвом центру) всі групи такого роду по всій Росії, і для того, щоб запобігати появі провокаторів і сумнівних осіб,— одним словом, це безумовно і в усіх випадках конче потрібно.

Як це зробити? Регулярні доповіді комітетові, надсилання якомога більшої частини змісту якомога більшого числа цих доповідей в ЦО, організація відвідувань усяких гуртків членами ЦК і місцевого комітету, нарешті, *обов'язкове* передавання в безпечне місце (і до бюро партії при ЦО і ЦК) зв'язків з цим гуртком, тобто імен і адрес кількох членів цього гуртка. Тільки тоді, коли доповіді надсилаються і зв'язки передаються, можна визнати, що член партії, який бере участь у такому-то гуртку, виконав свій обов'язок; тільки тоді вся партія в цілому спроможна буде *вчитися* в кожного гуртка, який веде практичну роботу; тільки тоді

нам не страшні будуть провали, бо при наявності зв'язків з різноманітними гуртками делегатові нашого ЦК завжди легко буде *негайно* знайти заступників і відновити справу. Крах комітету не буде тоді руйнувати всієї машини, а тільки зрізувати керівників, в яких готові кандидати. І нехай не кажуть, що надсилати доповіді і передавати зв'язки неможливо через конспіративні умови: треба тільки захотіти, а можливість передати (або переслати) повідомлення й зв'язки є завжди і *буде завжди,* поки у нас будуть комітети, буде ЦК або ЦО.

Ми підійшли тут до дуже важливого принципу всієї партійної організації і партійної діяльності: коли щодо ідейного і практичного *керівництва* рухом і революційною боротьбою пролетаріату потрібна *якнайбільша централізація,* то щодо *поінформованості* про рух центру партії (а значить, і всієї партії взагалі), щодо *відповідальності* перед партією потрібна *якнайбільша децентралізація.* Керувати рухом повинно якомога менше число якомога більш однорідних груп, досвідчених професіональних революціонерів. Брати участь у русі повинно якомога більше число якомога більш різноманітних і різнорідних груп з усяких верств пролетаріату (та інших класів народу). І про кожну таку групу центр партії повинен мати завжди перед собою не тільки точні дані про діяльність, але також і якомога більш *повні дані про склад* їх. Ми повинні централізувати керівництво рухом. Ми повинні також (і повинні *для цього,* бо без поінформованості неможлива централізація) *децентралізувати* якнайбільше *відповідальність перед партією* кожного окремого її члена, кожного учасника роботи, кожного гуртка, що входить до партії або примикає до неї. Ця децентралізація є необхідною умовою революційної централізації і *необхідним корективом її.* Саме, коли централізація буде доведена до кінця і в нас будуть ЦО і ЦК, тоді можливість звертання до них з боку кожної найдрібнішої групи,— і не тільки можливість звертання, а також вироблена довголітньою практикою *регулярність* звертання до ЦО і ЦК — усуне можливість сум-

них результатів випадкової невдачі складу того чи іншого місцевого комітету. Тепер, коли ми щільно підходимо до фактичного об'єднання партії і створення справжнього керівного центру, ми повинні особливо твердо пам'ятати, що *цей центр буде безсилий,* якщо водночас ми не проведемо *максимальної децентралізації* і у відповідальності перед ним, і в поінформованості його про всі колеса і коліщата партійної машини Така децентралізація є не що інше, як зворотний бік того *поділу праці,* який за загальним визнанням становить одну з найнасущніших практичних потреб нашого руху. Ніякі офіціальні визнання певної організації керівною, ніякі утворення формальних ЦК не зроблять ще нашого руху дійсно єдиним, не створять ще міцної бойової партії, якщо партійний центр буде, як і раніше, *заслонений* від безпосередньої практичної роботи місцевими комітетами старого типу, тобто такими, до яких, з одного боку, входитиме ціла купа осіб, що відають кожна — всіма і всякими справами, не присвячують себе окремим функціям революційної роботи, не відповідають за спеціальні заходи, не доводять до кінця раз узятої, добре обміркованої і підготовленої справи, витрачають безліч часу і сил на радикальську метушню,— а з другого боку, існуватиме сила-силенна студентських і робітничих гуртків, які наполовину зовсім невідомі комітетові, наполовину такі ж громіздкі, не спеціалізовані, не виробляють професіонального досвіду, не користуються досвідом інших і зайняті так само, як і комітет, нескінченними нарадами «про все», виборами і складанням статутів. Щоб центр міг добре працювати, треба місцевим комітетам *перетворити себе,* стати спеціалізованими і більш «діловими» організаціями, які досягали б справжньої «досконалості» то в тій, то в іншій практичній функції. Щоб центр міг не тільки радити, переконувати, спорити (як робилося досі), а справді диригувати оркестром, для цього необхідно, щоб було точно відомо, хто, де і яку скрипку веде, де і як якого інструмента навчався і навчається, хто, де і чому фальшивить (коли музика починає вухо різати), і кого, як та куди треба для виправлення

дисонансу перевести і т. п. Тепер,— треба говорити прямо,— ми або нічого не знаємо про *справжню внутрішню* роботу комітету, крім його прокламацій і загальних кореспонденцій, або знаємо від друзів і добрих особистих знайомих. Але ж смішно думати, щоб цим могла обмежитись величезна партія, яка здатна керувати російським робітничим рухом і готує загальний натиск на самодержавство. Скорочення числа членів комітету, доручення, по можливості, кожному з них певної окремої підзвітної і відповідальної функції, створення окремого, дуже нечисленного, розпорядчого центру, вироблення сітки виконавчих агентів, що зв'язували б комітет з кожним великим заводом і фабрикою, регулярно розповсюджували б літературу і давали центрові точну картину цього розповсюдження і всієї механіки роботи, нарешті, створення численних груп і гуртків, які брали б на себе різні функції або об'єднували б осіб, що примикають до соціал-демократії, допомагають їй, готуються стати соціал-демократами, з тим, щоб комітетові і центрові завжди була відома діяльність (і склад) цих гуртків,— ось у чому повинна полягати реорганізація С.-Петербурзького, та й усіх інших комітетів партії, і ось чому таке маловажне значення має питання про статут.

Я почав з розгляду начерку статуту, щоб показати наочніше, до чого зводяться мої пропозиції. І в результаті читачеві, сподіваюсь, стало ясно, що власне можна було б, мабуть, обійтися *без статуту,* замінивши його регулярною звітністю про кожний гурток, про кожну функцію роботи. Що можна написати в статуті? Комітет керує всіма (це й так ясно). Комітет обирає розпорядчу групу (це не завжди потрібно, а коли це потрібно, справа не в статуті, а в *інформуванні* центру про склад цієї групи та про кандидатів до неї). Комітет розподіляє між своїми членами окремі сторони роботи, доручаючи кожному регулярно доповідати комітетові і повідомляти ЦО і ЦК про хід справи (і тут важливіше повідомити в центр про такий-то розподіл, ніж написати в статуті правило, яке *часто* лишатиметься, коли в нас так мало сил, без застосування). Комітет повинен

точно визначити, хто є його членом. Комітет поповнюється кооптацією. Комітет призначає районні групи, заводські підкомітети, групи отакі і отакі (якщо перераховувати бажане, то ніколи не скінчиш, а перераховувати приблизно в статуті ні до чого; досить повідомити в центр про заснування). Районні групи і підкомітети засновують гуртки такі-то... Складання такого статуту тим менш корисне тепер, оскільки у нас майже нема (у багатьох місцях зовсім нема) загальнопартійного досвіду діяльності різних таких груп і підгруп, а для вироблення такого досвіду потрібен не статут, а організація партійної, якщо можна так висловитись, поінформованості: на статут у нас кожна місцева організація витрачає мінімум кілька вечорів. Коли б цей час кожний приділив за його спеціальною функцією докладному і продуманому звітові про неї *перед усією партією,* справа виграла б у сто раз.

І не тому тільки статути некорисні, що революційна робота не завжди допускає оформленість. Ні, оформленість потрібна, і ми повинні старатись *оформити* всю роботу в міру можливості. І оформленість припустима в далеко більших розмірах, ніж це звичайно думають, але досягти її можна не статутами, а тільки і виключно (повторюємо це ще і ще раз) точним оповіщенням центру партії: тільки тоді це буде реальною оформленістю, зв'язаною з реальною відповідальністю і (партійною) огласкою. А то хто ж у нас не знає, що *серйозні* конфлікти і незгоди розв'язуються у нас власне зовсім не голосуванням «за статутом», а боротьбою і погрозою «піти»? Такою внутрішньою боротьбою сповнена історія *більшості* наших комітетів за останні 3—4 роки партійного життя. Дуже шкода, що ця боротьба не була оформлена: вона тоді дала б далеко більше для повчання партії, для досвіду наших наступників. Але *така* корисна і необхідна оформленість ніякими статутами не створюється, а тільки *партійною гласністю.* У нас при самодержавстві не може бути іншого засобу і зброї партійної гласності, крім регулярного інформування партійного центру.

І тільки тоді, коли ми навчимося широко застосовувати цю гласність, у нас справді виробиться досвід функціонування тих чи інших організацій, тільки на основі такого широкого і багаторічного досвіду можуть вироблятися *не паперові статути*.

Написано між 1 і 11
(14 і 24) вересня 1902 р.

ПІСЛЯМОВА

Редакція «Искры» заявляє в № 55, що ЦК і опозиція «домовилися забути» про факти, згадані в моєму «Листі до редакції «Искры»» («Чому я вийшов з редакції «Искры»?») *. Ця заява редакції являє собою «відписку», просто-таки формалістичну, бюрократичну і канцелярську (висловлюючись чудовим стилем тов. Аксельрода). Насправді такої домовленості *не було,* як прямо заявляє закордонний представник ЦК у спеціальному листку, випущеному відразу ж після виходу № 55 «Искры»[7]. Такої домовленості й *не могло бути,* як це повинно бути ясно кожному уважному читачеві мого листа, бо опозиція *відхилила* «добрий мир», який був запропонований ЦК і який, *напевно,* включав би в собі умову забути про все те, що варто забути. Невже редакція була така наївна, що, відхиливши мир і *почавши в № 53 війну проти пресловутого бюрократизму,* вона надіялась на те, що противна сторона нічого не скаже про *справжнє* джерело цих вигадок щодо бюрократизму?

Редакції дуже й дуже не сподобалось, що я назвав справжнє джерело цих вигадок *чварами* (Literatengezänk — чвари літераторів). Ще б пак! Але ж наговорити жалісливих слів з приводу цього справді неприємного факту ще не означає спростувати факт.

Ми дозволимо собі поставити вельмишановній редакції два запитання.

---

* Див. Твори, 4 вид., том 7, стор. 95—101. *Ред.*

Перше запитання. Чому це *одному* здаються тільки *забавними* несамовиті обвинувачення в самодержавстві, в робесп'єрівському режимі, у вчиненні перевороту, та ін. та ін., а *декого* кровно *ображає* спокійна розповідь про факти та про генеральські місця, яких фактично вимагали? Так ображає, що вони починають зовсім «нікчемушні» розмови про «осіб», «моральну тінь» і навіть «низькі (звідки це??) мотиви»? Чому така різниця,— а, друзі мої? Чи не тому, що «місце» генерала «нижче», ніж місце самодержця?

Друге запитання. Чому не пояснює читачам редакція, *через що* вона (в ті далекі часи, коли вона належала до опозиції і на ділі була «в меншості») виявляла бажання *забути* про деякі факти? Чи не вважає редакція, що сама вже думка про бажання «забути» про *принципові* незгоди безглузда і не могла прийти в голову жодній розсудливій людині?

Бачите, які ви незграбні, мої шановні «політичні противники»! Ви хотіли знищити мене обвинуваченням, що *я* переношу принциповий спір у галузь чвар, а замість цього ви *підтвердили* моє твердження щодо справжнього джерела деяких ваших «незгод».

Далі. Визнавши, через свою незграбність, що чвари були, редакція не подбала про те, щоб пояснити читачам, де, на її думку, кінчається принципова незгода і де починаються чвари. Редакція замовчує, що я в своєму листі роблю спробу *цілком точно* розмежувати галузь того і другого. Я показую там, що принципова незгода (далеко не така глибока, щоб викликáти справжнє *розходження*) виявилася в питанні про § 1 статуту і розширилася зближенням іскрівської меншості з неіскрівськими елементами під кінець з'їзду [8]. Я показую також, що розмови про бюрократизм, формалізм та ін. є насамперед простим *відгуком* чвар, які були *після з'їзду.*

Редакція, мабуть, не згодна з *таким* розмежуванням «принципового» і того, про що «треба забути»? Чому ж вона не потрудилась сказати *свою* думку про «правильне» розмежування цих галузей? Чи не тому, що ці галузі ще не розмежувалися (і не можуть бути розмежовані) в її свідомості?

З фейлетону шановного товариша Аксельрода в тому самому № 55 «Искры» читачі можуть судити, до чого приводить ця... нерозбірливість і в що перетворюється наш Центральний партійний орган. Про наші спори в питанні про § 1 статуту тов. Аксельрод не говорить *ні слова* по суті, обмежуючись абсолютно незрозумілими для людини, що не була на з'їзді, натяками на «периферійні товариства». Тов. Аксельрод забув, мабуть, як довго і грунтовно спорили ми по § 1! зате тов. Аксельрод створив собі «теорію», за якою «більшість іскрівців, які прибули на з'їзд, пройнята була переконанням, що їх головним завданням є... вести боротьбу з внутрішніми ворогами». «Перед цією місією» для більшості «стушовувалося (за твердим переконанням шановного тов. Аксельрода) майбутнє позитивне завдання». «Перспектива позитивної роботи відсувається в туманну далечінь невиразного майбутнього»; перед партією стоїть більш невідкладне «воєнне завдання приборкати внутрішніх ворогів». І тов. Аксельрод не знаходить слів, щоб таврувати цей «бюрократичний * (або механічний) централізм», ці «якобінські» (!!?) плани, цих «дезорганізаторів», які когось «тіснять і третирують, як крамольників».

Щоб показати, яка справжня цінність цієї теорії,— правильніше, цих обвинувачень більшості з'їзду в дезорганізаторських тенденціях тіснити (*уявлювану,* мабуть) крамолу і в ігноруванні позитивної роботи, мені досить буде нагадати забутливому тов. Аксельроду *один* (для початку один) маленький факт. 6-го жовтня 1903 р. після багаторазових умовлянь членів меншості про безглуздість та дезорганізуючий характер їх бойкоту, ми з Плехановим *офіціально* запросили «крамольних» літераторів (і тов. Аксельрода в тому числі) взятися за позитивну роботу, офіціально заявили їм, що відмовлятися від цієї роботи однаково нерозумно і з точки зору особистого роздратування, і з точки зору

* До речі. Звертаю увагу редакції, що моя брошура виходить з «установленим заголовком». Як переконаний централіст, я підкоряюсь «принциповим» вказівкам нашого ЦО, що відкрив у № 55 відділ огляду партійних видань з точки зору «заголовків» (в ім'я боротьби з формалізмом).

тих чи інших незгод (для викладу яких ми *відкриваємо* сторінки наших видань) *.

Тов. Аксельрод забув про це. Він забув, що відповів тоді рішучим відмовленням без будь-яких пояснень причин. Він забув, що для нього тоді, у ці давно минулі часи, «позитивна робота відсувалась у туманну далечінь невиразного майбутнього», і це майбутнє тільки 26 листопада 1903 року стало бажаним сучасним [9].

Тов. Аксельрод не тільки «забув» це, а й хотів би взагалі «забути» про подібних «осіб», чи не так?

Вказувати меншості на те, що вона *цілі місяці* дезорганізовувала партію, нехтувала позитивною роботою, відривала своїми сварками *безліч сил* у ЦК, це «особи», це значить наводити моральну тінь, це значить зводити боротьбу тенденцій на рівень сварки. Цьому не місце на сторінках ЦО.

А обвинувачувати більшість партійного з'їзду в тому, що вона сміла витрачати час на умовляння «крамольників», що вона дезорганізувала партію боротьбою з *(уявлюваними)* дезорганізаторами — це принципові незгоди, для яких треба «приберегти» шпальти «Искры». Чи не так, шановний тов. Аксельрод?

Може, оглянувшись навколо себе, тов. Аксельрод знайде і тепер немало прикладів того, як «позитивна робота» і для практиків меншості відсувається в туманну далечінь теж бажаного, але все ще невиразного майбутнього?

Ні, знаєте, вигідніше було б вам не зачіпати зовсім питання про ставлення більшості і меншості до позитивної роботи! Вигідніше було б не нагадувати про те, про що говорить, наприклад, один заводський робітник міста — ва [10] в такому листі до мене:

«*Дорогий товаришу!*

Останнім часом, тобто після другого з'їзду партії, нам оголосили, що ЦК не був обраний з'їздом одностайно, що з'їзд розколовся на дві частини в питанні про відносини Центрального Органу до Центрального Комітету і утворилася так звана більшість і меншість. Усе це, як важкий камінь, спало на нашу

* Див. Твори, 4 вид., том 7, стор. 312. *Ред.*

голову і придушило нас на всю свою силу, бо якраз питання про відносини ЦО до ЦК було для нас несподіваною новиною: адже до самого з'їзду воно не тільки не порушувалося ні в яких гуртках і зборах, але, наскільки я пам'ятаю, його обминали мовчанкою і в літературі. Оце саме замовчування його до з'їзду мені незрозуміле. Коли припустити, що його зовсім не було, то треба визнати, що товариші, які віддавали всі свої сили на об'єднання партії, не уявляли собі ясно її організації, тобто її будови. Але друге цілком неможливе, бо питання, яке розкололо тепер партію, ясно показало, що погляд на будову партії був і був не в усіх однаковий. А коли це так, то чому його приховували? Це перше. А друге — саме це питання, коли доводиться його розв'язувати, то я ставлю собі таке запитання: яка будова партії забезпечить її ортодоксальний напрям, і тут же поряд з ним у мене постає думка, що крім будови партії важливим є склад її вождів, тобто якщо вони ортодокси, то й напрям партії ортодоксальний, якщо — опортуністи, то й партія така сама. Тепер, маючи такі припущення і знаючи склад вождів партії, я безумовно висловлююсь за те, щоб дати перевагу ЦО над ЦК в ідейному керівництві партією. Висловитись за це ще більше змушує російська дійсність: хоч би який був ЦК ортодоксальний, але він, перебуваючи в Росії, не може бути застрахований від провалу, а значить, і від втрати ортодоксальності поза своєю волею, через те що наступники не завжди відповідають тим, кого вони заступають. Кому з товаришів, які працюють хоч трохи в комітетах, не відомі такі явища, що найкращий комітет через одну з багатьох випадковостей заміняється поганим і навпаки. Зовсім не те з ЦО: він стоїть в інших умовах (беручи до уваги, що ЦО перебуватиме за кордоном), які забезпечують йому довше існування, а значить, і можливість підготовити собі гідних наступників. Але я не знаю, товаришу, чи можна розв'язувати це питання раз назавжди, тобто або щоб завжди переважав ЦО над ЦК, або — ЦК над ЦО. Я думаю, що не можна. Візьмімо такий випадок: раптом склад ЦО змінився і з ортодоксального став опортуністичним, як, наприклад, «Вперед» у Німеччині; ну хіба можна тоді дати йому перевагу в ідейному керівництві? що б стали робити ми, виховані в ортодоксальному дусі, невже повинні були б погоджуватися з ним? Ні, нашим обов'язком було б відібрати в нього право на перевагу і передати його в руки іншої установи, і коли б це не було зроблене з якого-небудь приводу, однаково чи то буде партійна дисципліна, чи ще що-небудь, то всі ми гідні були б назви зрадників робітничого соціал-демократичного руху. Так я дивлюсь на це і ніяк не можу погодитись з рішенням раз назавжди, як це роблять деякі товариші.

Тепер мені зовсім незрозуміла та боротьба, яка ведеться зараз між більшістю і меншістю, і нам дуже багатьом вона здається неправильною. Ну, скажіть, товаришу! Чи природне таке становище, коли всі сили кладуться на роз'їзди по комітетах для того тільки, щоб поговорити про більшість і меншість.

Я, справді, не знаю. Невже це питання таке важливе, щоб йому віддавати всі сили й заради нього дивитися одне на одного, мало як не на ворога? І на ділі так виходить, що коли комітет підібраний, припустимо, з одного табору, то з другого туди вже ніхто не попаде, незважаючи на всю свою придатність для роботи, навіть коли хочете, він не попаде і тоді, коли він потрібен для роботи, коли остання багато втрачає від його відсутності. Цим, звичайно, я не хочу сказати, щоб зовсім кинули боротьбу навколо цього питання: зовсім ні, тільки, по-моєму, вона повинна мати інший характер, і через неї ми не повинні забувати головного свого завдання, а саме пропаганди в масі соціал-демократичних ідей, бо, забуваючи це, ми тим самим знесилюємо нашу партію. Я не знаю, чи чесно це, але коли доводилося бачити, як інтереси справи топтали в грязь і зовсім забували, то я називаю всіх їх політичними інтриганами. Якось боляче ставало і страшно за саму справу, коли бачиш, що люди, які стоять на чолі її, зайняті чимсь іншим. Дивлячись на це, думаєш: невже наша партія засуджена на повсякчасні розколи через такі дрібниці, невже ми не здатні водночас вести внутрішню боротьбу разом з зовнішньою. Навіщо ж тоді влаштовуються з'їзди, коли їх постанови не беруться до уваги і кожен робить, що йому заманеться, виправдуючись тим, що з'їзд, мовляв, неправильно ухвалив, ЦК недієздатний і т. д. І це роблять ті, що до з'їзду весь час кричали про централізацію, про партійну дисципліну та ін., а тепер ніби хочуть показати, що дисципліна потрібна тільки простим смертним, а не їм, людям верху. Вони, мабуть, забули, що їх приклад страшенно розбещує малодосвідчених товаришів, уже тепер чути знову серед робітників невдоволення інтелігенцією, яка через чвари між собою забуває їх, уже тепер більш запальні опускають руки, не знаючи, що робити. Поки що, а вся централізована постановка справи тепер є пустим звуком. Лишається тільки сподіватися, що в майбутньому все зміниться на краще».

Написано в січні 1904 р.

ПРО ДЕМОНСТРАЦІЇ [11]

Нам здається, що автор листа ставить питання дещо надто прямолінійно і недооцінює значення організованості демонстрацій. У цій головній справі ми ще зробили мало, і на організацію треба спрямувати насамперед і найбільше сил. Поки в нас немає міцно згуртованих революційних організацій, здатних кинути кілька загонів добірного народу для керівництва всіма сторонами демонстрації,— доти невдачі неминучі. А раз така організація складеться і в процесі самої роботи, на ряді спроб, зміцніє, — тоді вона (і тільки вона) зможе розв'язати питання, коли та як треба озброюватись, коли та як треба пускати в хід зброю. Ця організація повинна буде серйозно попрацювати і над збільшенням «швидкості мобілізації» (дуже важлива обставина, яку цілком слушно підкреслює автор листа), і над збільшенням кількості активних демонстрантів, і над підготовкою розпорядників, і над розширенням агітації в масі, і над залученням «юрби допитливих» до участі «в справі», і над «розбещенням» війська. Саме через те, що такий крок, як перехід до збройної вуличної боротьби, «жорстокий» і що він «рано чи пізно неминучий»,— робити його може і повинна тільки міцна революційна організація, яка *безпосередньо* керує рухом.

Написано в жовтні, пізніше 6(19), 1902 р.

Вперше надруковано в 1946 р. в 4 російському виданні Творів В. І. Леніна, том 6

Друкується за рукописом

ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА І ПОЛІТИКАНСТВО

Внутрішній політиці російського уряду найменше, здається, можна закинути в теперішній момент, що їй бракує рішучості і визначеності. Боротьба з внутрішнім ворогом у повному розпалі. Навряд чи коли-небудь у минулому бували до такої міри переповнені арештованими фортеці, замки, тюрми, спеціальні приміщення при поліцейських частях і навіть тимчасово перетворені в тюрми приватні будинки і квартири. Нема де помістити всіх, кого хапають, нема можливості, не споряджаючи екстраординарних «експедицій», відправляти на Сибір із звичайними «транспортами» всіх висиланих, немає сил і засобів поставити на однаковий режим усіх ув'язнених, яких особливо обурює і штовхає на протести, боротьбу і голодовки цілковита сваволя місцевих властей, які розгубилися і самодурствують. А вищі власті, полишаючи дрібноті розправлятися із пійманими вже внутрішніми ворогами, ретельно працюють далі над «поліпшенням» та реорганізацією поліції для дальшої боротьби з корінням і нитками. Це — пряма і справжня війна, яку дедалі більші маси російських обивателів не тільки спостерігають, а й відчувають більш-менш безпосередньо. За авангардом летучих загонів поліції та жандармерії повільно, але неухильно рухається і важка законодавча махина. Візьміть закони останнього місяця,— і вам насамперед впадуть в очі нові укази, що добивають останні залишки фінляндських свобод, та ще, мабуть, докладний за-

кон про дворянські каси взаємодопомоги. Перший з цих заходів цілком підриває самостійність фінляндських судів і сенату, даючи можливість генерал-губернаторові все знати, все відати, тобто фактично перетворюючи Фінляндію в одну з багатьох безправних і принижених російських провінцій. З цього часу — зауважує поліцейськи-офіціальна «Финляндская Газета» [12] — є надія на «гармонійну» діяльність всіх місцевих установ... Не знаю вже, чи це злорадне глузування з беззбройного ворога, якому завдано найпідлішого і найрішучішого удару, чи єлейне базікання в дусі Іудушки Головльова.

Другий з названих законів — нове дітище тієї самої Особливої наради в справах дворянського стану, яка вже обдарувала батьківщину розграбуванням сибірських земель («насадження помісного землеволодіння в Сибіру») [13]. Під час жорстокої торгово-промислової кризи і цілковитого зубожіння села, коли голодують, недоїдають і бідують мільйони робітників і селян, не можна собі й уявити, звичайно, кращого застосування народних грошей, як на подачки нещасним пп. дворянам-землевласникам. Уряд дасть на кожну дворянську касу взаємодопомоги, по-перше, одноразово певну суму («за розсудом государя-імператора»!), а по-друге, протягом десяти років даватиме по стільки ж, скільки збиратимуть і самі місцеві дворяни. Каса допомагатиме тим, кому важко платити проценти за борги. Пп. дворяни можуть, нітрохи не соромлячись, робити позики, коли вказано такий легкий шлях брати на сплату гроші з народної кишені.

І немовби навмисне для підсумування цієї політики цькування, насильства і грабежу, для її узагальнення і освячення з'явилися царські промови до дворян, земців, селян і робітників (у Курську і С.-Петербурзі). Дворянам цар дякував за службу йому, службу «не за страх, а за совість», і обіцяв невпинно піклуватись про зміцнення помісного землеволодіння, «яке є споконвічним оплотом порядку і моральної сили Росії». Земцям цар нічогісінько не сказав ні про оплот, ні про моральну силу Росії, ні про службу не за страх,

а за совість. Він оголосив їм коротко і ясно, що їх «покликання — місцеве впорядкування в галузі господарських потреб» і що тільки пам'ятаючи про це, тільки виконуючи успішно це покликання, вони можуть бути впевнені в його благоволінні. Це була цілком певна відповідь на конституційні заміри земців, це була пряма пересторога (або, вірніше, виклик) їм, погроза відняти «благовоління» в разі найменшого виходу за межі «місцевого впорядкування в галузі господарських потреб».

Далі, селянам цар уже прямо висловлював осуд за «безпорядки» та «розграбування економій», назвавши звіряче побиття та катування селян, що повстали внаслідок голоду і розпачу, «заслуженою карою» і нагадавши слова Олександра III, який наказував «слухатися предводителів дворянства». Нарешті, робітникам цар говорив не більше й не менше, як «про ворогів», *його* ворогів, які повинні бути і ворогами робітників.

Отже, дворяни — вірні слуги і споконвічний оплот порядку. Земці (чи земські дворяни?) — заслуговують перестороги. Селяни — осуду і наказу слухатися дворян. Робітникам руба ставиться питання про *ворогів*. Повчальні промови. Повчальним є зіставлення їх, і дуже було б бажано, щоб за допомогою прокламацій, листків, бесід у гуртках і на зборах якнайбільше народу ознайомилося і з точним текстом, і з справжнім значенням цих промов. Прості пояснювальні зауваження до тексту цих промов могли б стати чудовим матеріалом для агітації серед найтемнішої частини найбільш нерозвинених верств робітничого класу, дрібних торговців і промисловців, а також селянства. Але не тільки «темному» народові, а й багатьом широко обізнаним і освіченим російським обивателям не завадило б добре вдуматися в царські промови,— особливо обивателям з числа лібералів взагалі і земців особливо. Не часто доводиться чути з уст коронованих осіб таке певне визнання, підтвердження і оголошення війни внутрішньої: війни різних класів населення, війни з внутрішніми ворогами. І відкрите визнання війни — дуже добрий засіб проти всіх і всіляких видів політиканства,

тобто спроб затушувати, обійти, загасити війну або спроб звузити і здрібнити її характер.

Політиканство, про яке ми говоримо, проявляється і з боку уряду, і з боку опозиції мирної, і навіть іноді з боку революціонерів (правда, в останньому випадку в особливій формі, не схожій на попередні). З боку уряду це — свідоме загравання, підкуп і розбещення, одним словом, система, яка дістала назву «зубатовщини» [14]. Обіцяння більш-менш широких реформ, справжня готовність здійснити малюсіньку частинку обіцяного і вимога за це відмовитись від боротьби політичної,— ось у чому суть зубатовщини. Тепер навіть дехто з земців вже бачить, що розмови міністра внутрішніх справ п. Плеве з п. Д. М. Шиповим (голова Московської земської управи) є початок «зубатовщини земської». Плеве обіцяє «прихильніше» ставитись до земства (пор. «Освобождение» [15] № 7), обіцяє скликати на початку наступного року нараду з голів земських управ для «розв'язання всіх питань щодо постановки земських установ», вимагаючи за це, щоб земці «не говорили нічого про представництво у вищих урядових установах». Здавалося б, справа ясніша ясного: обіцянка зовсім непевна, а вимога така, що при виконанні її земські прагнення стають нездійсненними. Проти цього політичного обману, фокусництва і розбещення може бути тільки один засіб: нещадне викривання фокусників і рішуча політична (тобто, як на російські умови, *революційна*) боротьба з поліцейським самодержавством. А наші земці, наскільки можна судити з «Освобождения», ще, як виявляється, не на рівні цього завдання. На політиканство вони відповідають політиканством, їхній орган проявляє повну нестійкість. У № 7 «Осв.» ви бачите цю нестійкість особливо наочно завдяки тому, що висловлюється в даному питанні не тільки редакція, а й деякі співробітники, з якими редакція більш чи менш не згодна. У передовій редакційній статті та думка, що обіцянки Плеве є пастка і зубатовщина, наводиться тільки як думка деяких земців, причому поруч з нею наводиться і думка інших земців, які «схильні піти за вказівками

п. міністра» (!!). Редакція далека від думки розпочати похід проти земської зубатовщини. Вона перестерігала земців проти «поступок» урядові (в №№ 5 і 6), але вона не виступає з рішучим засудженням п. Шипова і К⁰, які послухалися порад старого поліцейського лиса й викинули з програми весняного земського з'їзду 4-й пункт (який вказував на необхідність виборних земських діячів для поповнення складу Особливої наради про потреби сільськогосподарської промисловості). Редакція робить у передовій статті не той висновок, що земство принижене згодою частини земців на підлі приманки поліції, а той висновок, що самий факт переговорів уряду з земством «доводить, що земство вже й тепер є «представництво»» (!!) і що обіцяний п. Плеве «з'їзд» (п. Плеве говорив, здається, тільки про «нараду»?) «в усякому разі бажаний», бо він «не може не внести ясності у відносини між земством і урядом». Редакція «твердо впевнена, що земські діячі зуміють заявити себе на ньому тим, чим вони повинні бути — представниками населення, а не підручними міністрів по господарській частині». Якщо судити тільки на підставі однієї передової редакційної статті, то треба, навпаки, бути твердо впевненим у тому, що земці стануть знов «підручними» поліцейського відомства, як стали п. Шипов і К⁰ (поки їх не відтисне або не видозмінить інша земська течія).

Від політиканства передової статті з задоволенням відпочиваєш на наступних статтях співробітників: п. Антона Старицького і ще більше земського гласного п. Т. Перший називає вчинок п. Шипова і К⁰ «хибним кроком», радить земцям «не поспішати реалізувати своє первородство у вигляді якогось з'їзду, що його оформить п. Плеве», радить не йти на приманку й не політиканити. Редакція робить примітку: «ми загалом згодні з автором статті», очевидно вважаючи, що зокрема не можна так однобічно засуджувати політиканство *.

* У щойно одержаному № 8 «Освобождения» ми бачимо вже більш рішуче засудження політиканства і хибного кроку п. Шипова. Час добрий! Може, випадок з цим поважним діячем примусить редакцію пошукати коренів «політиканства» в основних її поглядах на відношення лібералізму і революційних напрямів?

Другий співробітник вже просто повстає проти всієї позиції «Освобождения», нападаючи на незакінченість і нерішучість, засуджуючи такі фальшиві фрази, як посилання на «народну анархію», заявляючи, що «не можна вдовольнятися напівзаходами, що треба зважитися йти до кінця», що «треба покінчити з рабськими напівзаходами легальної опозиції...», «не спиняючись перед жертвами», що, «не ставши революціонерами, ми (земці) не зможемо зробити істотного вкладу в справу політичного визволення Росії». Від усієї душі вітаємо ці чесні й тверді висловлювання п. земського гласного й дуже радимо ознайомитися з ними всім, хто цікавиться цим питанням. Пан земський гласний *цілком* підтверджує оцінку програми «Освобождения», яку ми дали в «Искре» [16]. Більше того: його стаття доводить не тільки правильність нашої точки зору, а й доцільність нашого гострого викриття половинчатості лібералізму. Виявляється, що й у самому земському середовищі є люди, для яких гидке всяке виляння і яких ми особливо повинні старатися підтримати нещадною критикою цього виляння з нашої точки зору.

Редактор «Освобождения», звичайно, не згоден з п. земським гласним Т. і — шанобливо, але твердо — заявляє: «на багато що ми дивимось інакше...». Ще б пак! І які ж заперечення редакції? — Вони зводяться всі до двох головних пунктів: по-1-е, п. Струве «принципово» віддає перевагу мирним шляхам на відміну, на його думку, від деяких революціонерів; по-2-е, цих останніх він обвинувачує в тому, що їм бракує терпимості. Розгляньмо ці заперечення.

У статті «З приводу одного закиду» п. Струве (стаття підписана: Ред.) цитує мою статтю в № 2—3 «Зари» [17] («Гонителі земства і Аннібали лібералізму»). Йому особливо не сподобалися, звичайно, слова: «коли б народ у Росії хоч раз гарненько провчив уряд», то це мало б «гігантське історичне значення» *. Пан Струве, бачите, рішуче і безумовно не згоден з тим, що насильствена революція краща, ніж мирна реформа.

* Див. Твори, 5 вид., том 5, стор. 58. *Ред.*

Найрішучіші російські революціонери, каже він, принципово віддавали перевагу мирному шляхові, і цієї славної традиції не заглушити ніякими доктринами.

Важко собі уявити щось більш фальшиве і вимучене, ніж це висловлювання. Невже п. Струве не розуміє, що повсталий раб має право говорити про перевагу миру з рабовласником, а раб, який відмовляється від повстання, впадає в ганебну фальш, повторюючи ті самі слова? «Елементи революції в Росії ще, на жаль *або на щастя,* не дозріли»,— каже п. Струве, і ці слова «на щастя» видають його з головою.

А щодо славних традицій революційної думки краще вже п. Струве мовчати. Нам досить указати на знамениті заключні слова «Комуністичного маніфесту» [18]. Нам досить нагадати, що через тридцять років після «Маніфесту», коли німецькі робітники були позбавлені частинки тих прав, яких ніколи не було у російського народу, Енгельс дав таку одповідь Дюрінгу:

«Для пана Дюрінга насильство є щось абсолютно зле. Перший акт насильства був, на його думку, гріхопадінням. Вся його доктрина є скигління з приводу того, що цей акт насильства заразив першородним гріхом всю історію аж до цього часу, що всі закони природи і закони соціальні ганебно перекручені цим знаряддям диявола — насильством. Що насильство відіграє в історії ще і іншу роль, саме революційну роль, що воно, за словами Маркса, є повитухою всякого старого суспільства, коли воно вагітне новим, що насильство є тим знаряддям, за допомогою якого суспільний рух прокладає собі шлях і ламає скам'янілі, змертвілі політичні форми,— про все це ні одного слова у пана Дюрінга. Тільки зітхаючи та стогнучи, припускає він можливість того, що для повалення експлуататорського господарювання потрібне буде, можливо, насильство — на жаль, звольте бачити, бо всяке застосування насильства деморалізує, мовляв, того, хто його застосовує. І це говориться, незважаючи на те високе моральне та ідейне піднесення, яке бувало наслідком кожної переможної революції! І це говориться в Німеччині, де насильствена сутичка, яка все-таки може бути нав'язана народові, мала б принайм-

ні ту перевагу, що викоренила б дух холопства, який проник у національну свідомість з приниження Тридцятирічної війни. І це бліде, дрябле, безсиле попівське мислення сміє пропонувати себе найреволюційнішій партії, яку тільки знає історія?»[19].

Перейдемо до другого пункту — щодо терпимості. Потрібне «взаємне розуміння», «повна щирість» і «широка терпимість» у відносинах різних напрямів,— єлейно повчає нас п. Струве (подібно до багатьох соціалістів-революціонерів[20] і представників публіки). Ну, а як бути, запитаємо ми його, якщо повна щирість наша здасться вам відсутністю терпимості? Якщо ми, напр., вважаємо, що в «Освобождении» є правиця і лівиця, шкідлива, зрадницька лівиця, то чи не зобов'язує нас повна щирість до нещадної боротьби з цією лівицею? Чи не зобов'язує вона нас до боротьби з авантюризмом (тобто політиканством) соц.-революціонерів, коли вони проявляють його і в питаннях теорії соціалізму, і щодо класової боротьби в усій своїй тактиці? Чи є хоч крапля політичного смислу у вимозі обкарнати, зробити в'ялою цю боротьбу на догоду тому, що хочеться називати терпимістю людям, проти яких боротьба і спрямована?

Час би кинути галантерейне наївничання, панове! Час би зрозуміти ту нехитру істину, що дійсна (а не словесна) спільність боротьби з спільним ворогом забезпечується не політиканством, не тим, що небіжчик Степняк якось назвав самоурізуванням і самозаховуванням, не умовною брехнею дипломатичного взаємовизнання,— а фактичною участю в боротьбі, фактичною єдністю боротьби. Коли в німецьких соціал-демократів боротьба проти військово-поліцейської і феодально-клерикальної реакції дійсно ставала спільною з боротьбою якої-небудь справжньої партії, яка спиралася на певний клас народу (напр., ліберальну буржуазію), тоді спільність дії встановлювалась без фразерства про взаємовизнання. Про визнання явного для всіх і відчутного всіма факту не говорять (не просимо ж ми ні в кого визнання робітничого руху!). Вважати, що справжньому політичному союзові може перешкодити

«тон» полеміки, здатні тільки люди, які плутають політику і політиканство. А поки замість дійсної участі в нашій боротьбі ми бачимо ухильні фрази, замість дійсного наближення до нашої боротьби іншої якої-небудь суспільної верстви або класу саму тільки авантюристську тактику,— доти ніякі ні грізні, ні жалісливі потоки слів ні на йоту не наблизять «взаємовизнання».

«Искра» № 26, 15 жовтня 1902 р.

Друкується за текстом газети «Искра»

ВУЛЬГАРНИЙ СОЦІАЛІЗМ І НАРОДНИЦТВО, ЩО ЇХ ВОСКРЕШАЮТЬ СОЦІАЛІСТИ-РЕВОЛЮЦІОНЕРИ

Глузування робить свій корисний вплив. У статтях під назвою «Революційний авантюризм» * ми висловили тверду впевненість, що наші соц.-рев. не захочуть ніколи прямо й точно визначити свою теоретичну позицію. Щоб спростувати це злісне і несправедливе припущення, «Революционная Россия» [21] починає в № 11 серію статей під заголовком «Програмні питання». Час добрий! Краще пізно, ніж ніколи. Наперед вітаємо всі статті «Рев. России» про «програмні питання» і обіцяємо уважно стежити за тим, чи можна справді вичитати з них яку-небудь *програму*.

Придивимося з цією метою до першої статті: «Класова боротьба на селі», але спочатку зауважмо, що наші противники знов і знов надто... «захоплюються», заявляючи (№ 11, стор. 6) «наша програма висунута». Адже неправильно це, панове! Ніякої ще ви програми не висунули, тобто не тільки не дали закінченого і офіціально-партійного викладу своїх поглядів (програми у вузькому розумінні слова або хоч би проекту програми), а й не визначили навіть зовсім свого ставлення до таких основних «програмних питань», як питання про марксизм і його опортуністичну критику, про російський капіталізм і про становище, значення та завдання пролетаріату, що його породжує цей капіталізм, і т. д. Усе, що ми знаємо про «вашу програму», це те, що ви займаєте зовсім невиразну позицію *між*

---

* Див. Твори, 5 вид., том 6, стор. 353—373. *Ред.*

революційною соціал-демократією і опортуністичною течією, з одного боку, *між* російським марксизмом і російським ліберально-народницьким напрямом, з другого.

В які безвихідні суперечності заходите ви, через оце силкування сісти між двома стільцями, це ми вам зараз покажемо і на вибраному вами питанні. «Ми не то що не розуміємо, ми не визнаємо належності сучасного селянства, як цілого, до дрібнобуржуазних верств», — пише «Револ. Россия» (№ 11). «Для нас селянство поділяється на дві принципово відмінні категорії: 1) трудове селянство, що живе експлуатацією власної робочої сили (!??), і 2) сільську буржуазію,— середню і дрібну,— яка в більшій чи меншій мірі живе з експлуатації чужої робочої сили». Бачачи «основну відмітну ознаку» класу буржуазії в «джерелі доходу» (користування неоплаченою працею інших людей), теоретики соц.-рев. вбачають «величезну принципову схожість» між сільським пролетаріатом і «самостійними землеробами», які живуть з застосування власної праці до засобів виробництва. «Основою існування тих і других є *праця,* як певна політико-економічна категорія. Це раз. По-друге, ті і ті в сучасних умовах *безжалісно експлуатуються*». Через те вони мають бути об'єднані в *одну* категорію трудового селянства.

Ми умисне виклали висловлювання «Рев. Росс.» так докладно, щоб читач міг добре вдуматися в нього і оцінити його теоретичні посилки. Неспроможність цих посилок б'є в очі. Шукати основної відмітної ознаки різних класів суспільства в джерелі доходу — значить висувати на перше місце відносини розподілу, які насправді є результат відносин виробництва. Цю помилку давно вказав Маркс, назвавши людей, які не бачать її, вульгарними соціалістами. Основна ознака відмінності між класами — їх місце в суспільному виробництві, а значить, їх відношення до засобів виробництва. Привласнення тієї чи іншої частини суспільних засобів виробництва і повернення їх на приватне господарство, на господарство для продажу продукту — ось основна відмінність одного класу сучасного суспільства (бур-

жуазії) від пролетаріату, який позбавлений засобів виробництва і продає свою робочу силу.

Підемо далі. «Основою існування тих і других є *праця,* як певна політико-економічна категорія». Певною політико-економічною категорією є не праця, а тільки суспільна форма праці, суспільний устрій праці, або інакше: відносини між людьми за участю їх у суспільній праці. В іншій формі тут повторюється та сама помилка вульгарного соціалізму, яку ми вже розглянули. Коли соц.-рев. заявляють: «Суть взаємних відносин між сільським хазяїном і наймитом, з одного боку, між самостійним землеробом і позикодавцями, куркулями, з другого боку, зовсім однакова», то вони цілком повторюють помилку хоч би німецького вульгарного соціалізму, який, напр., в особі Мюльбергера, заявив, що суть відносин хазяїна до робітника та сама, як і домовласника до квартиранта. Наші Мюльбергери так само не здатні виділити основних і похідних форм експлуатації, обмежуючись декламацією з приводу «експлуатації» взагалі. Наші Мюльбергери так само не розуміють, що якраз експлуатація найманої праці є базисом всього сучасного грабіжницького ладу, саме вона спричиняє поділ суспільства на непримиренно-протилежні класи, і тільки з точки зору *цієї* класової боротьби можна послідовно оцінити всі інші прояви експлуатації, не впадаючи в розпливчастість і безпринципність. Через те наші Мюльбергери повинні дістати з боку російських соціалістів, які дорожать цільністю свого руху і «добрим ім'ям» свого революційного прапора, таку ж рішучу, нещадну відсіч, яку дістав Мюльбергер німецький.

Щоб ясніше показати плутаність «теорії» наших соц.-рев., ми підійдемо ще до того самого питання з практичного боку, спробуємо ілюструвати це питання конкретними прикладами. По-перше, *працює* і експлуатується скрізь, завжди і всюди величезна більшість дрібної буржуазії. А то навіщо було б і зараховувати її до перехідних і проміжних верств? По-друге, так самісінько, як селяни в суспільстві товарного господарства, *працюють* і експлуатуються дрібні ремісники і торговці.

Чи не хочуть наші соц.-рев. створити також «категорію» «трудового» торгово-промислового населення замість «вузької» категорії пролетаріату? По-третє, нехай спробують соц.-рев., щоб зрозуміти значення такої нелюбимої ними «догми», уявити собі приміського селянина, який, не наймаючи робітників, живе з своєї праці і продажу всяких землеробських продуктів. Сміємо сподіватися, що заперечувати належність *такого* селянина до дрібної буржуазії і неможливість «об'єднати» його в один *клас* (зауважте, мова йде саме про клас, а не про партію) з найманим робітником не зважаться навіть запеклі народники. А чи є яка-небудь принципова відмінність у становищі приміського торгаша-землероба і всякого дрібного землероба в суспільстві зростаючого товарного господарства?

Постає тепер питання, чим пояснити це наближення (м'яко висловлюючись) пп. соц.-рев. до вульгарного соціалізму? Може, це випадкова особливість даного автора? Щоб спростувати таке припущення, досить навести ось яке місце з № 11 «Рев. Росс.»: «Ніби,— вигукує автор,— тут уся справа в розмірах однієї й тієї самої господарської категорії» (великий і дрібний буржуа), «а не в принциповій відмінності» (слухайте!) «двох категорій: трудового і буржуазно-капіталістичного господарства!». Нам важко було б і уявити собі повніше й наочніше підтвердження сказаного нами в статті «Революційний авантюризм»: пошкребіть соц.-рев.— і ви знайдете п. В. В. Для кожного, хто хоч трохи обізнаний з еволюцією російської суспільно-політичної думки, позиція соц.-рев. стає зрозумілою з однієї цієї фрази. Відомо, що основою того блідо-рожевого квазісоціалізму, який прикрашав собою (та й зараз ще прикрашає) ліберально-народницький напрям, що панує в нашому освіченому громадянстві, лежала ідея про діаметральну протилежність селянського «трудового господарства» і буржуазного господарства. Ця ідея, в різних її відтінках докладно розроблена пп. Михайловським, В. В., Нік.—оном та ін., була однією з тих твердинь, проти яких спрямував критику російський марксизм. Щоб допомогти розорюваному і гноб-

леному селянству, говорили ми, треба вміти відмовитись від ілюзій і прямо глянути на дійсність, яка руйнує туманні мрії про трудове господарство (чи «народне виробництво»?) і показує нам *дрібнобуржуазний уклад* селянського господарства. І в нас, як і скрізь, розвиток і зміцнення дрібного трудового господарства можливі тільки через перетворення його в дрібнобуржуазне господарство. Це перетворення, справді, відбувається, і *теперішня* реальна тенденція трудового селянина до дрібного підприємництва незаперечно доведена фактами життя. Як і всякі дрібні виробники, наші селяни тим самим підходять під категорію дрібних буржуа, оскільки розвивається товарне господарство: вони розколюються на меншість підприємців і масу пролетаріату, який зв'язаний з «хазяйчиками» цілим рядом перехідних ступенів напівробітників і напівхазяїв (ці перехідні форми існують в усіх капіталістичних країнах і в усіх галузях промисловості).

Як же поставились соц.-револ. до цієї зміни двох течій соціалістичної думки, до боротьби старого російського соціалізму і марксизму? Вони просто-напросто намагались ухилятися, поки можна було, від розгляду питання по суті. А коли ухилятися вже стало неможливо, коли від людей, що захотіли створити окрему «партію», зажадали певних пояснень, коли їх примусили відповідати, примусили і глузуванням, і прямим обвинуваченням у безпринципності,— тільки тоді вони її стали повторювати стару народницьку теорію «трудового господарства» і старі помилки вульгарного соціалізму. Повторюємо: кращого підтвердження нашого обвинувачення соц.-револ. у цілковитій безпринципності, як стаття в № 11, що намагається «поєднати» і теорію «трудового господарства», і теорію класової боротьби,— ми не могли й чекати.

* * *

Як курйоз, відзначимо ще, що в № 11 «Рев. Росс.» робляться спроби «благопристойно» пояснити рішення ухилитися від принципової полеміки. У статті

«Революційний авантюризм» «Искра», бачите, неправильно цитує. Наприклад? Наприклад, випускає слово «подекуди» (земля подекуди перетікає від капіталу до праці). Який жах! Випускають слово, що не стосується справи! Чи, може, «Рев. Росс.» заманеться твердити, що до питання про *оцінку* перетікання землі *взагалі* (буржуазний це процес чи ні) *хоч яке-небудь* відношення має слово «подекуди». Нехай спробує.

Далі. «Искра» перервала цитату на слові «державою», хоч далі стоїть «звичайно, не теперішньою». «Искра» повелася навіть ще зліше (додамо від себе): вона насмілилась назвати цю державу *класовою*. Чи не стануть наші «ображені в найкращих почуттях» противники твердити, що в «програмі-мінімум», яку ми розглядаємо, мова могла йти *не* про класову державу?

Нарешті, «Искра» цитувала прокламацію 3 квітня, в якій *сама* «Рев. Россия» визнала оцінку терору перебільшеною.— Справді, і ми *навели* це застереження «Рев. Росс.», але додали від себе, що бачимо тут «еквілібристику» і неясні натяки. «Рев. Росс.» цим дуже невдоволена і вдається в пояснення та повідомлення подробиць (підтверджуючи, таким чином, *на ділі*, що неясність, яка потребує пояснень, була). І які ж ці пояснення? У прокламації 3 квітня були, бачите, зроблені *поправки* на вимогу партії. Однак ці поправки «були визнані за недостатні», і через те слова «від партії» з прокламації були викинуті. Але слова «видання партії» залишились, і в другій («справжній») прокламації від того ж 3 квітня ні слова про незгоди або перебільшення не сказано. Наводячи ці пояснення і почуваючи, що вони тільки підтверджують законність поставленої «Искрой» (у словах: еквілібристика і натяки) вимоги пояснень, «Рев. Росс.» сама ставить собі запитання: як партія могла видати в своїй друкарні прокламацію, з якою вона не згодна? Відповідаючи, «Рев. Россия» заявляє: «Та зовсім так само, як під фірмою Російської соціал-демократичної робітничої партії друкується «Рабочее Дело», «Искра», «Рабочая Мысль» [22] і «Борьба»[23]». Дуже добре. Але, по-перше, у нас різнорідні видання і друкуються не в друкарні «партії»,

а в друкарнях груп. По-друге, коли у нас виходили «Р. Мысль», і «Р. Д.», і «Искра» разом, ми це самі ж і називали *розбродом.* Отож подивіться, що звідси виходить: соц.-демократія сама викриває і бичує розбрід *у себе* і прагне його усунути серйозною теоретичною роботою, а соц.-рев. починають визнавати свій розбрід тільки *після того,* як їх викриють, і зайвий раз з цього приводу вихваляються своїм розмахом, який дав їм можливість з приводу однієї й тієї самої політичної події видати того самого дня дві прокламації, в яких політичне значення цієї події (нового терористичного акту) тлумачиться прямо протилежно.— Знаючи, що з ідейного розброду нічого доброго не вийде, соціал-демократи визнали за краще «спочатку розмежуватись, а потім об'єднуватись» *, забезпечуючи цим майбутньому об'єднанню і тривкість, і плодотворність. А соц.-рев., тлумачачи свою «програму» на різні лади «кому як заманеться» **, грають у фікцію «практичної» єдності і звисока заявляють нам: це у вас тільки, у соц.-демократів, різні там «групи», а в нас — партія! Цілком правильно, панове, але історія вчить нас, що іноді відношення між «групами» і партіями буває подібне відношенню між худими і гладкими фараоновими коровами. Бо ж різні бувають «партії». Була, напр., «Робітнича партія політичного визволення Росії», а тим часом, її дворічне існування пройшло так само безслідно, як і її зникнення.

«Искра» № 27, 1 листопада 1902 р. *Друкується за текстом газети «Искра»*

---

* Див. Твори, 5 вид., том 4, стор. 341. *Ред.*

** Порівняйте тільки «Наші завдання» колишнього «Союзу соціалістів-революціонерів» з «Маніфестом» колишньої «Партії соціалістів-революціонерів» (про нього в № 5 «Искры»), потім з редакційною заявою № 1 «Вестника Русской Революции» [24], з «програмними» статтями №№ 7—11 «Рев. Росс.» і з брошурою «Свобода», виданою так зв. «Робітничою партією політичного визволення Росії» [25], про об'єднання якої з партією соц.-рев. недавно повідомлено в «Рев. России».

ОСНОВНА ТЕЗА ПРОТИ ЕСЕРІВ

Основна теза, яку я висуваю проти соціалістів-революціонерів і для оцінки *всіх* сторін діяльності (і всієї суті) цього напряму, полягає ось у чому: *весь напрям соціалістів-революціонерів і вся їх партія є не що інше, як замір дрібнобуржуазної інтелігенції ескамотувати наш робітничий рух, а значить, і весь соціалістичний, і весь революційний рух в Росії.*

Поспішаю пояснити, через що я не міг уникнути в цій, такій важливій для мене, тезі іноземного маловживаного і безперечно більшості читачів незрозумілого слова. Ескамотувати значить власне обманути, обманним способом привласнити собі результати чужої праці і тим самим звести нанівець усю цю працю, обморочити й провести і т. п. Неважко бачити, через що я змушений був відкинути ці російські вислови і вибрати іноземний. Слова «морочити, провести, обдурити» неодмінно викликають у нас уявлення про умисну, свідому брехню — це по-перше, а по-2-е, уявлення про корисливі, нечесні мотиви цієї брехні з боку того, хто до неї вдається. Тим часом я далекий від думки обвинувачувати соціалістів-революціонерів у чомусь подібному до свідомої брехні або нечесних мотивів дії. Нічого подібного. Я не сумніваюсь, що як напрям, як «партія», соціалісти-революціонери могли виникнути (або могли вдержатися з часів народовольства [26]), могли останнім часом вирости і трохи зміцніти *цілком* завдяки тому, що вони залучали на свій бік людей безперечно революційно настроєних, сповнених навіть

геройської самовідданості, людей, що якнайщиріше хочуть покласти душу за інтереси свободи і інтереси народу. Але те, що люди щиро й переконано займають певну соціально-політичну позицію, нітрохи ще не передрішає питання про те, чи не є безумовно хибною і внутрішньо-суперечливою ця позиція? Чи не повинні неминуче результати найкращої діяльності з цієї позиції стати (хоч би навіть поза свідомістю і проти волі діючих) «ескамотуванням» робітничого руху, стягненням його з правильного шляху, заведенням його в безвихідь і т. д.?

Спробую пояснити свою думку прикладом. Уявіть собі, що ми перебуваємо у величезному, темному і вогкому, густому і напівнезайманому лісі. Уявіть собі, що тільки знищення цього лісу вогнем може розчистити шлях для культурного розвитку всієї зайнятої лісом або оточеної ним місцевості і що добування та підтримування вогню зв'язане в цьому лісі з величезними труднощами. Треба осушувати той деревний матеріал, якого скрізь багато, але який так важко займається і так легко та часто знов гасне в затхло-вогкій атмосфері. Треба збирати докупи той матеріал, який можна розпалити. Треба підтримувати вогонь (горіння), оберігати його, доглядати кожний новий вогник, як тільки він спалахне, давати зміцніти полум'ю і систематично, уперто готувати ту загальну пожежу, без якої вогкий і темний ліс не перестане бути лісом. А ця робота дуже важка не тільки внаслідок зовнішніх, атмосферичних, умов, а також і через те, що дуже небагато того єдино цілком придатного для горіння матеріалу, який не може перестати горіти ні за яких умов, який дійсно загорівся і горить уже безперервно полум'ям, несхожим на ті численні мандрівні вогники, в яких немає внутрішньої сили і які так часто і в минулому займалися тільки для того, щоб погаснути після недовгого горіння. І ось, коли цей основний горючий матеріал розгорівся вже настільки, що загальна температура підвищилась, надавши тим сили та яскравості і масі інших, мандрівних, вогників,— прийшли раптом люди, що з апломбом заявляють: яка це вузькість вірити в застарілу

догму про єдиний основний, єдино безумовно надійний горючий матеріал! Яка шаблонність — розглядати всі інші вогники тільки як побічні засоби, тільки як допоміжні елементи і вважати обов'язковим неодмінно і що б то не стало, перш за все і найбільш за все триматися за *один* тільки матеріал! Яка односторонність — раз у раз готувати, готувати й готувати справжню загальну пожежу і дозволяти цим обурливим негідникам, верховіттю дерев, прикривати і підтримувати вогкість і темряву. Треба пускати ракети, які збивають верховіття дерев, обпалюють їх, лякають усі темні сили і роблять таку сенсацію, таке збудження, підбадьорення, ексцитацію. І ці люди жваво беруться до справи. З полегшенням зітхнувши, викидають вони за борт застарілі передсуди про якийсь там ще основний горючий матеріал. З спокійною душею беруть вони до себе всіх і кожного, не розбираючись у поглядах і думках, переконаннях і надіях: ми — партія дії, і нам все одно, коли навіть дехто з нас і вчепився за міркування, що зводяться до гасіння пожежі. Сміливо закликають вони до безрозбірливого ставлення до всяких вогників і до ракетопускання, відмахуючись зневажливо від уроків минулого: тепер, мовляв, горючого матеріалу далеко більше, а тому сугуба легковажність дозволенна!.. Так от, при всій шкоді, якої завдають рухові такі люди, чи можна вважати, що вони прості обманщики? Аж ніяк. Вони зовсім не обманщики, вони тільки — піротехніки.

У цьому, між іншим, полягає моя відповідь тим з соціалістів-революціонерів, які просто-напросто перекладали термін авантюрист термінами шахрай (п. Рафаїлов у Женеві) і плутяга (п. Житловський у Берні) [27]. Не слід, панове, відповідав я їм, сприймати все неодмінно вже в розумінні кодексу про покарання! Не слід плутати авантюру революційного напряму, внутрішньо-суперечливого, безпринципного, хиткого, що прикриває беззмістовність широкомовністю і через те неминуче приречений на банкротство,— з авантюрою пройдисвітів, які дуже добре знають, що роблять вчинки кримінально-карані і що загрожує їм викриття в

шахрайстві. Ми обвинуватили вас в авантюризмі, прямо і точно кажучи (див. №№ 23 і 24 «Искры» *), що випливає це з вашої цілковитої безпринципності в усіх основних питаннях міжнародного соціалізму, з неймовірної плутанини поглядів у вашій нашвидку сфабрикованій і під пікантним соусом піднесеній «споживачеві» аграрній програмі, з хиткості і безгрунтовності вашої терористичної тактики. А ви відповідаєте: дивіться, нас обзивають авантюристами-плутягами-шахраями, нас ображають, нас кривдять! Адже ці зойки, вельмишановні панове, дуже скидаються на те, що по суті-то вам заперечити нічого.

Тепер постає питання, у чому має полягати доказ вірності висунутої мною тези? Які відмітні, характерні риси всього напряму соціалістів-революціонерів повинен я показати, щоб виправдати дану в цій тезі оцінку всього напряму їх? Коли ця оцінка правильна, то жоден (треба сподіватися) хоч трохи сумлінний і серйозний соціаліст не стане заперечувати необхідності рішучої і нещадної війни з таким напрямом, повного викриття перед якнайширшими верствами народу всієї його шкідливості. І от для того, щоб ми могли всебічно і по суті розглянути це питання, я й пропоную звернути насамперед і найбільше уваги на те, з чого повинні скластися *відповіді* на це питання. Хай люди, які хочуть спростувати правильність оцінки, не обмежуються «скаргами» або «поправками», а дадуть також пряму відповідь: які пункти *вони* вважали б за необхідне довести для підтвердження правильності висунутої тези?

Центральним пунктом цієї тези (ескамотування робітничого руху дрібнобуржуазною інтелігенцією) є факт ескамотування, інакше: корінної суперечності між принципами, програмою «партії» і її дійсним ставленням до процесу революціонізування сучасного суспільства. Суперечність полягає в тому, що партія «соціалістів-революціонерів» насправді зовсім не стоїть на точці зору наукового революційного соціалізму

* Див. Твори, 5 вид., том 6, стор. 353—373. *Ред.*

(= марксизму) ні в питаннях міжнародного, ні в питаннях російського руху. На ділі «партія» характеризується цілковитою безпринципністю в усіх найважливіших принципових питаннях сучасного соціалізму...*

Написано пізніше 3 (16) листопада 1902 р.

Вперше надруковано в 1936 р. в журналі «Пролетарская Революция» № 7

Друкується за рукописом

---

* Тут рукопис уривається. *Ред.*

ПРО ЗАВДАННЯ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ

Коли дволичне загравання і з робітничим класом, і з «законною» опозицією йде рука в руку з виступом орди розлючених негідників, як-от Валь або Оболенський,— це значить, що уряд хоче розбестити і роздробити ті маси і ті верстви народу, які він не в силі зломити, а для полегшення свого завдання хоче відтягти нечисленні революційні сили на погоню за кожним з цих негідників окремо. Неважно, чи усвідомлюють взагалі, чи наскільки чітко усвідомлюють це ті чи інші представники уряду. Важливо те, що тактика, на яку штовхає уряд весь його величезний політичний досвід і поліцейський інстинкт, має *в дійсності* саме таке значення. Коли революційний рух наскрізь проймає справді революційні класи народу, коли він росте крім того не тільки вглиб, а й ушир, обіцяючи незабаром стати непереможною силою,— тоді урядові вигідно провокувати кращі революційні сили, щоб вони полювали на рядових керівників найобурливішого насильства. Але ми не повинні дозволити себе спровокувати. Ми не повинні при перших же розкотах справжнього народно-революційного грому втрачати голову і пускатися берега, викидаючи за борт, для полегшення свого розуму і своєї совісті, весь досвід Європи і досвід Росії, усякі хоч трохи визначені соціалістичні переконання, усякі претензії на принципово витриману, а не авантюристську тактику. Одним словом, ми не повинні дозволити здійснитися тій спробі реставрувати народовольство і повторити всі його теоретичні і практичні

помилки, до якої вдалися й проводять усе далі й далі соц.-революціонери. На розбещення мас, на провокування революціонерів ми повинні відповідати не «програмою», що відкриває навстіж двері для найшкідливіших старих помилок і нових хитань думки, не тактикою, що посилює ту відірваність революціонерів від мас, яка є головним джерелом нашої слабості, нашої нездатності розпочати рішучу боротьбу зараз же. Ми повинні відповідати зміцненням зв'язку між революціонерами і народом, а створити такий зв'язок неможливо в наш час інакше крім як розвиваючи і зміцнюючи соціал-демократичний робітничий рух. Тільки робітничий рух піднімає справді революційний і передовий клас, якому нічого втрачати від краху сучасних політичних і соціальних порядків,— клас, який є останнім і неминучим продуктом цих порядків, клас, який один тільки являє собою безумовного і непримиренного ворога цих порядків. Тільки спираючись на теорію революційного марксизму, на досвід міжнародної соціал-демократії, можемо ми злити наш революційний рух з робітничим рухом, створити непереможний соціал-демократичний рух. Тільки від імені партії, яка на ділі стала робітничою, можемо ми, не втрачаючи вірності своїм переконанням, заклика́ти до революційної роботи всі прогресивні елементи країни, заклика́ти до того, щоб соціалізм підтримали всі трудящі, всі страждениі і гноблені.

Написано в кінці листопада 1902 р.

Вперше надруковано в 1939 р. в журналі «Пролетарская Революция» № 1

Друкується за рукописом

НОВІ ПОДІЇ І СТАРІ ПИТАННЯ

Як видно, недовге «затишшя», що було характерне для останніх півроку або трьох чвертей року нашого революційного руху — в порівнянні з попереднім швидким і бурхливим розвитком його — починає закінчуватись. Хоч яке коротке було це «затишшя», хоч як очевидно було для кожного уважного і досвідченого спостерігача, що відсутність (на такий невеликий час) відкритих проявів масового обурення робітників не означає анітрохи, що це обурення перестало зростати і вглиб і вшир, проте серед нашої інтелігенції, яка настроєна революційно, але не має часто-густо ні міцного зв'язку з робітничим класом, ні міцних устоїв певних соціалістичних переконань, почали лунати численні голоси зневіреності і невіри в масовий робітничий рух, з одного боку, а з другого — голоси на користь повторення старої тактики окремих політичних убивств як необхідного і обов'язкового тепер способу політичної боротьби. За ті кілька місяців, які минули з часу демонстрацій торішнього сезону, у нас встигла вже утворитися «партія» «соц.-революціонерів», яка голосно заговорила про те, що демонстрації викликають сум'яття, що «народ, на жаль, ще не скоро», що про озброєння мас легко, *звичайно,* говорити й писати, а тепер треба взятися за «індивідуальну відсіч», не відговорюючись від настійної необхідності одноособового терору заяложеними посиланнями все на те саме, одне й те саме (нудне і «нецікаве» для інтелігента, вільного від «догматичної» віри в робітничий рух!) завдання

агітації серед мас пролетаріату і організації масового натиску.

Та ось вибухає в Ростові-на-Дону один з найбільш звичайних і «буденних», на перший погляд, страйків [28] і приводить до подій, які показують наочно все безглуздя і всю шкідливість розпочатої соц.-революціонерами спроби реставрувати народовольство з усіма його теоретичними і тактичними помилками. Охопивши багато тисяч робітників, страйк, розпочатий за вимоги суто економічного характеру, швидко виростає в політичну подію, незважаючи на дуже малу участь в ньому організованих революційних сил. Юрби народу, що доходили, за свідченням деяких учасників, до 20—30 тис. чол., влаштовують політичні збори, які вражають своєю серйозністю та організованістю і на яких жадібно читаються та коментуються соц.-демократичні прокламації, виголошуються політичні промови, роз'яснюються найбільш випадковим і непідготовленим представникам трудящого люду азбучні істини соціалізму і політичної боротьби, даються практичні і «предметні» уроки поводження з солдатами і звертання до солдатів. Адміністрація і поліція втрачають голову (може, частково через ненадійність війська?) і виявляються неспроможними перешкодити влаштуванню протягом кількох днів небачених на Русі масових політичних сходок під відкритим небом. І коли, нарешті, пускається в хід військова сила, юрба дає їй одчайдушну відсіч, і вбивство товариша стає приводом для політичної демонстрації на другий день над його трупом... А втім, соц.-рев. справа уявляється, мабуть, в іншому світлі, і, з їхньої точки зору, було б, певно, «доцільніше», якби шестеро вбитих у Ростові товаришів віддали своє життя на замахи проти тих чи інших поліцейських катів?

А ми вважаємо, що тільки такі масові рухи, зв'язані із зростанням політичної свідомості і революційної активності робітничого класу, яке наочно виступає перед усіма, заслуговують назви *справді революційних* актів і здатні справді підбадьорити тих, хто бореться за російську революцію. Ми бачимо тут не пресловуту «індивідуальну відсіч», зв'язок якої з масами полягає

тільки в словесних заявах, у надрукованих вироках і т. п. Ми бачимо справжню відсіч юрби, і неорганізованість, непідготовленість, стихійність цієї відсічі нагадує нам, як нерозумно перебільшувати свої революційні сили, як злочинно нехтувати завданням вносити ось у цю юрбу, що по-справжньому бореться у нас на очах, дедалі більшу організованість і підготовленість. Не створювати за допомогою пострілів приводи для збудження, матеріал для агітації та для політичного мислення, а навчитися обробляти, використовувати, брати в свої руки той матеріал, якого більш ніж досить дає російське життя,— ось завдання, єдино гідне революціонера. Соц.-рев. не можуть нахвалитися тим, наскільки великий «агітуючий» вплив політичних убивств, що про них шушукають так багато і в ліберальних вітальних, і в простонародних шинках. Для них нічого не варт (добре, що вони вільні від усяких вузьких догм скільки-небудь певної соціалістичної теорії!) замінити (або хоча б навіть доповнити) політичне виховання пролетаріату вчиненням політичної *сенсації*. А ми вважаємо, що справді і серйозно «агітуючий» (збуджуючий), і не тільки збуджуючий, а й (це далеко важливіше) виховуючий вплив можуть мати *тільки* події, в яких дійовою особою є сама маса, які породжуються її настроєм, а не інсценуються «з спеціальною метою» тією чи іншою організацією. Ми думаємо, що цілій сотні царевбивств не зробити ніколи такого збуджуючого і виховуючого впливу, як ця одна участь десятків тисяч робочого люду на зборах, що обговорюють їх насущні інтереси і зв'язок політики з цими інтересами,— як ця участь у боротьбі, що справді *піднімає* нові й нові «непочаті» верстви пролетаріату до свідомішого життя, до ширшої революційної боротьби. Нам говорять про дезорганізацію уряду (змушеного замінювати панів Сипягіних панами Плеве і «підбирати» собі на службу наймерзенніших пройдисвітів), а ми переконані, що *віддавати* одного революціонера хоч би за десять пройдисвітів значить дезорганізовувати тільки свої власні ряди, які й без того рідкі, такі рідкі, що не встигають за всією роботою, якої «вимагають» від них

робітники. Ми думаємо, що справжньою дезорганізацією уряду є такі і тільки такі випадки, коли широкі маси, що дійсно організовуються самою боротьбою, змушують уряд розгубитися, коли законність вимог передових людей робітничого класу стає ясною вуличній юрбі і починає навіть доходити до свідомості частини війська, яке посилають для «втихомирення», коли воєнним діям проти десятків тисяч народу передує вагання властей, що не мають ніякої реальної змоги визначити, до чого доведуть ці воєнні дії,— коли в убитих на полі громадянської війни юрба вбачає і відчуває своїх товаришів, своїх сочленів і нагромаджує в собі новий запас ненависті і бажання більш рішучої сутички з ворогом. І не окремий пройдисвіт, а весь сучасний лад виступає вже тут ворогом народу, проти якого ополчаються місцеві і петербурзькі власті, поліція, козаки і військо, не кажучи про жандармів і суди, що доповнюють і завершують, як завжди, усякі народні повстання.

Так, повстання. Хоч який далекий був від «справжнього» повстання початок цього, очевидно, страйкового руху в далекому провінціальному місті, а його продовження та його фінал мимоволі наводять на думку саме про повстання. Буденність приводу до страйку, дрібний характер висунутих робітниками вимог особливо помітно відтіняють і могутню силу солідарності пролетаріату, який побачив відразу, що боротьба робітників-залізничників є його спільна справа, і сприйнятливість його до політичних ідей, до політичної проповіді, і готовність обстоювати грудьми в прямому бою з військами ті права на вільне життя, вільний розвиток, які встигли вже стати спільним і елементарним здобутком усіх мислячих робітників. І тисячу раз мав рацію Донський комітет, який у прокламації, цілком відтвореній нами нижче, говорив «усім громадянам» про ростовський страйк, як про один з приступів до загального виступу російських робітників з вимогою політичної свободи [29]. На таких подіях ми справді спостерігаємо наочно, як всенародне збройне повстання проти самодержавного уряду визріває не тільки

як ідея в умах і програмах революціонерів, але також і як неминучий, практично-природний, *дальший* крок самого руху, як результат зростаючого обурення, зростаючого досвіду, зростаючої сміливості мас, що здобувають такі цінні уроки, таке чудове виховання від російської дійсності.

Неминучий і природний крок, сказав я — і спішу зробити застереження: *якщо тільки* ми не дозволимо собі ні на крок ухилитися від завдання, що на нас насувається, нависло над нами,— допомогти цим масам, які вже піднімаються, піднятися сміливіше й дружніше, дати їм не двох, а десятки вуличних промовців і керівників, створити справжню бойову організацію, що була б здатна спрямовувати маси, а не так звану «бойову організацію», яка спрямовує (якщо спрямовує) невловимих осіб. Важке це завдання, що й казати, але ми з повним правом можемо видозмінити слова Маркса, які так часто і так невдало наводилися останнім часом, і заявити: «кожний крок *дійсного* руху важливіший від дюжини» індивідуальних замахів і відсічей, важливіший за сотню тільки-інтелігентських організацій і «партій» [30].

Поряд з ростовською битвою висуваються на перший план з політичних фактів останнього часу каторжні вироки над демонстрантами. Уряд вирішив залякувати всіляко, починаючи від різки і кінчаючи каторгою. І яку чудову відповідь дали йому робітники, промови яких на суді ми наводимо нижче [31],— яка повчальна ця відповідь для всіх тих, хто особливо галасував з приводу демонстрацій, що викликають сум'яття, не з метою заохочення до дальшої роботи на тому самому шляху, а з метою проповіді пресловутої індивідуальної відсічі! Ці промови — чудовий коментар до подій на зразок ростовських, що йде з самих глибин пролетаріату, і, разом з тим, знаменна заява («публічне оказательство», сказав би я, коли б це не був специфічний поліцейський термін), яка вносить силу-силенну бадьорості в довгу і важку роботу над «дійсними» кроками руху. Знаменне в цих промовах просте, достоту-точне зображення того, як відбувається перехід від

найбільш повсякденних фактів «гноблення, злиднів, рабства, приниження, експлуатації» робітників в сучасному суспільстві, які можна лічити *десятками і сотнями мільйонів,* до пробудження їх свідомості, до зростання їх «обурення», до революційного прояву цього обурення (я взяв у лапки ті вирази, яких мені *довелося* вжити для характеристики промов нижегородських робітників, бо це — ті самі славнозвісні слова Маркса з останніх сторінок першого тому «Капіталу», які вйкликали з боку «критиків», опортуністів, ревізіоністів і т. п. стільки галасливих і невдалих спроб спростувати і обвинуватити соц.-дем. в тому, що вони говорять неправду [32]).

Саме через те, що виголошували ці промови прості робітники, зовсім не передові щодо рівня їх розвитку, виголошували навіть не як члени якоїсь організації, а як люди юрби, саме через те, що наголошували вони не на своїх особистих переконаннях, а на фактах з життя кожного пролетаря або напівпролетаря в Росії — таке підбадьорливе враження справляють їхні висновки: «ось чому ми свідомо йшли на демонстрацію проти самодержавного уряду». Буденність і «масовидність» тих фактів, з яких вони робили цей висновок, є запорукою того, що до цього висновку можуть прийти й неминуче прийдуть тисячі, десятки і сотні тисяч, якщо ми зумієм продовжити, розширити і зміцнити систематичний, принципово-витриманий і всебічний революційний (соціал-демократичний) вплив на них. Ми готові йти на каторгу за боротьбу проти політичного й економічного рабства, раз ми відчули подув свободи,— говорило четверо нижегородських робітників. Ми готові йти на смерть — немовби повторювали за ними тисячі в Ростові, відвойовуючи собі на кілька днів свободу політичних сходок, відбиваючи цілий ряд військових атак на беззбройну юрбу.

Цим переможеш — лишається нам сказати на адресу тих, хто має очі, щоб бачити, і вуха, щоб чути.

«Искра» № 29, 1 грудня 1902 р.

Друкується за текстом газети «Искра»

ПЕРЕДМОВА ДО ПРОМОВ НИЖЕГОРОДСЬКИХ РОБІТНИКІВ НА СУДІ

Передруковуємо промови нижегородських робітників з літографованого листка, що його видав Нижегородський комітет Російської соціал-демократичної робітничої партії. Додавати що-небудь до цих промов значить тільки ослабляти враження, яке справляє ця немудра розповідь про бідування робітників та про зростання серед них обурення й готовності до боротьби. Наш обов'язок тепер — докласти всіх зусиль, щоб ці промови були прочитані десятками тисяч російських робітників. Приклад Заломова, Бикова, Самиліна, Михайлова та їх товаришів, які героїчно підтримали на суді свій бойовий клич: «Геть самодержавство», запалить весь робітничий клас Росії для такої ж героїчної, рішучої боротьби за свободу всього народу, за свободу неухильного робітничого руху до світлого соціалістичного майбутнього.

Написано 25 листопада (8 грудня) 1902 р.

Надруковано 1 грудня 1902 р. в газеті «Искра» № 29

Друкується за рукописом

ДО УЧНІВ СЕРЕДНІХ ШКІЛ[33]

Вітаючи від усієї душі енергійний почин учнів, ми з свого боку дамо їм таку товариську пораду. Старайтесь зробити головною метою своєї організації самоосвіту, вироблення з себе переконаних, стійких і витриманих соціал-демократів. Відокремлюйте якнайсуворіше цю надзвичайно важливу й необхідну підготовчу роботу від безпосередньої практичної діяльності. Старайтесь при вступі (і *до* вступу) в ряди діючої армії зав'язувати найтісніші (і найконспіративніші) зносини з місцевими або загальноросійською соціал-демократичними організаціями, щоб вам не довелося приступати до справи поодинці, щоб ви могли починати вже не з початку, а продовжувати зроблене раніше, ставати відразу в ряди і шеренги, посувати вперед рух, підносячи його на вищий ступінь.

«Искра» № 29, 1 грудня 1902 р. *Друкується за рукописом*

ПРО ГРУПУ «СВОБОДА» [34]

Як пп. «революціонери-соціалісти» ставляться до розгляду незгод по суті, видно ось з чого. У брошурі «Що робити?» Ленін зробив «Свободе» прямий виклик, пропонуючи спростувати те положення, що «організація революціонерів» необхідна для *поширення і зміцнення роботи в масах.* Там же п. Надєждіну докладно роз'яснювалася вся шкідливість і непристойність теоретичної легковажності, програмної верткості («революціонер-соціаліст» і майже соціал-демократ разом з тим!), тактичного хитання між революціонізмом і «економізмом» [35], між тероризмом і класовою боротьбою пролетаріату. Там прямо вказувалось і доводилось, що «Свобода» *опускається до демагогії* *. Пан Надєждін вирішив, що краще ухилитися від прямого виклику. Замість відкритої війни з піднятим забралом цей благородний вояка волів діяти з-за рогу організаційної суперечки. У «журналі для робітників» (??) група «Свобода», не роз'яснюючи своїх поглядів, тільки сичить, нацьковуючи «маси» проти «організації революціонерів» і запевняючи їх, що «Искра» рубає «здоровий стовбур» «економізму» [36]. Спорити по суті — це ж тільки інтелігентська вигадка. А для «мас» досить криків проти «командирства» і примовок — про «голодне черево і святий дух», про «шкідливий чобіт з цвяхами», про «свиней і мідні лоби», про «розслаблені мозкові шлуночки» і «п'ятачки на хрюкалі», про «потиличну

---

* Див. Твори, 5 вид., том 6, стор. 104—119. *Ред.*

і зубодробильну частину» і т. д. (Див. «Отклики», стор. 30—55.) «Масову» літературу наші панове революціонери-соціалісти і соціалісти-революціонери і далі принижують до лубочної літератури, і за цю свою заслугу вони вимагають собі права сіяти розбрід і розпусту в усіх серйозних партійних питаннях. Програма — подвійна бухгалтерія, тактика — подвійна бухгалтерія, практична діяльність — демагогія, ось вам портрет «революційно-соціалістичної» групи «Свобода».

«Искра» № 30, 15 грудня 1902 р.

Друкується за текстом газети «Искра»

ВСТУП ДО ПРОКЛАМАЦІЇ «ДО ГРОМАДЯН УСІЄЇ РОСІЇ»[37]

Прокламація Донського комітету, яку ми передруковуємо, підбиває підсумок знаменним подіям, дає надзвичайно яскраву і правильну оцінку їм і робить практичні висновки, які ніколи не перестане повторювати соціал-демократія. Цю прокламацію було видано в 6500 прим. і розіслано в грудні в різні міста Росії.

Написано 20 грудня 1902 р. (2 січня 1903 р.)

Надруковано 1 січня 1903 р. в газеті «Искра» № 31

Друкується за рукописом

УРИВОК ІЗ СТАТТІ ПРОТИ ЕСЕРІВ

Злиття соціалізму з робітничим рухом (ця *єдина* запорука міцного і справді революційного руху) нелегка справа, і недивно, що його вироблення супроводиться різними хитаннями — писали ми рівно два роки тому в першій статті першого номера «Искры» *. І коли необхідна була боротьба з напрямом (течією), що вибрав правильний шлях, але помилково визначив свої завдання на цьому шляху, то далеко більш необхідна боротьба з напрямом, що ні про яке злиття хоч трохи цільного і продуманого соціалізму з робітничим рухом і не помишляє. Позбавлений соціальної основи, без усякого зв'язку з яким-небудь певним суспільним класом, він намагається прикрити своє внутрішнє безсилля розгонистістю пориву, «широтою» програми, *тобто* (читай) безпринципним поєднанням найрізноманітніших і протилежних програм, які однаково можна прикласти, саме внаслідок цієї їх якості, і до інтелігенції, і до пролетаріату, і до селянства. За інтелігенцією en masse **, так само як і за ліберальною опозицією, можна не помітити при цьому ніякого суспільного класу (добре, що той ліберально-народницький напрям, до якого не здатний був критично поставитись старий російський соціалізм, не здатні і сучасні соц.-революціонери, оголошує себе некласовим). До селянства можна підійти без усякого вирішення «проклятих» питань про основи його побуту, про його місце в суспільно-

* Див. Твори, 5 вид., том 4, стор. 356. *Ред.*
** — в масі. *Ред.*

економічній еволюції Росії і всього світу, підійти з такими загальними революційними і соціалістичними (на перший погляд соціалістичними) фразами, які по можливості не суперечили б жодному з вирішень селянського питання, що встановилися і заявили про себе. Бурхливий момент, що його ми переживаємо, коли то там, то тут вибухає боротьба, дає можливість обходити «під шумок» цієї боротьби всі і всякі принципові питання, обмежуючись співчутливою підтримкою всіх її проявів і вигадуванням «індивідуальної відсічі» під час відносного затишшя. Виходить напрям, дуже революційний щодо його фраз і зовсім не революційний щодо його справжніх поглядів і зв'язків з революційним класом,— революційний щодо різкості нападок на уряд і водночас зовсім нездатний правильно оцінити загальну тактику цього уряду і дати правильну відповідь на цю тактику. Справді, не важко бачити, що незважаючи на всі стрибки і хитання, незважаючи на всю розгубленість уряду в тих чи інших окремих випадках його тактика, загалом і в цілому, виразно виявляє дві головні лінії його самозахисту.

Написано в грудні 1902 р.

Вперше надруковано в 1939 р.
в журналі
«Пролетарская Революция» № 1

Друкується за рукописом

ДО ПИТАННЯ ПРО ДОПОВІДІ КОМІТЕТІВ І ГРУП РСДРП ЗАГАЛЬНОПАРТІЙНОМУ З'ЇЗДОВІ

Один з членів Організаційного комітету [38] звернувся до мене з просьбою надіслати список питань, на які бажано було б мати відповідь у доповідях комітетів і груп нашої партії на II її з'їзді. Додаю нижче орієнтовний список таких питань, але спочатку скажу кілька слів з приводу довжини цього списку. Само собою зрозуміло, що доповіді *бажані* з *усіх* галузей с.-д. роботи і тому ідеальна доповідь охоплює мало не нескінченну кількість питань. Мріяти про можливість подати такі повні доповіді, звичайно, не доводиться. Та все ж я вважаю дуже важливим і необхідним, щоб Орг. комітет постарався ознайомити кожний комітет або групу з *усім обсягом* цікавих (і потрібних) для з'їзду питань. Наш II з'їзд матиме ще більш *установчий* характер, ніж перший, і через те треба докласти всіх сил, щоб доповіді були повніші і солідніші: чим більшу *частку* ідеальної програми доповіді виконає кожна група, тим повніше й точніше буде представлений на нашому з'їзді весь рух у цілому, тим міцніші будуть результати з'їзду.

Треба, щоб ще до з'їзду почалася по змозі раніше підготовка доповідей, обговорення їх у комітетах і групах і т. д. При цьому було б дуже важливо, щоб комітети й групи, по-1-е, розподілили роботу над складанням доповіді між багатьма членами; по-2-е, щоб вони *негайно* після виготовлення *кожної* частини доповіді пересилали копію з неї (ні в якому разі не дожидаючись *усієї* доповіді) за кордон, тобто в безпечне місце;

по-3-є, щоб вони постаралися залучити до цієї роботи не тільки теперішніх, а й колишніх, не тільки активних, а й відставних членів, тобто осіб, що перебувають на засланні і за кордоном. Таким особам можна доручити складання доповідей або з певної групи питань, або за певний період часу, коли ці особи працювали в комітеті або групі. Такі доповіді, або частини доповідей, можуть дуже полегшити завдання делегатів на з'їзді. Само собою зрозуміло також, що делегатам треба буде скористатися і з партійної літератури, де можна знайти силу-силенну відповідей на питання доповіді, тобто постаратися звести воєдино цю літературу, зробити екстракт всього істотного з неї, виправити помилки, доповнити, приєднати те, що не могло бути надруковане з конспіративних міркувань і т. д. (для такої роботи теж дуже важливо залучити колишніх членів комітетів і груп, які тимчасово перебувають за кордоном). До речі, з приводу конспіративності треба додати, що на деякі питання писані відповіді не можна і не треба складати, бо це було б розкриттям таємниць. Але відповіді на ці питання все ж неодмінно повинні бути обдумані, підготовлені та обговорені комітетами й групами, бо на партійному з'їзді доповідь з цих питань буде *обов'язкова* (якщо не in pleno * з'їзду, то перед спеціальною комісією, перед ЦК і т. п.).

З метою залучення якомога більшого числа осіб до складання звітів було б бажано розповсюдити *самий список* питань (разом з доповненнями окремих комітетів, груп або товаришів) *якнайширше,* причому законспіроване від широкого кола соціал-демократів має бути тільки призначення цих питань і доповідей для другого партійного з'їзду.

Нарешті, постає питання: за який період часу потрібен звіт? Формально кажучи: за період від І до ІІ з'їзду, тобто з 1898 по 1903 рік. Але зважаючи на те, що перший з'їзд був і неповний, і надто короткочасний, і відбувався за дуже несприятливих умов,— було б бажано охопити доповідями і період часу до 1898 року.

---

* — у повному складі, на пленумі. *Ред.*

Не зайвим ще, мабуть, буде зробити застереження, що якнайдокладніший список питань для доповіді зовсім не треба тлумачити в тому розумінні, що кращим делегатом на з'їзді буде найкраще обізнаний з історією руху або взагалі найбільш здатний відповісти на всі ці питання товариш. З'їзд повинен мати практичне значення для об'єднання руху і надання йому сильного поштовху вперед, і кращими делегатами повинні бути хоч би й нові, але найенергійніші, найвпливовіші товариші, які найбільше присвячують себе революційній роботі. Доповіді ж можуть складатися з робіт багатьох осіб, а крім того в деяких випадках вдасться, може, і делегувати не одну особу: особливо бажано було б надати можливість бути на з'їзді *великому числу робітничих* делегатів.

Подаю тепер список питань, розподілених на вісім відділів або груп (розподіл окремих питань і навіть груп їх часто штучний, його запроваджено тільки для зручності огляду, бо всі питання зв'язані між собою якнайтісніше).

I. РОБІТНИЧИЙ РУХ, ЙОГО ІСТОРІЯ І СУЧАСНИЙ СТАН

1. Коротка характеристика умов і стану промисловості. Чисельність, склад, розподіл та інші особливості місцевого пролетаріату (промислового, торгового, кустарного і т. д., може, також і землеробського).

2. Як широко охоплені робітники соціалістичною агітацією? Які райони? заводи? фабрики? домашні робітники та ін. Змалювати якнайдокладніше розширення цього кола робітників з того часу, як почався рух.

3. Якомога повніший перелік колишніх страйків і докладний опис кожного скільки-небудь великого страйку. Бажані зведені дані.

Перша сторінка рукопису В. І. Леніна «До питання про доповіді комітетів і груп РСДРП загальнопартійному з'їздові».— Грудень 1902 — січень 1903 р.

Зменшено

4. Чи бували визначні випадки бойкоту та інших колективних дій * робітників, крім страйків? Подробиці про них.

5. Які існували і існують робітничі гуртки? — каси? — товариства самоосвіти? — робітничі організації? — професійні спілки? Якомога повніше описати усі такі об'єднання, як вони побудовані, їх переважний склад, чисельність, скільки часу існують, характер функціонування, набутий досвід в цьому відношенні і т. д.

6. Чи були спроби організації легальних робітничих товариств? Докладні дані про кожну таку спробу та її результати, її вплив, її долю, її сучасний стан і значення. Теж про зубатовські товариства. Чи були спроби утилізувати легальні товариства для цілей соціал-демократії?

7. Вплив сучасної кризи? Характеристика її переважно за даними робітників. Безробітні, їх настрій, агітація серед них і т. д.

II. ІСТОРІЯ МІСЦЕВИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ГУРТКІВ, ПОЯВА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ, БОРОТЬБА НАПРЯМІВ ВСЕРЕДИНІ ЇХ

8. Чи залишилися сліди старих соціалістичних організацій на час появи с.-д.? У чому полягали і як впливали? Коли і хто почав пропаганду та агітацію в робітничому класі? Народовольці? Їх ставлення до с.-д.?

9. Коли та за яких обставин з'явилися окремі с.-д. або с.-д. гуртки? Описати якнайдокладніше *кожний* гурток (стосовно до даної програми), його значення і вплив на наступні гуртки.

10. Як складались і розвивалися с.-д. погляди в місцевих гуртках? Вплив інших (міст) місць? — закордонної літератури? — легальної марксистської (і «критики марксизму») літератури? Схарактеризувати вплив першого, другого і третього якнайдокладніше.

* колективні заяви? публічні збори? участь в публічних «оказательствах»? та ін. і т. п.

11. Незгоди всередині с.-д. Чи були вони до появи Маніфесту 1898 р.? [39] У чому саме полягали? Чи не залишили документів? Як було зустрінуто Маніфест? Які саме і з чийого боку викликáв він протести або невдоволення? Як саме виникли так звані «економістські» погляди? як вони розвивались і поширювались? Дуже важливо змалювати це точніше і документальніше щодо кожної економічної «смуги» в місцевому русі. Як виявлялися незгоди в оцінці різних партійних органів і в боротьбі між їх прихильниками?— «Рабочей Газеты» [40] (1897 р.), закордонного «Работника» та його «Листков» [41], «Рабочей Мысли», «Рабочего Дела», «Искры», «Зари», «Борьбы», «Жизни» [42] і т. д. і т. п.?

11 *b i s*. Чи були розколи й чвари між робітниками і «інтелігенцією» серед с.-д.? Дуже важливо з'ясувати причини і вплив їх.

12. Як саме велась боротьба напрямів у місцевих гуртках? Тільки серед с.-д. інтелігентів?— чи серед робітників також?— серед студентських кіл, зв'язаних між собою?— чи виявлялася в розколах?— в утворенні сепаратних груп?— чи розгорялася вона з приводу загальних принципових питань? — з приводу змісту листків?— з приводу питання про демонстрації?— про ставлення до студентського руху?— з приводу питання про травневі вимоги?

Описати детальніше хід, наслідки боротьби напрямів і сучасний стан справ щодо цього.

III. ОРГАНІЗАЦІЯ МІСЦЕВОГО КОМІТЕТУ, МІСЦЕВИХ ГРУП І ГУРТКІВ

13. Переважний склад комітету (resp.* групи, гуртка і, коли їх багато, то кожного окремо)?— студентство? робітники? Поповнюється обранням (і як саме?) чи інакше? Чи є окремий інтелігентський і робітничий комітет? окремі групи технічні, пропагандистські, агітаційні? літературні, центральні, районні, місцеві, виконавчі? взаємовідношення між ними за «статутом»

* — respective — або. *Ред.*

(коли він є) і на ділі? Загальні збори, їх відання, частота і розміри? Організація зносин з іншими містами і за кордоном (тобто спеціальні люди, групи або позагрупові і т. п.)? Організація розподілу літератури? Організація роз'їздів?

Висновки досвіду в організаційному відношенні і переважні погляди на організаційні принципи в комітетах, в інтелігентів і робітників?

Особливо важливо докладно з'ясувати причини і *наслідки* виникнення окремих інтелігентських і робітничих (заводських, ремісничих і т. д.) комітетів.

14. Розширення роботи на сусідні та ін. місцевості? В якій формі відбувалось воно: організаційно чи випадково? Чи були спроби утворення *районних* організацій або участі в них?

Характер зв'язків з іншими місцевостями.

Історія виникнення і функціонування районних організацій. Склад центрального районного комітету? ставлення до місцевих комітетів? збирання грошей? районні каси? склади літератури? Вплив районних організацій на розмах роботи, сталість її, зв'язок між комітетами та ін. і т. д.

15. Фінанси комітету? Зведені дані про прибутки і видатки (за звітами, якщо вони були) за весь час існування? Звичайний і середній бюджет, характер джерел, збір з робітників, оподаткування членів, оплата літератури, вечірки, пожертви і т. д. (вплив «Освобождения» і с.-р. щодо цього).

Розміри і характер видатків: техніка? утримання людей? роз'їзди та ін.

IV. ХАРАКТЕР, ЗМІСТ І РОЗМАХ МІСЦЕВОЇ РОБОТИ

16. Пропаганда. Склад (гуртків) пропагандистів, число їх, спосіб діяння? Чи є серед них робітники? Переважають студенти? Чи є контроль і спрямовування з боку досвідченіших товаришів? Звичайні програми лекцій та їх видозміна в часі? Чуткість робітників і потяг їх до тих чи інших предметів? Чи є досвід розсилання

референтів з хорошими рефератами по різних містах, різних районах і т. п.? Склад і чисельність, частота і обстановка зборів для читань?

17. Економічна агітація. З якого часу почався випуск листків? Чи можна підрахувати, скільки всього випущено листків і примірників? (приблизно?) Які райони, заводи і галузі праці охоплені цією агітацією? Порядок складання і затвердження листків? Участь робітників у цьому? Техніка видання і *розповсюдження?* Чи є робітники розносщики? Наскільки задовольняється попит на листки?

18. Політична агітація. Перехід від економічної? коли він почався? чи викликáв протести? коли були перші політичні листки? чи був час, коли випускались *самі тільки* економічні листки? постановка питання і приводи політичної агітації? Описати якнайдокладніше її розширення як щодо характеру листків, так і щодо сфер розповсюдження. Бажані документи, бо важливо знати *всі випадки* політичної агітації і всі сфери її. Чи провадилась тільки серед робітників, чи й серед інших класів (пор. нижче). Способи і порядок складання листків, попит на них, наскільки він задовольняється? Більше потрібні місцеві чи загальні листки?

19. Література. Які нелегальні видання розповсюджуються? Перелічити їх, вказати міру розповсюдження, ставлення комітету і робітників (resp. публіки взагалі) до *кожного* видання (брошури та ін.), час розповсюдження, попит, в яких верствах переважно на яку літературу?

Роздавання, розкидання, читання спільне в гуртках? Які речі потребували роз'яснень інтелігенції? — чи широко практикується читання з тлумаченням? — яких саме творів?

20. Місцеві і загальнопартійні органи. Історія місцевого органу: частота виходу? кількість примірників? як обставлена була літературна частина? збирання і зберігання (пропажа?) матеріалів? Організація співробітництва в місцевих і загальних органах? окремі літературні групи? «репортери»? зв'язки в літераторському середовищі? Способи надсилання кореспон-

денцій? — через комітет? через приватних осіб і чи широко? Спроби утилізувати студентство? засланців?

Висновки і запити з приводу органів.

21. Маївки. Історія кожної маївки і наука на майбутнє.

22. Демонстрації. Зведення даних по кожній демонстрації. Спроби організації взагалі? — відсічі зокрема? — озброєння? Погляди на це робітників і «практиків» взагалі?

Доповнення і перевірка партійної літератури про демонстрації.

Сучасне ставлення до цього питання.

V. СТАВЛЕННЯ ДО РЕВОЛЮЦІЙНИХ (ОСОБЛИВО СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИХ) ГРУП ІНШИХ РАС І НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ

23. Чи є робітники інших національностей і рас? Робота серед них? організована чи випадкова? якою мовою? Ставлення до іншомовних груп с.-д., які працюють поруч? Бажана точна і докладна характеристика цих відносин. Чи є незгоди? — у принциповому питанні про націоналістичну програму? — тактичні? — організаційні? Бажані відносини для спільної роботи. Можливість *одного* партійного органу? Федерація, чи бажана і якого типу?

VI. ДРУКАРНІ, ТРАНСПОРТИ І КОНСПІРАТИВНА ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ

24. Друкарні. Досвід їх організації. Витрати грошей і людей. Продуктивність. Потреба в місцевих (для листків?) і спільних для багатьох міст? Технічний, організаційний, фінансовий, конспіративний бік цієї справи.

25. Транспорти. Чи були зв'язки щодо цього? — підприємства? — історія кожного з них і докладні дані про постановку, хід, результати і перспективи на майбутнє. Бажана організація.

26. Конспіративна постановка. Конспіративні квартири? Знаки? Чи є нелегальні? — діставання паспортів? — досвід щодо цього? — чи є зв'язки для цього?

Влаштування побачень?

Стеження за шпигунами? Боротьба з шпигунами і провокаторами? Форми її, колишні і бажані?

Шифри. Листування між містами, всередині міста, з закордоном?

Читання в питанні «як поводити себе на допитах»? Потреба в цій і подібних брошурах?

Архіви комітету? Чи були і чи зберігалися раніше? тепер?

VII. ЗВ'ЯЗКИ І ДІЯЛЬНІСТЬ СЕРЕД ІНШИХ ВЕРСТВ НАСЕЛЕННЯ КРІМ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

27. Робота серед селянства? Чи є окремі зв'язки? — докладні дані про них? — як зав'язані і як підтримуються, з якими селянами? — з сільськогосподарськими робітниками? Роль робітників, що йдуть на село?

Спроби пропаганди? — розповсюдження брошур? — листків? — яких саме, з яким успіхом?

Сучасне становище і перспективи на майбутнє.

28. Студентство. Випадковий і особистий чи організований вплив? Чи багато соціал-демократів виходить з студентів? Чи є зв'язки з студентськими гуртками, земляцтвами, спілковими радами? Як здійснюються ці зносини? — читання? — розповсюдження літератури? Переважний настрій серед студентства і історія зміни різних настроїв.

Ставлення до студентських заворушень?

Участь студентів у демонстраціях? Спроби заздалегідь зговоритися про це?

Студенти як пропагандисти, підготовка їх?

29. Середні навчальні заклади, гімназії, семінарії та ін., торгові і комерційні училища? Характер зв'язків з учнями? Ставлення до нового фазису піднесення руху в їх середовищі? Спроби організації гуртків і занять? Чи виходили (і чи часто) соціал-демократи з гімназистів, які щойно скінчили (або не скінчили)

гімназію? Гуртки, читання? розповсюдження літератури?

30. Зв'язки з «громадянством»? Чи були раніше і тепер? серед яких верств? На грунті грошового збору? — розповсюдження літератури? — для влаштування легальних бібліотек? — для збирання відомостей і кореспонденцій? Зміни в ставленні «громадянства» до с.-д. Попит на с.-д. літературу? Зв'язки в чиновницькому світі? серед поштово-телеграфних, залізничних службовців? серед фабричної інспекції? серед службовців по поліції? — серед духовенства? і т. д.?

Бажане ознайомлення і з тим досвідом, який є в окремих членів комітету в їх особистих зв'язках у різних верствах.

31. Зв'язки у військовому середовищі? Роль інтелігентів і робітників с.-д., які відбували військову повинність? Зв'язки серед офіцерів і нижніх чинів? Чим підтримуються та як утилізуються ці зв'язки? Значення цих зв'язків в агітаційному, пропагандистському, організаційному та інших відношеннях.

З цього і попередніх питань бажані особливо докладні дані з огляду на новизну питання і необхідність узагальнити і зв'язати численні розрізнені кроки.

VIII. СТАН НЕ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИХ РЕВОЛЮЦІЙНИХ І ОПОЗИЦІЙНИХ ТЕЧІЙ І СТАВЛЕННЯ ДО НИХ

32. Ліберальні напрями. Ліберально-народницькі. Серед громадянства? — студентства? «Освобождение», його поширення (серед студентства? серед робітників?) і вплив? Чи є гуртки «освобожденців»? Ставлення їх до с.-д.

Інтерес до «Освобождения» в с.-д. колах і точка зору на нього. Чи утилізується для пропаганди і агітації? Загальні збори з полемікою?

33. С.-р. Докладна історія їх появи в даній місцевості? — коли? — з народовольців? — перехід в с.-р.? — вплив «економізму»? Характер та склад їхніх зв'язків

і гуртків? — ветерани? — студенти? — робітники? Боротьба з с.-д., її хід і способи ведення?

Об'єднані групи с.-д. і с.-р. Докладна історія їх, дані про роботу, *листки*, резолюції груп та ін.

Особливі умови слабості або сили с.-р.? Терористичні захоплення — серед студентства? — у робітничому середовищі?

Робота с.-р. серед селянства? Характер їхніх зв'язків і діяльності там? Вплив їхньої «аграрної програми»?

34. Інші групи і напрями. «Свобода», «Робітнича партія політичного визволення Росії», махаївці [43], робочознаменці [44] і т. д. Характеристика поглядів, ставлення до с.-д., дані про їхні зв'язки і роботу.

Написано в грудні 1902 — січні 1903 р.

Вперше надруковано в 1924 р. в журналі «Пролетарская Революция» № 1

Друкується за рукописом

МОСКОВСЬКІ ЗУБАТОВЦІ В ПЕТЕРБУРЗІ

У «Московских Ведомостях» [45] (№ 345, від 15 груд. 1902 р.) вміщено «Лист до видавця» робітника Ф. А. Слєпова, що його ми нижче передруковуємо *цілком*. По-перше, нам хочеться заохотити нашого вельмишановного «собрата по перу», п. редактора «М. Вед.» Грінгмута, який вмістив такий цікавий документ. А заохочення п. Грінгмут, безперечно, потребує, бо його висококорисна діяльність у постачанні (і висвітленні) матеріалу для революційної агітації останнім часом якось ослабла, потьмяніла... завзяття стало менше. Старатися треба більше, колего! По-друге, петербурзьким робітникам надзвичайно важливо тепер стежити за кожним кроком зубатовщини, регулярніше збирати, ширше розповсюджувати і грунтовніше роз'яснювати всім і кожному відомості про те, як робітники, що обнялися з шпигунами, розмовляють з колишніми, теперішніми і майбутніми генералами, великосвітськими дамами та «істинно руськими» інтелігентами.

Ось цей лист, до якого ми даємо деякі примітки в дужках:

«Шановний пане. Чи не визнаєте ви за можливе надрукувати у поважаних істинно руськими людьми «Моск. Ведомостях» таке:

10 числа цього місяця в Петербурзі, у приміщенні «Русского собрания», відбувалося засідання членів ради згаданого «Русского собрания», присвячене тільки питанням, що стосуються побуту російських за-

водсько-фабричних робітників.— З найбільш видатних представників петербурзького громадянства були такі особи: колишній помічник варшавського генерал-губернатора генерал К. В. Комаров, генерал-контролер П. В. Васильєв, полковник А. П. Веретенников, граф Апраксін, колишній київський генерал-губернатор, граф О. П. Ігнатьєв, граф П. А. Голеніщев-Кутузов, генерал Забудський, адмірал Назімов, Микола Вячеславович фон-Плеве, член ради при Міністерстві народної освіти І. П. Хрущов, професор Генерального штабу Золотарьов, В. С. Кривенко, гр. Н. Ф. Гейден, ген. Дем'яненков, протоієрей Орнатський та ін. представники церкви; були також дами великосвітського петербурзького громадянства, а також з міського управління — міський голова Лелянов і гласний Дехтерьов. З представників преси — В. В. Комаров, редактор «Света», В. Л. Величко, редактор «Русского Вестника», Сиромятников, співробітник «Нового Времени», К. К. Случевський, колишній редактор «Правительственного Вестника», Лейкін, редактор-видавець журн. «Осколки», художник Каразін та ін.— Засідання відкрилось читанням доповіді про становище робітників заводсько-фабричної промисловості, яку прочитав робітник І. С. Соколов (див. про нього в № 30 «Искры», де дано, із слів «Света», повніший список петербурзьких робітників-зубатовців. *Ред.* [46]). Доповідач головним чином з'ясував сучасне становище робітничого класу в промислових містах, їх потреби матеріальні і духовні, їх прагнення до знання і т. д. (Шкода, що не надруковано доповідь п. Соколова! Цікаво було б подивитися, як він міг «з'ясувати» прагнення робітників до знання, не говорячи про поліцейське цькування цього прагнення. *Ред.*). Потім представники робітників Москви (чи не правильніше було сказати: представники московського охоронного відділу? Чи не на поліцейські грошенята і з'їздили Ви з Вашими товаришами в Пітер, п. Слєпов? *Ред.*), серед яких був і я, також мали честь бути присутніми на засіданні «Русского собрания» і доповідати шановному зібранню, як стоять справи в робітничому світі Москви. У своїй доповіді ми, насамперед, висловили глибоку подяку від імені російських

робітників членам «Русского собрания» за те, що вони допустили їхніх представників з'ясувати те становище, в якому перебуває тепер робітничий клас у Росії. Далі ми просили представників вищого російського громадянства звернути серйозну увагу на освіту російських робітників (ну, звичайно! Саме від вищих класів треба чекати робітникові освіти — за допомогою нагая, мабуть! *Ред.*), яка перебуває далеко не в задовільному стані, чим з успіхом користуються зловмисні особи для проведення соціалістичної пропаганди (якщо *соціалістам* вигідний брак освіти, то чому ж це *уряд* закриває школи для робітників і закриває читальні? щось тут не так, п. Слєпов! *Ред.*), завдаючи цим шкоди не тільки робітникам, а й усій Державі Російській.— Потім ми старалися звернути увагу поважного зібрання, що московські фабриканти і заводчики не співчувають ідеї робітників Москви об'єднатися в тісну сім'ю, щоб заснувати свої каси взаємодопомоги, такі важливі для врятування їх від гнітючих злиднів. У зв'язку з цим ми просили членів поважного зібрання порушити в урядових сферах питання про кредит для робітничих кас взаємодопомоги (див. промову нижегородського робітника Самиліна на суді в № 29 «Искры» про те, як його арештували за участь в економічному гуртку. Ось вам і освіта, ось вам і каси! *Ред.*). Безперечно, що підтримка в матеріальних потребах робітників була б найкращим спростованням зловмисної пропаганди в їх середовищі (невже п. Слєпов — і трапилося ж таке вдале прізвище! — серйозно думає, що свідомий робітник заради мізерних подачок відмовиться від прагнення до свободи? А несвідому, темну *масу* «підтримати в матеріальних потребах» не в силі навіть найбільш високопоставлені покровителі зубатовців, бо для такої підтримки треба спочатку змінити весь суспільний лад, побудований на знедоленні мас. *Ред.*).— Ці фальшиві «*доброзичливці*» робітників говорять звичайно, що життя поліпшити вони можуть тільки за допомогою бунтів, заколотів, опору владі і т. п. На наше нещастя, таке підбурювання має іноді успіх, як усі знають. Мирне поліпшення побуту робітників найкраще

спростовує агітаторів.— Потім ми мали честь доповідати поважному зібранню, що в Москві, незважаючи на дуже велике безробіття, соціалістична пропаганда останнім часом втратила будь-який успіх (а ми недавно тільки чули про величезні арешти в Москві! Навіщо б було і кого б було арештовувати, якби пропаганда втрачала успіх?? *Ред.*) саме через те, що робітники вже починають організовуватися, маючи у себе Товариство взаємної допомоги, Товариство споживачів, і через те, що співчутливу увагу влада звернула вже на потреби робітників, давши можливість влаштувати для них загальноосвітні читання і т. п.— Крім усього вищесказаного, ми доповідали також зібранню про випадки, що були в Москві, де ми фігурували як посередники-примирителі робітників із заводчиками і не тільки усували безпорядки, а й запобігали тим, які могли вибухнути, так, напр., було на заводі Гакенталь, на заводі бр. Бромлей, на заводі Добров-Набгольц. Ми згадали також про страйк робітників металургійного заводу Гужон, де робітники прокатного і гвоздильного відділів, хоч і припинили роботи, але тільки внаслідок нашого втручання не дійшли до безпорядків, і робітники стали на роботу, послухавши наших товариських порад (таких «товариських» порад досить уже слухають робітники під час кожного страйку і від поліції, і від фабричних інспекторів, які завжди умовляють «стати на роботу». Це не товариські, а поліцейські поради. *Ред.*).

Члени «Русского собрания» вислухали прихильно (ще б пак не прихильно слухати робітників, які допомагають поліції в її ділі! *Ред.*) наші доповіді і багато хто висловився в тому дусі, що треба серйозно задуматися над питанням про робітників і дати робітникам можливість і способи вибитися з-під впливу соціалістичного вчення (цікава картина: генерали і попи, зубатовські шпигуни і вірні поліцейському духові письменники зібралися «допомагати» робітникові вибиватися з-під впливу соціалістичного вчення! — а до речі також і допомагати виловлювати необережних робітників, які підуть на гачок. *Ред.*), допустивши

їх самодіяльність, під контролем урядових узаконень і під керівництвом тієї частини інтелігенції, яка дійсно любить свою батьківщину і прагне до блага і процвітання її (хороша самодіяльність під контролем поліції! Ні, робітники вже вимагають тепер самодіяльності при умові свободи від поліції, свободи обирати в керівники таких інтелігентів, яким вони, робітники, довіряють. *Ред.*).— В. В. Комаров, П. В. Васильєв, полковник Веретенников, п. Дехтерьов, художник Каразін, князь Д. П. Голіцин та багато інших надзвичайно тепло поставились до питання про робітників. Було висловлено думки про необхідність заснування особливих рад від робітників з центральною на чолі, роль яких була б благотворною в запобіганні непорозумінням, які виникають між робітниками і заводчиками. За висловом п. Дехтерьова, це слід допустити тому, що юрба ніколи не може діяти свідомо і що вплинути на юрбу робітників найкраще можуть самі робітники, навівши для прикладу такі установи у Франції, які з успіхом виконують зазначені вище завдання. (Так, Ради від робітників мають успіх у Франції і в усій Європі. Це правда. Але вони мають успіх через те, що робітники користуються там політичною свободою, мають свої спілки, свої газети, своїх виборних у парламентах. Невже п. Дехтерьов вважає, що петербурзькі робітники всі такі наївні, щоб не знати про це? *Ред.*).— Питання про урядовий кредит касам взаємодопомоги робітників також співчутливо зустріли члени «Русского собрания». Засідання закінчилось тим, що ухвалено було обрати спеціальну комісію для обговорення заходів у цьому питанні.— Ми сподіваємось, що ви, п. редактор, як істинно руська людина, поставитесь також співчутливо до нас, робітників, і дозволите оголосити в газеті вашій наведене вище, щоб кращі наші люди всі об'єдналися для спільної боротьби з ворогами нашої батьківщини, які вносять в народні маси розбрат, сіють насіння міжусобиць і ослабляють відданість заповітам старовини, освяченим віками, шанобу і благоговіння перед верховною владою.— Ми твердо віримо, що є і на Русі люди, готові присвятити свої сили на

служіння вітчизні, покласти на олтар її свої сили та здібності і, дружно згуртувавшись, поставити непереборну перепону неправді і злу на Русі.

Робітник Ф. А. Слєпов».

А в кінці не міг не обмовитися п. Слєпов! Уся підтримка робітничих потреб, усе співчуття з боку уряду звелося до одного: з робітників же утворити групи для боротьби з соціалізмом. Оце правда. І робітникам дуже цікаво буде дізнатися, що крім нагаїв і тюрем, заслання і тюрем їм будуть ще прищеплювати «шанобу і благоговіння перед верховною владою» пп. зубатовські робітники. На відкритих зборах ні один розумний робітник не буде говорити те, що він думає,— це означало б прямо віддаватися в руки поліції. А за допомогою *своїх* газет, *своїх* листків і *своїх* зборів ми можемо і повинні добитися того, що новий зубатовський похід весь піде на користь соціалізмові.

«Искра» № 31, 1 січня 1903 р.

Друкується за текстом газети «Искра»

ПІСЛЯМОВА ДО «ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО УТВОРЕННЯ «ОРГАНІЗАЦІЙНОГО КОМІТЕТУ»»[47]

«Чотири роки тому кілька російських соціал-демократичних організацій об'єдналися в «Російську соціал-демократичну робітничу партію», виробивши деякий план організації та загальні принципи діяльності, викладені у виданому партією «Маніфесті». На жаль, ця перша спроба не увінчалась успіхом: не було ще в наявності необхідних елементів для створення єдиної, сильної соціал-демократичної партії, яка непохитно боролася б за визволення пролетаріату від усіх видів гніту та експлуатації. З одного боку, самі форми практичної діяльності російської соціал-демократії ще тільки складались; соціал-демократія, яка недавно виступила на шлях боротьби, ще шукала шляхів для найкращого проведення своїх теоретичних поглядів, вона йшла ще несміливими, невпевненими кроками. Робітничий рух, який лежить в основі її діяльності і який вилився в грандіозні страйки, щойно спалахнув тим яскравим блиском, що засліпив очі багатьом, затьмивши для них такі ясні і певні завдання та цілі революційної соціал-демократії, змусивши захопитися вузько професійною боротьбою. З другого боку, безупинні репресії уряду, обрушуючись на соціал-демократичні організації, які ще не зміцніли, які ще не встигли пустити міцне коріння, руйнували всяку наступність, знищували всякі традиції в діяльності.

Однак ця невдала спроба не пройшла безслідно. Сама ідея організованої політичної партії пролетаріату, ідея, яка керувала нашими попередниками, стала з того часу провідною зіркою і бажаною метою всіх свідомих соц.-демократичних діячів. Протягом цих чотирьох років робились неодноразові спроби здійснити цю заповідану нам першими соц.-демократичними діячами ідею. Але досі ми все ще стоїмо перед нашою дезорганізованістю так само, як і чотири роки тому.

А тим часом життя ставить нам дедалі більші вимоги. Якщо перші діячі партії ставили своїм завданням пробудити революційні сили, які дрімають у робітничих масах, то перед нами стоїть далеко складніше завдання — спрямувати сили, що пробуджуються, туди, куди треба, очолити ці сили і керувати

ними. Ми повинні бути готові не сьогодні-завтра почути позивний заклик: «Ведіть нас, куди ви нас кликали!», і страшно, коли ця мить захопить нас зненацька, такими ж розрізненими, такими ж непідготовленими, як у теперішній момент. Нехай нам не кажуть, що ми перебільшуємо серйозність моменту. Хто здатний заглядати далі за поверхню бриж, хто здатний розпізнавати процес, який відбувається в глибині, той не запідозрить нас у перебільшенні.

Але серйозність становища ускладнюється ще іншими обставинами. Ми переживаємо знаменний історичний момент. Пробудження робітничого класу в зв'язку із загальним ходом російського життя покликало до діяльності різні суспільні верстви. З більшою чи меншою свідомістю вони прагнуть зорганізуватися, щоб так чи інакше приєднатися до боротьби з віджилим режимом. Час добрий! Соціал-демократія може тільки вітати кожного, хто приєднався до такої боротьби. Але вона повинна пильно стежити за тим, щоб такі союзники не зробили її молотом у своїх руках, не відсунули її від головної арени діяльності, не позбавили б керівної ролі в боротьбі з самодержавством і, головне, не пошкодили б поступальному ходові революційної боротьби, збивши її з правильного шляху. Що така небезпека не є примарною — ясно для кожного, хто уважно стежив за революційною боротьбою останніх років.

Отже, у теперішній момент перед російською соціал-демократією стоїть величезне завдання, яке не під силу ніяким місцевим комітетам, ніяким навіть районним організаціям. Хоч би які досконалі були місцеві організації, вони не зможуть справитися з цим завданням, бо воно вже переросло місцеві рамки. Його можна виконати тільки колективними силами всіх російських соціал-демократів, згуртованих в одну централізовану, дисципліновану армію. Але кому ж взяти на себе ініціативу об'єднання?

Питання це обговорювалося минулого року на конференції представників: петербурзького «Союзу боротьби», Центрального комітету об'єднаних південних комітетів і організацій, організації «Искры», Центральних комітетів (російського і закордонного) Бунду, «Союзу російських соціал-демократів за кордоном» та деяких інших організацій. Конференція доручила представникам деяких організацій утворити Організаційний комітет, який взяв би на себе завдання фактичного відновлення Російської соціал-демократичної робітничої партії.

На виконання цієї постанови представники петербурзького «Союзу боротьби», організації «Искры» і групи «Южного рабочего» * утворили Організаційний комітет, який ставить своїм першим і головним завданням *підготовку умов для скликання партійного з'їзду*.

---

* Бундові також було запропоновано прислати свого представника до Організаційного комітету, але з невідомих нам причин Бунд не відгукнувся на це запрошення. Сподіваємось, що ці причини були суто випадкові, і Бунд не забариться прислати свого представника.

Але з огляду на те, що справа скликання з'їзду надзвичайно складна і вимагає для свого здійснення значного часу, Організаційний комітет до відновлення центральної організації партії бере на себе виконання деяких загальних функцій (випуск загальноросійських листків, загальний транспорт і техніка, встановлення зв'язків між комітетами та ін.).

Само собою зрозуміло, що Організаційний комітет, який виник з приватної ініціативи деяких організацій, перебуває в обов'язкових відносинах тільки до тих організацій, які його вже уповноважили або дадуть свої повноваження. А для всіх інших комітетів і груп він являє собою приватну організацію, яка пропонує їм свої послуги.

Великим і відповідальним є завдання, яке зважується взяти на себе Організаційний комітет, і якщо він все-таки насмілюється зробити це, то тільки через те, що потреба об'єднання надто пекуча, розбрід надто дається взнаки, дальша дезорганізованість надто загрожує загальній справі. Приступаючи до діяльності, Організаційний комітет вважає, що успішність цієї діяльності в значній мірі обумовлюватиметься ставленням до нього соціал-демократичних комітетів та організацій, і самé це ставлення буде для нього критерієм того, наскільки правильно оцінив він теперішній момент.

Грудень 1902 р. *Організаційний комітет*».

* * *

Заява новоутвореного Організаційного комітету нашої партії досить ясно говорить сама за себе, і нам нічого витрачати багато слів про важливе значення зробленого кроку. Об'єднання, відновлення цілісності партії — найпекучіше завдання російських соц.-демократів, яке настійно вимагає негайного розв'язання. Це завдання дуже важке, бо нам потрібне не об'єднання кількох купок революційно настроєних інтелігентів, а об'єднання всіх керівників робітничого руху, який підняв до самостійного життя і боротьби цілий широкий клас населення. Нам потрібне об'єднання на грунті суворої принципової єдності, до якої повинні свідомо і твердо прийти всі або величезна більшість комітетів, організацій і груп, інтелігентів і робітників, що діють у різній обстановці за різних умов, що прийшли іноді найрізноманітнішими шляхами до своїх соціал-демократичних переконань. Такого об'єднання не можна не тільки декретувати, його не можна і створити

відразу, самими резолюціями зібраних делегатів, його треба систематично й поступово підготувати і виробити, так щоб з'їзд усієї партії закріпляв і виправляв уже зроблене, продовжував почате, закінчував і формально утверджував міцний фундамент для дальшої, ширшої і глибшої, роботи. І тому ми особливо вітаємо розумно-обережний і скромний приступ ОК до своєї роботи. Не претендуючи ні на які обов'язкові відносини до всієї маси російських соц.-демократів, ОК обмежується тим, що *пропонує свої послуги* всім їм. Нехай же всі без винятку російські соц.-демократи, комітети і гуртки, організації і групи, люди, що перебувають на дійсній службі, і тимчасово відставні (засланці і т. п.) поспішать відповісти на цей заклик, постараються зав'язати безпосередні і жваві стосунки з ОК, якнайенергійніше візьмуться активно підтримувати всю величезну об'єднавчу роботу. Нам треба добитися, щоб не було *жодної* групи російських соціал-демократів, яка не була б зв'язана з ОК, яка б не працювала в товариському єднанні з ним. Далі, вважаючи своїм першим і головним завданням підготовку і скликання загальнопартійного з'їзду, ОК бере на себе і деякі загальні функції *по обслуговуванню руху*. Ми певні, що не знайдеться жодного соціал-демократа, який би не визнав настійної необхідності цього розширення функцій ОК, бо це є тільки розширене *пропонування послуг,*— пропонування, яке йде назустріч заявленим уже тисячі й тисячі разів запитам,— пропонування не відмовитись від якихось «прав», а відмовитись тільки якнайскоріше на практиці од відокремленості, взятися спільно за постановку ряду загальних заходів. Нарешті, ми вважаємо також цілком правильною і доречною рішучу заяву ОК, що справа скликання з'їзду є надзвичайно складною і для свого здійснення потребує значного часу. Це зовсім не значить, звичайно, щоб скликання з'їзду відкладалось. Нічого подібного. Якщо говорити про пекучу потребу з'їзду, то ми визнали б і місячний строк для його скликання надто «значним». Та коли згадати наші умови роботи і необхідність серйозного представництва всього руху на з'їзді, то й

строк вп'ятеро, вдесятеро більший не примусить ще засмутитися жодного скільки-небудь досвідченого працівника.

Тож побажаймо всякого успіху справі якнайскорішого об'єднання і відновлення партії, доведемо своє співчуття не тільки словами, а й негайними ділами всіх і кожного, і хай живе російська, хай живе міжнародна революційна соціал-демократія!

«Искра» № 32, 15 січня 1903 р.

Друкується за текстом газети «Искра»

ПРОЕКТ ЗВЕРНЕННЯ РОСІЙСЬКОГО ОРГАНІЗАЦІЙНОГО КОМІТЕТУ ДО ЛІГИ, СОЮЗУ І ЗКБ [48]

На виконання постанови весняної конференції (1902 р.) Російської соціал-демократичної робітничої партії [49] *Організаційний комітет* пропонує Лізі російської революційної соціал-демократії [50], Закордонному «Союзові російських соціал-демократів» [51] і Закордонному комітетові Бунду [52] утворити закордонне відділення Організаційного комітету Російської соціал-демократичної робітничої партії.

Функції цього закордонного відділення російського Організаційного комітету повинні полягати ось у чому:

1) розробка питання про представництво закордонних соціал-демократичних організацій на з'їзді. Остаточне вирішення цього питання залежить від російського Організаційного комітету і потім від самого з'їзду; 2) сприяння з-за кордону організації з'їзду (напр., гроші, паспорти і т. п.) і 3) підготовка об'єднання закордонних соціал-демократичних організацій, такого конче потрібного в інтересах партії і всього соціал-демократичного робітничого руху в Росії.

Написано 22 або 23 січня (4 або 5 лютого) 1903 р.

Вперше надруковано в 1946 р. в 4 російському виданні Творів В. І. Леніна, том 6

Друкується за рукописом

З ПРИВОДУ ЗАЯВИ БУНДУ

Ми щойно одержали № 106 «Последних Известий» Бунду [53] (від 3 лютого (21 січня)), в якому є повідомлення про надзвичайно важливий, рішучий і до краю сумний крок Бунду. Виявляється, що в Росії вийшла заява Центрального комітету Бунду з приводу повідомлення Організаційного комітету. А втім, правильніше було б сказати: заява з приводу *примітки* в повідомленні ОК, бо *головним чином* з приводу однієї цієї примітки й розмірковує Бунд у своїй заяві.

Справа ось у чому. Як знають наші читачі, ОК сказав у цій жахливій «примітці», через яку (нібито через яку!) зчинилася буча, буквально таке:

«Бундові також було запропоновано прислати свого представника до Організаційного комітету, але з невідомих нам причин Бунд не відгукнувся на нашу пропозицію. Сподіваємось, що ці причини були суто випадкові, і Бунд не забариться прислати свого представника».

Постає питання, що може бути природнішого і невиннішого від цієї примітки? Як інакше міг зробити ОК? Промовчати про Бунд було б неправдою, бо ОК не ігнорував його, та й не міг ігнорувати, поки Бунд, на підставі рішення партійного з'їзду 1898 р., входить до Російської соціал-демократичної робітничої партії. А коли не промовчати, то треба сказати, що ми запрошували. Здається, це ясно? І ще ясніше, що коли причини мовчання Бунду були невідомі ОК, то він *повинен був* саме так і сказати: «з невідомих нам причин». Додаючи

слова: сподіваємось, що причини були *суто випадкові* і що Бунд не забариться прислати представника,— ОК заявляв відкрито і прямо про своє бажання працювати *разом з Бундом* над організацією з'їзду і відновленням партії.

Очевидно, що якби Бунд теж поділяв це бажання, то йому лишалося тільки послати свого представника, якого *запрошували* і конспіративним шляхом, і в друкованій заяві. Замість цього, Бунд *вступає в полеміку* з приміткою (!!) і в друкованій заяві викладає *окремо* і *особо* свої думки і свої погляди на завдання ОК, на умови скликання з'їзду. Перше, ніж розглядати «полеміку» Бунду, перше, ніж розбирати його погляди, ми повинні якнайрішучіше *протестувати* проти виступу Бунду з окремою друкованою заявою, бо цей виступ порушує найелементарніші правила *спільного* ведення революційної справи, і особливо організаційної справи. Одно з двох, панове: або ви *не хочете* працювати *в одному спільному* ОК, і тоді ніхто не нарікатиме, звичайно, на ваші окремі виступи. Або ви хочете працювати спільно, і тоді ви *зобов'язані* заявляти свої думки не окремо перед публікою, а перед товаришами по ОК, а цей ОК тільки як ціле виступає вже публічно.

Бунд сам дуже добре бачить, звичайно, що його виступ б'є в лице всім правилам товариського ведення *спільної* справи, і він намагається вдатися до такого, вже зовсім неслушного, виправдання: «Не мавши можливості висловити свої погляди на завдання наступного з'їзду ні особистою участю в нараді, ні участю в редагуванні «Повідомлення», ми змушені хоча б у деякій мірі заповнити цю прогалину в даній заяві». Постає питання, невже Бунд серйозно захоче запевняти, що він «не мав можливості» послати листа до ОК? або послати листа до С.-Петербурзького комітету? до організації «Искры» [54], до «Южного рабочего» [55]? А послати свого делегата в одну з цих організацій теж не було можливості? Чи пробував Бунд зробити хоч один з цих «неможливо»-важких кроків, особливо, мабуть, важких для такої слабенької, недосвідченої і позбавленої всяких зв'язків організації, як Бунд?

Нічого гратися в схованки, панове! Це і нерозумно, і негідно. Ви виступили окремо, бо ви *захотіли* виступити окремо. А захотіли ви виступити окремо, щоб відразу ж показати і провести своє *рішення* поставити на *новий* грунт відносини до російських товаришів: не *входити* до Російської соціал-демократичної робітничої партії на підставі статуту 1898 р., а бути у *федеративному* союзі з нею [56]. Замість того, щоб *обговорити* це питання докладно і всебічно перед усім з'їздом, як хотіли це зробити ми, *що утримувалися дуже вже довго від продовження розпочатої нами полеміки* в питанні про федеративність і національність [57],— як хотіли зробити, безперечно, всі або величезна більшість російських товаришів, замість цього ви *зірвали* спільне обговорення. Ви виступили не як товариш Петербурга, Півдня, «Искры», який хоче спільно з ними обговорити (і *до з'їзду,* і *на з'їзді*) найкращу форму відносин,— ви виступили просто як *сторона,* що окремо від усіх членів РСДРП ставить усій цій партії *свої умови.*

«Насильно мил не будешь», говорить російське прислів'я. Якщо Бунд не хоче лишатися в тому найтіснішому зв'язку з Російською соціал-демократичною робітничою партією, що його правильно намітив з'їзд 1898 року, то, звичайно, він не залишиться в старих відносинах. Ми не заперечуємо його «право» проводити свою думку і своє бажання (ми взагалі не вдаємося, без крайньої потреби, до розмов про «права» в революційній справі). Але ми дуже жалкуємо, що Бунд втратив усяке почуття такту, проводячи свою думку у формі окремого публічного виступу в той самий час, коли його запросили до спільної організації (ОК), *яка не висловлює наперед ніякої категоричної думки в даному питанні* і скликає з'їзд саме для обговорення всіх і всяких думок.

Бунд захотів *провокувати* на те, щоб негайно сказали свою думку всі, хто інакше дивиться на питання. Ну що ж! Від цього ми, звичайно, не відмовимось. Ми скажемо російському і спеціально повторимо єврейському пролетаріатові, що теперішні вожді Бунду роблять серйозну політичну помилку, яку, безперечно,

виправить час, виправить досвід, виправить зростання руху. Колись Бунд підтримував «економізм», сприяв розколові за кордоном, ухвалював рішення, що економічна боротьба є *найкращий* засіб політичної агітації. Ми повставали проти цього і боролись. І боротьба допомогла виправити старі помилки, від яких тепер, мабуть, не лишилося й сліду. Ми боролись проти терористичних захоплень, які минулися, як видно, ще далеко скоріше. Ми впевнені, що минуться і захоплення націоналістичні. Єврейський пролетаріат зрозуміє, кінець кінцем, що *найтіснішого* єднання з російським в одній партії вимагають найнасущніші його інтереси, що верх нерозсудливості вирішувати наперед, чи буде еволюція єврейства у вільній Росії відрізнятися від його еволюції у вільній Європі, що Бундові не слід іти далі вимоги (у Російській соціал-демократичній робітничій партії) тієї повної автономії в справах, що стосуються єврейського пролетаріату, яку цілком визнав з'їзд 1898 р. і якої ніколи ніхто не заперечував.

Але повернемося до заяви Бунду. Примітку до «Повідомлення» ОК він називає «двозначною». Це — неправда, яка стоїть на межі інсинуації. ЦК Бунду сам визнає кількома рядками далі, що «причини відсутності нашого представника на нараді були суто випадкові». А що сказав ОК? Він висловив надію, що представник Бунду не прибув з випадкової причини. Ви самі підтверджуєте його припущення і самі ж сердитесь. За що? Далі. Випадкового нікому не дано знати наперед. Значить, слова Закордонного комітету Бунду, ніби ОК *знав* причини неприбуття, зовсім безпідставні. ЗК Бунду відіграє взагалі дуже й дуже непристойну роль у цій історії: ЗКБ додає до заяви ЦК Бунду свої вигадки, які прямо суперечать навіть словам самого ЦК! Яким чином ЗК Бунду міг довідатися, що ОК *знав* причини відсутності Бунду, коли запрошено було ЦК (а не ЗК) Бунду? коли сам ЦК Бунду називає ці причини відсутності суто випадковими??

«Ми певні,— говорить ЦК Бунду,— що коли б ініціатори наради доклали трохи більше зусиль, ці випадкові причини не могли б перешкодити нам відгук-

нутись...». Ми запитали б усяку безсторонню людину: коли два товариші, які збираються з'їхатися в ОК, визнають в один голос, що причини, які перешкодили побаченню, були «суто випадкові», то чи доречно, чи личить *починати публічну полеміку про те,* хто більше винний у неприбутті? З свого боку зауважимо, що ми вже давно висловлювали (звичайно, не в пресі, а в листі) жаль з приводу відсутності Бунду, і нас поінформували, що Бунд було запрошено *двічі:* по-перше, листом і, по-друге, особистим повідомленням через ...ський комітет Бунду.

Делегат прибув *майже через місяць* після наради, скаржиться Бунд. Так, це страшний злочин, вартий, звичайно, того, щоб розголосити в пресі, бо він особливо рельєфно відтіняє акуратність Бунду, який не зібрався послати делегата навіть і через два місяці!

Делегат «не виконав своєї обіцянки» прислати «Повідомлення» ОК в рукопису або друковане, але *обов'язково* до розповсюдження... Ми радимо нашим російським товаришам не розмовляти з деякими людьми без протоколів. Ми ось теж мали обіцянку від організації «Искры» прислати нам і рукопис, і друкований примірник «Повідомлення», а, проте, рукопису не мали зовсім, та й друкований примірник побачили *значно пізніше,* ніж члени організацій, які не мають зносин з організацією «Искры». Хай вирішать бундисти питання про те, чи личило б нам, якби ми в пресі почали обвинувачувати організацію «Искры» в порушенні обіцянки? Делегат ОК обіцяв ЦК Бунду негайно написати товаришеві, який розпоряджався друкуванням «Повідомлення», щоб це друкування затримали: ось яка була *справжня* обіцянка (наскільки ми можемо судити на підставі наших відомостей). Вона була виконана, але затримати друкування вже не можна було, бо зв'язатися з технікою не залишалося часу.

Резюмуємо: ініціатори ОК писали листи, робили повідомлення особисто через ...ський комітет, посилали делегата до ЦК Бунду, а Бунд протягом місяців не послав *жодного листа,* не кажучи про відрядження делегата! І Бунд же виступає в пресі з обвинуваченнями!

І ЗК Бунду виявляє дивну властивість запевняти, що «дивно» поводилися ініціатори наради, що їх дії різко суперечать їх меті, що вони проявили «поспішність» (ЦК Бунду, навпаки, обвинувачує в повільності!), що вони хочуть «справити враження», ніби Бунд «поставився індиферентно»!!

Нам лишається ще сказати кілька слів з приводу обвинувачення ОК в тому, що він не зробив «єдино правильного висновку», який полягає ось у чому: «Раз партії фактично не існує, то наступний з'їзд повинен мати характер установчого, а тому право участі в ньому повинно належати всім, що є в Росії, соціал-демократичним організаціям як російської, так і всіх інших національностей». Бунд намагається обминути той неприємний для нього факт, що, не маючи єдиного центру, Російська соціал-демократична робітнича партія існує в ряді комітетів і органів, має «Маніфест» і рішення першого з'їзду, на якому, між іншим, і від імені єврейського пролетаріату діяли люди, ще не досвідчені в економічних, терористичних і націоналістичних хитаннях. Висунувши формально «права» «всіх» національностей на заснування давно вже заснованої Російської соціал-демократичної робітничої партії, Бунд наочно підтверджує цим, що саме через питання про пресловуту «федерацію» і підняв він усю історію. Але не Бундові б про це питання говорити, і не про «права» має тут іти мова між серйозними революціонерами. Що на порядку денному стоїть згуртування і об'єднання головного ядра Російської соціал-демократичної робітничої партії, це всім відомо. Не можна не співчувати представництву на з'їзді «всіх» національностей, але не можна й забувати, що про *розширення* ядра або про союз його з іншими організаціями можна думати *тільки після завершення утворення* (або принаймні після безсумнівного зміцнення) *цього ядра*. Поки ми самі не стали єдині організаційно і не стали твердо на правильний шлях, об'єднання з нами нічого не дасть «усім іншим» національностям! І вирішення питання про *можливість* (а не про «право», панове!) представництва на нашому з'їзді «усіх інших» націо-

нальностей залежить від багатьох тактичних і організаційних кроків ОК і російських комітетів, залежить, одним словом, від успіху діяльності ОК. А що Бунд з самого початку постарався кинути палки під колеса ОК, це — історичний факт.

«Искра» № 33, 1 лютого 1903 р.

Друкується за текстом газети «Искра»

ПРО МАНІФЕСТ «СОЮЗУ ВІРМЕНСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ»

На Кавказі виникла нова соціал-демократична організація: «*Союз вірменських соціал-демократів*» [58]. Цей Союз, як нам відомо, більше півроку як розпочав свою практичну діяльність і має вже свій орган вірменською мовою. Ми одержали № 1 цього органу, який називається «Пролетаріат» [59] і помічений у заголовку: «Російська соціал-демократична робітнича партія». У ньому є ряд статей, заміток і кореспонденцій, де з'ясовуються суспільні і політичні умови, що покликали до життя «Союз вірменських соціал-демократів», і намічається, у загальних рисах, програма його діяльності.

У передовій статті, що називається «Маніфест вірменських соціал-демократів», ми читаємо: «Будучи одним з відгалужень Російської соціал-демократичної робітничої партії, яка широко розкинула свою сітку на всьому просторі Росії, «Союз вірменських соціал-демократів» цілком з нею солідарний у своїй діяльності і боротиметься разом з нею за інтереси російського пролетаріату взагалі і вірменського зокрема». Далі, вказуючи на швидкий розвиток капіталізму на Кавказі і на ті дивовижні, за своєю силою і багатосторонністю, результати, якими супроводиться цей процес, автори переходять до питання про сучасне становище робітничого руху на Кавказі. У промислових центрах Кавказу, якими є Баку, Тифліс і Батум, з їх великими капіталістичними підприємствами та численним фабричним пролетаріатом, цей рух пустив уже глибоке

коріння. Але боротьба кавказьких робітників з хазяями, внаслідок їх надзвичайно низького культурного рівня, природно, мала досі більш-менш несвідомий, стихійний характер. Потрібна була сила, яка могла б об'єднати розрізнені сили робітників, надати їхнім вимогам виразної форми і виробити в них класову самосвідомість. Такою силою є соціалізм.— Виклавши потім коротко основні положення наукового соціалізму, Союз з'ясовує свою позицію щодо сучасних течій у міжнародній, і зокрема російській, соц.-демократії. «Здійснення соціалістичного ідеалу,— говориться в Маніфесті,— немислиме, на нашу думку, ні економічною самодіяльністю робітничого класу, ні частковими політичними та соціальними реформами; воно можливе лише внаслідок корінної ломки всього існуючого ладу, внаслідок соціальної революції, необхідним прологом до якої повинна бути політична диктатура пролетаріату». Далі, вказуючи на існуючий у Росії політичний лад, як ворожий усякому суспільному і особливо робітничому рухові, Союз заявляє, що він ставить своїм найближчим завданням політичне виховання вірменського пролетаріату і залучення його до боротьби всього російського пролетаріату для повалення царського самодержавства. Не заперечуючи цілком необхідності часткової економічної боротьби робітників з хазяями, Союз не надає їй, проте, самостійного значення. Він визнає цю боротьбу, оскільки вона поліпшує матеріальне становище робітників і сприяє виробленню в них політичної самосвідомості і класової солідарності.

Особливо цікавим для нас є ставлення Союзу до національного питання. «Беручи до уваги,— говориться в Маніфесті,— що до складу російської держави входить багато різних народностей, які перебувають на різних ступенях культурного розвитку, і вважаючи, що тільки широкий розвиток місцевого самоврядування може забезпечити інтереси цих різнорідних елементів, ми визнаємо за необхідне в майбутній вільній Росії встановлення *федеративної* (курсив наш) республіки. Що ж до Кавказу, то, маючи на увазі крайню

різноплемінність його населення, ми прагнутимемо до об'єднання всіх місцевих соціалістичних елементів і всіх робітників, які належать до різних національностей; ми прагнутимемо до створення єдиної міцної соціал-демократичної організації для успішнішої боротьби з самодержавством. У майбутній Росії ми визнаємо за всіма націями право на вільне самовизначення, бо в національній свободі ми вбачаємо тільки один з видів громадянської свободи взагалі. Виходячи з цього положення і зважаючи, як ми вказували вище, на різноплемінний склад Кавказу і на відсутність географічного поділу між окремими племенами, ми не визнаємо за можливе внести в нашу програму вимогу політичної автономії для кавказьких народностей; ми вимагаємо тільки автономії щодо культурного життя, тобто свободи мови, шкіл, освіти і т. п.».

Ми від усієї душі вітаємо Маніфест «Союзу вірменських соціал-демократів» і особливо чудову спробу його дати правильну постановку в національному питанні. Було б дуже бажано, щоб ця спроба була доведена до кінця. Два основні принципи, якими повинні керуватися всі соціал-демократи Росії в національному питанні, *намічені* Союзом цілком правильно. Це, по-перше, вимога не національної автономії, а політичної і громадянської свободи та повної рівноправності; це, по-друге, вимога права на самовизначення для кожної національності, що входить до складу держави. Але обидва ці принципи не цілком ще послідовно проведені «Союзом вірменських соціал-демократів». Справдібо, чи можна *з їх точки зору* говорити про вимогу *федеративної* республіки? Федерація *передбачає* автономні національні політичні цілості, а Союз відмовляється від вимоги національної автономії. Щоб бути цілком послідовним, Союз повинен усунути з своєї програми вимогу *федеративної* республіки, обмежуючись вимогою демократичної республіки взагалі. Не справа пролетаріату *проповідувати* федералізм і національну автономію, не справа пролетаріату висувати такі вимоги, які неминуче зводяться до вимоги створити автономну *класову* державу. Справа пролетаріату — *тіс-*

ніше згуртовувати якнайширші *маси* робітників усіх і всяких національностей, згуртовувати для боротьби *на якомога ширшій арені* за демократичну республіку і за соціалізм. І якщо дана нам тепер державна арена створена, підтримується і розширяється за допомогою ряду обурливих насильств, то ми повинні саме для успішної боротьби з усіма видами експлуатації і гніту не розпорошувати, а з'єднувати сили найбільш пригнобленого і найбільш здатного до боротьби *робітничого класу*. Вимога визнання права на самовизначення за кожною національністю означає сама по собі лише те, що ми, партія пролетаріату, повинні бути завжди і безумовно *проти будь-якої спроби насильством або несправедливістю* впливати ззовні на народне *самовизначення*. Виконуючи завжди цей свій негативний обов'язок (боротьби і протесту проти насильства), ми самі з свого боку дбаємо про самовизначення не народів і націй, а *пролетаріату* в кожній національності. Таким чином, загальна, основна, завжди обов'язкова програма соц.-дем. Росії повинна полягати тільки у вимозі повної рівноправності громадян (незалежно від статі, мови, релігії, раси, нації і т. д.) і права їх на вільне демократичне *само*визначення. Що ж до *підтримки* вимог *національної* автономії, то ця підтримка аж ніяк не є постійним, програмним обов'язком пролетаріату. Ця підтримка може стати для нього необхідною тільки в окремих, виняткових випадках. Щодо вірменської соціал-демократії відсутність таких виняткових обставин визнав сам «Союз вірменських соціал-демократів».

Ми сподіваємося ще повернутись до питання про федеративність і національність *. А тепер закінчимо ще раз привітанням новому членові Російської соціал-демократичної робітничої партії — «Союзові вірменських соціал-демократів».

«Искра» № 33, 1 лютого 1903 р.

Друкується за текстом газети «Искра»

---

* Див. цей том, стор. 222—231. *Ред.*

МАРКСИСТСЬКІ ПОГЛЯДИ НА АГРАРНЕ ПИТАННЯ В ЄВРОПІ І В РОСІЇ[60]

Написано: «Програма лекцій» — раніше 10 (23) лютого 1903 р.; «Конспект першої лекції» — між 10 і 13 (23 і 26) лютого 1903 р.
Вперше надруковано в 1932 р. в «Ленинском сборнике» XIX

«Програма лекцій» друкується за рукописом; «Конспект першої лекції» — за конспективним записом слухача Російської вищої школи суспільних наук у Парижі, виправленим В. І. Леніним

ПРОГРАМА ЛЕКЦІЙ

Лекція I. *Загальна теорія аграрного питання.* Утворення капіталістичного землеробства. Різні форми зростання торгового землеробства і утворення класу сільськогосподарських найманих робітників. Теорія ренти Маркса. Буржуазний характер вчень так званої критичної школи (пп. Булгаков, Герц, Давід, Чернов, почасти Маслов та ін.), що намагається пояснити природними законами (на зразок пресловутого закону спадної родючості грунту) існування данини, яку беруть з громади землевласники. Суперечності капіталізму в землеробстві.

Лекція II. *Дрібне і велике виробництво в землеробстві.*

Зусилля так званої критичної школи затушувати рабство дрібного виробника в сучасному суспільстві. Розгляд монографічних досліджень, що їх зовсім неправильно зрозуміла ця школа (М. Гехт, К. Клавкі, Аугаген).

Лекція III. *Продовження.* Баденська анкета. Повне підтвердження марксистських поглядів її результатами. Загальні дані німецької аграрної статистики. Байка про латифундіарне виродження великого капіталу. Машини в землеробстві. Найбільше погіршення робочої худоби в середньоселянському господарстві. Кооперації в землеробстві; німецькі масові дані 1895 року про молочні товариства. Відмінність щодо форми між кооператіями в землеробстві і трестами в промисловості, що перешкодила так званій критичній школі

зрозуміти повну однорідність тих і других за їх суспільно-економічним змістом.

Лекція IV. *Постановка аграрного питання в Росії.* Основи народницького світогляду та його історичне значення, як примітивної форми аграрної демократії. Центральне значення питання про селянство (община і народне виробництво). Розпад селянства на сільську буржуазію і сільський пролетаріат. Способи вивчення цього процесу та його значення. Зміна панщинного господарства капіталістичним. Реакційний характер народницьких поглядів. Запити сучасного історичного моменту: усунення залишків кріпосного права і вільний розвиток класової боротьби на селі.

КОНСПЕКТ ПЕРШОЇ ЛЕКЦІЇ

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ

Теорія Маркса про розвиток капіталістичного способу виробництва так само стосується землеробства, як і промисловості. Не треба плутати основних рис капіталізму і різних форм його в землеробстві та промисловості.

Розгляньмо, у чому полягають характерні основні риси і особливі форми процесу, який створює капіталістичний лад землеробства. Причина зародження цього процесу двояка: 1) товарне виробництво і 2) те, що товаром є не продукт, а робоча сила. Коли ця сила втягується в обмін, усе виробництво стає капіталістичним, створюється окремий клас пролетаріату. Зростання товарного виробництва і розвиток найманої праці в землеробстві відбувається в іншій формі, ніж у промисловості, через це застосування сюди теорії Маркса може здатися неправильним, але треба знати, в якій формі землеробство стає капіталістичним. Для цього насамперед треба з'ясувати 2 явища:

I. Як зростає торгове землеробство? і

II. Як проявляється утворення робітничого класу?

I. Основним явищем цього процесу є швидке зростання індустріального населення і винесення предметів виробництва на ринок. Значить, для широкого розвитку товарного землеробства потрібен широкий розвиток неземлеробського населення. Проявляється цей процес у різних формах і спостерігається в країнах,

які ввозять і вивозять хліб. А швидке зростання індустріального населення створює недостачу хліба в промислових країнах, тобто неможливість при незмінній системі техніки обійтись без ввозу хліба з інших країн. Підвищення попиту на хліб, при приватній власності на всю землю, веде до утворення монопольної ціни.

Це важливо для пояснення ренти.

Самий процес утворення торгового землеробства відбувається не зовсім так, як у фабричній промисловості: у промисловості це відбувається в простій і прямолінійній формі, тоді як у землеробстві ми бачимо інше: там переважає змішання торгового і неторгового землеробства. Тут поєднуються різні форми. На ринок виноситься головним чином *один* який-небудь продукт у кожній даній місцевості. З одного боку, виробництво поміщика і особливо селянина є товарне, з другого — воно зберігає свій споживний характер.

Необхідність дістати гроші стає причиною переходу від натурального господарства до торгового. Влада грошей тяжіє над селянами не тільки в Західній Європі, а й у Росії. Земська статистика показує, що навіть там, де дуже сильні залишки патріархального господарства,— підпорядкування селянина ринкові досягає величезних розмірів.

II. Процес утворення класу найманих робітників є розпад селянства на 2 верстви: 1) фермери, які дивляться на землеробство, як на промисловість, і 2) наймані робітники. Цей процес часто називається диференціацією селянства. Особливо в Росії цей процес виступив дуже виразно. А помітили його ще за часів феодальної системи економісти.

Особливості утворення.

Цей процес відбувається нерівномірно. Разом з утворенням класу найманих робітників ми бачимо існування патріархальної системи і утворення нової, капіталістичної. Найманий робітничий клас зв'язаний з землею так чи інакше: отже, форми процесу будуть дуже різноманітні.

ПРО ПАНУВАННЯ КАПІТАЛІСТИЧНОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА

Рента

Населення капіталістичної країни поділяється на 3 класи: 1) наймані робітники, 2) землевласники і 3) капіталісти. При вивченні системи доводиться ігнорувати місцеві особливості, де такого сформованого поділу може ще не бути.

Головний поділ продукту, за Марксом, є поділ на необхідний і додатковий продукти. Певна частина цього додаткового продукту і є земельною рентою, саме та частина, яка лишається після вирахування середнього прибутку на капітал. А середній прибуток утворюється в розвинутому капіталістичному суспільстві під впливом конкуренції, яка розподіляє додатковий продукт між капіталістами не пропорціонально до числа робітників, а пропорціонально до розмірів усього вкладеного в підприємство капіталу.

Утворення середнього прибутку Маркс розглядає в III томі «Капіталу». На ділянках різної родючості капітал даватиме різний прибуток: на гіршій землі прибуток буде менший, на кращій — більший, додатковий. (Ще до Маркса Рікардо поклав основу теорії ренти.) Внаслідок монополії цін на хлібному ринку і загальної недостатньої кількості хліба, ціна визначається гіршою ділянкою землі. Надлишок прибутку, що його дає земля кращої якості або земля, яка лежить близько до ринку, порівняно з гіршою і найвіддаленішою землею, називається *диференціальною* рентою, за Марксом.

Ренту відбирають землевласники у фермерів.

Різний розмір додаткового прибутку може бути 2 родів: 1) той, що залежить від різної родючості, і 2) той, що залежить від різного застосування капіталу. Далі. Крім монополії приватного господарства на землі існує монополія приватної власності на землю: землевласник може не віддати землі фермерові, поки ціна на хліб не підвищиться, і тоді він бере ренту *абсолютну*, яка являє собою елементарну монополію. Вона може бути: 1) монополією в чистому вигляді (тоді, строго

аналізуючи, вона не повинна називатись рентою). По-2-е, абсолютна рента може братися з додаткового прибутку на землеробський капітал внаслідок ось якої обставини. У землеробстві техніка нижча, а тому частка змінного (= тобто того, що створює прибуток) капіталу вища, ніж у промисловості. Через це й частка прибутку має бути в землеробстві вища, ніж у промисловості. І от монополія землеволодіння перешкоджає вирівнюванню високого прибутку в землеробстві і низького прибутку в промисловості. З вищого землеробського прибутку, що не зазнав вирівнювання, і береться абсолютна рента у власному розумінні слова. Її джерелом є підвищення ціни на хліб. А диференціальна рента береться з продукту. Останні роки, які характеризуються втягненням у торгівлю нових країн, привели до кризи.

Ціна землі є врахована передбачена рента. Через це вона розглядається як доход з певного капіталу. При купівлі землі треба затратити капітал, який може давати доход середньої ренти. Через це швидкий хід розвитку індустрії дуже роздув ренту в Європі і закріпив її.

Більша частина недавно виданої книги Маслова: «Умови розвитку сільського господарства в Росії» присвячена теорії ренти, і в цьому питанні Маслов стоїть на цілком помилковій точці зору, повторюючи доводи буржуазних так званих «критиків» Маркса, як-от п. Булгаков та ін. Маркс показав, що стара англійська політична економія надто просто подивилась на це питання, не як на процес, що створює особливі історичні умови, а як на процес, що створює природні, через те вона міркувала: рента утворюється внаслідок того, що виникає потреба в переході від кращих ділянок землі до гірших. Але буває перехід і зворотний, бо бувають удосконалення. Критики пішли назад від Маркса до буржуазної економії.

Друге вузьке розуміння теорії ренти — це поєднання закону утворення диференціальної ренти із законом зменшення родючості грунту, внаслідок якого нібито прибуток зменшується на одній і тій самій ділянці землі. Рікардо перехід від кращих ділянок до

гірших пояснює *неможливістю* застосовувати дедалі більший капітал.— З російських «критиків» усі стали на захист теорії зменшення родючості грунту, так само як і Маслов, який в інших питаннях хоче лишатися марксистом. Але доводи на захист цієї теорії не йшли далі дотепів, на зразок того, що коли не визнавати цієї теорії, то треба визнати, що з одного клаптика землі можна було б прогодувати цілу державу.

Маркс боровся з цією теорією. Вона розглядає затрату капіталу арифметично і робить помилку, ігноруючи умови загального господарства. Коли припустити, що застосовування дедалі більшого капіталу завжди можливе, то вона була б правильна, але така річ передбачає перебудування систем, а системи в землеробстві тримаються віками, і це поставило застосування капіталу в певні межі. Коли техніка не змінюється, то дальше застосовування капіталу неможливе або можливе у вузьких межах. Маркс вказує, що в промисловості теж не можна розвивати виробництво на даній ділянці землі безмежно: коли підприємство займає певну ділянку землі, то щоб його розвинути, треба буде його збільшити. *Коли* ж земля раціонально обробляється, то це тільки повинно поліпшити виробництво, отже Маркс робить висновок, що не тільки немає невигоди в цьому відношенні з землею, а навпаки. Оце «*коли*» і ігнорували противники теорії Маркса. Таким чином Маслов, як нібито марксист, багатьох може ввести в оману своїми поглядами в цьому питанні. Книга його є один з численних прикладів у наш час — іти назад, замість того, щоб уперед.

Землеробське населення зменшується абсолютно, але землеробське виробництво прогресує. Протягом XIX століття цей прогрес був тісно зв'язаний із зростанням товарного землеробства. Він характеризує одну з основних рис теперішнього капіталістичного ладу, яка виявляється в тому, що створюється конкуренція в землеробстві, ринок для нього і диференціація населення. Він дав сильний поштовх розвиткові землеробства, але кожний з кроків прогресу супроводився виникненням суперечностей, які не дають можливості

використати всі продуктивні сили нового, наукового землеробства. Капіталізм створює велике виробництво, конкуренцію, які супроводяться розтрачанням продуктивних сил землі. Внаслідок концентрації населення в місті землі стають обезлюдненими, створюється ненормальний обмін речовин. Обробіток землі не поліпшується, або не поліпшується так, як мав би поліпшуватись.

Соціалістична критика давно звернула на це увагу (Маркс). Пан Герц, а у нас в Росії потім пп. Булгаков, Чернов, Струве вказували, що теорія Маркса, який спирався на Лібіха, застаріла. Ця думка «критиків» цілком помилкова. Порушення капіталізмом рівноваги між експлуатацією землі і удобрюванням землі не викликає сумніву (роль відокремлення міста від села). У багатьох письменників, які співчувають не марксистській теорії, а «критиці» її, їх власні дані говорять проти них. Напр., Носсіг (Nossig). За його даними виявляється, що продуктивні сили землі не відновлюються, що їй не віддають того, що беруть від неї. Необхідно штучне і тваринне добрива. У середньому з 60 000 кілограмів вживаного на гектар землі добрива треба, щоб $^1/_3$ становила природне добриво, але теперішня система землеробства неспроможна цього дати.

Отже, вплив капіталізму в землеробстві виявляється ось у чому:

Він вимагає свободи найманого робітника і витісняє всі форми старої кабали. Але становище сільськогосподарських найманих робітників залишається пригнобленим. Гніт посилився і став вимагати більшої боротьби.

Капіталізм збільшив у величезних розмірах данину, що її бере землевласник, величину диференціальної і абсолютної ренти. Роздута рента створює перешкоду дальшому зростанню землеробства.

ЧИ ПОТРІБНА «САМОСТІЙНА ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ» ЄВРЕЙСЬКОМУ ПРОЛЕТАРІАТОВІ

У № 105 «Последних Известий» (від 28/15 січня 1903 р.), що їх видає «Закордонний комітет Загального єврейського робітничого союзу в Литві, Польщі і Росії», у статейці «З приводу однієї прокламації» (саме прокламації Катеринославського комітету Російської соціал-демократичної робітничої партії) ми знаходимо таке, настільки ж дивне, наскільки важливе й справді «багате на наслідки» твердження: «єврейський пролетаріат склався (sic! *) в самостійну (sic!) політичну партію Бунд».

Ми цього досі не знали. Це новина.

Досі Бунд був складовою частиною Російської соціал-демократичної робітничої партії, і ще (ще!) в № 106 «Посл. Изв.» ми зустрічаємо заяву Центрального комітету Бунду із заголовком на цій заяві: «Російська соціал-демократична робітнича партія». Правда, Бунд постановив на своєму останньому, IV з'їзді змінити свою назву (без застереження про бажання вислухати думку російських товаришів у питанні про назву тієї чи іншої частини Російської соціал-демократичної робітничої партії) і «провести» нові *федеративні* відносини в статут Російської партії. Закордонний комітет Бунду навіть і «провів» уже ці відносини, якщо можна назвати цим словом його вихід із закордонного «Союзу російських соціал-демократів» і укладення федеративного договору з цим Союзом.

---

* — так! *Ред.*

Але сам же Бунд, коли «Искра» полемізувала з рішеннями його IV з'їзду, заявив цілком певно, що він має намір лише *провести* в Російській соціал-демократичній робітничій партії *свої бажання і рішення,* тобто прямо і категорично визнавав, що лишається частиною РСДРП до прийняття цією партією нового статуту, до вироблення нею нових форм відносин до Бунду.

І раптом тепер виявляється, що єврейський пролетаріат *склався* вже в *самостійну* політичну партію! Повторюємо ще раз: це новина.

Такою ж новиною є грізний і нерозумний напад ЗК Бунду на Катеринославський комітет. Ми одержали, нарешті *(хоч, на жаль, з великим запізненням),* цю прокламацію і, не вагаючись, скажемо, що напад на *таку* прокламацію являє собою, *безперечно,* великий політичний крок з боку Бунду *. Цей крок цілком відповідає проголошенню Бунду самостійною політичною партією і проливає, з свого боку, багато світла на фізіономію і спосіб дій цієї нової партії.

На жаль, за браком місця нам не вдасться цілком відтворити катеринославську прокламацію (вона зайняла б близько двох шпальт «Искры» **), і ми обмежимось зауваженням, що ця прекрасна прокламація чудово роз'яснює єврейським робітникам *міста Катеринослава* (ми зараз пояснимо, чому ми підкреслюємо ці слова) соціал-демократичне ставлення до сіонізму [62] і антисемітизму. При цьому прокламація так дбайливо, по-товариському дбайливо ставиться до почуттів, настроїв і бажань єврейських робітників, що спеціально застерігає і підкреслює необхідність боротьби під прапором Російської соціал-демократичної робітничої партії «*навіть для збереження і дальшого розвитку вашої* (прокламація звертається до євреїв-робітників) *національної культури*», «*навіть в інтересах суто національних*» (підкреслено і набрано курсивом у самій прокламації).

---

* Якщо, звичайно, ЗК Бунду в цьому питанні відбиває погляди Бунду, як цілого.

** Ми збираємося передрукувати всю цю прокламацію і напад на неї ЗК Бунду в брошурі, яку готуємо до друку [61].

І все ж ЗК Бунду (ми мало не сказали: ЦК нової партії) обрушився на цю прокламацію за те, що *вона ні словом не згадує про Бунд*. Ось її єдиний, але зате непростимий, страшний, злочин. Ось чому Катеринославський комітет обвинувачують у тому, що йому бракує «політичного глузду». Катеринославські товариші караються за те, що вони не «перетравили все ще думки про необхідність окремої організації (глибока і важлива думка!) сил (!!) єврейського пролетаріату», за те, що вони «все ще носяться з безглуздою мрією як-небудь його (Бунду) збутися», що вони поширюють «не менш шкідливу (ніж сіоністська) байку» про зв'язок антисемітизму з буржуазними, а не робітничими верствами й інтересами цих верств. Ось чому Катеринославському комітетові радять «кинути шкідливу звичку замовчувати самостійний єврейський робітничий рух» і «примиритися з фактом існування Бунду».

Тепер постає питання: чи справді є тут злочин з боку Катеринославського комітету? чи справді слід було йому неодмінно згадати про Бунд? На ці питання можна відповісти тільки негативно вже з тієї простої причини, що прокламація звернена не до «євреїв-робітників» взагалі (як розглядає її зовсім неправильно ЗКБ), а «до єврейських робітників *м. Катеринослава*» (ЗК Бунду забув процитувати два останні слова!). У Катеринославі *нема ніякої бундівської організації*. (І взагалі щодо півдня Росії IV з'їзд Бунду постановив *окремих комітетів Бунду не утворювати* в тих містах, де єврейські організації входять до складу комітетів партії, де їхні потреби можуть бути цілком задоволені без виділення з цих комітетів.) Раз євреї-робітники не організовані в Катеринославі в окремий комітет, то, значить, їх рухом (неподільно з усім робітничим рухом даної місцевості) відає цілком Катеринославський комітет, що *безпосередньо* підпорядковує їх Російській соціал-демократичній робітничій партії, яка *повинна* закликáти їх до роботи *на всю партію*, а не на окремі її частини. Очевидно, що за таких умов Катеринославський комітет не тільки не зобов'язаний був згадувати про Бунд, а навпаки, якби він захотів проповідувати

«необхідність окремої організації сил (це була б правильніше і ймовірніше організація *безсилля*) * єврейського пролетаріату» (чого хочуть бундівці), то це було б з його боку величезною помилкою і прямим порушенням не тільки статуту партії, а й інтересів єдності пролетарської класової боротьби.

Далі. Обвинувачують Катеринославський комітет у тому, що йому бракує «орієнтовності» в питанні про антисемітизм. ЗК Бунду виявляє справді дитинячі погляди на великі соціальні рухи. Катеринославський комітет говорить про *міжнародний* антисемітичний рух *останніх десятиріч* і зауважує, що «з Німеччини цей рух перекочував в інші країни і скрізь знайшов прихильників саме серед буржуазних, а не робітничих верств населення».— «Це не менш шкідлива байка» (ніж сіоністські байки),— випалює зовсім сердито ЗКБ. Антисемітизм «пустив коріння в робітничій масі», на доказ чого «орієнтований» Бунд наводить два факти: 1) участь робітників у ченстоховському погромі і 2) вчинок 12 *(дванадцяти!)* робітників-християн у Житомирі, які зайняли місця страйкарів і погрожували «вирізати всіх жидів».— Докази, справді, переконливі, особливо останній! Редакція «П. И.» так звикла оперувати з великими страйками 5 або 10 чол., що вчинок 12 темних робітників у Житомирі використовується для оцінки зв'язку міжнародного антисемітизму з тими чи іншими «верствами населення». Це, справді, чудово! Якби бундівці, замість свого нерозумного і смішного гніву проти Катеринославського комітету, поміркували трохи над цим питанням і заглянули хоч би у видану ними недавно на жаргоні брошуру Каутського про соціальну революцію, то вони зрозуміли б *безсумнівний* зв'язок антисемітизму з інтересами саме буржуазних, а не робітничих верств на-

* Саме такій справі «організації безсилля» служить Бунд, вживаючи, напр., вислів: наші товариші з «християнських робітничих організацій». Це так само дико, як і вся вихватка проти Катеринославського комітету. Ми ніяких «християнських» робітничих організацій не знаємо. Організації, які належать до Російської соціал-демократичної робітничої партії, ніколи не робили різниці між своїми членами за їх релігією, ніколи не питали про їх релігію і ніколи не *будуть* робити цього,— навіть і тоді, коли Бунд *насправді* «складеться в самостійну політичну партію».

селення. Поміркувавши ще трохи, вони могли б збагнути й те, що суспільний характер сучасного антисемітизму не змінюється від факту участі в тому чи іншому погромі не тільки десятків, а й сотень неорганізованих і на дев'ять десятих зовсім ще темних робітників.

Катеринославський комітет повстав (і законно повстав) проти байки сіоністів про вічність антисемітизму, а Бунд своєю сердитою поправкою тільки заплутав питання і посіяв серед єврейських робітників ідеї, які ведуть до *затемнення* їх класової свідомості.

З точки зору боротьби всього робітничого класу Росії за політичну свободу і за соціалізм вихватка Бунду проти Катеринославського комітету є верх нерозсудливості. З точки зору «самостійної політичної партії Бунду» ця вихватка стає зрозумілою: не смійте ніде організовувати «єврейських» робітників разом і неподільно з «християнськими»! не смійте від імені Російської соціал-демократичної робітничої партії або її комітетів звертатися до єврейських робітників прямо, «мимо ряду», не через посередництво Бунду, без згадування про Бунд!

І цей-бо глибоко сумний факт — не випадковість. Раз замість автономії в справах, що стосуються єврейського пролетаріату, ви зажадали «федерації»,— вам *довелося* оголосити Бунд «самостійною політичною партією», щоб мати можливість провести цю федерацію *що б то не стало*. Але проголошення Бунду самостійною політичною партією є саме те доведення до абсурду основної помилки в національному питанні, яке неодмінно і неминуче стане вихідним пунктом повороту в поглядах єврейського пролетаріату і єврейських соціал-демократів взагалі. «Автономія» статуту 1898 р. забезпечує єврейському робітничому рухові все, що може бути йому потрібне: пропаганду та агітацію на жаргоні, літературу і з'їзди, висунення окремих вимог на розвиток однієї загальної соціал-демократичної програми і задоволення місцевих потреб та запитів, які випливають з особливостей єврейського побуту. В усьому іншому необхідне повне і найтісніше злиття

з пролетаріатом російським, необхідне в інтересах боротьби всього пролетаріату Росії. І безпідставним, по самій суті справи, є побоювання будь-якого «майоризування» при такому злитті, бо від майоризування в окремих питаннях *єврейського* руху гарантує саме автономія, а в питаннях боротьби з самодержавством, боротьби з буржуазією всієї Росії ми повинні виступати як єдина, централізована, бойова організація, ми повинні спиратися на весь пролетаріат, без різниці мови й національності, згуртований спільним постійним розв'язанням теоретичних і практичних, тактичних і організаційних питань, а не створювати організацій, які йдуть окремо, кожна своїм шляхом, не ослабляти сили свого натиску дробленням на численні самостійні політичні партії, не вносити відчуженість і відособленість, з тим, щоб потім лікувати штучно прищеплену собі хворобу пластирями пресловутої «федерації».

«Искра» № 34, 15 лютого 1903 р.

Друкується за текстом газети «Искра»

САМОДЕРЖАВСТВО ВАГАЄТЬСЯ...

Самодержавство вагається. Самодержець сам признається в цьому публічно перед народом. Таке є величезне значення царського маніфесту від 26 лютого, і ніякі умовні фрази, ніякі застереження і відмовки, що переповнюють маніфест, не змінять історичного значення зробленого кроку.

Цар починає по-старому — *поки що* по-старому: «божиею милостью...» і закінчує напівполохливим, напівлицемірним зверненням по допомогу до людей, наділених *довір'ям громадським*. Цар відчуває вже сам, що безповоротно минають ті часи, коли міг триматися на Русі уряд з ласки божої, що єдиним міцним урядом в Росії може бути віднині уряд *волею народу*.

Цар підтверджує свою священну обітницю берегти вікові підвалини російської держави. У перекладі з казенної на російську мову це значить: берегти самодержавство. Колись Олександр III заявив це не вагаючись і прямо (у маніфесті від 29 квітня 1881 року),— коли революційний рух ішов на спад і затихав. Тепер, коли бойовий клич «геть самодержавство» лунає все голосніше і все грізніше, Микола II воліє прикривати свою заяву маленьким фіговим листком і сором'язливо посилатися на незабутнього батька. Безглуздий і жалюгідний виверт! Питання поставлено прямо і винесено на вулицю: бути чи не бути самодержавству. І всяка обіцянка «реформ»,— з дозволу сказати,

«реформ»! — яка починається обіцянкою берегти самодержавство, є кричуща брехня, знущання з російського народу. Але нема кращого приводу для всенародного викриття урядової влади, як звертання самої цієї влади до всього народу з лицемірними і фальшивими обіцянками.

Цар говорить (знов-таки з фіговим листком) про революційний рух, скаржачись на те, що «смута» перешкоджає роботі над поліпшенням народного добробуту, що вона збуджує уми, що вона відриває народ від продуктивної праці, що вона губить сили, дорогі царському серцю, губить молоді сили, необхідні для батьківщини. І от, *оскільки* гинучі учасники революційного руху дорогі царському серцю, *через те* цар тут же й обіцяє суворо припиняти будь-яке відхилення від нормального ходу громадського життя, тобто люто переслідувати за вільне слово, за робітничі страйки, за народні демонстрації.

Цього досить. Цього більш ніж досить. Єзуїтська мова говорить сама за себе. Ми насмілимось тільки висловити впевненість, що це «царське слово», розійшовшись по всіх кутках і закутках Росії, буде найкращою агітацією на користь революційних вимог. У кого лишилась хоч крапля честі, у тому це царське слово може викликати одну відповідь: *вимогу* безумовного і негайного звільнення *всіх,* хто відбуває по суду чи без суду, після вироку чи до вироку, тюремне ув'язнення, заслання або арешт за політичні і релігійні справи і справи про страйки та опір властям.

Ми бачили, якою дволичною мовою говорить цар. Подивімось тепер, *про що* він говорить.

Головним чином, про три речі. По-перше, про віротерпимість. Повинні бути підтверджені і закріплені наші основні закони, які забезпечують свободу віросповідання для всіх віровчень. Але православне віросповідання має залишитись пануючим. По-друге, цар говорить про перегляд законів, які стосуються сільського стану, про участь у цьому перегляді осіб, які користуються довір'ям громадянства, про спільну роботу всіх підданих над зміцненням моральних начал у

сім'ї, школі і громадському житті. По-третє, про полегшення виходу селян з їх громад, про звільнення селян від обтяжливої кругової поруки.

На три заяви, обіцянки, пропозиції Миколи II російська соціал-демократія відповідає трьома вимогами, які вона давно вже висунула, завжди боронила і всіма силами поширювала і які треба особливо рішуче підтвердити тепер у зв'язку з царським маніфестом і у відповідь на нього.

По-перше, ми вимагаємо негайного і безумовного визнання законом свободи сходок, свободи друку і амністії всіх «політиків» і всіх сектантів. Поки цього не зроблено, усякі слова про терпимість, про свободу віросповідання залишаться жалюгідною грою і негідною брехнею. Поки не оголошено свободу сходок, слова і друку,— доти не зникне ганебна російська інквізиція, яка цькує сповідання неказенної віри, неказенних думок, неказенних вчень. Геть цензуру! Геть поліцейську і жандармську охорону «пануючої» церкви! За ці вимоги російський свідомий пролетаріат битиметься до останньої краплі крові.

По-друге, ми вимагаємо скликання всенародних Установчих зборів, які повинні бути обрані всіма громадянами без винятку і які повинні встановити в Росії виборну форму правління. Досить цієї гри в наради місцевих людей, в поміщицькі парламенти при губернаторах, в представницьке правління панів предводителів (а, може, і делегатів ще?) дворянства! Досить уже бавилося всевладне чиновництво з усякими земствами, як кішка з мишею, то відпускаючи, то голублячи їх своїми бархатними лапками! Поки не скликано всенародних зборів депутатів,— доти брехнею і брехнею будуть усякі слова про довір'я громадянству, про моральні начала громадського життя. Доти не ослабне революційна боротьба російського робітничого класу з російським самодержавством.

По-третє, ми вимагаємо негайного і безумовного визнання законом повної рівноправності селян з усіма іншими станами і скликання *селянських комітетів* для знищення всіх залишків кріпосного права на селі,

для вжиття серйозних заходів в справі поліпшення становища селянства.

Безправ'я селянства, яке становить дев'ять десятих населення Росії, далі не можна терпіти жодного дня. Від цього безправ'я терпить і весь робітничий клас, і вся країна; на цьому безправ'ї тримається вся азіатчина в російському житті; від цього безправ'я проходять безслідно *(або з шкодою для селян)* всі і всякі наради та комісії. Цар і тепер хоче відбутися старими «нарадами» чиновників і дворян, цар говорить навіть про «сильну владу» для керівництва заняттями місцевих людей. Селяни знають дуже добре на прикладі земських начальників, що́ значить ця «сильна влада». Селяни недаремно прожили сорок років нужди, злиднів і постійного голодування після благодіяння дворянських комітетів. Селяни зрозуміють тепер, що всякі «реформи» та поліпшення залишаться обманом, якщо вони не проведені *самими ж селянами*. Селяни зрозуміють,— і ми допоможемо їм зрозуміти,— що тільки *селянські комітети* здатні знищити дійсно не тільки кругову поруку, а всі і всякі залишки панщини та кріпосного права, які пригнічують аж до двадцятого століття десятки мільйонів народу. Міським робітникам цілком досить свободи сходок і свободи друку: ми вже зуміємо використати ці свободи!! Але селянам, розкиданим по закутках, затурканим і здичавілим, цього мало,— і робітники повинні допомогти їм, повинні роз'яснити їм, що вони неодмінно і неминуче залишаться жалюгідними рабами, поки не візьмуть самі в свої руки своєї долі, поки не доб'ються, як першого і основного кроку, заснування *селянських комітетів* для справжнього, а не обманного визволення селянства.

Давно вже помітили досвідчені і розумні люди, що нема небезпечнішого моменту для уряду в революційну епоху, як початок поступок, початок вагань. Російське політичне життя останніх років блискуче підтвердило це. Уряд проявив вагання в питанні про робітничий рух, давши хід зубатовщині,— і оскандалився, чудово зігравши на руку революційній агітації. Уряд хотів був поступитися в студентському питанні —

і оскандалився, посунувши семимильними кроками революціонізування студентства. Уряд широко вдається тепер до того самого засобу, в усіх питаннях внутрішньої політики,— і він неминуче оскандалиться, неминуче полегшить, посилить і розвине революційний натиск на самодержавство!

* * *

Нам треба ще спинитися на практичному питанні про те, як скористатися з царського маніфесту 26 лютого для агітації. Російські соціал-демократи давно вже давали цю відповідь на питання про засоби боротьби: організація і агітація,— і їх не бентежило глузування наївних людей, які вважали це «непевним» і вважають «певними» засобами тільки постріли. І ось у такі моменти, як тепер, коли перед нами раптом постає такий вдячний привід для всенародної агітації, який так настійно вимагає напруження всіх сил,— у такі хвилини особливо відчувається брак цього, як і раніше цього, все цього самого: організованості, здатності швидко розгорнути агітацію.

Але ми ще надолужимо і не раз надолужимо втрачене!

Ми повинні насамперед відповісти на маніфест 26 лютого листками загальноросійськими і місцевими. Якщо раніше листки виходили по всій Русі десятками тисяч примірників, нехай тепер вони будуть розповсюджені в мільйонах примірників, щоб весь народ дізнався, як відповідає російський свідомий пролетаріат на царське звернення до народу, щоб усі бачили наші певні, практичні вимоги в зіставленні з словами царя *на ту саму тему*.

Далі. Ми не повинні допустити, щоб самі тільки легальні збори благонамірених земців і дворян, купців і професорів та ін. та ін. відповідали з побожним захопленням на маніфест 26 лютого. Не досить і тих відповідей, які в листках дадуть організації соціал-демократів. Нехай *у кожному гуртку, на кожних зборах робітників* виробляється своя відповідь, підтверджуються

формально і урочисто вимоги соціал-демократії. Нехай рішення цих робітничих (а якщо й удасться, і селянських) зборів публікуються в місцевих листках і надсилаються в наші газети. Нехай усі знають, що тільки відповіді самих робітників і селян ми вважаємо народною відповіддю. Нехай тепер же почнуть готуватися всі гуртки до того, щоб підтримати наші основні вимоги *силою*.

Потім, ми не повинні допустити, щоб подячні адреси царю вироблялися на всяких зборах без протидії. Досить уже підробляли російську народну думку наші пп. ліберали! Досить брехали вони, говорячи не те, що вони думають, говорячи не те, що думає вся мисляча й готова до боротьби частина народу! Треба старатися проникати на їх збори, заявляти і там якнайширше, публічно і відкрито свої думки, свій протест проти холопської вдячності, свою *справжню* відповідь цареві, заявляти і розповсюдженням листків і, в міру можливості, публічними промовами на всяких таких зборах (хоча б пп. голови і намагалися переривати такі промови).

Нарешті, ми повинні старатися винести відповідь робітників і на вулицю, заявити свої вимоги шляхом демонстрації, показати відкрито чисельність і силу робітників, свідомість і рішучість їх. Нехай наступна маївка разом із загальним оголошенням наших пролетарських вимог буде і особливою, спеціальною, певною відповіддю на маніфест 26 лютого!

«Искра» № 35, 1 березня 1903 р.

Друкується за текстом газети «Искра»

ДО СІЛЬСЬКОЇ БІДНОТИ

ПОЯСНЕННЯ ДЛЯ СЕЛЯН, ЧОГО ХОЧУТЬ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИ[63]

Написано в першій половині березня 1903 р.

Надруковано в травні 1903 р. окремою брошурою, яку видала в Женеві «Закордонна ліга російської революційної соціал-демократії»

Друкується за текстом брошури

1. БОРОТЬБА МІСЬКИХ РОБІТНИКІВ

Багато селян уже чули, мабуть, про робітничі заворушення в містах. Деякі самі бували в столицях і на фабриках і бачили не раз тамтешні бунти, як їх називає поліція. Другі знають робітників, що брали участь у заворушеннях і були вислані начальством у села. Третім потрапляли до рук робітничі листки і книжки про робітничу боротьбу. Четверті просто чули розповіді бувалих людей про те, що робиться в містах.

Раніше бунтували самі студенти, а тепер піднялися по всіх великих містах тисячі й десятки тисяч робітників. Вони борються найчастіше з своїми хазяями, з фабрикантами, з капіталістами. Робітники влаштовують страйки, припиняють усі відразу роботу на фабриці і вимагають прибавки заробітку, вимагають, щоб їх примушували працювати не по одинадцять, не по десять годин на день, а тільки по вісім. Робітники вимагають також усяких інших полегшень у житті робочої людини. Вони хочуть, щоб майстерні були устатковані краще, щоб машини захищалися особливими пристроями і не калічили тих, хто працює, щоб діти їхні могли ходити до школи, щоб хворим подавали як слід допомогу в лікарнях, щоб житла робітників були людськими домами, а не собачими конурами.

Поліція втручається в робітничу боротьбу. Поліція хапає робітників, кидає їх у тюрму, висилає без суду на батьківщину і навіть у Сибір. Уряд забороняє законом страйки і збори робітників. Але робітники ведуть боротьбу і з поліцією, і з урядом. Робітники

кажуть: досить уже гнули спини ми, мільйони робочого люду! досить ми працювали на багачів, лишаючись самі злидарями! досить ми дозволяли себе грабувати! ми хочемо об'єднатися в спілки, об'єднати всіх робітників в один великий робітничий союз (робітничу *партію*) і гуртом добиватися кращого життя. Ми хочемо добитися нового, кращого устрою суспільства: у цьому новому, кращому суспільстві не повинно бути ні багатих, ні бідних, усі повинні брати участь у роботі. Не купка багачів, а всі трудящі повинні користуватися плодами спільної праці. Машини та інші вдосконалення мають полегшувати працю всіх, а не збагачувати небагатьох за рахунок мільйонів і десятків мільйонів народу. Це нове, краще суспільство називається *соціалістичним суспільством*. Вчення про нього називається *соціалізмом*. Союзи робітників для боротьби за цей кращий устрій суспільства називаються партіями *соціал-демократів*. Такі партії відкрито існують майже по всіх країнах (крім Росії і Туреччини), і наші робітники разом з соціалістами з освічених людей теж створили таку партію: *Російську соціал-демократичну робітничу партію*.

Уряд переслідує її, але партія існує таємно, незважаючи на всі заборони, видаючи свої газети й книжки, створюючи таємні союзи. І робітники не тільки збираються на таємні збори, а виходять і на вулицю юрбами, розгортають прапори з написом: «Хай живе 8-годинний робочий день, хай живе свобода, хай живе соціалізм!». Уряд люто переслідує за це робітників. Він посилає навіть військо стріляти в робітників. Російські солдати вбивали російських робітників в Ярославлі і Петербурзі, в Ризі, в Ростові-на-Дону, в Златоусті *.

Але робітники не здаються. Вони продовжують боротьбу. Вони кажуть: ніякі переслідування, ні тюрми, ні заслання, ні каторга, ні смерть не залякають нас.

* У виданні 1905 року текст від слова «видаючи» до слів «в Златоусті» замінений таким текстом: «Тепер уряд обіцяв свободу слова, свободу зборів, недоторканність особи, але ця обіцянка була обманом. Поліція знову почала розгонити збори. Робітничі газети знову закриті. Соціал-демократів знову почали хапати й садовити в тюрму. Борців за свободу розстрілювали в Кронштадті, Севастополі, у Москві, на Кавказі, на півдні і по всій Росії». *Ред.*

Наша справа справедлива. Ми боремось за свободу і щастя всіх, хто працює. Ми боремось за визволення від насильства, від гноблення, від злиднів десятків і сотень мільйонів народу. Робітники стають чимраз свідомішими. Число соціал-демократів швидко збільшується в усіх країнах. Ми переможемо, незважаючи ні на які переслідування.

Сільській бідноті треба ясно зрозуміти, хто такі ці соціал-демократи, чого вони хочуть і як слід діяти по селах, щоб допомогти їм завоювати для народу щастя.

2. ЧОГО ХОЧУТЬ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИ?

Російські соціал-демократи добиваються насамперед *політичної свободи*. А свобода потрібна їм для широкого, відкритого об'єднання всіх російських робітників у боротьбі за новий, кращий соціалістичний устрій суспільства.

Що таке політична свобода?

Щоб зрозуміти це, селянинові слід спочатку порівняти теперішню його свободу з кріпосним правом. За кріпосного права селянин не смів одружуватись без дозволу поміщика. Тепер селянинові вільно одружуватися без усяких дозволів. За кріпосного права селянин мусив працювати неодмінно на свого пана в такі дні, коли бурмистер скаже. Тепер селянинові вільно вибирати, на якого хазяїна і в які дні, за яку плату йому працювати. За кріпосного права селянин не смів нікуди відлучитися з села без дозволу пана. Тепер селянинові вільно йти, куди хоче, якщо його відпускає громада, якщо у нього немає недоїмок, якщо йому дадуть паспорт, якщо губернатор або справник не заборонить переселятись. Значить, повної свободи йти, куди хочеш, повної свободи пересування, у селянина й зараз нема, селянин залишається ще напівкріпаком. Ми далі докладно говоритимемо про те, чому російський селянин залишається напівкріпаком і як йому вийти з цього становища.

За кріпосного права селянин не смів набувати майно без дозволу пана, не смів купувати землі. Тепер селяни-

нові вільно набувати всяке майно (повної свободи піти з громади, повної свободи розпорядитися як хотів би своєю землею селянин і тепер не має). За кріпосного права селянина міг тілесно покарати поміщик. Тепер селянина не може карати його поміщик, хоч селянин досі не звільнений від тілесного покарання.

Оця свобода зветься *громадянською* свободою — свобода в справах сімейних, в справах особистих, в справах майнових. Селянин і робітник вільні (хоч і не цілком) влаштовувати своє сімейне життя, свої особисті справи, розпоряджатися своєю працею (вибирати собі хазяїна), розпоряджатися своїм майном.

Але ні російські робітники, ні весь російський народ не мають досі свободи розпоряджатися своїми *загальнонародними* справами. Народ весь, цілком, лишається таким же кріпаком у чиновників, як селяни були кріпаками у поміщиків. Російський народ не має права обирати чиновників, не має права обирати виборних людей, які б складали закони для всієї держави. Російський народ не має навіть права влаштовувати сходки для обговорення *державних* справ. Без дозволу чиновників, поставлених над нами без нашої згоди, як пан за старих часів призначав бурмистра без згоди селян,— ми не сміємо навіть друкувати газети і книги, ми не сміємо говорити перед усіма і для всіх про справи всієї держави!

Як селяни були рабами поміщиків, так російський народ залишається досі рабом чиновників. Як селяни за кріпосного права не мали громадянської свободи, так російський народ не має досі *політичної* свободи. Політична свобода означає свободу народу розпоряджатися своїми загальнонародними, державними справами. Політична свобода означає право народу обирати своїх гласних (депутатів) до Державної думи * (парламенту). Усі закони повинні обговорюватись і видаватись, усі податки і податі призначає тільки ця обрана самим народом Державна дума (парламент). Політична

* Тут і далі, а також на стор. 132 і 134 цього тому слова «Державна дума» у виданні 1905 року замінені словами «народне зібрання депутатів». *Ред.*

РОССІЙСКАЯ СОЦІАЛЬДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ РАБОЧАЯ ПАРТІЯ.

Пролетаріи всѣхъ странъ, соединяйтесь!

Н. ЛЕНИНЪ

Къ деревенской бѣднотѣ.

Объясненіе для крестьянъ, чего хотятъ соціальдемократы.

Съ приложеніемъ
Проекта программы Россійской Соціальдемократической
Рабочей Партіи.

Изданіе Загран. Лиги Русск. Революціонной Соціальдемократіи.

ЖЕНЕВА
Типографія Лиги, Route Caroline, 27.
1903

Обкладинка брошури В. І. Леніна
«До сільської бідноти».— 1903 р.

Зменшено

свобода означає право народу самому обирати собі всіх чиновників, влаштовувати всякі сходки для обговорення всіх державних справ, видавати, без усяких дозволів, які завгодно книги та газети.

Усі інші європейські народи давно вже завоювали собі політичну свободу. Тільки в Туреччині та в Росії народ лишається в політичному рабстві в уряду султана і в царського самодержавного уряду. Царське самодержавство означає необмежену владу царя. Народ не бере ніякої участі в устрої держави та в управлінні державою. Усі закони видає, усіх чиновників призначає цар сам, своєю одноособовою, необмеженою, самодержавною владою. Але цар, звичайно, *не може навіть знати* всі російські закони і всіх російських чиновників. Цар не може навіть знати того, що робиться в державі. Цар просто затверджує волю кількох десятків найбільших і найзнатніших чиновників. Одна людина при всьому своєму бажанні не могла б управляти такою величезною державою, як Росія. Управляє Росією не цар,— це тільки говорити можна про самодержавство однієї людини! — управляє Росією купка найбагатших і найзнатніших чиновників. Цар довідується тільки про те, що воліє ця купка сказати йому. Цар не має ніякої можливості йти проти волі цієї купки сановитих дворян: цар сам поміщик і дворянин; з самого дитинства він тільки серед таких знатних людей і жив; вони ж його виховували і навчали; про весь російський народ він знає тільки те, що знають і ці знатні дворяни, багаті поміщики та дехто з найбагатших купців, що мають доступ до царського двору.

У кожному волосному правлінні ви можете побачити таку картину: на картині змальовано царя (батька теперішнього, Олександра III). Цар виголошує промову перед волосними старшинами, що прибули на його коронацію. Цар наказує їм: «*слухайтеся ваших предводителів дворянства!*». І теперішній цар, Микола II, повторював те саме. Значить, царі й самі визнають, що управляти державою вони не можуть інакше, як за допомогою дворян, через посередництво дворян. Треба твердо пам'ятати ці царські слова про покору селян

дворянам. Треба ясно зрозуміти, яку брехню говорять народові ті люди, що намагаються видати царське правління за найкраще правління. В інших країнах, кажуть ці люди, правління виборне; там обирають багатих, а багаті правлять несправедливо, утискують бідних. А в Росії правління не виборне; править усім самодержавний цар. Цар вищий за всіх, і бідних, і багатих. Цар справедливий, мовляв, до всіх, і бідних, і багатих однаково.

Такі розмови — саме лицемірство. Кожний росіянин знає, наскільки справедливе наше правління. Кожний знає, чи може у нас простий робітник або селянин-батрак попасти в Державну раду. А в усіх інших європейських країнах в Державні думи (парламенти) попадали і робітники з фабрики, і батраки від сохи: і вони вільно говорили перед усім народом про нужденне життя робітників, закликáли робітників до об'єднання і до боротьби за краще життя. І ніхто не смів перебити такі промови народних виборних, жоден поліцай не смів зачепити їх пальцем.

У Росії нема виборного правління, а правлять не тільки самі багаті й знатні, але найгірші з них. Правлять ті, хто краще нашіптує при царському дворі, хто спритніше підставляє ногу, хто бреше й зводить наклепи перед царем, лестить і запобігає. Правлять потай, народ не знає і не може знати, які закони готуються, які війни збираються вести, які нові податки запроваджуються, яких чиновників і за що нагороджують, яких усувають *. У жодній країні нема такої безлічі чиновників, як у Росії. І ці чиновники стоять над безсловесним народом, як темний ліс,— простій робочій людині ніколи не продертися через цей ліс;

* У виданні 1905 року після слова «усувають» вставлено такий текст: «Хто оголосив війну з японцями? Уряд. Запитали народ про те, чи хоче він воювати за маньчжурську землю? Ні, не запитали, бо глава держави управляє народом через своїх чиновників. І от народ з вини уряду був розорений важкою війною. Загинули сотні тисяч молодих солдатів, були розорені їхні сім'ї, загинув весь російський флот, російські війська вигнані з Маньчжурії; витрачено на всю війну понад два мільярди карбованців (два мільярди карбованців — це становитиме по сто карбованців на двадцять мільйонів сімей у Росії). Маньчжурська земля не потрібна народові. Народ не хотів війни. А уряд чиновників управляв народом з своєї волі і примусив вести цю ганебну, згубну і розорну війну». *Ред.*

ніколи не добитися правди. Жодна скарга на чиновників за хабарі, грабежі та насильства не доходить до світу: кожну скаргу зводить нанівець казенна тяганина. Голос самотньої людини ніколи не доходить до всього народу, а губиться в цій темній гущавині, душиться в поліцейській катівні. Армія чиновників, які народом не обрані і не зобов'язані давати відповідь народові, зіткала густе павутиння, і в цьому павутинні люди б'ються, як мухи *.

Царське самодержавство є самодержавство чиновників. Царське самодержавство є кріпосна залежність народу від чиновників і найбільше від поліції. Царське самодержавство є самодержавство поліції.

Ось чому робітники виходять на вулицю і пишуть на своїх прапорах: «Геть самодержавство!», «Хай живе політична свобода!». Ось чому і десятки мільйонів сільської бідноти повинні підтримати, підхопити цей бойовий клич міських робітників. Так само, як вони, сільські робітники і незаможні селяни повинні, не боячись переслідувань, не лякаючись ніяких погроз і насильств ворога, не бентежачись першими невдачами, виступити на рішучу боротьбу за свободу всього російського народу і зажадати насамперед *скликання народних представників*. Нехай народ сам обере по всій Росії своїх гласних (депутатів). Нехай ці гласні утворять верховні збори, які встановлять виборне правління на Русі, визволять народ від кріпосної залежності перед чиновниками й поліцією, забезпечать народові право вільних сходок, вільного слова й вільного друку!

Ось чого хочуть насамперед соціал-демократи. Ось що означає їх перша вимога: *вимога політичної свободи* **.

---

* У виданні 1905 року після слів «як мухи» є така підрядкова примітка: «Таке повновладдя чиновників зветься бюрократичним правлінням, а все чиновництво — бюрократією». *Ред.*

** У виданні 1905 року після слова «*свободи*» вставлено такий текст:

«Уряд обіцяв скликати народних представників у Державну думу. Але уряд цією обіцянкою ще раз обдурив народ. Під назвою Державної думи він хоче скликати не справжніх народних депутатів, а підібраних чиновників, дворян, поміщиків, купців. Народних депутатів треба обирати вільно, а уряд не допускає вільних виборів, закриває робітничі газети, забороняє збори і сходки, переслідує Селянський союз, хапає і садить у

Ми знаємо, що політична свобода, свобода обрання до Державної думи (парламенту), свобода сходок, свобода друку ще не врятує відразу трудящий народ від злиднів і гноблення. Такого засобу й на світі нема, щоб відразу звільнити міську й сільську бідноту від роботи на багатих. Робочому людові ні на кого надіятись, ні на кого розраховувати, *крім як на самого себе*. Робочої людини ніхто не визволить від злиднів, *якщо вона сама себе не визволить*. А щоб визволити себе, робітники повинні об'єднатися по всій країні, в усій Росії, в один союз, в одну партію. Але мільйони робітників не можуть об'єднатися разом, коли самодержавний поліцейський уряд забороняє всякі сходки, всякі робітничі газети, всякі вибори робітничих депутатів. Щоб об'єднатися, треба мати право організовувати всякі спілки, треба мати свободу спілок, треба мати політичну свободу.

Політична свобода не врятує робочий люд відразу від злиднів, *але вона дасть робітникам зброю для боротьби із злиднями*. Нема іншого засобу й не може бути іншого засобу для боротьби із злиднями, крім *об'єднання самих робітників*. Нема можливості об'єднатися мільйонам народу, коли нема *політичної свободи*.

В усіх європейських країнах, де народ завоював собі політичну свободу, робітники й почали вже давно об'єднуватися. Таких робітників, які не мають ні землі, ні майстерень, які все життя працюють по найму в чужих людей,— таких робітників в усій Європі на-

тюрму селянських виборних. Хіба можуть бути справжні вільні вибори, якщо поліція і земські начальники по-старому знущаються з робітника і з селянина?

Народних депутатів треба обирати від усього народу порівну, щоб дворяни, поміщики та купці не мали переваги над робітниками і селянами. Дворян та купців — тисячі, а селян — мільйони. А під назвою Державної думи уряд скликає такі збори, куди рівних виборів нема. Уряд влаштував такі хитромудрі вибори, що дворянам та купцям дістануться майже всі місця в Думі, а на робітників і селян не припаде навіть одного депутата з десяти. Це — сфабрикована Дума. Це — поліцейська Дума. Це — чиновницька і панська Дума. Для справжніх зборів народних депутатів потрібна повна свобода виборів, потрібні рівні вибори від усього народу. Ось чому робітники соціал-демократи заявляють: геть Думу! геть сфабриковані збори! нам потрібні справжні, вільні збори депутатів від усього народу, а не від дворян та купців! нам потрібні всенародні Установчі збори, щоб народ мав повну владу над чиновниками, а не чиновники мали владу над народом!». *Ред.*

зивають *пролетарями*. Понад п'ятдесят років тому пролунав заклик до об'єднання робочого люду. «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» — ці слова обійшли за останні п'ятдесят років весь світ, ці слова повторюються на десятках і сотнях тисяч робітничих зборів, ці слова ви прочитаєте в мільйонах соціал-демократичних книжок і газет всіма і всякими мовами.

Звичайно, об'єднати в один союз, в одну партію мільйони робітників — справа дуже й дуже нелегка, вона вимагає часу, наполегливості, упертості і мужності. Робітники пригнічені нуждою і злиднями, притуплені повсякчасною каторжною роботою на капіталістів і поміщиків, робітники часто не мають часу й подумати про те, чому вони завжди залишаються злидарями, як їм цього позбутися. Робітникам всіляко перешкоджають об'єднуватись: або прямим і звірячим насильством у таких країнах, як Росія, де немає політичної свободи,—або відмовою брати на роботу таких робітників, які проповідують вчення соціалізму,— або, нарешті, обманом і підкупом. Та ніякі насильства, ніякі переслідування не зупиняють робітників-пролетарів, що борються за велику справу визволення всього робочого люду від злиднів і гноблення. Число робітників соціал-демократів безперервно зростає. Ось у сусідній державі, Німеччині, є виборне правління. Раніше в Німеччині теж було необмежене самодержавне королівське правління. Але німецький народ уже давно, понад п'ятдесят років тому, зруйнував самодержавство і взяв собі силою політичну свободу. Закони видаються в Німеччині не купкою чиновників, як у Росії, а *зборами народних виборних*, парламентом, або *імперським сеймом*, як називають його німці. Обирають депутатів до цього сейму всі дорослі чоловіки. Через те можна підрахувати, скільки голосів подано за соціал-демократів. У 1887 році *одна десята частина* всіх голосів була подана за соціал-демократів. До 1898 року (коли були останній раз вибори до німецького імперського сейму) число голосів соціал-демократичних *збільшилося майже втроє*. Уже *понад четверту частину* всіх голосів було подано за соціал-демократів.

Більше двох мільйонів дорослих чоловіків обрали *соціал-демократичних депутатів* до парламенту *. Серед сільських робітників соціалізм поширений у Німеччині ще мало, але тепер він особливо швидко прямує там уперед. І коли маса батраків, поденників і незаможного, зубожілого селянства приєднається до своїх міських братів,— німецькі робітники переможуть і запровадять такі порядки, при яких не буде злиднів і гноблення трудящих.

Як же хочуть робітники соціал-демократи врятувати народ від злиднів?

Щоб знати це, треба ясно зрозуміти, що породжує злидні величезних мас народу при теперішніх суспільних порядках. Ростуть багаті міста, споруджуються розкішні магазини й будинки, прокладаються залізниці, запроваджуються всякі машини й поліпшення і в промисловості, і в землеробстві,— а мільйони народу все ще не виходять із злиднів, все ще працюють за саме тільки утримання сім'ї все своє життя. Та мало того: все більше стає безробітних. Все більше стає і по селах, і по містах людей, які зовсім не можуть знайти ніякої роботи. У селах вони голодують, у містах вони сповнюють босі команди і золоті роти, юрмляться, як звірі, в землянках міських передмість або в таких жахливих трущобах і підвалах, як на Хитровому ринку в Москві.

Як же це може бути? Багатства й розкоші стає все більше, а ті мільйони й мільйони, хто своєю працею створює всі багатства, лишаються все-таки в бідності і злиднях? Селяни вимирають з голоду, робітники бродять без роботи,— а з Росії торговці вивозять за кордон мільйони пудів хліба, фабрики й заводи стоять, бо нікуди дівати товари, ніде збувати їх?

Причину цього насамперед слід шукати в тому, що величезна маса землі, а також фабрики, заводи, майстерні, машини, будівлі, пароплави є власністю небагатьох багачів. На цих землях, у цих фабриках і майстер-

* У виданні 1905 року після слова «парламенту» вставлено такий текст: «У 1903 році три мільйони дорослих чоловіків обрали соціал-демократів». *Ред.*

нях працюють десятки мільйонів народу,— а належать вони кільком тисячам або кільком десяткам тисяч багачів, поміщиків, купців і фабрикантів. На цих багачів народ працює по найму, за плату, за шматок хліба. Усе, що виробляється понад злиденне утримання робітників, усе це йде в руки багачів, усе це становить їхній прибуток, їхні «доходи». Усі вигоди від машин, від поліпшень у роботі йдуть на користь землевласникам і капіталістам: вони нагромаджують мільйонні багатства; а працівникам дістаються з цього багатства мізерні крихти. Працівники з'єднуються разом для роботи: у великих маєтках і на великих фабриках працює по кілька сотень, іноді навіть по кілька тисяч робітників. Від такого з'єднання праці, при застосуванні найрізноманітніших машин, робота стає успішнішою: один робітник виробляє далеко більше, ніж раніше десятки робітників, що працювали поодинці і без усяких машин. Але користуються з цієї успішності, продуктивності праці не всі трудящі, а тільки мізерна кількість великих землевласників, купців і фабрикантів.

Часто можна почути, що поміщики і купці «*дають* роботу» народові, «дають» заробіток бідним людям. Кажуть, наприклад, що місцевих селян «*годує*» сусідня фабрика або сусідня економія. А насправді робітники своєю працею *годують* і самих себе, і всіх тих, хто сам не працює. *Але за дозвіл* працювати на поміщицькій землі, на фабриці або на залізниці робітник *віддає даром* власникові все, що виробляється, одержуючи сам тільки на злиденне утримання. Значить, насправді, не поміщики і не купці дають роботу робітникам, а робітники своєю роботою утримують всіх, віддаючи даром більшу частину своєї праці.

Далі. Злидні народу в усіх сучасних державах породжує те, що робітники виробляють усякі предмети на продаж, на ринок. Фабрикант і майстровий, поміщик і заможний селянин виготовляє ті чи інші вироби, вирощує худобу, сіє і збирає хліб, щоб його *продати,* одержати *гроші*. Гроші скрізь стали тепер головною силою. На гроші вимінюють усі і всякі продукти людської праці. На гроші можна купити все, що хочеш. На гроші

можна навіть купити людину, тобто примусити бідну людину працювати на того, у кого є гроші. Раніше головною силою була земля,— так було за кріпосного права; у кого була земля, у того була і сила, і влада. А тепер головною силою стали гроші, капітал. На гроші можна купити скільки завгодно землі. Без грошей небагато зробиш і з землею: ні на що буде купити плуга чи інше знаряддя, купити худоби, одежі та всяких інших міських товарів, не кажучи про сплату податей. Заради грошей мало не всі поміщики позаставляли свої маєтки в банку. Щоб дістати грошей, уряд робить позики у багатих людей і у банкірів в усьому світі і платить процентів по цих позиках сотні мільйонів карбованців на рік.

Заради грошей усі ведуть тепер люту війну одне проти одного. Кожний намагається дешевше купити, дорожче продати, кожний намагається обігнати іншого, продати якомога більше товару, збити ціну, приховати від іншого вигідне місце збуту або вигідну поставку. Маленьким людям, дрібному ремісникові і дрібному селянинові, найтяжче дістається в цій загальній колотнечі заради грошей: вони завжди лишаються позад багатого купця або багатого селянина. У них ніколи немає ніякого запасу, вони живуть з дня на день, їм доводиться при кожній скруті, при кожному нещасливому випадку заставляти останні пожитки або продавати за безцінь робочу худобу. Попавши раз у лапи якого-небудь куркуля чи лихваря, вони вже рідко коли спромагаються вирватися з пут, а здебільшого розоряються вкрай. Кожного року десятки й сотні тисяч дрібних селян і ремісників замикають свої хати, віддають наділ громаді за безцінь і стають найманими робітниками, батраками, чорноробами, пролетарями. А багаті люди дедалі більше наживаються в цій боротьбі за гроші. Багаті люди збирають гроші в банки мільйонами та сотнями мільйонів карбованців і наживаються не тільки на свої власні гроші, а й на чужі, які вкладаються в банк. За свої десятки чи сотні карбованців, що їх маленькі люди кладуть у банки або ощадні каси, вони одержують проценти три чи чотири копійки на карбованець, а багачі збивають з цих

десятків — мільйони, розширюють на ці мільйони свій оборот і наживають по десять і двадцять копійок на карбованець.

Ось чому робітники соціал-демократи кажуть, що єдиний засіб покласти край народним злидням, це — змінити від низу до верху теперішні порядки в усій державі і встановити *порядки соціалістичні,* тобто: відняти у великих землевласників їхні маєтки, у фабрикантів їхні фабрики та заводи, у банкірів їхні грошові капітали, знищити їхню *приватну власність* і передати її в руки всього робочого народу в усій державі. Тоді розпоряджатися працею робітників будуть не багаті люди, що живуть з чужої праці, а самі ж робітники та їх виборні. Тоді плоди спільної праці і вигоди від усіх поліпшень і машин йтимуть на користь усім трудящим, усім робітникам. Тоді багатство зростатиме ще швидше, бо робітники на самих себе будуть працювати краще, ніж на капіталістів, і робочий день буде коротший, утримання робітників буде краще, усе життя їх зовсім зміниться.

Але змінити всі порядки в усій державі — справа нелегка. Для цього потрібно багато праці, багато довгої і впертої боротьби. Усі багаті люди, усі власники, уся *буржуазія* * відстоюватиме свої багатства всіма силами. На захист усього *багатого класу* стануть чиновники і військо, бо сам уряд перебуває в руках багатого класу. Робітники повинні зімкнутися як один для боротьби проти всіх, хто живе з чужої праці; робітники повинні об'єднатися самі і об'єднати всіх неімущих в один *робітничий клас,* в один *клас пролетаріату.* Боротьба буде нелегка для робітничого класу, але ця боротьба неодмінно закінчиться перемогою робітників, бо буржуазія, або люди, які живуть з чужої праці, становить мізерну частку народу. А робітничий клас — величезну більшість у народі. Робітники проти власників — це значить мільйони проти тисяч.

* Буржуа — значить власник. Буржуазія — усі власники разом. Великий буржуа значить великий власник. Дрібний буржуа — дрібний власник. Буржуазія і пролетаріат це все одно, що власники і робітники, багаті і неімущі, люди, які живуть з чужої праці, і люди, які працюють на інших заради плати.

І робітники в Росії починають уже об'єднуватися для цієї великої боротьби в одну робітничу соціал-демократичну партію. Хоч як важко об'єднуватися потай, ховаючись від поліції, а все ж об'єднання міцніє й росте. А коли російський народ завоює собі політичну свободу, тоді справа об'єднання робітничого класу, справа соціалізму піде вперед незрівнянно швидше, ще швидше, ніж іде вона вперед у німецьких робітників.

3. БАГАТСТВО І ЗЛИДНІ, ВЛАСНИКИ І РОБІТНИКИ НА СЕЛІ

Ми знаємо тепер, чого хочуть соціал-демократи. Вони хочуть боротися з усім багатим класом за визволення народу від злиднів. А на селі у нас злиднів не менше, а, мабуть, навіть і більше, ніж у містах. Про те, наскільки великі сільські злидні, ми тут не говоритимемо: кожний робітник, що бував на селі, і кожний селянин дуже добре знає про сільські злидні, голод, холод і розорення.

Але селянин не знає, *через що* він бідує, голодує та розоряється, і *як* йому цієї нужди позбутися. Щоб дізнатись про це, треба передусім зрозуміти, щó всяку нужду і злидні породжує і в місті, і на селі. Ми про це вже коротенько говорили і бачили, що незаможні селяни і сільські робітники повинні об'єднуватися з міськими робітниками. Але цього мало. Треба далі дізнатися, який народ на селі піде за багатих, за власників, і який — за робітників, за соціал-демократів. Треба дізнатись, чи багато таких селян, які не гірше за поміщиків уміють наживати капітал і жити з чужої праці. Якщо цього досконально не розібрати,— то тоді ніякі розмови про злидні ні до чого не приведуть, і сільська біднота не розумітиме, *кому* на селі треба між собою і з міськими робітниками об'єднатися і *як* зробити так, щоб це був *вірний* союз, щоб селянина не обдурив, крім поміщика, і свій брат — багатий селянин.

Щоб розібрати це, ми й подивимось тепер, яка сила поміщиків на селі і яка сила багатих селян.

Почнемо з поміщиків. Про їхню силу можна судити насамперед з кількості землі, що перебуває в їхній

приватній власності. Усіх земель в Європейській Росії, і селянських надільних, і земель у приватній власності, було близько 240 мільйонів десятин * (крім казенних земель, про які ми скажемо окремо). З цих 240 мільйонів десятин у руках селян, тобто в руках *більш як десяти мільйонів дворів,* перебуває 131 мільйон надільних земель. А в руках приватних власників, тобто в руках *менш як півмільйона сімей,* перебуває 109 мільйонів десятин. Значить, якби навіть полічити на круг, то на одну селянську сім'ю припало б по 13 десятин, а на одну сім'ю приватного власника по 218 десятин! Але нерівність у розподілі землі ще набагато більша, як ми зараз побачимо.

З 109 мільйонів десятин землі у приватних власників *сім* мільйонів перебуває в руках *уділу,* тобто в приватній власності членів царської фамілії. Цар із своєю сім'єю — перший з поміщиків, найбільший поміщик на Русі. В *однієї* фамілії *більше* землі, ніж у *півмільйона* селянських сімей! Далі, у церков і монастирів — близько *шести* мільйонів десятин землі. Наші попи проповідують селянам некорисливість та помірність, а самі набрали собі правдою й неправдою величезну кількість землі.

Потім близько двох мільйонів десятин налічують у міст та посадів і стільки ж у різних торгових і промислових товариств та компаній. 92 мільйони десятин землі (точна цифра — 91 605 845, але ми будемо наводити, для простоти, круглі цифри) належать *менш як півмільйонові* (481 358) сімей приватних власників. Половина цього числа сімей — зовсім дрібні власники; у кожного з них менше десяти десятин землі. І в усіх їх разом менше мільйона десятин. А *шістнадцять тисяч* сімей мають кожна *більше тисячі* десятин землі; всього у них *шістдесят п'ять мільйонів десятин.* Яка неосяжна кількість землі перебуває в руках великих землевласників, це видно ще з того, що *трохи менше тисячі сімей* (924) мають кожна *понад десять тисяч десятин землі*, і в

* Усі ці і дальші цифри про кількість землі дуже вже застаріли. Вони припадають на 1877—1878 роки. Але новіших цифр нема. Російський уряд може триматися тільки в потемках, і через те у нас так рідко збираються повні й правдиві відомості про народне життя по всій державі.

усіх їх *двадцять сім мільйонів десятин!* Одна тисяча сімей має стільки ж, скільки два мільйони селянських сімей.

Зрозуміло, що мільйони і десятки мільйонів народу *змушені* бідувати й голодувати і *завжди будуть* бідувати й голодувати, поки в руках у кількох тисяч багатіїв буде така неосяжна кількість землі. Зрозуміло, що й державна влада, сам уряд (хоч би й царський уряд) танцюватиме до того часу під дудку цих великих землевласників. Зрозуміло, що сільській бідноті нема від кого і нема звідки чекати допомоги, поки вона сама не об'єднається, не зімкнеться в один клас для упертої, одчайдушної боротьби з цим поміщицьким класом.

Тут треба зауважити, що у нас дуже багато людей (і навіть багато хто з освічених людей) зовсім неправильно розглядають силу поміщицького класу, кажучи, що ще далеко більше землі у «держави». «Уже тепер,— кажуть такі погані порадники селянина,— більша частина території (тобто всієї землі) Росії належить державі» (ці слова взято з газети «Революционная Россия» № 8, стор. 8). Помилка цих людей сталася ось від чого. Вони чули, що *казні* належить у нас в Європейській Росії 150 мільйонів десятин. Це справді так. Але вони забули, що ці півтораста мільйонів десятин — майже цілком *непридатні землі і ліси на далекій півночі,* у губерніях Архангельській, Вологодській, Олонецькій, Вятській і Пермській. За казною, значить, лишилися тільки такі землі, які досі цілком не придатні були для господарства. А придатних земель у казни *менше чотирьох мільйонів десятин.* І ці придатні казенні землі (наприклад, у Самарській губернії, де їх особливо багато) орендують дешево, за безцінь багачі. Багачі беруть тисячі й десятки тисяч десятин цих земель, а потім роздають їх селянству втридорога.

Ні, зовсім це погані порадники селянина, які кажуть: у казни земель багато. Справді, багато гарних земель у великих приватних землевласників (і у царя особисто в тому числі), і ці великі поміщики саму казну тримають у своїх руках. І поки сільська біднота не зуміє об'єднатися і стати через своє об'єднання грізною силою, до

того часу «держава» завжди лишиться покірним слугою поміщицького класу. І треба не забувати ще ось чого: раніше поміщиками майже тільки самі дворяни й були. У дворян і тепер величезна кількість землі (у 115 тисяч дворян було в 1877—1878 році 73 мільйони десятин). Але головною силою стали тепер гроші, капітал. Дуже й дуже багато землі накупили собі купці і заможні селяни. Вважають, що за тридцять років (з 1863 по 1892 рік) дворяни втратили земель (тобто продали більше, ніж купили) на шістсот з лишком мільйонів карбованців. А купці й почесні громадяни придбали земель на 250 мільйонів карбованців. Селяни, козаки та «інші сільські обивателі» (як називає наш уряд людей простого звання на відміну від «благородної» і «чистої публіки») придбали землі на 300 мільйонів карбованців. Значить, щороку в середньому селяни по всій Росії прикуповують собі землі в приватну власність на 10 мільйонів карбованців.

Отже, селяни є різні: одні бідують і голодують, інші багатіють. Отже, дедалі більше стає таких багатих селян, які тягнуть до поміщиків, які стоятимуть за багатих проти робітників. І сільській бідноті, яка хоче об'єднатися з міськими робітниками, треба добре подумати про це, треба розібрати, чи багато таких заможних селян, яка їх сила і який союз потрібен нам для боротьби з цією силою. Ми зараз згадували про поганих порадників селянина. Ці погані порадники люблять говорити: у селян є вже союз. Цей союз — мир, громада. Громада — велика сила. Громадське об'єднання тісно згуртовує селян; організація (тобто об'єднання, спілка) громадського селянства колосальна (тобто величезна, неосяжна).

Це неправильно. Це — байка. Хоч і добрими людьми вигадана, а все-таки байка. Якщо ми байки слухати будемо, ми тільки зіпсуємо свою справу, справу союзу сільської бідноти з міськими робітниками. Хай кожний сільський житель добре подивиться навколо себе: чи схоже громадське об'єднання, чи схожа селянська громада на союз бідноти для боротьби з *усіма* багатіями, з *усіма,* хто живе з чужої праці? Ні, не схожа і не може бути схожа. У кожному селі, у кожній громаді є багато

батраків, багато зубожілих селян, і є багатії, які самі держать батраків і купують собі землю «навічно». Ці багатії теж члени громади, і вони верховодять у громаді, бо вони сила. А хіба нам такий союз потрібен, в якиЙ входять багатії, в якому верховодять багатії? Зовсім ні. Нам потрібен союз *для боротьби* з багатіями. Отже, мирський союз зовсім для нас не годиться.

Нам потрібен добровільний союз, союз тільки таких людей, які зрозуміли, що їм треба об'єднатися з міськими робітниками. А громада — не добровільний союз, а казенний союз. До громади не ті люди входять, які працюють на багатіїв, які хочуть разом боротися з багатіями. До громади входять усякі люди не з своєї волі, а тому, що їх батьки на цій землі жили, на цього поміщика працювали, тому що їх начальство до цієї громади приписало. З громади бідні селяни не можуть вільно вийти; до громади вони не можуть вільно чужу людину прийняти, яка приписана поліцією до іншої волості, а нам, для нашого союзу, потрібна, може, саме тут. Ні, нам зовсім інший союз потрібен, добровільний союз самих тільки робітників і бідних селян для боротьби з усіма, хто живе з чужої праці.

Давно минули вже ті часи, коли громада була силою. І не вернуться ці часи ніколи. Громада була силою, коли серед селян майже не було батраків і робітників, що бродили б по всій Росії, шукаючи заробітку, коли не було майже й багатіїв, коли всіх душив однаково пан-кріпосник. А тепер головною силою стали гроші. Через гроші і одногромадники між собою не гірше від лютих звірів борються. Грошовиті селяни своїх власних одногромадників утискують і грабують краще за іншого поміщика. Тепер потрібен нам не мирський союз, а союз проти *влади грошей,* проти влади капіталу, союз усіх сільських робітників і неімущих селян різних громад, союз усієї сільської бідноти з міськими робітниками для боротьби проти поміщиків і багатих селян однаково.

Яка сила поміщиків, ми бачили. Треба подивитись тепер, скільки є багатих селян і яка їх сила.

Про силу поміщиків ми судили з розмірів їхніх маєтків, з кількості землі у них. Поміщики вільно розпоря-

джаються своєю землею, вільно купують і продають її. Через те про їх силу можна дуже точно судити з кількості землі у них. А селяни досі не мають у нас права вільно розпоряджатися своєю землею, досі вони залишаються напівкріпаками, прив'язаними до своєї громади. Через те про силу багатих селян не можна судити, виходячи з кількості надільної землі у них. Багаті селяни не на своїх наділах розживаються: вони *купують* багато землі, купують і «навічно» (тобто в свою приватну власність) і «на роки» (тобто орендують), купують і в поміщиків, і в свого брата-селянина, у того, хто кидає землю, хто з нужди здає наділи. Через те найправильніше буде розділити багатих, середніх і незаможних селян залежно від кількості коней у них. Багатокінний селянин майже завжди — багатий селянин; якщо він держить багато робочої худоби — значить, у нього і посіву багато, і земля є, крім самої надільної, і гроші в запасі є. До того ж у нас є можливість дізнатись, скільки по всій Росії (Європейській Росії, не беручи до уваги ні Сибіру, ні Кавказу) багатокінних селян. Звичайно, не треба забувати, що про всю Росію можна говорити тільки на круг: в окремих повітах і губерніях дуже багато відмінностей. Наприклад, біля міст часто бувають такі багаті селяни-землероби, в яких зовсім небагато коней. Одні займаються вигідним городнім промислом, інші держать мало коней, та багато корів і торгують молоком. Є скрізь по Росії і такі селяни, що наживаються не на землі, а на торговій справі, заводять олійниці, крупорушки та інші заводи. Кожний, хто живе на селі, дуже добре знає багатих селян у своєму селі або в окрузі. Але нам треба дізнатись, скільки їх по всій Росії, яка їх сила, щоб бідний селянин не навмання йшов, не з зав'язаними очима, а щоб він точно знав, хто його друзі і хто його вороги.

Так от ми й подивимось, чи багато селян заможних і бідних, у кого є коні. Ми вже говорили, що всього селянських дворів налічують у Росії близько *десяти мільйонів.* Усього коней у них тепер, мабуть, близько *п'ятнадцяти мільйонів* (років чотирнадцять тому було сімнадцять мільйонів, але тепер стало менше). Значить,

на круг припадає на кожні *десять* дворів по *п'ятнадцятеро* коней. Але вся справа в тому, що в одних, у небагатьох — багато коней, а в інших, і до того ж у дуже багатьох, або зовсім нема, або мало. Безкінних селян *не менше трьох мільйонів* та близько трьох з половиною мільйонів *однокінних*. Це все або зовсім розорені, або неімущі селяни. Ми називаємо їх сільською біднотою. Їх *шість з половиною* мільйонів з десяти, тобто *майже дві третини!* Потім ідуть середні селяни, в яких по одній парі робочої худоби. Таких селян *близько двох* мільйонів дворів, і в них *близько чотирьох* мільйонів коней. За ними йдуть багаті селяни, які мають більше, ніж по парі робочої худоби. Таких селян *півтора мільйона* дворів, але в них *сім з половиною* мільйонів коней *. Це значить: одній, приблизно, шостій частині дворів належить половина всіх коней.

Знаючи це, ми можемо досить точно судити про силу багатих селян. Кількість їх дуже невелика: у різних громадах, у різних волостях їх набереться один-два десятки на кожну сотню дворів. Але ці нечисленні двори — найбагатші. Через те у них, як виявляється, по всій Росії, майже стільки ж коней, скільки в усіх інших селян, разом узятих. Значить, і посівів у них майже половина всіх селянських посівів. Такі селяни збирають хліба значно більше, ніж треба їхнім сім'ям. Вони продають багато хліба. У них хліб не тільки на те йде, щоб прохарчуватись, а найбільше — на продаж, для наживання грошей. Такі селяни можуть збирати гроші. Вони кладуть їх в ощадні каси і в банки. Вони купують собі землі у власність. Ми вже говорили, як багато землі по всій Росії купують щороку селяни: майже всі ці землі дістаються оцим небагатьом заможним селянам. Сіль-

* Повторюємо ще раз, що ми беремо тут цифри на круг, приблизно. Може, багатих селян не рівно півтора мільйона, а мільйон з чвертю або мільйон три чверті, або навіть два мільйони. Це вже різниця невелика. Не в тому тут справа, щоб кожну тисячу чи сотню тисяч врахувати, а в тому, щоб ясно зрозуміти, яка сила багатих селян, яке їх становище, щоб уміти розпізнати своїх ворогів і своїх друзів, щоб не обманюватися всякими байками або пустими словами, а дізнатись точно і про становище бідноти, і особливо про становище багатих.

Хай кожний сільський робітник добре придивиться до своєї волості і до сусідніх волостей. Він побачить, що наш розрахунок правильний, що на круг скрізь так і вийде: з кожної сотні дворів один, найбільше два десятки багатіїв, десятків зо два середніх селян, а всі інші — біднота.

ській бідноті не про купівлю землі доводиться думати, а про те, як би прохарчуватись. Їм і на хліб часто не вистачає грошей, а не то що на купівлю землі. Через те всякі банки взагалі і селянський банк особливо допомагає добувати землю зовсім не всім селянам (як запевняють іноді люди, що обманюють селянина або дуже вже великі простачки), а тільки мізерному числу селян, тільки багатіям. Через те й ті погані порадники селянина, про яких ми згадували, говорять неправду про селянську купівлю земель, ніби ця земля перетікає від капіталу до праці. До праці, тобто до неімущої робочої людини, земля ніколи не може перетікати, бо за землю платять гроші. А в бідноти зайвих грошей і в заводі ніколи не буває. Земля перетікає тільки до багатих грошовитих селян, до капіталу, тільки до таких людей, з якими сільській бідноті треба вести *боротьбу* в союзі з міськими робітниками.

Багаті селяни не тільки купують землю навічно, але вони ж найбільше наймають землі і на роки, орендують землю. Вони відбивають землю в сільської бідноти, наймаючи великі ділянки. Ось, наприклад, по одному повіту Полтавської губернії (Костянтиноградському) було підраховано, скільки землі орендували багаті селяни. І що ж виявилось? Таких, які орендували по 30 і більше десятин на двір, було зовсім мало, усього по два двори з кожних 15 дворів. Але ці багатії прибрали до своїх рук *половину* всієї найнятої землі, і на кожного багатія припадало по *75 десятин* орендованої землі! Або ось у Таврійській губернії підрахували, скільки захопили багатії з тієї землі, яку селяни орендували *миром,* громадами, у казни. Виявилось, що багатії, яких було всього *одна п'ята* частина дворів, захопили собі *три чверті* всієї орендованої землі. Землю скрізь по грошах ділять, а гроші тільки у нечисленних багатіїв і водяться.

Далі, багато землі здають тепер і самі селяни. Кидають наділи, бо немає худоби, немає насіння, нічим вести господарство. Без грошей тепер і з землею нічого не вдієш. Наприклад, у Новоузенському повіті Самарської губернії в багатих селян з кожних трьох дворів один, а то й два, *орендують надільну землю* в своїй же власній

або в чужій громаді. А здають наділи безкінні та однокінні. У Таврійській губернії ціла *третина* селянських дворів здає наділи. Здається *четверта* частина всіх селянських наділів, чверть мільйона десятин. І з цієї чверті мільйона — півтораста тисяч десятин (три п'ятих частини) попадає в руки багатих селян! Ми знову тут бачимо, чи годиться для бідноти мирський союз, громада. У сільській громаді в кого гроші, у того й сила. А нам потрібен союз бідноти з усяких громад.

Так само, як щодо купівлі землі, обманюють селянина і розмови про дешеву купівлю плугів, жниварок і всяких інших удосконалених знарядь. Організовують земські склади, артілі і кажуть: удосконалені знаряддя поліпшать становище селянства.— Це чистісінький обман. Дістаються всі ці кращі знаряддя самим тільки багатіям, а бідноті не дістаються майже зовсім. Їй не до плугів і не до жниварок, аби тільки якось проіснувати! Уся така «допомога селянству» є допомога багатіям і більше нічого. А масі бідноти, в якої ні землі, ні худоби, ні запасу нема,— не допоможеш тим, що кращі знаряддя дешевші будуть. Ось, наприклад, в одному повіті Самарської губернії підрахували всі поліпшені знаряддя у селян багатих і в бідних. Виявилось, що в однієї *п'ятої* частини дворів, тобто в найзаможніших, майже *три чверті* всіх поліпшених знарядь, а в бідноти, у *половини* дворів, всього-навсього *одна тридцята частина*. Безкінних і однокінних у цьому повіті 10 тисяч дворів з усього числа 28 тисяч; і в цих 10 тисяч всього-навсього *сім* поліпшених знарядь з усього числа 5724 поліпшених знарядь в усіх селянських дворів в усьому повіті. Сім знарядь з 5724 — ось яка частка сільської бідноти в усіх цих поліпшеннях господарства, поширенні плугів і жниварок, які допомагають нібито «всьому селянству»! ось чого повинна чекати сільська біднота від людей, що говорять про «поліпшення селянського господарства»!

Нарешті, одна з найголовніших особливостей багатого селянства полягає в тому, що воно *наймає батраків і поденників*. Як і поміщики, багаті селяни теж живуть з чужої праці. Як і поміщики, вони багатіють тому, що

розоряється і убожіє маса селянства. Як і поміщики, вони стараються видушити якнайбільше роботи з своїх батраків і заплатити їм якнайменше. Якби мільйони селян не були вкрай розорені і змушені йти на роботу до чужих людей, йти батракувати, продавати свою робочу силу,— тоді багаті селяни не могли б існувати, не могли б вести господарства. Тоді їм ніде було б підбирати «упалі» наділи, ніде було б знаходити собі робітників. А по всій Росії всі півтора мільйона багатих селян наймають, напевно, не менше *мільйона* батраків і поденників. Зрозуміло, що у великій боротьбі між класом власників і класом неімущих, між хазяями і робітниками, між буржуазією і пролетаріатом,— багаті селяни стануть на бік власників, проти робітничого класу.

Тепер ми знаємо становище і силу багатого селянства. Подивімось, як живеться сільській бідноті.

Ми вже говорили, що до сільської бідноти належить величезна більшість, майже дві третини всіх селянських дворів по всій Росії. Насамперед, безкінних дворів ніяк не менше *трьох мільйонів,*— мабуть, навіть більше, до трьох з половиною мільйонів у даний час. Кожний голодний рік, кожний неврожай розоряє десятки тисяч господарств. Населення збільшується, жити стає все тісніше, а всю кращу землю вже прибрали до рук поміщики та багаті селяни. І от щороку дедалі більше народу розоряється, йде в міста і на фабрики, у найми, стає чорноробами. Безкінний селянин це — такий, що став уже зовсім неімущим. Це — пролетар. Живе він (поки що живе, і правильніше сказати, що перебивається, а не живе) не з землі, не з господарства, а *з роботи по найму*. Це — рідний брат міського робітника. Безкінному селянинові і земля ні до чого: половина безкінних дворів *здає свої наділи,* іноді навіть даром віддає їх у громаду (а то ще й самі платять верхи!), бо їм не під силу обробляти землю. Безкінний селянин сіє якусь десятину, найбільше — дві. Йому завжди доводиться прикуповувати хліб (коли є на що купити),— своїм хлібом ніколи не прохарчуватись. Не набагато далі пішли й однокінні селяни, яких по всій Росії близько $3^1/_2$ мільйонів дворів. Звичайно, бувають винятки, і ми вже

сказали, що подекуди є середнього достатку і навіть багаті однокінні. Але ми говоримо не про винятки, не про окремі місцевості, а про всю Росію. Коли взяти всю масу однокінних, то безперечно, що це маса бідноти і злиднів. Однокінний селянин сіє навіть у землеробських губерніях десятини три-чотири, рідко п'ять; своїм хлібом теж не обходиться. Харчується він навіть і в добрий рік не краще за безкінного,— отже, завжди недоїдає, завжди голодує. Господарство зовсім занепале, худоба погана, корму їй мало, коло землі як слід ходити — сил нема. На все своє господарство (крім корму худобі) однокінний селянин може витрачати — наприклад, у Воронезькій губернії — не більше *двадцяти карбованців на рік!* (Багатий селянин витрачає *вдесятеро більше*). Двадцять карбованців на рік — і на оренду землі, і на купівлю худоби, і на полагодження сохи та інших знарядь, і на пастуха, і на все інше! Хіба це господарство? Це — сама склока, сама каторга, безнастанний клопіт. Цілком зрозуміло, що серед однокінних селян теж є такі, і не мало таких, які *здають свої наділи*. Злидареві і з землею небагато користі. Грошей нема, і від землі не тільки грошей, а й на прожиток не добудеш. А гроші потрібні на все: і на їжу, і на одяг, і на господарство, і на податі. У Воронезькій губернії з однокінного селянина самих податей іде на рік звичайно *карбованців вісімнадцять,* а йому всього-навсього на *всі* витрати не дістати на рік більше 75 карбованців. Тут тільки глузуючи можна говорити про купівлю землі, про поліпшені знаряддя, про сільські банки: зовсім це не для бідноти придумано.

Звідки ж взяти грошей? Доводиться шукати «заробітків». Однокінний селянин, як і безкінний, теж тільки «заробітками» і перебивається. А що це значить — «заробітки»? Це значить робота в чужих людей, робота по найму. Це значить, що однокінний селянин наполовину перестав бути господарем, а став наймитом, пролетарем. Ось чому таких селян і називають *напівпролетарями*. Вони теж рідні брати міського робітника, бо їх теж оббирають на всі лади всякі хазяї. Їм теж нема іншого виходу, нема іншого порятунку, крім як об'єднатися

спільно з соціал-демократами для боротьби проти всіх багатіїв, проти всіх власників. Хто працює на будівництві залізниць? кого грабують підрядчики? хто ходить рубати й сплавляти ліс? хто служить у батраках? хто займається поденщиною? хто виконує чорні роботи в містах і на пристанях? Це все — сільська біднота. Це все — безкінні та однокінні селяни. Це все — сільські пролетарі і напівпролетарі. І яка сила-силенна такого народу на Русі! Підрахували, що кожен рік береться по всій Росії (крім Кавказу й Сибіру) вісім, а іноді й дев'ять *мільйонів* паспортів. Це все — відхожі робітники. Це — селяни тільки за назвою, а насправді наймити, робітники. Усі вони повинні об'єднатися в один союз з міськими робітниками, і кожен промінь світла та знання, що попадає на село, посилюватиме і зміцнюватиме цей союз.

Треба ще не забувати однієї речі щодо «заробітків». Усякі чиновники і люди, що думають по-чиновницькому, люблять поговорити про те, що селянинові, мужичкові «потрібні» дві речі: земля (тільки не дуже багато,— та багато й взяти нема звідки, бо багаті вже прибрали!) і «заробітки». Тому, мовляв, щоб допомогти народові, треба заводити на селі більше промислів, треба «давати» більше «заробітку». Такі розмови — саме лицемірство. Для бідноти заробітки, це — наймана праця. «Давати заробіток» селянинові — значить перетворювати селянина в найманого робітника. Хороша допомога, що й казати! Для багатих селян є інші «заробітки», що потребують капіталу,— наприклад, збудування млина чи іншого закладу, купівля молотарки, торгівля й тому подібне. Плутати ці заробітки грошовитих людей з *найманою працею* бідноти — значить обманювати бідноту. Багатим, звичайно, вигідний такий обман, їм вигідно змалювати справу так, ніби всі «заробітки» по плечу і по кишені *всім* селянам. А хто хоче справді добра для бідноти, той говорить їй *всю правду і тільки правду*.

Нам залишається тепер сказати про середнє селянство. Ми вже бачили, що середнім селянином можна вважати на круг по всій Росії такого, в якого є пара робочої худоби, і що таких селянських дворів з десяти

мільйонів близько двох мільйонів. Середній селянин стоїть посередині між багатим і пролетарем,— через те він і зветься середнім. І живе він середньо: у добрий рік зводить кінці з кінцями на своєму господарстві, але нужда в нього завжди за плечима стоїть. Заощаджень у нього або ніяких нема, або зовсім мало. Через те господарство його хитке. Гроші діставати важко: з свого господарства рідко коли збере він стільки грошей, скільки потрібно, та й то в обріз. А на заробітки йти — значить господарство кидати, у господарстві недогляди підуть. Проте багатьом середнім селянам без заробітків ніяк не обійтись: доводиться в наймити йти, нужда примушує поміщикам закабалятись, у борги влазити. А з боргами середньому селянинові розрахуватися майже ніколи не вдається: доходів у нього сталих нема, як у багатого селянина. Через те раз заліз у борги — все одно, що накинув на себе петлю. Так і не вилазить з боргів, поки зовсім не розориться. Середній селянин найбільше в кабалу до поміщика йде, бо поміщикові для відрядних робіт потрібен селянин нерозорений, щоб у нього і коней була пара, і реманент весь був по господарству. На сторону йти середньому селянинові важко,— от він і закабаляє себе поміщикам і за хліб, і за випас, і за оренду відрізних земель, і за зимовий борг грошима. Крім поміщика й куркуля, утискує середнього селянина і багатий сусід: він у нього завжди землю переб'є і ніколи не промине нагоди утиснути його чим зможе. Так і живе середній селянин: не то риба, не то птах. Ні йому господарем справжнім, путящим бути,— ні робітником. Усі середні селяни за хазяями тягнуться, власниками хочуть бути, але вдається це дуже й дуже небагатьом. Дуже мало таких, які навіть і батраків або поденників наймають, самі намагаються на чужій праці нажитися, на чужій спині пролізти в багатії. А більшості середніх селян не то що наймати,— самим найматись доводиться.

Скрізь, де починається боротьба між багатими і біднотою, між власниками і робітниками,— середній селянин посередині опиняється і не знає, куди йти. Багаті на свою сторону кличуть: ти, мовляв, теж хазяїн, власник, тобі нічого з голодранцями-робітниками робити.

А робітники кажуть: багаті тебе обдурять і тебе ж оберуть, і нема тобі іншого порятунку, крім як нам допомагати в боротьбі з усіма багатими. Цей спір за середнього селянина скрізь іде, в усіх країнах, де робітники соціал-демократи борються за визволення робочого люду. У Росії цей спір тепер якраз починається. Через те нам треба особливо добре розглянути цю справу і ясно зрозуміти, якими обманами спокушають середнього селянина багаті, як нам ці обмани вивести на чисту воду, як нам допомогти середньому селянинові знайти його справжніх друзів. Якщо російські робітники соціал-демократи відразу станнуть на правильний шлях, то нам удасться далеко скоріше, ніж німецьким товаришам-робітникам, створити міцний союз сільського робочого люду з міськими робітниками і швидко прийти до перемоги над усіма ворогами трудящих.

4. КУДИ ЙТИ СЕРЕДНЬОМУ СЕЛЯНИНОВІ? НА СТОРОНУ ВЛАСНИКІВ І БАГАТИХ ЧИ НА СТОРОНУ РОБІТНИКІВ І НЕІМУЩИХ?

Усі власники, уся буржуазія старається прихилити середнього селянина до себе тим, що обіцяє йому всякі заходи для поліпшення господарства (дешеві плуги, сільські банки, запровадження посіву трав, дешевий продаж худоби та добрив і тому подібне), а також тим, що робить селянина учасником всяких сільськогосподарських спілок (кооперацій, як їх називають у книжках), спілок між усякими хазяями для поліпшення господарства. Таким шляхом буржуазія намагається відвернути від союзу з робітниками середнього і навіть дрібного селянина, навіть напівпролетаря, намагається спонукати їх стояти за багатих, за буржуазію, в її боротьбі з робітниками, з пролетаріатом.

Робітники соціал-демократи відповідають на це: поліпшення господарства — річ хороша. Нічого в тому поганого нема, щоб дешевше купувати плуги; тепер навіть кожний недурний купець старається дешевше продавати, щоб покупців привабити. А коли бідному і середньому селянинові кажуть, що поліпшення господарства та

здешевлення плугів допоможе їм усім нужди позбутись і на ноги стати, не зачіпаючи зовсім багатих людей,— то *це обман.* Від усіх цих поліпшень, здешевлень і кооперацій (спілок для продажу та закупівлі товарів) *значно більше виграють багаті.* Багаті стають дедалі сильнішими, дедалі більше утискують і бідноту, і середніх селян. Поки багаті залишаються багатими, поки вони держать у своїх руках більшу частину і землі, і худоби, і реманенту, і грошей,— доти не тільки бідноті, а й середнім селянам *ніколи* нужди не позбутися. Один-другий середній селянин пролізе в багаті за допомогою цих поліпшень та кооперацій, а весь народ і всі середні селяни ще глибше в нужді застрянуть. Щоб *усім* середнім селянам у багаті пролізти,— для цього треба самих багатих усунути, а усунути їх може тільки союз міських робітників з сільською біднотою.

Буржуазія каже середньому (і навіть дрібному) селянинові: ми тобі продамо дешеву землю, дешеві плуги, а ти нам продай свою душу, ти за це відмовся від боротьби проти всіх багатих.

Робітник соціал-демократ каже: якщо справді дешево продають, то чому ж, маючи гроші, не купити: справа торгова. Ну, а душі своєї ніколи продавати не слід. Відмовитися від боротьби разом з міським робітником проти всієї буржуазії — це значить навіки залишитися в злиднях і нужді. Від здешевлення товарів багатий ще більше вúграє, ще більше наживеться. А в кого грошей у заводі не буває, тому ніяка дешевина не допоможе, поки він цих грошей не відбере в буржуазії.

Візьмемо приклад. Прихильники буржуазії носяться, як з писаною торбою, з усякими коопераціями (спілками для дешевої закупівлі і вигідного продажу). Знаходяться навіть люди, які називають себе «соціалістами-революціонерами» і теж кричать, слідом за буржуазією, що найбільше потрібні селянинові кооперації. Починають заводити всякі кооперації і в нас у Росії, але в нас ще дуже мало їх, і доти буде мало, поки не буде політичної свободи. А от у Німеччині є дуже багато всяких кооперацій серед селян. І подивіться, кому найбільше допомагають ці кооперації. В усій Німеччині 140 тисяч сіль-

ських хазяїв бере участь у товариствах для збуту молока та молочних продуктів, і в цих 140 тисяч хазяїв (ми знов беремо круглі цифри, для простоти) 1100 тисяч корів. Бідних селян налічують в усій Німеччині *чотири мільйони.* З них тільки 40 тисяч бере участь в товариствах: значить, з кожної сотні бідняків *тільки один* користується цими коопераціями. Корів у цих 40 тисяч бідняків усього тільки 100 тисяч. Далі, середніх хазяїв, середніх селян — *один мільйон;* з них 50 тисяч бере участь в кооперації (значить, п'ять чоловік з сотні), і корів у них 200 тисяч. Нарешті, багатих хазяїв (тобто і поміщиків, і багатих селян разом) *одна третина мільйона;* з них бере участь у кооперації 50 тисяч (значить, *сімнадцять* чоловік з кожної сотні!), і корів у них 800 тисяч!

Ось кому допомагають насамперед і найбільше кооперації. Ось як дурять селянина люди, які кричать про врятування середнього селянина всякими такими спілками для дешевої купівлі та вигідного продажу. Дуже вже дешево хоче буржуазія «відкупити» селянина від соціал-демократів, які кличуть і бідноту, і середнього селянина на свою сторону.

У нас теж заводять різні сироварні артілі та збірні молочні. У нас теж скільки завгодно є людей, які кричать: артілі, та мирський союз, та товариства — ось що селянинові потрібне. А подивіться-но, кому ці артілі, та товариства, та мирські оренди йдуть на користь. У нас з кожної сотні дворів не менше двох десятків зовсім не мають корів; три десятки мають по одній корові: ці продають молоко з гіркої нужди, діти залишаються без молока, голодують і мруть, як мухи. А багаті селяни мають по 3, по 4 корови і більше, і в цих багатих селян половина всіх селянських корів. Кому ж на користь ідуть сироварні артілі? Ясна річ, що насамперед поміщикам і селянській буржуазії. Ясна річ, що *їм вигідно*, щоб середні селяни й біднота пнулися за ними, щоб засобом визволення від нужди вважали не боротьбу всіх робітників з усією буржуазією, а прагнення окремих хазяйчиків виплутатися з свого становища і пролізти в багатії.

Це прагнення підтримують і заохочують на всі лади всі прихильники буржуазії, удаючи з себе прихильників і друзів дрібного селянина. І багато наївних людей не пізнають вовка в овечій шкурі і повторюють буржуазний обман, думаючи принести користь дрібному і середньому селянинові. Наприклад, доводять у книжках і в розмовах, що дрібне господарство найвигідніше, найприбутковіше, що дрібне господарство процвітає; через те, мовляв, так багато скрізь дрібних господарів у землеробстві, через те, мовляв, вони так міцно за землю держаться (а не через те, що всі кращі землі буржуазія зайняла, всі гроші теж у неї в руках, а біднота тиснеться і мучиться все життя на клаптиках землі!). Дрібному селянинові багато грошей не треба, кажуть ці солодкомовні люди; дрібний і середній селянин ощадливіший і стараніший, ніж великий, і до того ж уміє жити простіше: замість того, щоб сіна прикупити худобі, він соломкою обійдеться; замість того, щоб дорогу машину купувати, він раніше встане та довше попрацює і за машиною поспіє; замість того, щоб за всяке лагодження грошенята чужим людям віддавати, він у свято сам сокиру візьме, помайструє — вийде набагато дешевше, ніж у великого хазяїна; замість того, щоб дорогого коня або вола годувати, він і коровою обійдеться для оранки — у німців всі бідні селяни коровами орють, та й у нас народ так розорений, що не тільки коровами, а й людьми орати починають! І як же це вигідно! як це дешево! Як це похвально, що середній і дрібний селянин такий працьовитий, такий старанний, так просто живе, пустим не займається, про соціалізм не думає, а думає тільки про своє господарство! Не за робітниками тягнеться, які проти буржуазії страйки влаштовують, а за багатими йде, в хороші люди вийти намагається! Отож якби всі були такі ж старанні, працьовиті, жили б просто, не пиячили, більше б грошей заощаджували, менше на всякі ситці витрачали, менше б дітей народжували,— тоді всі добре жили б і ніяких злиднів та нужди не було б!

Такі солодкі слова наспівує середньому селянинові буржуазія, і знаходяться простачки, які цим пісням ві-

рять і самі їх повторюють!* Насправді, ці солодкі слова — самий обман, саме знущання з селянина. Дешевим і вигідним господарством ці солодкомовні люди називають нужду, гірку нужду, яка змушує середнього і дрібного селянина працювати з рання до смеркання, урізувати себе на кожному шматку хліба, відмовляти собі в кожній копійчаній витраті грішми. Звичайно, що може бути «дешевше» і «вигідніше», як по три роки одні штани носити, улітку без чобіт ходити, соху мотузком підв'язувати, а корову гнилою соломою з стріхи годувати! Посадити б на таке «дешеве» і «вигідне» господарство першого-ліпшого буржуа або багатого селянина,— певно, швидко б свої солодкі слова забули!

Люди, які вихваляють дрібне господарство, хочуть іноді зробити користь селянинові, а на ділі завдають йому самої тільки шкоди. Солодкими словами вони так само обманюють селянина, як обманює народ *лотерея*. Я зараз розповім, що таке лотерея. Є у мене, наприклад, корова, коштує 50 карбованців. Я хочу розіграти цю корову в лотерею і пропоную всім квитки по одному карбованцю. За один карбованець може корова дістатись! Народ спокушається, карбованці так і сиплються. Коли набирається сто карбованців, тоді я влаштовую розиграш: чий квиток вийметься, тому корова за один карбованець дісталась, а решта ні з чим іде. Чи «дешево» народові обійшлась ця корова? Ні, дуже дорого, бо заплачено вдвоє проти ціни, бо двоє людей (хто лотерею влаштовував і кому корова дісталась) нажилися без усяких зусиль і до того ж нажилися коштом дев'яноста дев'яти чоловік, які втратили свої гроші. Значить, той, хто говорить, що лотереї вигідні для народу, просто обманює народ. Так само обманює селян той, хто обіцяє врятування від злиднів і нужди за допомогою всяких кооперацій (спілок для вигідного продажу і дешевої

* У нас в Росії ті простачки, які хочуть добра селянинові і все-таки часом візьмуть та й зіб'ються на цю солодку мову, називаються «народниками» або також «прихильниками дрібного господарства». За ними, через нерозсудливість, плентаються також «соціалісти-революціонери». У німців теж солодкомовних людей немало. Один з них, Едуард Давід, написав недавно товсту книгу. У цій книзі він говорить, що дрібне господарство незрівнянно вигідніше, ніж велике, бо дрібний селянин зайвих витрат не робить, для оранки коней не держить, а тією самою коровою обходиться, яка й молоко дає.

закупівлі), усяких поліпшень господарства, усяких банків і тому подібного. Як у лотереї один виграв, а решта програла, так і тут: один середній селянин приловчився, вийшов у багатії, а дев'яносто дев'ять його товаришів усе життя гнули спину, не розминаючись з нуждою і навіть розоряючись усе більше. Хай кожний сільський житель добре придивиться до своєї громади і до всієї своєї округи: чи багато середніх селян виходить у багатії і забуває про нужду? А скільки таких, що все життя нужди позбутися не можуть? Скільки таких, що розоряються і йдуть із сіл? У нас по всій Росії налічують, як ми бачили, не більше двох мільйонів середніх селянських господарств. Припустімо, що всяких спілок для дешевої купівлі та вигідного продажу стало вдесятеро більше, ніж тепер. До чого це приведе? Це вже багато, якщо сто тисяч середніх селян піднімуться до багатих. А що це означає? Це означає: п'ять чоловік з сотні середняків розбагатіли. А решта дев'яносто п'ять? Їм все так само важко, а багатьом ще значно важче жити стало! А біднота ще більше розорилась!

Зрозуміло, буржуазії тільки того й треба, щоб якнайбільше середніх і дрібних селян пнулося за багатими, щоб вони *вірили* в можливість позбутися нужди без боротьби з буржуазією, щоб вони *надіялися* на свою працьовитість, на свою прижимистість, на своє збагачення, а не на союз з сільськими і міськими робітниками. Буржуазія всіма силами намагається підтримувати цю облудну віру і надію в селянині, намагається приспати його всякими солодкими словами.

Щоб викрити обман усіх таких солодкомовних людей, досить поставити їм три запитання.

Перше запитання. Чи може робочий люд позбутися нужди і злиднів, коли в Росії з двохсот сорока мільйонів десятин придатної землі сто мільйонів десятин належить приватним землевласникам? Коли в шістнадцяти тисяч найбільших землевласників перебуває в руках шістдесят п'ять мільйонів десятин?

Друге запитання. Чи може робочий люд позбутися нужди і злиднів, коли півтора мільйона багатих селянських дворів (з усього числа десяти мільйонів) прибрали

до своїх рук половину всіх селянських посівів, усіх селянських коней, усієї селянської худоби і значно більше половини всіх селянських запасів і грошових заощаджень? Коли ця селянська буржуазія і далі все більше й більше багатіє, утискуючи бідноту і середнє селянство, наживаючись з чужої праці батраків і поденників? Коли шість з половиною мільйонів селянських дворів — розорена біднота, яка завжди голодна і добуває злиденний шматок хліба всілякою роботою по найму?

Третє запитання. Чи може робочий люд позбутися нужди і злиднів, коли головною силою стали гроші, коли на гроші можна все купити: і фабрику, і землю, і навіть людей купити в наймані робітники, в наймані раби? Коли без грошей не можна ні жити, ні вести господарства? Коли дрібний господар, бідняк, змушений вести боротьбу з великим хазяїном заради добування грошей? Коли кілька тисяч поміщиків, купців, фабрикантів і банкірів прибрали до своїх рук сотні мільйонів карбованців і, крім того, розпоряджаються всіма банками, де збираються тисячі мільйонів карбованців?

Від цих запитань ніякими солодкими словами про вигоди дрібного господарства або кооперацій не відкрутишся. На ці запитання відповідь може бути одна: справжня «кооперація», яка може врятувати робочий люд, це — *союз* сільської бідноти з міськими робітниками соціал-демократами для боротьби проти всієї буржуазії. Чим скоріше ширшатиме й міцнітиме *такий* союз, тим скоріше середній селянин зрозуміє всю брехливість буржуазних обіцянок, тим скоріше середній селянин стане на наш бік.

Буржуазія знає це, і через те, крім солодких розмов, вона ширить усяку брехню про соціал-демократів. Вона говорить, що соціал-демократи хочуть відняти власність у середнього й дрібного селянина. *Це брехня.* Соціал-демократи хочуть відняти власність тільки у великих хазяїв, *тільки в того, хто живе з чужої праці.* Соціал-демократи *ніколи не віднімуть власності у дрібних і середніх господарів, що не наймають робітників.* Соціал-демократи захищають і відстоюють інтереси всього

робочого люду, не тільки міських робітників, які найбільш свідомі і найбільш об'єднані, але й сільських робітників, а також і дрібних ремісників та селян, якщо вони не наймають робітників і не пнуться за багатими, не переходять на бік буржуазії. *Соціал-демократи борються за всі поліпшення в житті робітників і селян,* які тільки можна запровадити зараз же, поки ми не зруйнували ще панування буржуазії, і які полегшать цю боротьбу з буржуазією. Але соціал-демократи не обманюють селянина, вони говорять йому *всю правду,* вони наперед і прямо кажуть, що ніякими поліпшеннями не можна врятувати народ від нужди і злиднів, поки панує буржуазія. Щоб *весь народ* знав, що таке соціал-демократи і чого вони хочуть, соціал-демократи склали свою *програму* *. Програма — це значить коротке, ясне й точне проголошення *всього, чого партія добивається і за що вона бореться.* Соціал-демократична партія є єдина партія, яка висуває ясну й точну програму, щоб весь народ знав і бачив її, щоб у партії могли бути тільки люди, які справді хочуть боротися за визволення з-під гніту буржуазії всього робочого люду, до того ж люди, які розуміють правильно, кому треба об'єднатися для такої боротьби і як треба вести цю боротьбу. Крім того, соціал-демократи вважають, що треба прямо, відкрито і точно *пояснити* в програмі, *що породжує нужду і злидні робочого люду* і чому союз робітників стає дедалі ширшим і дедалі сильнішим. Мало цього — сказати, що погано живеться, і закликáти до бунту — це й кожний крикун зуміє зробити, але користі з цього небагато. Треба, щоб робочий люд ясно зрозумів, *через що* він бідує і *з ким йому об'єднатися* треба для боротьби за визволення з нужди.

Ми вже сказали, чого хочуть соціал-демократи; сказали, що породжує нужду і злидні робочого люду; сказали, з ким треба боротися сільській бідноті і з ким об'єднатися для такої боротьби.

---

* Див. далі, у кінці книги, *Додаток* — програму Російської соціал-демократичної робітничої партії, яку запропонували соціал-демократична газета «*Искра*» і журнал «*Заря*» [64].

Тепер ми скажемо, *які поліпшення* ми можемо *зараз же* відвоювати своєю боротьбою, поліпшення і в житті робітників, і в житті селян.

5. ЯКИХ ПОЛІПШЕНЬ ДОБИВАЮТЬСЯ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИ ДЛЯ ВСЬОГО НАРОДУ І ДЛЯ РОБІТНИКІВ?

Соціал-демократи борються за визволення всього робочого люду від усякого грабежу, від усякого гноблення, від усякої несправедливості. Щоб визволитися, робітничий клас повинен насамперед об'єднатись. А щоб об'єднатись, треба мати свободу об'єднуватись, право об'єднуватись, треба мати *політичну свободу*. Ми вже говорили, що самодержавне правління є закріпачення народу чиновникам і поліції. Через те політична свобода потрібна всьому народові, крім купки придворних і тузів та сановників, що мають доступ до двору. Та найбільше потрібна політична свобода робітникам і селянам. Багаті люди можуть відкуповуватися від сваволі, від самодурства чиновників і поліції. Багаті люди можуть високо дійти з своєю скаргою. Через те поліція й чиновники далеко рідше дозволяють собі чіплятися до багатих людей, ніж до бідноти. Робітникам і селянам відкупитися від поліції і чиновників нічим, скаржитись нікому, судитись не під силу. Робітникам і селянам ніколи не позбутися поборів, самодурства і наруги поліції та чиновників, поки немає в державі *виборного правління*, поки немає *народних зборів депутатів*. Тільки такі народні збори депутатів можуть визволити народ від закріпачення чиновникам. Кожний свідомий селянин повинен стояти за соціал-демократів, які вимагають від царського уряду насамперед і найголовніше * *скликання народних зборів депутатів*. Депутатів повинні обирати всі, без розрізнення станів, без розрізнення багатих і бідних. Обрання має бути вільне, без усякої перешкоди чиновників; за порядком виборів повинні дивитися до-

* У виданні 1905 року текст від слова «стояти» до слова «найголовніше» замінено словами «приєднатися до вимоги негайного». *Ред.*

вірені люди, а не урядники і не земські начальники. Тоді депутати від усього народу зуміють обговорити всі народні потреби, зуміють установити кращі порядки на Русі *.

Соціал-демократи вимагають, щоб без суду поліція не сміла нікого садити в тюрму. За свавільний арешт чиновників слід суворо карати. Щоб припинити самоуправство чиновників, треба зробити так, щоб народ сам обирав чиновників, щоб кожний мав право подати скаргу прямо в суд на кожного чиновника. А то яка рація скаржитись на урядника земському або на земського губернаторові? Звичайно, земський тільки покриє урядника, а губернатор покриє земського, та ще ж скаржникові перепаде. Засадять його в тюрму або зашлють у Сибір. Тільки тоді чиновникам острашка буде, коли у нас в Росії (як в усіх інших державах) кожний матиме право подавати скаргу і в народні збори, і у виборний суд і говорити вільно про свої потреби або друкувати в газетах.

Російський народ і досі перебуває в кріпосній залежності в чиновників. Без дозволу чиновників народ не сміє ні сходки зібрати, ні книжки чи газети надрукувати! Хіба це не кріпосна залежність? Якщо не можна вільної сходки зібрати, вільної книжки надрукувати, то як же на чиновників і на багатих управу знайти? Зрозуміло, чиновники й забороняють усяку правдиву книжку, забороняють усяке правдиве слово про народну нужду. Ось і цю книжку соціал-демократична партія змушена друкувати таємно й розповсюджувати таємно: кожного, у кого цю книжку знайдуть, почнуть по судах та по тюрмах тягати. Але робітники соціал-демократи не бояться цього: вони дедалі більше друкують, дедалі більше роздають читати народові правдиві книжки.

---

* У виданні 1905 року після слів «на Русі» вставлено такий текст:
«Ми вже говорили, що Державна дума не є справжні збори депутатів народу, а поліцейський обман, бо вибори до неї нерівні (дворяни і купці мають перевагу над селянами і робітниками), вибори до неї не вільні, а з-під поліцейської палки. Державна дума— не народні збори депутатів, а поліцейське зібрання дворян і купців. Державна дума збирається не для того, щоб забезпечити народну свободу і виборне правління, а для того, щоб обдурити робітників і селян, закабаливши їх ще більше. Народові потрібна не казенна дума, а вільно обрані всіма громадянами без розрізнення й порівну Установчі збори». *Ред.*

І ніякі тюрми, ніякі переслідування не зупинять боротьби за народну свободу!

Соціал-демократи вимагають, щоб були знищені стани, щоб усі громадяни держави були цілком рівноправні. Тепер у нас є неподатні і податні стани, є привілейовані і непривілейовані, є біла кістка і чорна кістка; для чорного люду навіть і різку ще залишено. У жодній країні нема такого приниження робітників і селян. У жодній країні нема різних законів для різних станів, крім Росії. Пора і російському народові зажадати, щоб кожний селянин мав *усі ті права,* які є і в дворянина. Чи не ганьба це, що через сорок з лишком років після скасування кріпосного права все ще держиться різка, все ще є *податний* стан?

Соціал-демократи вимагають для народу повної свободи пересування і промислів. Що це означає: *свобода пересування?* Це означає, щоб селянин мав право йти куди хоче, переселятися куди завгодно, вибирати будь-яке село чи будь-яке місто, не питаючи ні в кого дозволу. Це означає, щоб і в Росії були знищені паспорти (в інших державах давно вже нема паспортів), щоб ні один урядник, ні один земський не смів перешкоджати ніякому селянинові селитися й працювати, де він хоче. Російський селянин настільки ще закріпачений чиновникам, що не може вільно перевестися до міста, не може вільно піти на нові землі. Міністр дає розпорядження, щоб губернатори не допускали *самовільних* переселень! Губернатор краще за селянина знає, куди селянинові йти! Селянин — дитя мале, без начальства й рухнутися не сміє! Хіба це не кріпосна залежність? Хіба це не наруга з народу, коли кожний дворянчик, що все протринькав, командує дорослими господарями-землеробами?

Є книжка «*Невраждай і народне лихо*» (голод), яку написав теперішній «міністр земельних справ», пан Єрмолов. У цій книжці прямо говориться: не слід селянинові переселятися, коли на місці панам поміщикам робочі руки потрібні. Міністр відкрито говорить, не соромиться, думає, що селянин не почує таких слів і не зрозуміє їх. Навіщо відпускати народ, коли панам

поміщикам дешеві робітники потрібні? Чим тісніше живе народ, тим вигідніше для поміщиків, тим більше нужди, тим дешевше найматимуться, тим смирніше зноситимуть всякі утиски. Колись бурмистри панської вигоди пильнували, а тепер пильнують земські та губернатори. Колись бурмистри наказували на конюшні карати, а тепер земські наказують у волосному правлінні сікти.

Соціал-демократи вимагають, щоб постійне військо було знищене, а замість нього щоб запроваджене було народне ополчення, щоб весь народ був озброєний. Постійне військо, це — відокремлене від народу військо, яке підготовляють для того, щоб у народ стріляти. Якби солдата не замикали на кілька років у казарму і не муштрували його там жорстоко, хіба міг би солдат стріляти в своїх братів, в робітників і селян? Хіба міг би солдат іти проти голодних селян? Для захисту держави від нападу ворога зовсім не потрібне постійне військо; для цього досить народного ополчення. Якщо кожний громадянин держави буде озброєний, тоді ніякий ворог не може бути страшний Росії. А народ позбувся б гніту вояччини: на вояччину йдуть *сотні мільйонів карбованців на рік,* усі ці гроші збираються з народу, через це й податі такі великі і жити стає дедалі важче. Вояччина ще більше посилює владу чиновників і поліції над народом. Вояччина потрібна, щоб грабувати чужі народи, наприклад, щоб віднімати землю в китайців. Народові від цього не легше, а ще тяжче від нових податків. Заміна постійного війська озброєнням усього народу дала б величезне полегшення всім робітникам і всім селянам.

Так само величезним полегшенням для них було б *скасування посередніх податків,* чого добиваються соціал-демократи. Посередніми податками називаються такі податки, які не прямо беруться з землі чи з господарства, а сплачуються народом *посередньо,* у вигляді вищої плати за товари. Казна оподатковує цукор, горілку, гас, сірники і всякі інші предмети вжитку; цей податок платить у казну торговець або фабрикант, але платить, звичайно, не з своїх грошей, а з тих грошей, які йому платять покупці. Ціна на горілку, цукор, гас, сірники

підвищується, і кожний покупець пляшки горілки чи фунта цукру платить не тільки ціну товару, а й податок на нього. Наприклад, якщо ви платите, скажімо, чотирнадцять копійок за фунт цукру, то чотири (приблизно) копійки є податок: цукрозаводчик уже заплатив цей податок у казначейство і тепер вибирає заплачену суму з кожного покупця. Таким чином, посередні податки, це — податки на предмети вжитку, податки, які сплачує покупець у вигляді підвищеної ціни товару. Кажуть іноді, що посередні податки — найсправедливіші: хто скільки купує, той стільки й платить. Але це неправда. Посередні податки — найбільш несправедливі податки, бо бідним значно важче платити їх, ніж багатим. Багатий одержує доходу вдесятеро більше, ніж селянин або робітник, а то навіть і в сто раз більше. А хіба багатому потрібно в сто раз більше цукру? Удесятеро більше горілки чи сірників? чи гасу? Звичайно, ні. Багата сім'я купить гасу, горілки, цукру вдвоє або, щонайбільше, втроє проти бідної. А це значить, що багатий заплатить з свого доходу *меншу частину* у вигляді податку, ніж бідний. Припустимо, доход бідного селянина — двісті карбованців на рік; припустимо, він купить на шістдесят карбованців таких товарів, на які накладено мито і які через це подорожчали (на цукор, сірники, гас — накладено *акциз,* тобто мито платить ще до випуску товару на ринок фабрикант; на казенну горілку казна прямо підвищила ціну; на ситці, залізо та інші товари ціна подорожчала, бо дешеві закордонні товари не пропускаються в Росію без високого мита). З цих шістдесяти карбованців — *двадцять карбованців* становитимуть податок. Значить, з кожного карбованця своїх доходів бідняк віддасть *десять копійок* у вигляді посередніх податків (не беручи до уваги прямих податків, викупних, оброчних, поземельних, земських, волосних, мирських). А в багатого селянина доход — тисяча карбованців; товарів, на які накладено мито, він купить на півтораста карбованців; податку заплатить (з цих півтораста) — *п'ятдесят карбованців.* Значить, багатий з кожного карбованця своїх доходів віддасть у вигляді посередніх податків тільки *п'ять копійок.* Чим багатша

людина, тим *менше* вона платить з своїх доходів посереднього податку. Через те посередні податки — *найбільш несправедливі*. Посередні податки, це — податки на бідних. Селяни і робітники разом становлять $^9/_{10}$ усього населення і платять $^9/_{10}$ або $^8/_{10}$ усіх посередніх податків. А з усіх доходів селяни і робітники одержують, напевно, не більше $^4/_{10}$! І от соціал-демократи вимагають скасування посередніх податків і встановлення *прогресивного* податку на доходи і спадщини. Це означає: чим більше доходу, тим вищий має бути податок. У кого тисяча карбованців доходу, хай платить по копійці з карбованця, у кого 2000,— по дві копійки і так далі. За найменші доходи (наприклад, за доходи, що не перевищують чотирьохсот карбованців) зовсім нічого не платять. Найбільші багачі платять найбільші податки. Такий податок, *прибутковий* або, вірніше, *прогресивно-прибутковий* податок, був би далеко справедливіший, ніж посередні податки. Через те соціал-демократи і добиваються скасування посередніх податків і встановлення прогресивно-прибуткового податку. Але зрозуміло, що всі власники, вся буржуазія не хоче цього й протидіє цьому. Тільки міцний союз сільської бідноти з міськими робітниками може *відвоювати* в буржуазії це поліпшення.

Нарешті, дуже важливе поліпшення для всього народу, а для сільської бідноти особливо, полягає в *безплатному навчанні* дітей, якого вимагають соціал-демократи. Зараз на селі набагато менше шкіл, ніж у містах, і до того ж скрізь тільки багаті класи, тільки буржуазія має можливість давати дітям добру освіту. Тільки безплатне і обов'язкове навчання *всіх дітей* може вивести народ хоч би частково з теперішньої темноти. А сільська біднота особливо терпить від темноти і особливо потребує освіти. Але, звичайно, нам потрібна справжня, вільна освіта, а не така, якої хочуть чиновники та попи.

Соціал-демократи вимагають далі, щоб кожний мав повне право сповідувати яку завгодно віру цілком вільно. Тільки в Росії та в Туреччині з європейських держав залишилися ще ганебні закони проти людей іншої,

не православної віри, проти розкольників, сектантів, євреїв. Ці закони або прямо забороняють певну віру, або забороняють поширювати її, або позбавляють людей певної віри деяких прав. Усі ці закони — найбільш несправедливі, найбільш насильствені, найбільш ганебні. Кожний повинен мати повну свободу не тільки держатися якої завгодно віри, *а й поширювати першу-ліпшу віру і міняти віру*. Жодний чиновник не повинен навіть мати права питати кого б то не було про віру: це справа совісті, і ніхто тут не сміє втручатись. Не повинно бути ніякої «*пануючої*» віри або церкви. Усі віри, усі церкви повинні бути рівні перед законом. Священиків різних вір можуть утримувати ті, хто належить до їхніх вір, а держава з казенних грошей не повинна підтримувати жодної віри, не повинна утримувати ніяких священиків, ні православних, ні розкольницьких, ні сектантських, ніяких інших. Ось за що борються соціал-демократи, і поки ці заходи не будуть проведені без усяких відмовок і без усяких викрутів, доти народ не звільниться від ганебних поліцейських переслідувань за віру і від не менш ганебних поліцейських подачок одній якійсь вірі.

* * *

Ми розглянули, яких поліпшень добиваються соціал-демократи для всього народу і особливо для бідноти. Тепер подивимось, яких поліпшень добиваються вони для робітників, не тільки фабричних і міських, а й сільських робітників. Фабричні і заводські робітники живуть тісніше, скупченіше; працюють вони у великих майстернях; їм легше користуватись допомогою соціал-демократів з освічених людей. З усіх цих причин міські робітники набагато раніше від усіх інших почали боротьбу з хазяями і добилися значніших поліпшень, добилися також видання фабричних законів. Але соціал-демократи ведуть боротьбу за такі самі поліпшення для *всіх* робітників: і для кустарів, що працюють на хазяїв дома, як у містах, так і в селах,— і для найманих робітників у дрібних майстрів та ремісників,— і для буді-

вельників (теслярів, мулярів та інших),— і для лісових робітників, і для чорноробів,— *і для сільських робітників так само*. Усі ці робітники починають тепер по всій Росії об'єднуватись, слідом за фабричними і за допомогою фабричних, об'єднуватись для боротьби за кращі умови життя, за коротший робочий день, *за вищу плату*. І соціал-демократична партія ставить своїм завданням підтримувати *всіх* робітників в їх боротьбі за краще життя, допомагати всім їм організувати (об'єднати) в міцні спілки найбільш твердих і надійних робітників, допомагати їм розповсюдженням книжок і листків, відрядженням досвідчених робітників до новачків і взагалі допомагати всім, чим тільки можна. Коли ми доб'ємося політичної свободи, тоді в нас будуть і в народних зборах депутатів свої люди, депутати-робітники, соціал-демократи, і вони будуть, подібно до своїх товаришів в інших країнах, вимагати видання законів на користь робітників.

Ми не будемо тут перераховувати *всіх* тих поліпшень, яких добивається соціал-демократична партія для робітників: ці поліпшення перераховані в програмі і з'ясовані докладно в книжці «Робітнича справа в Росії». Тут нам досить буде назвати головні з цих поліпшень. Робочий день не повинен перевищувати восьми годин на добу. Один день на тиждень має бути завжди вільний від роботи для відпочинку. Надурочні роботи треба заборонити цілком, а також і нічну роботу. Діти повинні здобувати безплатну освіту до 16 років і через те їх не можна допускати на роботи по найму до цього віку. На шкідливих виробництвах жінки не повинні працювати. За всякі каліцтва під час роботи наймач повинен компенсувати робітників,— наприклад, за каліцтва, заподіяні тим, хто працює при молотарках, віялках і тому подібне. Розплата повинна бути всім найманим робітникам і завжди *щотижнева*, а не раз на два місяці або на чверть року, як часто буває, коли наймають на сільські роботи. Робітникам дуже важливо одержувати плату акуратно кожного тижня й до того ж неодмінно чистими грішми, а не товарами. Наймачі дуже люблять нав'язувати робітникам в рахунок плати всякі погані товари втридорога; щоб припинити це неподобство, треба безумовно

заборонити законом видавати заробітну плату товарами. Потім, дуже старі робітники повинні одержувати пенсію від держави. Робітники утримують своєю працею всі багаті класи і всю державу, а тому вони не менше мають права на пенсію, ніж чиновники, що її одержують. Щоб хазяї не сміли зловживати своїм становищем і порушувати правила, постановлені на користь робітників,— повинні бути призначені інспектори не тільки над фабриками, а й за великими поміщицькими господарствами, взагалі за всіма підприємствами, які користуються найманими робітниками. Але ці інспектори повинні бути не чиновниками, повинні призначатися не міністрами або губернаторами, не на службі у поліції бути. Інспекторами повинні бути *робітничі виборні;* казна повинна давати платню тим довіреним людям від робітників, яких робітники самі вільно оберуть. І такі виборні робітничі депутати повинні дивитися й за тим, щоб робітничі квартири добре утримувалися, щоб хазяї не сміли примушувати робітників жити в якихось собачих конурах та в землянках (як це часто буває при сільських роботах), щоб додержувалися правила про робітничий відпочинок, і так далі. При цьому не треба забувати, що ніякі виборні депутати від робітників не дадуть ніякої користі, поки немає політичної свободи, поки поліція всевладна і перед народом невідповідальна. Кожний знає, що поліція арештовує тепер без суду не тільки робітничих депутатів, а й кожного робітника, який посміє говорити за всіх, викривати порушення закону і закликати робітників до об'єднання. А коли в нас буде політична свобода, тоді депутати від робітників приноситимуть дуже багато користі.

Усім наймачам (фабрикантам, поміщикам, підрядчикам, багатим селянам) слід *цілком заборонити* самовільно робити будь-які вирахування з заробітної плати робітників, наприклад, вирахування за бракований товар, вирахування у формі штрафу і т. д. Це — беззаконня й насильство, що наймачі *самовільно* роблять вирахування з заробітної плати. Зменшувати плату робітникові ні під яким виглядом і ніякими вирахуваннями хазяїн не повинен. Хазяїн повинен не сам чинити суд і

розправу (хороший суддя, який собі в кишеню кладе вирахування з робітника!), а звертатися до *суду справжнього,* і цей суд має бути обраний з депутатів від робітників і від хазяїв порівну. Тільки такі суди можуть по справедливості розглядати всякі невдоволення хазяїв на робітників і робітників на хазяїв.

Ось яких поліпшень для всього робітничого класу добиваються соціал-демократи. Робітники в кожному маєтку, у кожній економії, у кожного підрядчика повинні старатись спільно обговорити з надійними людьми, яких поліпшень їм треба добиватись, які вимоги їм висунути (на різних заводах, у різних економіях, у різних підрядчиків вимоги робітників будуть, звичайно, різні).

Соціал-демократичні комітети допомагають робітникам по всій Росії точно і ясно визначити свої вимоги, а також випускати друковані листки з викладом цих вимог, щоб їх знали всі робітники, і хазяї, і начальство. Коли робітники дружно, як один, стоять за свої вимоги, то хазяям доводиться поступатися і погоджуватись. У містах робітники вже багатьох поліпшень добились таким шляхом, а тепер і кустарі, і ремісничі робітники, і сільські робітники теж починають об'єднуватись (організовуватись) і боротися за свої вимоги. Поки у нас немає політичної свободи, ми ведемо цю боротьбу потай, ховаючись від поліції, яка забороняє всякі листки і всякі об'єднання робітників. А коли ми завоюємо політичну свободу, тоді ми поведемо цю боротьбу ще ширше і відкрито перед усіма, щоб весь робочий люд по всій Росії об'єднувався і дружніше відстоював себе від утисків. Чим більше робітників об'єднається *в робітничу соціал-демократичну партію,* тим більша буде їх сила, тим скоріше вони доб'ються і повного визволення робітничого класу від усякого гноблення, від усякої роботи по найму, від усякої роботи на буржуазію.

* * *

Ми вже сказали, що соціал-демократична робітнича партія добивається поліпшень не тільки для робітників, а й для *всіх селян.* Подивимося тепер, яких поліпшень для всіх селян вона добивається.

6. ЯКИХ ПОЛІПШЕНЬ ДОБИВАЮТЬСЯ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИ ДЛЯ ВСІХ СЕЛЯН?

Для повного визволення всіх трудящих сільська біднота повинна, у союзі з міськими робітниками, вести боротьбу проти всієї буржуазії, а в тому числі і проти багатих селян. Багаті селяни намагатимуться заплатити своїм батракам дешевше і примусити їх працювати довше і важче, а міські і сільські робітники добиватимуться, щоб батраки і в багатого селянина одержували кращу плату і працювали легше, з відпочинком. Значить, сільська біднота повинна утворювати свої окремі спілки, без багатих селян,— ми про це вже говорили і завжди це повторюватимемо.

Але в Росії селяни всі разом, і багаті і бідні, залишаються ще багато в чому, як і раніше, кріпаками: усі вони становлять *нижчий, чорний, податний стан;* усі вони закріпачені поліцейським чиновникам і земським начальникам; усі вони дуже часто працюють, як і раніше, на пана за відрізні землі, за водопій, за випас, за луки — так самісінько, як працювали на пана і за кріпосного права. *Усі* селяни хочуть звільнитися від цього нового кріпосного стану, *усі* хочуть бути повноправні, *усі* ненавидять поміщиків, які досі примушують їх *на панщину ходити* — «відробляти» панам дворянам і землю, і випас, і водопій, і луки, і «за спаш» працювати, і «за честь» посилати жінок жати. Біднота від усяких цих відробітків ще більше терпить, ніж багатий селянин. Багатий селянин іноді відкуповується від своєї роботи на пана, та все ж і багатого селянина здебільшого дуже утискують поміщики. Значить, сільська біднота повинна боротися проти свого безправ'я, проти всякої панщини, проти всяких відробітків разом з багатими селянами. *Усієї* кабали, *усяких* злиднів ми позбудемось тільки тоді, коли подолаємо *всю* буржуазію (і багатих селян у тому числі). Але є така кабала, якої ми *раніше* позбудемось, бо й багатому селянинові від цієї кабали гірко буває. Є ще багато в нас на Русі таких місць і таких округ, де селяни всі разом досі залишаються

часто-густо зовсім на становищі кріпаків. Через те всім російським робітникам і всій сільській бідноті треба *обома руками на дві сторони боротьбу вести:* однією рукою — *боротьбу проти всіх буржуа,* в союзі з усіма робітниками; другою рукою — *боротьбу з чиновниками в селах, з поміщиками-кріпосниками,* в союзі з усіма селянами. Якщо сільська біднота не утворить своєї окремої спілки, окремо від багатих селян, тоді багаті селяни її обдурять, її обійдуть, самі в поміщики вийдуть, а бобиля не тільки бобилем залишать, а й не дадуть йому свободи об'єднання. Якщо сільська біднота не боротиметься разом з багатими селянами проти кріпосної кабали, тоді вона залишатиметься зв'язаною, прикріпленою до місця, тоді в неї теж не буде повної свободи для об'єднання з міськими робітниками.

Сільській бідноті спочатку треба на поміщиків ударити і хоч би тільки найлихішу, найшкідливішу панську кабалу з себе скинути,— у цьому чимало багатих селян і прихильників буржуазії теж за бідноту будуть, бо поміщицька пиха всім оскому набила. Та як тільки ми поміщицьку владу приборкаємо,— багатий селянин негайно себе покаже і свої лапи до всього простягне, а лапи в нього загребущі, і зараз вже багато загребли. Значить, треба бути пильним і укласти міцний, непорушний союз з міською робочою людиною. Міські робітники і поміщикові збити стару панську повадку допоможуть, та й багатого селянина приборкають (як вони приборкали вже трохи і своїх хазяїв фабрикантів). Без союзу з міськими робітниками *ніколи* не позбудеться сільська біднота всякої кабали, всякої нужди і злиднів; крім них *ніхто* їй у цьому не допоможе, і ні на кого, крім як на самих себе, розраховувати не можна. Але є такі поліпшення, яких ми раніше доб'ємося, які ми можемо зараз же здобути, на самому початку цієї великої боротьби. Є в Росії багато такої кабали, якої в інших країнах давно вже нема, і от цієї чиновної кабали, цієї панської, кріпосної кабали *все російське селянство* може *зараз же* позбутися.

Ми розглянемо тепер, яких поліпшень добивається насамперед, в першу чергу, робітнича соціал-демокра-

тична партія, щоб визволити все російське селянство хоч би з найлихішої кріпосної кабали і щоб розв'язати руки сільській бідноті в боротьбі з усією російською буржуазією.

Перша вимога робітничої соціал-демократичної партії: негайно скасувати всі викупні платежі, всі оброчні податі, всі повинності, які лежать на «податному» селянстві. Коли дворянські комітети і дворянський уряд російського царя «визволяли» селян від кріпосної залежності, то селян примусили *викуповувати їхні власні* землі, викуповувати землі, що їх селяни споконвіку орали! Це був *грабіж*. Дворянські комітети просто *грабували* селян за допомогою царського уряду. Царський уряд у багатьох місцях посилав війська для запровадження уставних грамот [65] *силою,* для військової екзекуції над селянами, які не хотіли приймати «злиденних» обрізаних наділів. Без допомоги війська, без катувань і розстрілів ніколи не могли б дворянські комітети так зухвало пограбувати селян, як вони зробили це під час звільнення від кріпосної залежності. Селянам слід завжди пам'ятати, як обдурювали і грабували їх поміщицькі, дворянські комітети,— бо й тепер ще царський уряд теж призначає завжди дворянські або чиновницькі комітети, коли йдеться про нові закони для селян. Недавно цар випустив маніфест (від 26 лютого 1903 року): там обіцяє він переглянути й поліпшити закони про селян. Хто буде переглядати? хто буде поліпшувати? — Знов дворяни, знов чиновники! Селян завжди обманюватимуть, поки вони не доб'ються, щоб були засновані *селянські комітети* для поліпшення селянського життя. Досить командували поміщики, земські начальники і всякі чиновники над селянами! Досить цієї кріпосної залежності від усякого урядника, від усякого дворянського синка-пропияки, якого називають земським начальником, справником або губернатором! Селяни повинні вимагати, щоб їм дали свободу *самим* влаштовувати свої справи, *самим* обміркувати, вказати і провести нові закони. Селяни повинні зажадати вільних, виборних *селянських комітетів,*— поки вони не доб'ються цього, їх завжди будуть обманювати і грабувати дворяни

та чиновники. Ніхто не визволить селян від чиновних п'явок, якщо селяни самі себе не визволять, якщо вони не об'єднаються, щоб узяти свою долю в *свої власні* руки.

Соціал-демократи вимагають не тільки повного і негайного скасування викупних платежів, оброчних платежів і всяких повинностей, але крім того вони вимагають ще *повернення народові* взятих з нього викупних грошей. Сотні мільйонів карбованців переплатили селяни по всій Росії з часу звільнення їх дворянськими комітетами від кріпосного права. Ці гроші селяни повинні зажадати назад. Хай уряд накладе особливий податок на великих дворян-землевласників, хай відберуть землі в монастирів і в удільного відомства (тобто в царської фамілії), хай народні збори депутатів розпорядяться цими грішми на користь селян. Ніде в світі нема такого приниження, такого зубожіння селянина, такого жахливого вимирання голодною смертю мільйонів селян, як у Росії. Селянина довели в нас до голодної смерті, бо його пограбували ще дворянські комітети, бо його грабують відтоді щороку, стягуючи стару данину старим кріпосникам-послідкам, стягуючи викупні й оброчні. Нехай ті, хто грабує, і відповідають за це. Нехай з дворян, великих поміщиків, і візьмуть гроші, щоб подати серйозну допомогу голодуючим. Голодуючому селянинові не треба милостині, не треба копійчаних подачок. Хай він вимагає, щоб йому повернули ті гроші, які він роками й роками платив поміщикам і державі. Тоді народні збори депутатів і селянські комітети зуміють подати справжню, серйозну допомогу голодуючим.

Далі. Соціал-демократична робітнича партія вимагає негайно цілковитого скасування кругової поруки і *всіх законів, що обмежують селянина в розпоряджанні його землею*. Царський маніфест від 26 лютого 1903 року обіцяє скасування кругової поруки. Тепер вийшов уже закон про її скасування. Але цього мало. Треба крім того негайно скасувати *всі закони,* які обмежують селянина в розпоряджанні його землею. Інакше селянин і без кругової поруки залишиться не цілком вільним, залишиться напівкріпаком. Селянин повинен дістати

повну свободу розпоряджатися своєю землею: віддавати її і продавати кому хоче, нікого не питаючи. Оцього царський указ не дозволив: усі дворяни, купці і міщани можуть вільно розпоряджатися землею, а селянин не може. Селянин — дитя мале. До нього треба земського приставити, щоб за ним доглядав, як нянька. Селянинові треба заборонити продавати свій наділ, а то селянин гроші розтринькає! — Ось як міркують кріпосники, і знаходяться простачки, які їм вірять і, бажаючи добра селянинові, кажуть, що треба заборонити йому продавати землю. Навіть народники (про яких ми говорили раніше) і люди, що називають себе «соціалісти-революціонери», теж на це піддаються і вважають, що краще хай трошки кріпаком залишається наш селянин, а землі хай не продає.

Соціал-демократи кажуть: це саме лицемірство, саме панство, самі тільки солодкі слова! Коли ми доб'ємося соціалізму, коли робітничий клас переможе буржуазію,— тоді вся земля буде спільною, тоді *ніхто* не матиме права продавати землю. Ну, а до того часу як? Дворянин і купець може продавати, а селянин не може!? Дворянин і купець вільні, а селянин все ще напівкріпаком буде!? селянин все ще у начальства дозволу випрохуватиме!?

Це — самий обман, хоч і прикритий солодкими словами, а все-таки обман.

Поки дворянинові і купцеві дозволяють продавати землю, доти й селянин повинен мати *повне право* свою землю продавати і розпоряджатися нею *цілком вільно,* цілком так само, як дворянин і купець.

Коли робітничий клас переможе всю буржуазію, тоді він відніме землю у великих хазяїв, тоді він організує на великих економіях *товариське господарство,* щоб землю обробляли робітники разом, спільно, обираючи вільно довірених людей у розпорядники, маючи всякі машини для полегшення роботи, працюючи позмінно не більше восьми (а то й шести) годин на день кожний. Тоді і дрібний селянин, який захоче ще по-старому сам господарювати, господарюватиме не на ринок, не на продаж кожному стрічному, а на товариства робітників:

дрібний селянин постачатиме товариству робітників хліб, м'ясо, овочі, а робітники будуть без грошей давати йому машини, худобу, добрива, одяг і все, що йому потрібно. Тоді не буде боротьби між великим і дрібним хазяїном заради грошей, тоді не буде роботи по найму, на чужих людей, а всі робітники будуть працювати на себе, усі поліпшення в роботі і машини підуть на користь самим робітникам, для полегшення їхньої праці, для поліпшення їхнього життя.

Але кожна тямуща людина розуміє, що відразу не можна добитися соціалізму: для цього треба вести запеклу боротьбу з усією буржуазією, з усіма і з усякими урядами, для цього треба об'єднати в міцний, непорушний союз усіх міських робітників по всій Росії і сільську бідноту разом з ними. Це — велика справа, і на таку справу не шкода і все життя віддати. А поки ми ще не добилися соціалізму, до того часу великий хазяїн завжди вестиме боротьбу з дрібним заради грошей: невже ж великому буде вільно і землю продавати, а дрібному селянинові ні? Повторюємо: селяни не діти малі і нікому не дозволять над собою командувати; селяни повинні здобути *всі ті права,* без усякого обмеження всі права, які є у дворян і купців.

Кажуть ще: у селянина земля не своя, а громадська. Не можна дозволити кожному громадську землю продавати.— І це теж самий обман. Хіба у дворян і купців не буває так само товариств? хіба дворяни і купці не об'єднуються теж у компанії, не купують разом землі і фабрик і чого завгодно? Чому ж для дворянських товариств не вигадують ніяких обмежень, а для селянина всяка поліцейська наволоч намагається придумати обмеження та заборону? Ніколи селяни нічого доброго не бачили від чиновників, а бачили тільки биття, побори та кривди. Ніколи селяни не діждуться добра, поки самі всі свої справи не візьмуть у свої руки, поки не доб'ються повної рівноправності і повної свободи. Хочуть селяни, щоб їхня земля була громадська,— ніхто не сміє їм перешкоджати, і вони за добровільною згодою утворять собі громаду з кого хочуть і як хочуть, напишуть собі громадський договір, який хочуть, цілком вільно,

І щоб ніякий чиновник не смів у селянські громадські справи сунути свого носа. І щоб ніхто не смів над селянином мудрувати і вигадувати для селянина обмеження та заборони.

* * *

Нарешті, ще одного і важливого поліпшення добиваються для селян соціал-демократи. Вони хочуть зараз же, негайно обмежити панську кабалу, кріпосну кабалу селянина. Усієї кабали нам, звичайно, не збутися, поки є нужда на світі, а нужди не збутися, поки земля і фабрики перебувають у руках буржуазії, поки головна сила на світі — гроші, поки не введено *соціалістичне суспільство*. Але в Росії по селах лишилося ще багато особливо лихої кабали, якої немає в інших країнах, хоч там і не введено ще соціалізм. У Росії багато ще *кріпосницької кабали,* яка корисна всім поміщикам, яка душить усіх селян, яку можна і треба знищити зараз же, негайно, насамперед.

Пояснимо, яку кабалу ми називаємо кріпосницькою кабалою.

Кожний сільський житель знає такі випадки. Поміщицька земля лежить поруч з селянською. У селян під час звільнення їх відрізали потрібні їм землі, відрізали випас, вигін, відрізали ліс, відрізали водопій. Селянам нікуди дітися без цієї відрізної землі, без випасу, без водопою. Хоч-не-хоч, а доводиться до поміщика йти, просити дати пропуск худобі до води або дати випас і тому подібне. А поміщик свого господарства не веде і грошей, може, ніяких не має, а тільки з того й живе, що кабалить селян. Селяни на нього за відрізні землі працюють без грошей, орють своїми кіньми його землю, збирають його хліб та його сіно, молотять на нього, навіть у деяких місцях возять на панську землю свій, селянський, гній, носять на панський двір і полотна, і яйця, і живність усяку. Точнісінько як за кріпосного права! Тоді селяни в чиїй вотчині жили, на того даром працювали, і тепер дуже часто на пана даром працюють, за ту саму землю, яка відійшла від селян, коли звільняли їх дворянські комітети. Це — та сама панщина. Селяни

самі називають цю роботу в деяких губерніях барщиною або панщиною. Оце ми й називаємо кріпосницькою кабалою. Поміщицькі, дворянські комітети навмисне робили так, під час звільнення від кріпосного права, щоб їм можна було кабалити селян по-старому, навмисне обрізували селянські наділи, вганяли поміщицьку землю клином, щоб селянинові нікуди було курки випустити, навмисне переселяли селян на гіршу землю, навмисне загороджували поміщицькою землею дорогу до водопою,— одним словом, підстроювали так, щоб селяни в пастці опинилися, щоб селян, як і раніше, голими руками можна було в полон узяти. І скільки у нас ще таких сіл, їх безліч, де селяни в полоні у сусідніх поміщиків, у такому самому полоні, як були й за кріпосного права. У таких селах і багатий і бідний селянин разом зв'язані по руках та по ногах і поміщикові з головою видані. Бідному ще набагато важче від цього приходиться, ніж багатому селянинові. Багатий селянин і свою землю іноді має, і батрака замість себе посилає на панщину, а бідному дітися зовсім нікуди, і поміщик з нього віриьовки сукає. Бідному селянинові при такій кабалі часто й дихнути ніколи, і на сторону піти не можна через роботу на пана, і подумати не можна про те, щоб вільно об'єднатися в один союз, в одну партію з усією сільською біднотою і з міськими робітниками.

Так от, чи нема якого-небудь засобу, щоб тепер же, зараз, відразу таку кабалу знищити? Соціал-демократична робітнича партія пропонує селянам *два* засоби для цього. Але ми ще раз повторимо, що від усієї і всякої кабали один тільки соціалізм визволить всю бідноту, бо поки багаті силу мають, вони завжди так чи інакше утискуватимуть бідних. Цілком знищити всю кабалу відразу не можна, але можна сильно обмежити найлихішу, наймерзеннішу, кріпосницьку кабалу, яка і бідних, і середніх, і навіть багатих селян душить, можна зараз добитись полегшення для селянства.

Засобів для цього два.

Перший засіб — вільно обрані суди з довірених людей від сільських батраків і від найбідніших селян, а також від багатих селян і поміщиків.

Другий засіб — вільно обрані *селянські комітети*. Ці селянські комітети повинні мати право не тільки обговорити та вжити всяких заходів для знищення панщини, для знищення залишків кріпосного права, але вони повинні також мати право *відібрати відрізні землі й повернути їх селянам* *.

Розглянемо трохи докладніше обидва ці засоби. Вільно обрані суди з довірених людей розглядатимуть усі справи щодо скарг селян на кабалу. Такі суди матимуть право знижувати орендну плату за землю, якщо поміщики призначили її надто високу, користуючись скрутою селян. Такі суди матимуть право звільняти селян від надмірних платежів,— наприклад, коли селянина найняв поміщик узимку на літню роботу за півціни, то суд розгляне справу і покладе справедливу плату. Такий суд повинен складатися, звичайно, не з чиновників, а з вільно обраних довірених людей, і щоб від сільських батраків і від сільської бідноти були неодмінно свої виборні і не менше числом, ніж від багатих селян та від поміщиків. Такі суди розглядатимуть також усі справи між робітниками і хазяями. Робітникам і всій сільській бідноті легше буде відстоювати свої права при таких судах, легше буде об'єднатися між собою і дізнатися точно, які люди можуть надійно і вірно стояти за бідноту і за робітників.

Другий засіб ще важливіший. Це — вільні *селянські комітети,* обрані з довірених людей від батраків, від бідних, середніх і багатих селян по кожному повіту (або по кілька комітетів на повіт, якщо селяни визнають за потрібне; може вони навіть заснують селянські комітети в кожній волості і в кожному великому селі). Ніхто краще від самих селян не знає, яка кабала їх душить. Ніхто краще від самих селян не зуміє викрити поміщиків, які живуть і досі з кріпосницької кабали. Селянські комітети розберуть, які відрізні землі, або луки, або випаси і тому подібне відійшли від селян несправедливо,

* У виданні 1905 року після слова «*селянам*» вставлено такий текст: «Селянські комітети повинні мати право відібрати всі землі в поміщиків та в усіх приватних власників взагалі, причому народні збори депутатів самі встановлять, як бути з цими землями, що переходять у власність всього народу». *Ред.*

розберуть, чи слід даром відібрати ці землі, чи компенсувати, коштом великих дворян, тих, хто купив такі землі. Селянські комітети звільнять селян принаймні хоч з тих пасток, в які загнали їх численні дворянські, поміщицькі комітети. Селянські комітети звільнять селян від втручання чиновників, покажуть, що селяни самі хочуть і можуть влаштовувати свої справи, допоможуть селянам порозумітися про свої потреби і добре розпізнати людей, здатних вірно стояти за сільську бідноту та за союз з міськими робітниками. Селянські комітети — *перший крок* до того, щоб і по глухих селах селяни стали на свої власні ноги і взяли свою долю в свої власні руки.

Ось чому робітники соціал-демократи попереджають селян:

Не вірте ніяким дворянським комітетам, ніяким чиновницьким комісіям.

Вимагайте всенародних зборів депутатів.

Вимагайте заснування селянських комітетів.

Вимагайте повної свободи друкувати всякі книжки та газети.

Коли всі і кожний матимуть право вільно, нікого не боячись, висловлювати свої думки та свої бажання і у всенародних зборах депутатів, і в селянських комітетах, і в газетах,— тоді дуже скоро буде видно, хто йде на сторону робітничого класу, хто йде на сторону буржуазії. Тепер величезна більшість людей зовсім не думає про це, дехто приховує свою справжню думку, дехто сам ще не знає, дехто навмисне обманює. А тоді всі про це думати стануть, критися нічого буде, і вся справа скоро з'ясується. Ми вже говорили, що буржуазія прихилить до себе багатих селян. Чим скоріше і чим більше вдасться знищити кріпосну кабалу, чим більше справжньої свободи доб'ються собі селяни, тим скоріше об'єднається між собою сільська біднота, тим скоріше об'єднається з усією буржуазією і багате селянство. І хай собі об'єднуються: ми цього не боїмося, хоч ми дуже добре знаємо, що багате селянство стане сильнішим від цього об'єднання. Адже ми теж об'єднаємось, і *наш союз* — союз сільської бідноти з міськими робітника-

ми — буде незмірно численнішим, буде союзом десятків мільйонів проти союзу сотень тисяч. Ми знаємо також, що буржуазія намагатиметься (вона й тепер уже намагається!) залучити на свій бік і середніх, і навіть дрібних селян, намагатиметься обдурити їх, намагатиметься заманити їх, роз'єднати їх, пообіцяти кожному з них витягти його теж у багаті. Ми вже бачили, якими засобами та якими обманами заманює буржуазія середнього селянина. Через це ми повинні наперед розкривати очі сільській бідноті, наперед зміцнювати її окремий союз з міськими робітниками проти всієї буржуазії.

Хай кожний сільський житель добре подивиться навколо себе. Як часто селяни-багатії висловлюються проти панів, проти поміщиків! Як вони скаржаться на утискування народу, на те, що у панів земля гуляє! Як вони люблять погомоніти (віч-на-віч), що треба б, мовляв, прибрати землю до селянських рук!

Чи можна вірити тому, що говорять багатії? Ні. Вони не для народу хочуть землі, а для себе. Вони й тепер уже понабирали собі і купчої землі, і орендованої, та їм ще мало. *Значить, сільській бідноті недовго прийдеться йти разом з багатіями проти поміщиків.* Тільки перший крок ми можемо разом з ними зробити, а там доведеться йти нарізно.

Ось чому треба ясно відокремити цей перший крок від інших кроків і від нашого останнього, головного кроку. Перший крок на селі — повне визволення селянина, повні права йому, заснування селянських комітетів для повернення відрізків *. А останній наш крок і в місті і на селі один буде: *відберемо всі землі, всі фабрики в поміщиків та в буржуазії і побудуємо соціалістичне суспільство* **. Між першим і останнім кроком нам ще немало боротьби пережити доведеться, *і хто плутає перший крок з останнім, той шкодить цій боротьбі, той, сам того не знаючи, запорошує очі сільській бідноті.*

* У виданні 1905 року після слова «відрізків» вставлено такі слова: «і для відібрання *всієї* землі в поміщиків». *Ред.*

** У виданні 1905 року текст від слова «*відберемо*» до слова «*суспільство*» замінено таким текстом: «знищення приватної власності на землі та фабрики і побудування соціалістичного суспільства». *Ред.*

Перший крок сільська біднота зробить з усіма селянами разом: хіба що деякі куркулі відстануть, хіба що одному з сотні селян ніяка кабала не остогидла. А вся громада тут ще за одно піде: рівні права всьому селянству потрібні. Поміщицька кабала всіх по руках та по ногах в'яже. Ну, а останнього кроку ніколи не зроблять усі селяни разом: тут уже все багате селянство проти батраків стане. Тут уже нам потрібен міцний союз сільської бідноти з *міськими робітниками соціал-демократами*. Хто каже селянам, що вони відразу можуть і перший і останній крок зробити, той обманює селянина. Той забуває про велику боротьбу між самими селянами, про велику боротьбу між сільською біднотою і селянами-багатіями.

Ось чому соціал-демократи не обіцяють селянинові *відразу* молочних рік і кисільних берегів. Ось чому соціал-демократи насамперед вимагають повної свободи для боротьби, для великої, широкої, всенародної боротьби всього робітничого класу проти всієї буржуазії. Ось чому соціал-демократи вказують *перший крок маленький, але правильний*.

Деякі люди вважають, що наша вимога заснувати селянські комітети для обмеження кабали та повернення відрізків є якийсь паркан, якась загородка. Стій, мовляв, тут і далі не йди. Такі люди дуже погано вдумалися в те, чого хочуть соціал-демократи. Вимога заснувати селянські комітети для обмеження кабали та для повернення відрізків не є загородка. Вона є *двері*. У ці двері насамперед треба вийти *для того, щоб іти далі*, для того, щоб відкритою, широкою дорогою йти *до самого кінця*, до повного визволення всього трудящого робочого люду на Русі. Поки селянство з цих дверей не вийшло, воно залишається в темряві, у кабалі, без повних прав, без повної, справжньої свободи, воно не може навіть поміж себе остаточно розібрати, хто друг робочої людини і хто її ворог. Тому соціал-демократи вказують на ці двері і кажуть, що насамперед усією громадою, усім народом на ці двері натискати треба і виламати їх геть-чисто. А то ось є люди, що називають себе народниками і соціалістами-революціонерами, які теж добра

хочуть селянинові, галасують, кричать, руками махають, допомогти хочуть, а *цих дверей не бачать!* Настільки навіть сліпі ці люди, що кажуть: зовсім не треба давати селянинові право вільно розпоряджатися своєю землею! Хочуть добра селянинові, а міркують іноді все одно, як кріпосники! Від таких друзів допомоги мало буде. Що з того, що ти бажаєш селянинові всього найкращого, коли ти не бачиш ясно найперших дверей, які виламати треба? Що з того, що ти теж прагнеш до соціалізму, коли ти не бачиш, як вийти на шлях вільної народної боротьби за соціалізм не тільки в місті, а й на селі, не тільки з поміщиками, а й *з багатіями всередині громади, всередині миру?*

Ось чому соціал-демократи вказують так наполегливо на ці найближчі і перші двері. Не в тому трудність тепер, щоб усяких добрих побажань наговорити, а в тому, щоб правильно дорогу вказати, щоб ясно зрозуміти, *як треба зробити найперший крок.* Що російський селянин задавлений кабалою, що російський селянин наполовину кріпаком залишився,— про це вже сорок років говорять і пишуть усі друзі селянина. Як жахливо грабують і кабалять селянина поміщики за допомогою всяких відрізних земель,— про це багато книг написали всі друзі селянина задовго ще до того, як з'явилися на Русі соціал-демократи. Що селянинові треба допомогти зараз же, негайно, що з кабали треба його хоч трохи визволити,— це тепер уже всі чесні люди бачать, про це навіть чиновники нашого поліцейського уряду говорити починають. Усе питання: *як взятись до справи, як перший крок* зробити, в які двері насамперед ломитися.

На це питання дають різні люди (з тих, хто хоче добра селянинові) дві різні відповіді. Кожний сільський пролетар повинен постаратися ясніше зрозуміти обидві відповіді і скласти собі певну і тверду думку. Одну відповідь дають народники і соціалісти-революціонери. Насамперед треба, кажуть вони, розвивати в селянстві всякі товариства (кооперації). Мирський союз треба зміцнити. Кожному селянинові не треба давати права вільно розпоряджатися своєю землею. Нехай громада більше права має і поступово нехай уся земля в Росії

громадською землею буде *. Селянам треба всякі полегшення зробити щодо купівлі землі, щоб земля легше перетікала від капіталу до праці.

Іншу відповідь дають соціал-демократи. Селянин повинен насамперед добитися собі всіх, без винятку, тих прав, які є у дворянина і купця. Селянин повинен мати повне право вільно розпоряджатися своєю землею. Для знищення наймерзеннішої кабали повинні бути засновані селянські комітети для повернення відрізків **. Не мирський союз потрібен нам, а союз сільської бідноти з різних сільських громад по всій Росії, союз сільських пролетарів з міськими пролетарями. Усякі товариства (кооперації) і громадська купівля землі завжди даватимуть більше користі селянським багатіям та обманюватимуть середнього селянина.

Уряд російський бачить, що треба дати полегшення селянам, але він хоче відбутися дрібницями, він хоче все чиновниками зробити. Селяни повинні бути насторожі, бо чиновницькі комісії так само обдурять їх, як обдурили дворянські комітети. Селяни повинні вимагати обрання вільних селянських комітетів. Не в тому справа, щоб від чиновників чекати полегшення, а щоб самим селянам узяти в руки свою долю. Нехай спочатку тільки один крок зробимо, нехай спочатку тільки з найлихішої кабали визволимось,— аби тільки селяни відчули свою силу, аби тільки вони вільно порозумілись і об'єднались. Жодна добросовісна людина не може заперечувати, що відрізні землі часто зумовлюють наймерзеннішу, кріпосну кабалу. Жодна добросовісна людина не може заперечувати, що наша вимога — найперша і найсправедливіша вимога: хай селяни вільно оберуть *свої* комітети, без чиновників, для знищення будь-якої кріпосної кабали.

---

* У виданні 1905 року після слова «буде» вставлено такий текст: «Усю землю відняти в поміщиків і віддавати порівну тільки тим, хто сам її обробляє». *Ред.*

** У виданні 1905 року після слова «відрізків» вставлено такий текст: «Селянські комітети повинні мати право *всю землю* відняти в поміщиків. Народні депутати встановлять, як бути *з народною землею*. Але ми повинні добиватись повного здійснення соціалістичного суспільства й не забувати, що поки держиться влада грошей, влада капіталу, ніякий розподіл землі порівну не звільнить народ від злиднів». *Ред.*

У вільних селянських комітетах (і так само у вільних всеросійських зборах депутатів) соціал-демократи зараз же і з усіх сил закріплятимуть окремий союз сільських пролетарів з міськими пролетарями. Соціал-демократи відстоюватимуть усі заходи на користь сільських пролетарів і допомагатимуть їм слідом за першим кроком робити якомога скоріше і якомога дружніше другий крок і третій, і так далі, до самого кінця, до повної *перемоги пролетаріату*. Але чи можна тепер уже, відразу сказати, яка вимога стане на чергу завтра, для другого кроку? Ні, цього сказати не можна, бо ми не знаємо, як поводитимуться завтра заможні селяни і багато освічених людей, що займаються всякими кооปераціями і всяким перетіканням землі від капіталу до праці.

Можливо, вони ще не встигнуть завтра ж зійтися з поміщиками і захочуть добити поміщицьку владу до кінця. Дуже добре. Соціал-демократам це дуже бажано, і соціал-демократи радитимуть сільським і міським пролетарям вимагати, щоб уся земля в поміщиків була відібрана і передана вільній народній державі. Соціал-демократи пильно дивитимуться, щоб сільські пролетарі не були при цьому обмануті, щоб вони зміцніли ще більше для остаточної боротьби за повне визволення пролетаріату.

Але, можливо, буде зовсім інакше. І навіть імовірніше, що буде інакше. Заможні селяни і багато освічених людей можуть завтра ж, як тільки найгірша кабала буде обмежена й урізана, завтра ж з'єднатися з поміщиками, і тоді проти всього сільського пролетаріату стане вся сільська буржуазія. Тоді нам смішно було б боротися з самими поміщиками. Тоді ми повинні боротися з усією буржуазією і вимагати насамперед якомога більше свободи й простору для такої боротьби, вимагати полегшення життя робітникові для полегшення його боротьби.

В усякому разі, чи буде так чи інакше, наша перша, наша головна і неодмінна справа: *зміцнити союз сільських пролетарів і напівпролетарів з міськими пролетарями*. Для цього союзу нам потрібна зараз і негайно *повна політична свобода народу, повна рівноправність*

селянина і знищення кріпосної кабали. А коли цей союз створиться і зміцніє,— тоді ми легко викриємо всякі обмани, якими заманює буржуазія середнього селянина, тоді ми легко й скоро зробимо проти всієї буржуазії, проти всіх сил уряду, і другий, і третій, і останній крок, тоді ми неухильно підемо до перемоги і швидко завоюємо *повне визволення всього робочого люду.*

7. КЛАСОВА БОРОТЬБА НА СЕЛІ

Що таке *класова боротьба?* Це — боротьба однієї частини народу проти другої, боротьба маси безправних, пригноблених і трудящих проти привілейованих, гнобителів і дармоїдів, боротьба найманих робітників або пролетарів проти власників або буржуазії. І в російському селі завжди відбувалася і тепер відбувається ця велика боротьба, хоч не всі бачать її, не всі розуміють значення її. Коли було кріпосне право,— уся маса селян боролася з своїми гнобителями, з класом поміщиків, яких охороняв, захищав і підтримував царський уряд. Селяни не могли об'єднатися, селяни були тоді зовсім задавлені темнотою, у селян не було помічників і братів серед міських робітників, але селяни все ж боролись, як уміли і як могли. Селяни не боялись звірячих переслідувань уряду, не боялись екзекуцій і куль, селяни не вірили попам, які з шкури пнулися, доводячи, що кріпосне право схвалене святим письмом і узаконене богом (прямо так і говорив тоді митрополит Філарет!), селяни повставали то тут, то там, і уряд, нарешті, поступився, боячись загального повстання всіх селян.

Кріпосне право скасували, та не зовсім. Селяни залишилися без прав, залишилися нижчим, податним, чорним станом, залишилися в пазурях у кріпосної кабали. І селяни не перестають хвилюватися, не перестають шукати повної, справжньої волі. А тим часом після скасування кріпосного права встигла вирости нова класова боротьба, *боротьба пролетаріату з буржуазією.* Багатства стало більше, набудували залізниць і великих фабрик, міста стали ще людністими і ще розкішнішими, але всі ці багатства прибирало до своїх рук зовсім

невелике число людей, а народ усе біднішав, розорявся, голодував, ішов на роботи по найму між чужі люди. Міські робітники почали нову, велику боротьбу всіх бідних проти всіх багатих. Міські робітники об'єдналися в *соціал-демократичну партію* і ведуть свою боротьбу уперто, стійко і дружно, посуваючись крок за кроком, готуючись до великої, остаточної боротьби, вимагаючи політичної свободи для всього народу.

Нарешті, не стерпіли й селяни. Весною минулого, 1902 року повстали селяни Полтавської, Харківської та інших губерній і пішли на поміщиків, відмикали їхні комори, ділили між собою їхнє добро, давали голодним хліб, який посіяв і зібрав селянин, але захопив у власність поміщик, вимагали нового поділу землі. Селяни не стерпіли безмірного гноблення і почали шукати кращої долі. Селяни вирішили,— і вирішили цілком правильно,— що краще вмирати в боротьбі з гнобителями, ніж умирати без боротьби голодною смертю. Але селяни не добилися кращої долі. Царський уряд оголосив їх просто бунтівниками і грабіжниками (за те, що вони відбирали у грабіжників-поміщиків селянами ж посіяний і зібраний хліб!), царський уряд послав проти них військо, як проти ворогів, і селяни були розбиті, в селян стріляли, багатьох убили, селян перешмагали по-звірячому, засікали до смерті, катували так, як ніколи турки не катують своїх ворогів — християн. Царські посланці, губернатори, мордували більше за всіх, як справжні кати. Солдати гвалтували селянських жінок і дочок. А після всього селян же судили судом чиновників, селян же примусили сплатити на користь поміщиків вісімсот тисяч карбованців і на суді, на цьому ганебному, таємному, катівському суді, не дозволили навіть оборонцям розповісти, як катували й мучили селян царські посланці, губернатор Оболенський та інші царські слуги.

Селяни боролися за справедливу справу. Російський робітничий клас завжди шануватиме пам'ять мучеників, застрелених і закатованих царськими слугами. Ці мученики були борцями за свободу і щастя робочого люду. Селяни були розбиті, але вони піднімуться ще і ще, вони

не занепадуть духом від першої поразки. Свідомі робітники докладуть усіх зусиль, щоб якнайбільше робочого люду в містах і в селах знало про селянську боротьбу і готувалося до нової, успішнішої боротьби. Свідомі робітники з усіх сил постараються, щоб допомогти селянам *ясно зрозуміти, чому було придушене перше селянське повстання* (1902 р.) *і як треба зробити, щоб перемога лишилась за селянами і робітниками, а не за царськими слугами.*

Селянське повстання було придушене, бо це було повстання темної, несвідомої маси, повстання без певних, ясних *політичних* вимог, тобто без вимоги змінити *державні* порядки. Селянське повстання було придушене, бо воно було *не підготовлене.* Селянське повстання було придушене, бо в сільських пролетарів не було ще союзу з міськими пролетарями. Ось три причини першої селянської невдачі. Щоб повстання було успішне, треба, щоб воно було свідоме і підготовлене, треба, щоб воно охопило всю Росію і в союзі з міськими робітниками. І кожний крок робітничої боротьби в містах, кожна соціал-демократична книжка чи газета, кожне звернення свідомого робітника до сільських пролетарів наближає до нас той час, коли повстання повториться, коли воно закінчиться перемогою.

Селяни піднялися несвідомо, просто через те, що їм терпець урвався, що вони не хотіли вмирати безсловесно й без опору. Селяни так натерпілися від усякого грабежу, гноблення та знущання, що вони не могли хоч на хвилину не повірити темним чуткам про царську ласку, не могли не повірити, що кожна розумна людина визнає справедливим поділ хліба між голодними, між тими, хто все своє життя працював на інших, сіяв і збирав хліб, а тепер умирає з голоду біля комор «панського» хліба. Селяни наче забули, що кращі землі, усі фабрики й заводи захопили багаті, захопили поміщики та буржуазія саме для того, щоб голодний народ ішов працювати на них. Селяни забули, що на захист багатого класу не тільки виголошуються попівські проповіді, а піднімається також весь царський уряд з усією силоюсиленною чиновників і солдатів. Царський уряд нагадав

селянам про це. Царський уряд по-звірячому жорстоко показав селянам, що таке державна влада, кому вона служить, кого вона захищає. Нам треба тільки частіше нагадувати селянам про цю науку, і вони легко зрозуміють, чому необхідна *зміна державних порядків,* чому необхідна *політична свобода.* Селянські повстання перестануть бути несвідомими, коли дедалі більше народу зрозуміє це, коли кожний письменний і думаючий селянин знатиме *три головні вимоги,* за які треба боротися насамперед. Перша вимога — скликання *всенародних зборів депутатів для введення на Русі народного виборного, а не самодержавного правління.* Друга вимога — *свобода всім і кожному друкувати всякі книжки й газети.* Третя вимога — *визнання законом повної рівноправності селян з іншими станами і скликання виборних селянських комітетів для знищення насамперед усякої кріпосної кабали.* Це — головні корінні вимоги соціал-демократів, і селянам буде тепер дуже неважко зрозуміти ці вимоги, зрозуміти, *з чого треба розпочати* боротьбу за народну свободу. А коли селяни зрозуміють ці вимоги, тоді вони зрозуміють також, що треба заздалегідь, довго, уперто і стійко *готуватися* до боротьби і готуватися не поодинці, а разом з міськими робітниками — соціал-демократами.

Нехай кожний свідомий робітник і селянин збирає біля себе найбільш розумних, надійних і сміливих товаришів. Нехай старається пояснити їм, чого хочуть соціал-демократи, щоб усі зрозуміли, яку боротьбу треба вести і чого треба вимагати. Нехай свідомі соціал-демократи почнуть поступово, обачно, але неухильно ознайомлювати селян із своїм вченням, давати читати соціал-демократичні книжки, роз'яснювати ці книжки на маленьких сходках певних людей.

Але роз'яснювати соціал-демократичне вчення треба не тільки з книг, а й на кожному прикладі, на кожному випадку гноблення і несправедливості, який ми бачимо біля себе. Соціал-демократичне вчення є вчення про боротьбу проти всякого гніту, проти всякого грабежу, проти всякої несправедливості. Тільки така людина є справжній соціал-демократ, яка знає причини гноблення

і *в усьому своєму житті бореться з кожним випадком гноблення*. Як це робити? Свідомі соціал-демократи, зібравшись разом у своєму місті, у своєму селі, повинні самі вирішити, як це треба робити, щоб принести більше користі всьому робітничому класові. Для прикладу наведу один або два випадки. Припустимо, що робітник соціал-демократ прийшов на побивку в своє село, або не в своє село попав якийсь собі міський робітник соціал-демократ. Село все цілком, як муха в павутинні, в лапах у сусіда-поміщика, не виходить з кабали все життя і ніде подітися йому від цієї кабали. Треба зараз обрати найбільш тямущих, розумних і надійних селян, які шукають правди і не злякаються першого поліцейського собаки, і роз'яснити цим селянам, звідки виникає їх безвихідна кабала, розповісти, як поміщики дурили селян і оббирали їх у дворянських комітетах, розповісти про силу багатих і підтримування їх царським урядом, розповісти про вимоги робітників соціал-демократів. Коли селяни зрозуміють усю цю нехитру механіку, тоді треба добре обміркувати спільно, чи не можна дати дружну відсіч цьому поміщикові, чи не можна селянам заявити свої перші і головні вимоги (подібно до того, як у містах робітники заявляють свої вимоги фабрикантам). Якщо цей поміщик закабалив велике село або кілька сіл, то найкраще було б дістати від найближчого соціал-демократичного комітету через довірених людей *листівку:* у листівці соціал-демократичний комітет напише, як слід, з самого початку, від якої кабали терплять селяни і чого вони насамперед вимагають (щоб плата за орендовану землю була дешевша, або щоб при зимовому найманні розплачувалися по справжніх цінах, а не за півціни, або щоб за спаш так не переслідували, не утискували, або різні інші вимоги). Така листівка дасть можливість усім письменним селянам добре розібратися, у чому справа, та й неписьменним пояснити. Тоді селяни побачать ясно, що соціал-демократи стоять за них, що соціал-демократи всякий грабіж засуджують. Тоді селяни почнуть розуміти, яких полегкостей, хоч і дуже невеликих, та все ж полегкостей, можна добитись негайно, відразу, якщо дружно стояти,— і яких

значних поліпшень в усій державі треба добиватися великою боротьбою разом з міськими робітниками — соціал-демократами. Тоді селяни все більше й більше почнуть готуватись до цієї великої боротьби, почнуть учитись, як треба надійних людей знаходити, як треба спільно за свої вимоги стояти. Може, іноді вдасться страйк організувати, як міські робітники роблять. Правда, на селі це важче, та все ж іноді можливо, і в інших країнах бували вдалі страйки, наприклад, у робочу пору, коли поміщики й багаті засівники до зарізу потребують робітників. Якщо сільська біднота підготовлена до страйку, якщо всі давно вже погодилися щодо спільних вимог, якщо ці вимоги в листівках роз'яснені або просто на сходках добре розтлумачені,— тоді всі дружно стоятимуть, і поміщикові поступитись доведеться або хоч трохи стримати себе в грабежі. Якщо страйк дружний і в гарячу пору організований, то поміщикові і навіть начальству з військом важко що-небудь видумати,— час іде, поміщикові розор, він тоді швидко поступливим стане. Звичайно, це справа нова. Нова справа часто спочатку не спориться. Робітники в містах теж спочатку не вміли вести дружної боротьби, не знали, які їм вимоги спільно заявляти, а просто йшли машини ламати, та фабрику розносити. Ну, а тепер от робітники навчились боротись дружно. Усякої нової справи треба спочатку навчитись. Тепер робітники розуміють, що відразу можна тільки полегкостей добитись, коли дружно стати,— а тим часом народ звикає до дружної відсічі і все більше готується до великої, рішучої боротьби. Так і селяни навчаться розбирати, як давати відсіч найжорстокішим грабіжникам, як вимагати дружно полегкості і як треба готуватися поступово, стійко і скрізь до великої битви за свободу. Свідомих робітників і селян ставатиме дедалі більше, союзи сільських соціал-демократів ставатимуть дедалі міцнішими, і кожний випадок поміщицької кабали, попівських поборів, поліцейського звірства та утисків начальства все більше й більше розкриватиме очі народові, привчатиме його до дружної відсічі і до думки про необхідність силою добитися зміни державних порядків.

Ми вже говорили на самому початку цієї книжки, що міський робочий люд виходить тепер на вулиці та площі і відкрито перед усіма вимагає *свободи,* пише на прапорах і покликає: «геть самодержавство!». Скоро настане день, коли робочий люд у містах підніметься не для того тільки, щоб пройтись вулицями з вигуками, а підніметься для великої, остаточної боротьби, коли робітники, як один, скажуть: «ми умремо в боротьбі або доб'ємося свободи!», коли на місце сотень убитих і полеглих у боротьбі стануть тисячі нових, ще рішучіших борців. І селяни піднімуться тоді, піднімуться по всій Росії й підуть на допомогу міським робітникам, підуть битися до кінця за селянську й робітничу свободу. Ніякі царські полчища не встоять тоді. Перемога буде за робочим людом, і робітничий клас піде просторим, широким шляхом визволяти всіх трудящих від усякого гніту, робітничий клас скористується свободою для боротьби за соціалізм!

———

ПРОГРАМА РОСІЙСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ, ЯКУ ЗАПРОПОНУВАЛИ ГАЗЕТА «ИСКРА» РАЗОМ З ЖУРНАЛОМ «ЗАРЯ»

Ми вже сказали про те, що таке програма, навіщо вона потрібна, чому одна тільки соціал-демократична партія виступає з певною, ясною програмою. Остаточно прийняти програму може один лише з'їзд нашої партії, тобто збори представників від усіх партійних працівників. Тепер такий з'їзд і підготовляється Організаційним комітетом. Але дуже багато комітетів нашої партії заявили вже відкрито про свою згоду з «Искрой», про визнання «Искры» керівною газетою. Тому до з'їзду нашим проектом (пропозицією) програми цілком можна користуватись, щоб точно ознайомитися з тим, чого хочуть соціал-демократи, і ми вважаємо за необхідне повністю навести цей проект у додатку до нашої книжки.

Звичайно, без пояснення не кожний робітник зрозуміє все, що сказано в програмі. Багато великих соціалістів

працювало над створенням соціал-демократичного вчення, закінченого Марксом і Енгельсом, багато пережили робітники всіх країн, щоб набути того досвіду, яким ми хочемо скористатись, який ми хочемо покласти в основу нашої програми. Тому робітник повинен учитись соціал-демократичного вчення, щоб зрозуміти кожне слово програми, *своєї* програми, *свого* прапора боротьби. І робітники особливо легко розуміють і засвоюють соціал-демократичну програму, бо в цій програмі говориться про те, що бачив, відчував кожний думаючий робітник. Нехай не відстрашує нікого «трудність» розуміння програми відразу: чим далі читатиме й думатиме кожний робітник, чим більше буде в нього досвіду в боротьбі, тим повніше він розумітиме її. Але нехай кожна людина обдумає і обміркує *всю* програму соціал-демократів, нехай у кожного буде завжди в пам'яті *все те, чого хочуть соціал-демократи і що вони думають про визволення* всього робочого люду. Соціал-демократи хочуть, щоб усі і кожний ясно і точно знали всю правду, до кінця, про те, що таке соціал-демократична партія.

Докладно пояснювати всю програму ми тут не можемо. Для цього потрібна окрема книжка. Ми тільки коротко вкажемо, про що говориться в програмі, і порадимо читачеві дістати собі на допомогу дві книжки. Одна книжка німецького соціал-демократа, Карла Каутського, під назвою «*Ерфуртська програма*», перекладена на російську мову. Друга книжка російського соціал-демократа, Л. Мартова, «*Робітнича справа в Росії*». Ці книжки допоможуть зрозуміти всю нашу програму.

Тепер назвемо кожну частину нашої програми окремою буквою (дивись програму далі) і вкажемо, про що говориться в кожній частині.

А) З самого початку говориться про те, що пролетаріат в усьому світі бореться за своє визволення, і російський пролетаріат є тільки один загін всесвітньої армії робітничого класу всіх країн.

Б) Далі говориться про те, які є буржуазні порядки в усіх майже країнах світу, і в Росії в тому числі. Як злидарює і бідує більшість населення, працюючи на землевласників і капіталістів, як розоряються дрібні ре-

місники і селяни, а ростуть великі фабрики, як душить капітал і самого робітника, і його дружину, і дітей, як гіршає становище робітничого класу, зростають безробіття і злидні.

В) Потім говориться про союз робітників, про їх боротьбу, про велику мету боротьби: визволити всіх пригноблених, цілком знищити будь-який гніт багатих над бідними. Тут пояснюється також, чому дедалі сильнішим стає робітничий клас, чому він неодмінно переможе всіх своїх ворогів, всіх захисників буржуазії.

Г) Потім говориться про те, навіщо засновано соціал-демократичні партії в усіх країнах, як вони допомагають робітничому класові вести боротьбу, об'єднують і спрямовують робітників, освічують їх, готують їх до великої боротьби.

Д) Далі говориться про те, чому в Росії ще гірше живеться народові, ніж в інших країнах, яке велике зло — царське самодержавство, як нам насамперед необхідно повалити його і встановити на Русі виборне народне правління.

Е) Які поліпшення має дати всьому народові виборне правління? Ми говоримо про це в своїй книжці, і про це саме говориться в програмі.

Є) Потім у програмі сказано, яких поліпшень треба негайно добиватись для всього робітничого класу, щоб йому було легше жити і вільніше боротися за соціалізм.

Ж) Окремо вказані в програмі ті поліпшення, яких треба передусім добиватися для всіх селян, щоб сільській бідноті було легше і вільніше вести класову боротьбу і з сільською, і з усією російською буржуазією.

З) Нарешті, соціал-демократична партія попереджає народ не вірити ніяким поліцейським і чиновницьким обіцянкам та солодким словам, а боротися твердо за негайне скликання вільних всенародних зборів депутатів.

ПАН СТРУВЕ, ВИКРИТИЙ СВОЇМ СПІВРОБІТНИКОМ

№ 17 «Освобождения» приніс багато приємного для «Искры» взагалі і для автора цих рядків особливо. Для «Искры» тому, що їй приємно було бачити деякий результат своїх зусиль посунути п. Струве вліво, приємно зустріти гостру критику половинчастості у п. С. С., приємно читати про намір «освобожденців» створити «відкрито й рішуче конституційну партію» з вимогою загального виборчого права в програмі. Для автора цих рядків — тому, що п. С. С., «який брав неабияку участь у виробленні заяви «Від російських конституціоналістів»» в № 1 «Освобождения» і який, отже, є не простим навіть співробітником, а до певної міри *хазяїном* п. Струве, зробив несподівано велику послугу в полеміці *проти п. Струве*. Я дозволю собі почати з цього, другого, пункту. В № 2—3 «Зари» я полемізував у статті «Гонителі земства і Аннібали лібералізму» * з п. Р. Н. С., автором передмови до відомої записки Вітте. Я показав там двозначність усієї позиції п. Р. Н. С., який говорив про Аннібалову клятву боротьби з самодержавством і водночас звертався з єлейними промовами до власть імущих, до мудрих консерваторів, водночас висував «формулу»: «права і владне земство» і т. д. і т. д. Публіка дізналася тепер з другого видання «записки», що пан Р. Н. С.— це п. Струве. Моя критика надзвичайно не сподобалась п. Струве, і він

* Див. Твори, 5 вид., том 5, стор. 21—68. *Ред.*

обрушився на мене з предовгою і пресердитою «приміткою до примітки».

Подивімося на доводи п. Струве.

Першим прикладом «неслушності і несправедливості» моїх «полемічних красот» є те, що я говорив про антипатію п. Струве до революціонерів, незважаючи на його «цілком нібито ясну заяву». Наведемо цю заяву повністю. «Атестат, виданий земству самою бюрократією,— писав п. Струве,— є чудовою відповіддю всім тим, хто через брак політичної освіти або через захоплення революційною фразою не хотів і не хоче бачити великого політичного значення російського земства та його легальної культурної діяльності». У примітці до цієї тиради п. Струве робив застереження: «цими словами ми зовсім не хочемо зачепити революційних діячів, в яких не можна не цінити насамперед моральної мужності в боротьбі з сваволею».

Такі є «документи в справі» про неслушну і несправедливу критику. Полишаємо читачеві судити, хто має рацію: чи той, хто вважав цю заяву цілком ясною, чи той, хто говорив, що п. Струве перебивається з хліба на воду, «зачіпаючи» *(не названих ним точно)* революціонерів «анонімним» (невідомо проти кого спрямованим) не тільки обвинуваченням у неуцтві, а ще й припущенням, ніби пілюлю обвинувачення в неуцтві їх можна примусити проковтнути, якщо позолотити її визнанням їх «моральної мужності».

А я, з свого боку, скажу тільки: різні бувають смаки. Багато лібералів вважають верхом такту і мудрості роздавати революціонерам атестати за мужність, третируючи водночас їхню програму просто як фразу, як прояв недостатньої освіти, і *не даючи навіть розгляду по суті* їхніх поглядів. На нашу думку, це не такт і не мудрість, а негідний виверт. Справа смаку. Російським Тьєрам, звичайно, подобаються салонно-пристойні, парламентськи-бездоганні *опортуністичні фрази* справжніх Тьєрів.

Підемо далі. Я, бачите, «удав, ніби не розумію, що формула «владне всеросійське земство» означає вимогу конституції», і мої міркування про це «ще раз підтверди-

ли (для п. Струве) велике поширення в нашій закордонній літературі справжньої революційної фрази й до того ж ще злобно-тенденційної (цей непривабливий літературний стиль особливо процвітає на сторінках «Искры» і «Зари»)», стор. XII другого видання «Записки». Ну, щодо злобної тенденційності, то нам про це важко спорити з п. Струве: для нього докором здається те, що нам здається компліментом. Тенденційністю називають ліберали і багато хто з радикалів незламну твердість переконань, а гостру критику помилкових поглядів вони називають «злобою». Тут уже нічого не вдієш. Mea culpa, mea maxima culpa!* і був, і лишуся «злобно-тенденційним» щодо пп. Струве. А ось друге обвинувачення — по суті. Я удавав, ніби не розумію, чи не розумів справді, та й не можна було зрозуміти? Ось питання.

Я твердив, що формула «права і владне земство» є негідне загравання з політичними передсудами широкої маси російських лібералів, що це «*не прапор, який дає можливість відокремлювати ворогів від союзників*» (це зауважте!), а «ганчірка, яка допоможе тільки примазатись до руху найбільш ненадійним людям» (стор. 95 в № 2—3 «Зари») **. Я питаю всіх і кожного: до чого тут моє «удавання»?? Я прямо кажу, що вважаю цей прапор — ганчіркою, а мені відповідають: ви удаєте, ніби не розумієте! Та це ж не що інше, як нове ухиляння від розгляду питання *по суті,* від розгляду питання: чи годиться «формула» більше для прапора, чи більше для ганчірки!

Мало того. Я можу тепер, завдяки люб'язній допомозі п. С. С., *довести фактично* щось далеко більше. Я можу довести, що «негідне загравання» було з боку п. Струве не тільки філістерським доктринерством, що хоче зворушити уряд своєю скромністю, не тільки нерозумним бажанням об'єднати «лібералів» на мінімумі, а й прямим, *безпосереднім «загравванням» з відомими п. Струве прихильниками самодержавства.* Пан С. С. викриває п. Струве нещадно й безповоротно, кажучи, що

* — Моя провина, моя найбільша провина! *Ред.*
** Див. Твори, 5 вид., том 5, стор. 63. *Ред.*

«неясний і двозначний (слухайте!) слов'янофільський лозунг «Земський собор»» висувається з метою зручності «ненатурального союзу» лібералів-конституціоналістів і ліберальних прихильників ідеального самодержавства. Пан С. С. називає це не більше, не менше, як «політичною еквілібристикою»!! І п. Струве розписується в одержанні.., називаючи лозунг Земського собору «невиразним і *своєю невиразністю цінним* (курсив наш!) і водночас небезпечним».

А правда ж, добре? Коли соціал-демократ називав *ще більш двозначний* лозунг (владне земство) негідним заграванням,— тоді п. Струве прибирався в тогу ображеної невинності і манірно говорив про удаване нерозуміння. А коли ліберал, п. С. С., *повторив те саме,*— п. Струве люб'язно розкланявся і розписався в одержанні! Невиразний лозунг саме своєю невиразністю і був *цінний* для п. Струве, який анітрохи не соромиться визнати, що він готовий пускати в хід і небезпечні лозунги, *залежно від вітру*. Здається сильним і авторитетним пан Шипов, і редактор ліберального органу говоритиме про владне земство. Здався сильним і авторитетним п. С. С.,— і редактор ліберального органу говоритиме про конституцію і загальне виборче право! Непогана картинка політичних нравів і політичної моральності в ліберальному таборі... Пан Струве забуває тільки подумати, яку ціну матимуть його заяви після цієї чудової метаморфози: у січні 1901 р. пан Струве вимагає «прав і владного земства»; у грудні 1902 р. пан Струве оголошує «удаванням» нерозуміння того, що це означає вимогу конституції; у лютому 1903 р. пан Струве заявляє, що по суті він ніколи не сумнівався в справедливості загального виборчого права і що невиразний лозунг Земського собору саме своєю невиразністю і був цінний. Постає питання: *яке право* має тепер будь-який політичний діяч, будь-який російський громадянин заявляти, що *завтра п. Струве не висуне нового, «цінного своєю невиразністю», лозунга??*

Перейдемо до останнього пункту відповіді п. Струве. «Хіба не революційна фраза,— запитує він,— або цілком безживне доктринерство висловлювання п. Т. П,

про значення земства як знаряддя зміцнення самодержавства?» Пан Струве бачить тут і засвоєння ідеї слов'янофілів [66], і згоду з Горемикіним, і геркулесові стовпи мертвої доктрини. Пан Струве зовсім неспроможний зрозуміти *революційного* ставлення до половинчастих реформ, до яких вдаються з метою *запобігти революції*. Панові Струве всяка вказівка на подвійну гру реформаторів згори здається слов'янофільством і реакційністю,— точнісінько так, як усі європейські Іви Гюйо оголошують реакційною соціалістичну критику приватної власності! Недивно, звичайно, що, *ставши* реформатором, п. Струве втратив здатність розуміти двосторонній характер реформ і значення їх як знаряддя зміцнення панування правлячих, зміцнення ціною октроїрування реформ. Але... був час, коли п. Струве розумів цю на диво хитру механіку. Давно це було, коли він був «трошечки марксистом» і коли ми разом з ним воювали з народниками на сторінках покійного «Нового Слова» [67]. У липневій книжці цього журналу за 1897 рік п. Струве писав про М. В. Водовозова: «Я пам'ятаю, в 1890 р. у нас на вулиці — я щойно повернувся тоді з літньої, багатої на нові і сильні враження подорожі по Німеччині — зайшла мова про політику та реформаторські плани Вільгельма II. Водовозов надавав їм значення і не погоджувався зі мною, для кого вже тоді (а тепер і тим більше) питання про значення факту та ідеї так званої «соціальної монархії» було безповоротно вирішене негативно. Водовозов брав *ідею* соціальної реформи відірвано від реальних суспільних сил, які її творять. Ось чому католицький соціалізм для нього, головним чином,— своєрідний ідейний рух на користь соціальної реформи, а не специфічна форма запобіжної реакції європейської буржуазії і почасти уламків європейського феодалізму проти зростаючого робітничого руху...». Ось бачите: у давно минулі часи, в епоху молодих захоплень, п. Струве розумів, що реформи можуть бути запобіжною реакцією, тобто заходом, який запобігає падінню правлячих класів і спрямований проти революційного класу, хоч і поліпшує становище цього класу. І я питаю тепер читача: хто ж має рацію? Чи я сказав

«революційну фразу», викриваючи реформістську однобокість у ставленні п. Струве до такої реформи, як земство? чи п. Струве *порозумнішав* і «безповоротно» відійшов від позиції революціонера, яку він колись боронив (безповоротно нібито)? Чи я став прихильником слов'янофілів і Горемикіна, чи у п. Струве «сильних вражень» від подорожі по соціалістичній Німеччині вистачило всього на кілька років??

Так, так, різні бувають уявлення про *силу* вражень, про силу переконань, про значення переконань, про сполучність політичної моральності і політичної переконаності з висуненням цінних своєю невиразністю лозунгів...

На закінчення не можу не відмітити деяких заяв п. Струве, які значно «затьмарюють» приємне враження від його повороту вліво. Висунувши тільки одну демократичну вимогу (загальної подачі голосів), п. Струве спішить уже говорити про «ліберально-*демократичну* партію». Чи не ранувато? Чи не краще було б *спочатку* точно вказати всі ті *демократичні* перетворення, яких *безумовно* вимагає партія не тільки в аграрній і робітничій, а й у *політичній* програмі, а потім уже наліплювати ярлик, потім уже претендувати на підвищення з «рангу» лібералів у ранг ліберальних демократів? Адже загальна подача голосів є той *мінімум* демократизму, який визнали навіть деякі консерватори, що примирилися (в Європі) з виборами взагалі. А далі цього мінімуму п. Струве чомусь не йде ні в № 17, ні в № 18. Ми відзначимо далі, мимохідь, курйозне зауваження п. Струве, що проблема соціалізму повинна бути цілком залишена осторонь ліберально-демократичною партією «насамперед через те, що соціалізм справді тільки ще проблема». А не через те, вельмишановний п. Струве, що «ліберально-демократичні» елементи російського громадянства відбивають інтереси класів, які *противляться* соціалістичним вимогам пролетаріату? Це — мимохідь, повторюю, щоб відзначити нові *способи* «заперечення» соціалізму пп. лібералами. По суті ж справи, звичайно, п. Струве має рацію, що ліберально-«демократична» партія не є партія соціалі-

стична і непристойно було б для неї корчити з себе таку.

Щодо тактики нової партії п. Струве висловлюється якнайбільш ухильно. Це дуже шкода. І ще більше шкода, що він знов і знов повторює і підкреслює необхідність «двоєдиної тактики» в розумінні «вмілого, гнучкого і нерозривного поєднання» легального і нелегального способів дії. У кращому разі, це — відмовка від пекучих питань про способи *нелегальних* дій. А питання це пекуче, бо тільки систематична нелегальна діяльність визначає на ділі фізіономію *партії*. У гіршому ж разі, це — повторення того виляння, що ним відбувався п. Струве, коли він писав про «права і владне земство», а не про відкрито й рішуче конституційну і «демократичну» партію. Кожна нелегальна партія «поєднує» нелегальні і легальні дії *в тому розумінні,* що вона спирається на маси людей, які не беруть прямої участі в «нелегальщині», що вона підтримує легальні протести, користується легальними можливостями пропаганди, організації та ін. Це загальновідомо, і не про це говорять, коли говорять про тактику *нелегальної партії*. Говорять про безповоротне визнання цією партією *боротьби,* про вироблення способів боротьби, про *обов'язок* членів партії не *обмежуватися* легальними протестами, а *все і вся* підпорядковувати інтересам і вимогам *революційної боротьби*. Якщо нема систематичної нелегальної діяльності і революційної боротьби, то нема й *партії,* яка б могла дійсно бути *конституційною* (не кажучи вже про те, щоб бути демократичною). І не можна завдати більшої шкоди справі боротьби, як *плутаючи* революційну роботу, що спирається на широку масу, використовує широкі організації, допомагає політичному вихованню легальних діячів, з роботою, *що обмежується* рамками легальності.

«Искра» № 37, 1 квітня 1903 р.

Друкується за текстом газети «Искра»

LES BEAUX ESPRITS SE RENCONTRENT

(ЩО ОЗНАЧАЄ ПРИБЛИЗНО: СВІЙ СВОЄМУ МИМОВОЛІ БРАТ)

Знаменита аграрна програма-мінімум наших соціалістів-революціонерів (кооперація і соціалізація) збагатила російську соціалістичну думку і російський революційний рух у червні 1902 року. Німецька книга відомого опортуніста (чи то бернштейніанця [68]) Едуарда Давіда «Соціалізм і сільське господарство» вийшла в світ у лютому 1903 року. Як видно, не може бути й мови про те, щоб наступний твір опортуністичної думки містив у собі оригінал попередніх вправ «соціалістсько-революційної» думки? Але як же пояснити тоді разючу схожість, що впадає в очі, і навіть принципову тотожність програми російських соц.-рев. і німецьких опортуністів? Чи не є вже «оригіналом» «Революционная Россия», а копією — «капітальна» (за відзивом кореспондента «Русских Ведомостей» [69]) праця Давіда? Дві основні ідеї, і відповідно до них два головні пункти програми, проходять червоною ниткою через усю «працю» Давіда. Він оспівує сільськогосподарські кооперації, сподіваючись від них усіх благ, вимагаючи сприяння їх розвиткові з боку соціал-демократії і не помічаючи (зовсім як наші соц.-рев.) буржуазного характеру цих союзів дрібних хазяйчиків з дрібними і великими капіталістами в землеробстві. Давід вимагає перетворення великих землеробських господарств у дрібні, захоплюючись вигідністю і раціональністю, економністю і продуктивністю господарств «des Arbeitsbauern»,— що означає буквально: «трудового селянина», висуваючи верховне право власності громади на землю і користування зем-

лею оцих дрібних «трудових селян». Безперечно, німецький опортуніст вчинив плагіат у російських «соціалістів-революціонерів»! Дрібнобуржуазності «трудового селянина» в сучасному суспільстві, його проміжного, перехідного становища між буржуазією і пролетаріатом, його прагнення «вийти в люди» (тобто стати справжнім буржуа) внаслідок ощадливості, ретельності, недоїдання і надмірної роботи, його прагнення до експлуатації праці сільських «працівників»,— нічого цього не бачить, звичайно, ні німецький дрібний буржуа-опортуніст, ні російські дрібні буржуа — «соціалісти-революціонери».

Так, так, les beaux esprits se rencontrent, і в цьому полягає розгадка такого важкого, на перший погляд, завдання: встановити, де копія і де оригінал. Ідеї, що відображають потреби, інтереси, прагнення і жадання певного класу, носяться в повітрі, і приховати тотожність цих ідей не в силі ніяка різноманітність костюма, ніякі варіанти то опортуністичної, то «соціалістськи-революційної» фрази. Шила в мішку не сховаєш.

В усіх європейських країнах, у Росії в тому числі, неухильно йде вперед і «утискування», і занепад дрібної буржуазії, який не завжди виявляється в її прямому і безпосередньому витісненні, але у величезній більшості випадків веде до звуження її ролі в економічному житті, до погіршення її умов існування, до посилення її незабезпеченості. Усе повстає проти неї: і технічний прогрес великих господарств у промисловості і в землеробстві, і розвиток великих магазинів, і зростання підприємницьких союзів, картелів і трестів, і навіть зростання споживчих товариств та муніципальних підприємств. А поряд з цим «утискуванням» дрібної буржуазії в землеробстві і промисловості йде народження і розвиток «нового середнього стану», як кажуть німці, нової верстви дрібної буржуазії, інтелігенції, якій теж дедалі важче стає жити в капіталістичному суспільстві і яка в масі своїй дивиться на це суспільство з точки зору дрібного виробника. Цілком природно, що звідси з повною неминучістю випливає велике поширення і постійне відродження в найрізноманітніших формах дрібнобур-

жуазних ідей та вчень. Цілком природно, що російський «соціаліст-революціонер», весь полонений ідеями дрібнобуржуазного народництва, стає «мимоволі братом» європейського реформіста і опортуніста, який, коли хоче бути послідовним, неминуче договорюється до прудонізму [70]. Саме цим останнім терміном і схарактеризував Каутський цілком справедливо програму і точку зору Давіда.

Ми сказали: «коли хоче бути послідовним», і підійшли таким чином до тієї істотної особливості,— що відрізняє сучасних соц.-рев. і від старого російського народника, і від деяких принаймні європейських опортуністів,— яку не можна не назвати авантюризмом. Авантюризм не думає про послідовність, намагаючись тільки схопити момент, скористатися боротьбою ідей для виправдання та збереження безідейності. Старий російський народник хотів бути послідовним і відстоював, проповідував і сповідував свою окрему програму. Давід хоче бути послідовним і рішуче повстає проти всієї «марксистської аграрної теорії», рішуче проповідує і сповідує перетворення великих господарств у дрібні, не боячись принаймні мати сміливість своєї думки, не боячись відкрито виступити прихильником дрібного господарства. Наші соц.-революціонери... як би це м'якше висловитись?.. набагато «розсудливіші». Вони ніколи не повстають рішуче проти Маркса,— боронь боже! Вони, навпаки, мимохідь сиплють цитатами і Маркса, і Енгельса, запевняючи із слізьми на очах, що вони з ними *майже* в усьому згодні. Вони не ополчаються на Лібкнехта і Каутського,— навпаки, вони глибоко і щиро переконані, що Лібкнехт був соц.-революціонер,— їйбогу, був соц.-революціонер. Вони не виступають принципово прихильниками дрібного господарства,— навпаки, вони горою стоять за «соціалізацію землі», і тільки буває ненароком обмовляться, що ця всеосяжна, російсько-голландська соціалізація означає все що завгодно: і перехід землі у власність громади і в користування трудящих (зовсім як у Давіда!), і просто перехід землі в руки селян, і, нарешті, зовсім уже «просто»: дарову прирізку...

«Розсудливі» засоби наших соц.-рев. до такої міри вже відомі нам, що ми дозволимо собі, на закінчення, дати їм одну добру пораду.

Ви опинилися в не дуже зручному становищі, панове, що й казати. Весь час запевняли, що не маєте нічого спільного ні з опортунізмом і реформізмом на Заході, ні з дрібнобуржуазними симпатіями до «вигідного» дрібного господарства,— і раптом виходить книга явного опортуніста і прихильника дрібного господарства, який із зворушливою скрупульозністю «копіює» вашу «соціально-революційну» програму! Становище, можна сказати, гірше за губернаторське. Але не бентежтесь: з нього легко виплутатись. Досить тільки... цитувати Каутського.

Хай не думає читач, що це описка. Анітрохи. Каутський ополчається проти прудоніста Давіда,— *саме через те* солідарні з Давідом соц.-рев. повинні цитувати Каутського цілком так само, як вони вже цитували раз Енгельса. Візьміть № 14 «Рев. России», і ви прочитаєте там на сторінці сьомій, що «зміна тактики» у соц.-дем. щодо селянства «була узаконена» (!!) одним з батьків наукового соціалізму, Енгельсом,— Енгельсом, який ополчився проти французьких товаришів, що міняли тактику! [71] Як можна довести це фокусницьке положення? Дуже просто. Треба, по-перше, «цитувати» слова Енгельса, що він стоїть рішуче на боці дрібного селянина (і замовчати те, що якраз цю саму думку висловлено в програмі російських соціал-демократів, яка закликає всіх трудящих на бік пролетаріату!). Треба, по-друге, з приводу «поступок бернштейніанству» з боку французьких товаришів, що міняли тактику, сказати: «*дивись чудову критику цих поступок в Енгельса*». До оцього самого, випробуваного, засобу ми радимо панам соц.-рев. вдатися й тепер. Книга Давіда узаконила зміну тактики в аграрному питанні. Тепер уже як не признатись, що можна лишатися в рядах соціал-демократичної партії з програмною «кооперацією і соціалізацією»; тільки догматики і ортодокси можуть не добачати цього. Але, з другого боку, треба признатись, що Давід, на відміну від благородних соц.-рев., робить деякі

поступки бернштейніанству. «*Дивись чудову критику цих поступок у Каутського*».

Справді, панове, спробуйте. Може, і ще разок вигорить.

«Искра» № 38, 15 квітня 1903 р.

Друкується за текстом газети «Искра»

ВІДПОВІДЬ НА КРИТИКУ НАШОГО ПРОЕКТУ ПРОГРАМИ[72]

Товариш Ікс відхиляє третій і четвертий пункти аграрної частини нашого проекту і пропонує свій проект з видозміною всіх пунктів, а також і загального вступу до аграрної програми. Розглянемо спочатку заперечення тов. Ікса проти нашого проекту, а потім його власний проект.

Заперечуючи проти третього пункту, тов. Ікс заявляє, що пропонована нами конфіскація монастирських (ми охоче додали б: і церковних) і удільних маєтків означала б розкрадання земель за безцінь капіталістами. Саме грабіжники селян на награбовані гроші і скупили б ці землі, каже він. Ми зауважимо на це, що, говорячи про продаж конфіскованих маєтків, тов. Ікс робить довільний висновок, якого ще нема в нашій програмі. Конфіскація означає відчуження власності без відшкодування. Тільки про таке відчуження і говориться у нас. Про те, чи продавати ці землі, кому та як, в якому порядку та на яких умовах продавати,— у нашому проекті програми не говориться ні слова. Ми не зв'язуємо собі рук, полишаємо собі визначити найдоцільнішу форму розпоряджання конфіскованими володіннями тоді, коли вони будуть конфісковані, коли будуть ясні всі соціальні й політичні умови такої конфіскації. Проект товариша Ікса відрізняється в цьому відношенні від нашого, вимагаючи не тільки конфіскації, а й передачі конфіскованих земель «у володіння демократичної держави для найзручнішого користування ними

населенням». Отже, тов. Ікс виключає одну з форм розпоряджання конфіскованим (розпродаж) і не вказує точно якої-небудь певної форми (бо залишається неясним, у чому саме полягає або полягатиме, або повинно полягати «найзручніше» користування і які саме класи «населення» та на яких умовах дістануть право користування). Таким чином, повної ясності в питанні про спосіб розпоряджання конфіскованими землями тов. Ікс однаково не вносить (та й не можна визначити цього наперед), а розпродаж, як один із способів, він виключає даремно. Неправильно було б сказати, що за всяких умов і завжди соціал-демократія буде проти розпродажу. У поліцейсько-класовій, хоча б і конституційній, державі клас власників може бути нерідко далеко міцнішим оплотом демократії, ніж клас орендарів, що залежать від цієї держави. Це з одного боку. А з другого боку, перетворення конфіскації в «подарунок капіталістам» передбачається (оскільки взагалі може йти мова про передбачання цього у формулюванні програми) далеко більше нашим проектом, ніж проектом тов. Ікса. Справді, припустимо найгірше: припустимо, що робітнича партія, незважаючи на всі свої зусилля, не могла приборкати сваволі і корисливості капіталістів *. У цьому разі формулювання тов. Ікса дає цілковитий простір «найзручнішому» користуванню конфіскованими землями з боку капіталістичного класу «населення». Навпаки, наше формулювання, не зв'язуючи основної вимоги з формою її реалізації, передбачає, проте, одне цілком певне призначення сум, одержаних від такої реалізації. Коли тов. Ікс говорить, що «с.-д. партія не може взяти на себе завдання наперед вирішити, в якій конкретній формі народне представництво використає земельний фонд, що перебуватиме в його руках», то він плутає дві різні речі: *спосіб* реалізації (інакше: «форму використання») фонду і *призначення* одержаних від реалізації сум. Лишаючи зовсім неясним питання про призначення цих сум і зв'язуючи собі хоч частково

* А якщо ми *зможемо* приборкати, то й розпродаж не перетвориться в розкрадання та в подарунок капіталістам.

руки в питанні про спосіб реалізації, тов. Ікс вносить двояке погіршення в наш проект.

Так само не має рації, на нашу думку, тов. Ікс, коли заперечує нам: «одержати викупні платежі назад від дворян також неможливо, бо багато хто з них усе прогуляв». Це, власне кажучи, зовсім не заперечення, бо ми й не пропонуємо просто «одержати назад», а пропонуємо спеціальний податок. Тов. Ікс сам наводить у своїй статті дані, що великі землевласники особливо значну частину селянської землі «відрізували» на свою користь, захоплюючи іноді до *трьох чвертей* селянської землі. Тому цілком природна вимога саме великих землевласників-дворян оподаткувати спеціальним податком. Цілком природно також дати добутим цим шляхом сумам саме те спеціальне призначення, якого ми вимагаємо, бо *крім* загального завдання повернення народові всіх доходів, що їх одержує держава (завдання, яке може бути цілком здійснене лише при соціалізмі), перед визволеною Росією неминуче постане ще спеціальне і особливо настійне завдання піднесення життєвого рівня селян, завдання серйозної допомоги тій масі злидарів і голодних, яка так непомірно швидко зростає при нашому самодержавному ладі.

Перейдемо до четвертого пункту, що його тов. Ікс відкидає цілком, хоч розглядає тільки першу його частину — про відрізки, і ні слова не говорить про другу частину, яка передбачає усунення залишків кріпосного права, різних у різних місцевостях держави. Почнемо з одного формального зауваження автора: він вбачає суперечність у тому, що ми вимагаємо знищення станів і заснування селянських, тобто станових, комітетів. Насправді, тут суперечність тільки уявна: для знищення станів потрібна «диктатура» нижчого, пригнobленого стану,— так само, як для знищення класів взагалі і класу пролетарів у тому числі потрібна диктатура пролетаріату. Уся наша аграрна програма має на меті знищення кріпосницьких і станових традицій в галузі аграрних відносин, а для такого знищення можна апелювати тільки до нижчого стану, до пригноблених цими залишками кріпосного порядку.

По суті справи, головним запереченням автора є ось що: «навряд чи можливо довести», що відрізки є найголовнішим базисом відробіткової системи, бо розміри цих відрізків залежали від того, чи були селяни за кріпосного права оброчними і, значить, багатоземельними, чи панщинними і, значить, малоземельними. «Розміри відрізків та їх значення обумовлюються комбінацією історичних умов» і, наприклад, у Вольському повіті в невеликих маєтках процент відрізків мізерний, а у великих маєтках — величезний. Так міркує автор, не помічаючи, що він лишає осторонь питання. Безперечно, що відрізки розподілені дуже нерівномірно і залежно від комбінації найрізноманітніших умов (серед них і від такої умови, як існування панщини або оброку за кріпосного права). Але ж що це доводить? Хіба відробіткова система не розподілена теж дуже нерівномірно? Хіба її існування не визначається теж комбінацією найрізноманітніших історичних умов? Автор береться спростувати *зв'язок* між відрізками і відробітковою системою, а міркує тільки про причини відрізків та їх різних розмірів, нічогісінько не кажучи про цей зв'язок. Тільки один раз автор висуває твердження, яке підходить щільно до суті його тези, і саме в цьому твердженні він *зовсім не має рації*. «Отже,— каже він, підсумовуючи свої міркування про вплив оброку або панщини,— там, де селяни були панщинними *(головним чином у центральному землеробському районі), ці відрізки будуть мізерними*, а там, де були оброчними,— уся поміщицька земля може складатися з «відрізків»». Підкреслені нами слова криють у собі велику помилку, що руйнує всю аргументацію автора. Саме в центральному землеробському районі, цьому головному центрі відробітків та всяких залишків кріпосництва, відрізки не «мізерні», а величезні, відрізки далеко більші, ніж у нечорноземній смузі з її переважанням оброку над панщиною. Ось дані в цьому питанні, які доставив мені один товариш, статистик за спеціальністю [73]. Він порівняв дані «Военно-статистичного збірника» про землеволодіння поміщицьких селян до реформи з даними статистики поземельної власності 1878 року і обчислив таким способом розміри від-

різків по кожній губернії. Виявилось, що в дев'яти нечорноземних губерніях * у поміщицьких селян було до реформи 10 421 тисяча десятин, а залишилося в 1878 р.— 9746 тис. десятин, тобто відрізано 675 тис. дес. або 6,5% землі, відрізано по 72,8 тис. дес. у середньому на губернію. Навпаки, в 14 чорноземних губерніях ** у селян було 12 795 тис. дес., а залишилось 9996 тис. дес., тобто відрізано 2799 тис. дес. або 21,9%, відрізано в середньому на губернію по 199,1 тис. дес. Винятком є тільки третій район, степовий, де в п'яти губерніях *** у селян було 2203 тис. дес., а залишилось 1580 тис. дес., тобто відрізано 623 тис. дес. або 28,3%, відрізано в середньому на губернію по 124,6 тисяч дес.****. Цей район є винятком, бо тут переважає капіталістична система над відробітковою, тоді як процентний розмір відрізків тут найбільший. Але цей виняток скоріше підтверджує загальне правило, бо тут вплив відрізків був паралізований такими значними обставинами, як найбільші наділи у селян, незважаючи на відрізки, і найбільша кількість вільного земельного фонду для орендування землі. Таким чином, спроба автора взяти під сумнів існування зв'язку між відрізками і відробітковою системою зовсім невдала. *Загалом і в цілому*, не викликає сумніву, що центр відробіткової системи в Росії (середньочорноземний район) є разом з тим і центр відрізків. Ми підкреслюємо «загалом і в цілому» для відповіді на таке нерозуміння автора. До слів нашої програми про повернення тих земель, які відрізані і є знаряддям кабалення, автор ставить у дужках запитання:

---

* Псковська, Новгородська, Тверська, Московська, Владимирська, Смоленська, Калузька, Ярославська і Костромська.

** Орловська, Тульська, Рязанська, Курська, Воронезька, Тамбовська, Нижегородська, Сімбірська, Казанська, Пензенська, Саратовська, Чернігівська, Харківська і Полтавська (37% землі відрізано).

*** Херсонська, Катеринославська, Таврійська, Донська (приблизний розрахунок) і Самарська.

**** Порівнюючи ці дані про відрізки в трьох районах з даними про процент панщинних селян до загального числа селян (за матеріалами редакційних комісій: див. т. 32, стор. 686 Енциклопедичного словника, статтю «Селяни»), дістаємо таке співвідношення. Нечорноземний район (9 губ.): відрізки — 6,5%; панщинних селян — 43,9% (середнє з 9 погубернських даних). Середній чорноземний район (14 губ.): відрізки — 21,9%; панщинних селян — 76,0%. Степовий район (5 губ.): відрізки — 28,3%; панщинних селян — 95,3%. Отже, співвідношення виходить обернене до того, яке хоче встановити товариш Ікс.

«а які не є?». Ми відповімо йому, що програма — не проект закону про повернення відрізків. Ми визначаємо і пояснюємо загальне значення відрізків, а не говоримо про окремі випадки. І невже можна ще, після всієї народницької літератури про становище пореформеного селянства, сумніватися в тому, що відрізки, загалом і в цілому, є знаряддям кріпосницької кабали? Невже можна ще, запитаємо ми далі, заперечувати зв'язок відрізків з відробітковою системою, коли цей зв'язок випливає з найбільш основних понять про пореформену економіку Росії? Відробіткова система є поєднання панщини з капіталізмом, «старого режиму» і «сучасного» господарства, системи експлуатації через наділення землею і системи експлуатації через відокремлення від землі. А який же може бути рельєфніший приклад сучасної панщини, як не система господарства за відрізні землі (система, описана, *як така,* як окрема система, а не випадковість, народницькою літературою ще в ті добрі старі часи, коли про шаблонних і вузьких марксистів і чутки не було)? Невже можна думати, що сучасне прикріплення селян до землі держиться *тільки* на тому, що немає закону про свободу пересування, а не на існуванні крім того *(і почасти в основі того)* кабального господарства за відрізні землі?

Не довівши аж нічим слушності свого сумніву в наявності зв'язку між відрізками і кабалою, автор міркує далі так. Повернення відрізків є наділення дрібними ділянками землі, що грунтується не стільки на потребах селянського господарства, скільки на історичному «переказі». Як і всяке наділення недостатньою кількістю землі (про достатнє й мови бути не може), воно не знищить, а створить кабалу, бо *викличе* оренду земель, яких не вистачатиме, оренду з нужди, оренду продовольчу, буде, отже, реакційним заходом.

Міркування знов-таки б'є мимо цілі, бо наша програма зовсім не «обіцяє» у своїй аграрній частині усунення всякої нужди взагалі (це обіцяє вона лише в своїй загальносоціалістичній частині), а тільки усунення (хоча б деяких) залишків кріпосного права. Наша програма говорить саме не про наділення взагалі всякими дрібними

ділянками, а про усунення хоч одного з видів кабали, що вже склався. Автор ухилився від того ходу думки, який покладено в основу нашої програми, і довільно, неправильно надав їй іншого значення. Справді, зверніть увагу на його аргументацію. Він відсуває (і тут він, звичайно, має рацію) тлумачення відрізків у розумінні самого тільки черезсмужжя і говорить: «якщо відрізки є додатковим наділенням землею, то треба розглянути, чи досить відрізків для знищення кабальних відносин, бо з цієї точки зору кабальні відносини є результат малоземелля». Абсолютно ніде не сказано в нашій програмі, що відрізків досить для знищення кабали. Всю і всяку кабалу може знищити тільки соціалістична революція, а ми в аграрній програмі стоїмо на грунті буржуазних відносин і вимагаємо деяких заходів «з метою усунення» (не кажемо навіть, щоб це могло бути повним усуненням) залишків кріпосного права. Уся суть нашої аграрної програми полягає в тому, що сільський пролетаріат повинен разом з багатим селянством боротися за знищення залишків кріпосництва, за відрізки. Хто уважно придивиться до цього положення, той зрозуміє неправильність, *недоречність* і нелогічність заперечень на зразок того: чому *тільки* відрізків, коли цього не досить? Тому, що *разом з багатим селянством* пролетаріат *не зможе і не повинен* іти далі знищення кріпосництва, далі відрізків і т. п. *Далі цього* пролетаріат взагалі і сільський особливо *піде сам,* не разом з «селянством», не разом з багатим селянином, а *проти нього.* Не через те ми не йдемо далі відрізків, що не хочемо добра селянинові або боїмося залякати буржуазію, а через те, що не хочемо, щоб сільський пролетар допомагав багатому селянинові *понад необхідне,* понад необхідне для пролетаря. Від кріпосницької кабали терпить і пролетар, і багатий селянин; проти *цієї* кабали вони можуть і повинні йти разом, а проти *всієї іншої* кабали пролетаріат піде сам. Через те виділення кріпосницької кабали від усякої іншої є в нашій програмі необхідним результатом *суворого додержання класових інтересів пролетаріату.* Ми б порушили ці інтереси, ми б покинули класову точку зору пролетаріату, якби допустили в нашій програмі,

що «селянство» (тобто багатії плюс біднота) піде разом далі знищення залишків кріпосного права; ми *загальмували б* цим безумовно необхідний і найважливіший з точки зору соціал-демократа процес остаточного *відособлення сільського пролетаріату* від господарного селянства, процес зростання пролетарської класової свідомості на селі. Коли люди старої віри, народники, і люди без усякої віри і без усяких переконань, соціалісти-революціонери, розводять руками з приводу нашої аграрної програми, то пояснюється це тим, що вони (напр., п. Рудін і К⁰) уявлення не мають про справжній економічний устрій нашого села та його еволюцію, уявлення не мають про буржуазні відносини всередині громади, які складаються і майже склалися, про силу буржуазного селянства. З старими народницькими передсудами або частіше з уривками цих передсудів підходять вони до нашої аграрної програми і починають критикувати окремі пункти або їх формулювання, не розуміючи навіть, яку мету ставить наша аграрна програма, на які суспільно-економічні відносини вона розрахована. Коли їм кажуть, що в нашій аграрній програмі мова йде не про боротьбу з буржуазним ладом, а про введення села в умови буржуазного ладу, то вони тільки протирають очі, не усвідомлюючи (через властиву їм теоретичну безтурботність), що їх нерозуміння є просто відгук боротьби між народницьким і марксистським світоглядом.

Для марксиста, який приступає до складання аграрної програми, питання про залишки кріпосництва в буржуазному і капіталістично зростаючому російському селі є вже розв'язане питання, і тільки повна безпринципність соціалістів-революціонерів заважає їм бачити, що для критики *по суті* вони повинні протипоставити хоч що-небудь зв'язне і цільне нашому розв'язанню цього питання. Для марксиста завдання полягає тільки в тому, щоб уникнути двох крайностей: з одного боку, не повторити помилки тих людей, які говорять, що з точки зору пролетаріату нам діла нема ні до яких найближчих і тимчасових непролетарських завдань, а з другого боку, не допустити, щоб участь пролетаріату в розв'язанні

найближчих демократичних завдань могла вести до затемнення його класової свідомості та його класової осібності. У галузі власне поземельних відносин це завдання зводиться ось до якого: дати певний лозунг такого аграрного перетворення на грунті існуючого суспільства, яке б найповніше змело залишки кріпосного права і найшвидше вивільнило сільський пролетаріат з суцільної маси суцільного селянства.

Думаємо, що наша програма розв'язала це завдання. І нас нітрохи не бентежить запитання товариша Ікса: як бути, якщо селянські комітети зажадають не відрізків, а всієї землі? Ми самі вимагаємо всієї землі, тільки, звичаїно, не «з метою усунення залишків кріпосного порядку» (цим обмежується аграрна *частина* нашої програми), а з метою соціалістичного перевороту. І ми завжди і за всяких обставин безустанно вказуємо і будемо вказувати «сільській бідноті» саме цю мету. Нема грубішої помилки, як вважати, що соціал-демократ може йти на село тільки з аграрною частиною своєї програми, що соціал-демократ може хоча б на хвилину згорнути свій соціалістичний прапор. Якщо ж вимога всієї землі буде вимогою націоналізації або переходу землі до сучасного господарного селянства, то ми оцінимо цю вимогу з точки зору інтересів пролетаріату, взявши до уваги всі обставини справи; ми не можемо наперед сказати, напр., чи виступить наше господарне селянство, коли революція пробудить його до політичного життя, як демократично-революційна партія, чи як партія порядку. Ми повинні так скласти свою програму, щоб бути готовими і до найгіршого, а здійснення кращих комбінацій тільки полегшить нашу роботу і дасть їй новий поштовх.

Нам лишається ще, у цьому питанні, спинитися на такому міркуванні товариша Ікса. «На це,— пише він з приводу свого положення, що наділення відрізками зміцнить продовольчу оренду,— на це може бути заперечення, що наділення відрізками має значення, як засіб знищити кабальні форми оренди *цих* відрізків, а не збільшення та зміцнення дрібного продовольчого господарства. Однак не важко помітити, що в цьому

запереченні є логічна суперечність. Наділення клаптиками землі є *наділення землею в недостатній кількості* для ведення прогресуючого господарства і достатнє для зміцнення продовольчого орендуючого господарства. Отже, наділенням недостатньою кількістю землі продовольче господарство стає міцнішим. Але чи знищуються цим кабальні форми оренди,— це треба ще довести. Ми доводили, що вони зміцнюються, бо збільшать число дрібних власників — конкурентів при оренді поміщицької землі».

Ми виписали цілком усе це міркування тов. Ікса, щоб читачеві легше було судити, *де* криється справжня «логічна суперечність». За загальним правилом, селяни тепер користуються відрізками на умовах кріпосницької кабали. Після повернення відрізків вони користуватимуться ними як вільні власники. Невже «треба ще довести», що це повернення *знищить* кріпосницьку кабалу за допомогою цих відрізків? Мова йде про окремі ділянки землі, що створили вже особливу форму кабали, а автор ставить на місце цього часткового поняття загальну категорію «недостатньої кількості землі»! Це значить перестрибнути через питання. Це значить припустити, що відрізки в теперішній час не породжують ніякої особливої кабали: тоді дійсно повернення їх було б *просто* «наділенням недостатньою кількістю землі», тоді дійсно ми не могли б стояти за цей захід. Але кожний дуже добре бачить, що це не так.

Далі. Автор даремно плутає кріпосницьку кабалу (відробіткову *систему* господарства), що породжується відрізками, з продовольчою орендою, з орендою через нужду взагалі. Ця остання оренда існує в усіх європейських країнах: при капіталістичному господарстві *скрізь і завжди* конкуренція дрібних власників і дрібних орендарів роздуває продажні і орендні ціни на землю до «кабальних» розмірів. *Цього роду* кабали нам не збутися ніяк *, поки ми не звільнимось від капіталізму. Але хіба ж це — заперечення проти особливих заходів боротьби з особливими, суто російськими, видами кабали? Тов. Ікс міркує так, як коли б він заперечував проти

* Цю кабалу можна обмежити, приборкати, надавши судам право знижувати орендні ціни,— чого ми й вимагаємо в своїй програмі.

скорочення робочого дня посиланням на збільшення інтенсивності праці внаслідок такого скорочення. Скорочення робочого дня є часткова реформа, що знищує тільки один з видів кабали, саме кабалу за допомогою подовження роботи. Інші види кабали, напр. кабала за допомогою «підганяння» робітників, *цією* реформою не усуваються, а всі взагалі види кабали ніякими реформами на грунті капіталізму не можуть бути усунуті.

Коли автор говорить: «наділення відрізками є реакційним заходом, що закріпляє кабалу», то він висуває положення, яке так кричуще суперечить усім даним про пореформене селянське господарство, що він сам не вдержується на цій позиції. Він сам суперечить собі, кажучи трохи вище: «...Насаджувати капіталізм, звичайно, не справа соціал-демократичної партії. Це незалежно від бажання будь-якої партії станеться, якщо селянське землекористування розшириться...». Та коли розширення селянського землекористування взагалі поведе до розвитку капіталізму, то *тим більше* неминучий цей результат при розширенні земле*володіння* селян за рахунок спеціальних ділянок, які породжують спеціально-кріпосницьку кабалу. Повернення відрізків підвищить життєвий рівень селянства, збільшить внутрішній ринок, посилить попит на найманих робітників у містах, а так само і на найманих робітників у багатих селян і в поміщиків, що втрачають деяку опору відробіткового господарства. Що ж до «*насадження* капіталізму», то це вже зовсім дивне заперечення. Насадженням капіталізму було б повернення відрізків тільки тоді, якби воно потрібне і корисне було *виключно* буржуазії. Але це не так. Воно потрібне й корисне не менше, коли не більше, сільській бідноті, яка терпить від кабали і відробітків. Сільський пролетар *разом* з сільським буржуа пригноблений кріпосницькою кабалою, що грунтується в значній мірі саме на відрізках. Через те сільський пролетар не може визволити себе з цієї кабали, не визволяючи *тим самим* і сільського буржуа. Вбачати тут «насадження» капіталізму можуть тільки пп. Рудіни і подібні соціалісти-революціонери, які не пам'ятають спорідненості з народниками.

Ще менш переконливі міркування тов. Икса в питанні про здійсненність повернення відрізків. Його дані по Вольському повіту говорять проти нього: майже п'ята частина маєтків (18 з 99) залишилася в руках старих власників, тобто відрізки могли б перейти прямо і без усяких викупів в руки селян. Ще третина маєтків перейшла цілком в інші руки, тобто тут довелося б викупити відрізки коштом великого дворянського землеволодіння. І тільки в 16 випадках з 99 довелося б викупити у селян же та інших власників, які купили землю частинами. Ми рішуче відмовляємось зрозуміти «нездійсненність» повернення відрізків за таких умов. Візьмемо дані по тій самій Саратовській губернії. Перед нами лежать найновіші «Матеріали до питання про потреби сільськогосподарської промисловості в Саратовській губ.» (Саратов, 1903 р.). Розмір усіх відрізків у колишніх поміщицьких селян обчислюється в 600 тисяч десятин або 42,7% *. Якщо земські статистики в 1896 р. могли обчислити розмір відрізків за витягами з уставних грамот та інших документів, то чому б не обчислити цього розміру ще точніше селянським комітетам в якому-небудь, скажімо, 1906 р.? І коли б узяти норму Вольського повіту, то виявилося б, що близько 120 тис. дес. можна було б повернути селянам відразу й без усякого викупу, потім близько 200 тисяч дес. викупити (за рахунок дворянських земель) відразу із складу маєтків, які перейшли в інші руки повністю, і тільки щодо решти земель процедура викупу (за рахунок дворянського землеволодіння), обміну і т. п. була б трохи складніша, але в усякому разі не становила б нічого «нездійсненного». Яке значення мало б для селян повернення своїх 600 тис. дес., видно, напр., з того, що вся сума оренди приватновласницької землі в Саратовській губернії становила в кінці 90-х років близько 900 тисяч десятин. Ми не думаємо, само собою зрозуміло, твердити, щоб усі відрізні землі орен-

* Зауважимо, що ці найновіші земсько-статистичні дані цілком підтверджують думку згаданого вище товариша статистика, що наведені ним дані про відрізки *применшено*. За *тими* даними відрізки становлять у Саратовській губернії всього 512 тис. десятин (= 38%). Тим часом і сума 600 тис. десятин *нижча проти справжнього розміру відрізків*, бо охоплює, по-перше, *не всі* громади колишніх поміщицьких селян, а, по-друге, *тільки придатні землі*.

дувались тепер,— ми хочемо тільки наочно показати відношення кількості землі, яка підлягає поверненню у власність, до землі, яку наймають тепер *часто-густо* на кабальних і на кріпосницьки-кабальних умовах. Це порівняння свідчить дуже переконливо про те, якого відчутного удару завдало б повернення відрізків кріпосницьки-кабальним відносинам, який поштовх дало б воно революційній енергії «селянства» і,— що найважливіше з точки зору соціал-демократа,— в яких величезних розмірах прискорило б воно ідейний і політичний розрив між сільським пролетаріатом і селянською буржуазією. Бо найближчим і неминучим результатом експропріаційної роботи селянських комітетів був би саме цей рішучий і безповоротний розрив, а зовсім не об'єднання всього «селянства» на «напівсоціалістичних», «зрівняльних» вимогах усієї землі, як ввижається сучасним епігонам народництва. Чим революційніше виступить «селянство» проти поміщиків, тим швидший і глибший буде цей розрив, який виступить тоді не з статистичних викладок марксистського дослідження, а з політичних дій селянської буржуазії, з боротьби партій і класів всередині селянських комітетів.

І зауважте: висуваючи вимогу повернути відрізки, ми навмисне обмежуємо своє завдання рамками існуючого ладу: ми *повинні* це робити, якщо ми говоримо про програму-minimum і якщо ми не хочемо впасти в те безпардонне прожектерство, яке межує з шарлатанством, коли «на перший план» висуваються, з одного боку, кооперації, з другого боку, соціалізація. Ми даємо відповідь на питання, яке поставлене не нами *, на питання про реформи завтрашнього дня, що обговорюються і

* До якої міри «не нами» поставлене питання про аграрну реформу на грунті існуючого ладу, це видно, наприклад, з такої цитати, яку ми беремо в одного з *найвидатніших* теоретиків народництва, п. В. В., і до того ж із статті, що припадає на кращу епоху його діяльності («Отечественные Записки» [74], 1882, № 8 і 9). «Розглядані порядки,— писав тоді п. В. В. про устрій нашого землеробства,— ми успадкували від кріпосного права... Кріпосне право впало, але поки що тільки з юридичної і деяких інших сторін, а сільськогосподарські порядки лишилися старі, дореформені... Селяни не могли далі вести промисел виключно на своєму обрізаному наділі; їм треба було неодмінно користуватись угіддями, що відійшли... Щоб забезпечити правильний хід дрібного землеробського промислу, треба гарантувати селянинові користування принаймні тими вгіддями, які... так чи інакше були в його розпорядженні за часів кріпосного права. Це minimum бажань, які можна пред'являти в ім'я дрібної культури». Ось постановка

нелегальною пресою, і «громадянством», і земством, і, мабуть, навіть урядом. Ми були б анархістами або звичайними балакунами, якби відсторонились від цього пекучого, але зовсім не соціалістичного питання, висунутого всією пореформеною історією Росії. Ми повинні дати *правильне,* з соціал-демократичної точки зору, розв'язання цього не нами поставленого питання, ми повинні визначити свою позицію щодо тих аграрних реформ, яких усе ліберальне громадянство вже зажадало й без яких жодна розумна людина не уявляє собі політичного визволення Росії. І ми визначаємо *свою* позицію в цій ліберальній (у науковому, тобто в марксистському розумінні слова ліберальній) реформі, залишаючись безумовно вірними своєму принципові підтримки дійсно демократичного руху поряд з безустанним і неухильним розвитком класової свідомості пролетаріату. Ми даємо практичну лінію поведінки в такій реформі, до якої не сьогодні-завтра повинні вдатися уряд або ліберали. Ми даємо такий лозунг, який штовхає до революційної розв'язки реформу, дійсно висунуту життям, а не вигадану фантазією розпливчастого, гуманного Allerwelts *-соціалізму.

Саме цим останнім гріхом грішить проект програми тов. Ікса. На питання про те, як поводитися в майбутніх ліберальних перетвореннях аграрних відносин, нема ніякої відповіді. Зате нам дають (у пунктах 5 і 7) погіршене і суперечливе формулювання вимоги націоналізації землі. Суперечливе, бо знищення ренти проектується то шляхом податку, то шляхом передачі землі громаді. Погіршене, бо податком ренти не знищиш, а передача землі (взагалі кажучи) бажана в руки демократич-

---

питання, яку дали люди, що вірили в народництво і відкрито сповідували його, а не гралися в схованки негідно, як пп. соц.-революціонери. І соціал-демократія оцінила народницьку постановку по суті, як завжди оцінює вона буржуазні і дрібнобуржуазні вимоги. Позитивну і прогресивну частину вимог (боротьба з усіма залишками кріпосного права) вона перейняла цілком, викинувши за борт міщанські ілюзії, показавши, що знищення залишків кріпосництва очистить і прискорить саме капіталістичний, а не інший якийсь розвиток. Саме в інтересах суспільного розвитку і розв'язування рук пролетареві, а не «в ім'я дрібної культури» висуваємо ми свою вимогу повернути відрізки, аж ніяк не зобов'язуючись допомагати «дрібній» *селянській буржуазії* не тільки проти кріпосного права, а й проти великої буржуазії.

* — прийнятного для всіх. *Ред.*

ної держави, а не *дрібних* громадських організацій (на зразок сучасного або майбутнього земства). Доводи проти прийняття в нашу програму вимоги націоналізації землі наводилися вже не раз, і ми не будемо їх повторювати.

Пункт восьмий зовсім не стосується практичної частини програми, а п. 6 тов. Ікс сформулював так, що в ньому не лишилося нічого «аграрного». Чому він усуває суди і зниження орендної плати, лишається невідомим.

Пункт перший автор формулює менш ясно, ніж це зроблено в нашому проекті, а додаток: «в інтересах захисту дрібних власників (а не розвитку дрібної власності)» є знов-таки не-«аграрним», неточним (дрібних власників, що наймають робітника, нічого й захищати) і зайвим, бо оскільки ми захищаємо *особу*, а не власність дрібного буржуа, ми робимо це, вимагаючи точно визначених соціальних, фінансових та ін. реформ.

Написано в червні — липні, раніше 15 (28), 1903 р.

Надруковано в липні 1903 р. в брошурі: Ікс. Про аграрну програму. Ленін, Н. Відповідь на критику нашого проекту програми. Женева, вид. «Закордонної ліги російської революційної соціал-демократії»

Друкується за текстом брошури

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В НАШІЙ ПРОГРАМІ

У проекті партійної програми ми висунули вимогу республіки з демократичною конституцією, яка забезпечувала б, між іншим, «визнання права на самовизначення за всіма націями, що входять до складу держави». Така програмна вимога багатьом здавалася не досить ясною, і в № 33, говорячи про Маніфест вірменських соц.-демократів, ми пояснили значення цього пункту так. Соціал-демократія завжди боротиметься проти всякої спроби насильством або будь-якою несправедливістю ззовні впливати на національне самовизначення. Але безумовне визнання боротьби за свободу самовизначення зовсім не зобов'язує нас підтримувати всяку вимогу національного самовизначення. Соціал-демократія, як партія пролетаріату, ставить своїм позитивним і головним завданням сприяння самовизначенню не народів і націй, а пролетаріату в кожній національності. Ми повинні завжди і безумовно прагнути до *найтіснішого* об'єднання пролетаріату всіх національностей, і тільки в окремих, виняткових випадках ми можемо висувати і активно підтримувати вимоги, які зводяться до створення нової класової держави або до заміни повної політичної єдності держави слабшою федеративною єдністю і т. п. *

Таке тлумачення нашої програми в національному питанні викликало рішучий протест з боку Польської соціалістичної партії (ППС) [75]. У статті: «Ставлення ро-

* Див. цей том, стор. 98—101. *Ред.*

сійської соціал-демократії до національного питання» («Przedświt»[76], березень 1903 р.) ППС обурюється цим «дивним» тлумаченням і «невиразністю» нашого «таємничого» самовизначення, обвинувачує нас і в доктринерстві, і в «анархічному» погляді, ніби «робітникові нема діла ні до чого, крім цілковитого знищення капіталізму, бо, мовляв, мова, національність, культура і т. п. є тільки буржуазні вигадки» та ін. Варто спинитися з усією докладністю на цій аргументації, яка виявляє мало не всі такі звичайні й такі поширені непорозуміння серед соціалістів у національному питанні.

Чому наше тлумачення таке «дивне»? чому вбачається в ньому відступ від «буквального» смислу? Невже визнання *права* на самовизначення націй вимагає *підтримання* всякої вимоги всякої нації самовизначатись? Адже визнання *права* всіх громадян утворювати вільні союзи зовсім не зобов'язує нас, соціал-демократів, *підтримувати* утворення всякого нового союзу, зовсім не заважає нам висловлюватися й агітувати проти недоцільності і нерозумності ідеї утворити такий-то новий союз. Ми визнаємо *право* навіть єзуїтів вести вільну агітацію, але ми боремось (не поліцейськи боремось, звичайно) проти союзу єзуїтів і пролетарів. Через те, коли «Przedświt» говорить: «якщо цю вимогу вільного самовизначення треба розуміти буквально (а такого значення їй ми досі надавали), у такому разі вона б нас задовольнила»,— то цілком очевидно, що від буквального смислу програми відступає саме ППС. Нелогічність її висновку з формального боку безсумнівна.

Але ми не хочемо обмежитись формальною перевіркою нашого тлумачення. Поставимо прямо питання й по суті: чи безумовно повинна соціал-демократія вимагати завжди національної незалежності, чи тільки за певних умов і за яких саме? ППС завжди розв'язувала це питання на користь безумовного визнання, і через те нас анітрохи не дивує її ніжність до російських соціалістів-революціонерів, які вимагають федеративних державних порядків, висловлюючись за «повне і безумовне визнання права на національне самовизначення» («Революционная Россия» № 18, стаття «Національне

поневолення і революційний соціалізм»). На жаль, це не більше, як одна з тих буржуазно-демократичних фраз, які в сотий і в тисячний раз показують справжню природу так званої партії так званих соціалістів-революціонерів. Піддаючись на принаду цих фраз, спокушаючись цією шумихою, ППС в свою чергу доводить цим, наскільки слабий в її теоретичній свідомості та в її політичній діяльності зв'язок з класовою боротьбою пролетаріату. Інтересам саме цієї боротьби повинні ми *підпорядковувати* вимогу національного самовизначення. Саме в цій умові і полягає відмінність нашої постановки національного питання від буржуазно-демократичної його постановки. Буржуазний демократ (а також сучасний соціалістичний опортуніст, який іде по його стопах) думає, що демократія усуває класову боротьбу, і через те ставить усі свої політичні вимоги абстрактно, огульно, «безумовно», з точки зору інтересів «усього народу» або навіть з точки зору вічного морального принципу-абсолюту. Соціал-демократ нещадно викриває цю буржуазну ілюзію скрізь і завжди, чи виявляється вона в абстрактній ідеалістичній філософії, чи в постановці безумовної вимоги національної незалежності.

Коли треба ще доводити, що марксист не може інакше як умовно і саме під зазначеною вище умовою визнавати вимогу національної незалежності, то ми наведемо слова письменника, який *захищав* з марксистської точки зору висунення польськими пролетарями вимоги незалежної Польщі. Карл Каутський писав у 1896 році в статті «Finis Poloniae?»*: «Коли вже польський пролетаріат займеться польським питанням, він не може не висловитись за незалежність Польщі, отже, він не може не вітати кожного кроку, який уже тепер може бути зроблений в цьому напрямі, оскільки такий крок взагалі сполучний з класовими інтересами міжнародного пролетаріату, який веде боротьбу.

Це застереження,— продовжує Каутський,— в усякому разі треба зробити. *Національна незалежність не так нерозривно зв'язана з класовими інтересами пролетаріа-*

---

* — «Кінець Польщі?». *Ред.*

ту, який веде боротьбу, щоб треба було прагнути до неї безумовно, за всяких обставин *. Маркс і Енгельс з величезною рішучістю виступали за об'єднання і визволення Італії, але це не перешкодило їм висловитися в 1859 році проти союзу Італії з Наполеоном» («Neue Zeit» [77] XIV, 2, S. 520).

Ви бачите: Каутський категорично відкидає *безумовну* вимогу незалежності націй, категорично вимагає постановки питання не тільки на історичний взагалі, але саме на класовий грунт. І якщо ми звернемося до постановки польського питання Марксом і Енгельсом, то ми побачимо, що саме так ставили його і вони з самого початку. «Нова Рейнська Газета» [78] приділила багато місця польському питанню й рішуче вимагала не тільки незалежності Польщі, а й війни Німеччини з Росією за свободу Польщі. Проте в цей самий час Маркс обрушився на Руге, який говорив за свободу Польщі у Франкфуртському парламенті [79], розв'язуючи польське питання за допомогою самих тільки буржуазно-демократичних фраз про «ганебну несправедливість», без усякого історичного аналізу. Маркс не належав до числа тих педантів і філістерів від революції, які найбільше бояться «полеміки» в революційні історичні моменти. Маркс закида́в нещадними сарказмами «гуманного» громадянина Руге, показуючи йому на прикладі гноблення південної Франції північною, що не всяке національне гноблення і не завжди викликає законне, з точки зору демократії і пролетаріату, прагнення до незалежності. Маркс посилався на особливі соціальні умови, внаслідок яких «Польща... зробилася революційною частиною Росії, Австрії і Пруссії... Навіть польське дворянство, яке стояло ще частково на феодальному грунті, приєдналося з безприкладною самовідданістю до демократично-аграрної революції. Польща була вже осередком східноєвропейської демократії, коли Німеччина ще нидiла в найбанальнішій конституційній і пишномовно-філософській ідеології... Поки ми (німці) допомагаємо гнобити Польщу, поки ми приковуємо частину Польщі до

* Курсив наш.

Німеччини,— ми залишаємось самі прикутими до Росії і до російської політики, ми не можемо і у себе дома радикально звільнитися від патріархально-феодального абсолютизму. Створення демократичної Польщі є перша умова створення демократичної Німеччини» [80].

Ми процитували ці заяви так докладно, бо вони наочно показують, за яких історичних умов склалася та постановка польського питання в міжнародній соціал-демократії, яка трималася майже всю другу половину XIX століття. Не звертати уваги на умови, що змінилися з того часу, відстоювати старі рішення марксизму — значить бути вірним букві, а не духові вчення, значить повторювати з пам'яті старі висновки, не вміючи скористатися засобами марксистського дослідження для аналізу нової політичної ситуації. Тоді і тепер,— епоха останніх буржуазних революційних рухів і епоха шаленої реакції, крайнього напруження всіх сил напередодні революції пролетарської, відмінні між собою якнайвиразніше. *Тоді* революційною була саме Польща в цілому, не тільки селянство, а й маса дворянства. Традиції боротьби за національне визволення були такі сильні й глибокі, що після поразки на батьківщині кращі сини Польщі йшли підтримувати скрізь і всюди революційні класи; пам'ять Домбровського і Врублевського нерозривно зв'язана з найбільшим рухом пролетаріату в XIX столітті, з останнім — і, будемо сподіватися, останнім невдалим — повстанням паризьких робітників. *Тоді* повна перемога демократії в Європі була дійсно неможлива без відновлення Польщі. *Тоді* Польща була дійсно оплотом цивілізації проти царизму, передовим загоном демократії. *Тепер* правлячі класи Польщі, шляхта в Німеччині та Австрії, промислові і фінансові тузи в Росії виступають як прихильники правлячих класів у країнах, що пригноблюють Польщу, а поряд з польським пролетаріатом, який геройськи перейняв великі традиції старої революційної Польщі, бореться за своє визволення пролетаріат німецький і російський. *Тепер* передові представники марксизму в сусідній країні, які уважно спостерігають політичний розвиток Європи і сповнені співчуття до геройської боротьби поляків,

визнають, проте, прямо: «Петербург став тепер набагато важливішим революційним центром, ніж Варшава, російський революційний рух має вже більше міжнародне значення, ніж польський». Так висловився Каутський ще в 1896 р., захищаючи допустимість вимоги відновлення Польщі в програмі польських соціал-демократів. А в 1902 році Мерінг, досліджуючи еволюцію польського питання з 1848 року по теперішній час, прийшов до такого висновку: «Якби польський пролетаріат захотів написати на своєму прапорі відновлення польської класової держави, про яку й чути не хочуть самі пануючі класи, то він розіграв би історичну жартівливу комедію: з імущими класами така пригода буває (як, наприклад, з польським дворянством у 1791 році), але робітничий клас не повинен опускатися до цього. Коли ж цю реакційну утопію видобувають на світло денне для того, щоб прихилити на сторону пролетарської агітації ті верстви інтелігенції і дрібної буржуазії, серед яких має ще певний відгук національна агітація, тоді ця утопія подвійно заслуговує на осуд, як прояв того негідного опортунізму, що приносить в жертву мізерним і дешевим успіхам хвилини глибокі інтереси робітничого класу.

Ці інтереси категорично диктують, щоб польські робітники в усіх трьох державах, які поділили Польщу, боролися разом з своїми товаришами по класовому становищу пліч-о-пліч, без усякої прихованої думки. Минули ті часи, коли буржуазна революція могла створити вільну Польщу; тепер відродження Польщі можливе тільки через соціальну революцію, коли сучасний пролетаріат розіб'є свої кайдани».

Ми цілком підписуємося під таким висновком Мерінга. Зауважимо тільки, що цей висновок залишається бездоганно правильним і в тому разі, якщо в аргументації ми не підемо так далеко, як іде Мерінг. Безперечно, що теперішній стан польського питання докорінно відмінний від того, що було 50 років тому. Але не можна вважати вічним цей теперішній стан. Безперечно, що класовий антагонізм далеко відсунув тепер на задній план національні питання, але не можна категорично твердити, не рискуючи впасти в доктринерство, що неможлива

тимчасова поява на авансцені політичної драми і того чи іншого національного питання. Безперечно, що відновлення Польщі до падіння капіталізму надто неймовірне, але не можна сказати, щоб воно було абсолютно неможливе, щоб польська буржуазія не могла при певних комбінаціях стати на сторону незалежності і т. д. І російська соціал-демократія анітрохи не зв'язує собі рук. Вона зважає на *всі* можливі, навіть на всі взагалі *мислимі* комбінації, коли висуває в своїй програмі визнання права на самовизначення націй. Ця програма нітрохи не виключає того, щоб польський пролетаріат ставив своїм лозунгом вільну і незалежну республіку польську, хоч би навіть імовірність здійсненності цього до соціалізму була зовсім мізерна. Ця програма вимагає лише, щоб справді соціалістична партія не розбещувала пролетарську свідомість, не затемнювала класової боротьби, не спокушала робітничий клас буржуазно-демократичними фразами, не порушувала єдності сучасної політичної боротьби пролетаріату. Саме в цій умові, під якою тільки ми й визнаємо самовизначення, полягає вся суть. Даремно намагається ППС змалювати справу так, ніби її відокремлює від німецьких або російських соціал-демократів те, що вони заперечують право на самовизначення, право прагнути до вільної незалежної республіки. Не це, а забуття класової точки зору, затемнення її шовінізмом, порушення єдності даної політичної боротьби — ось що не дозволяє нам бачити в ППС справді робітничої соціал-демократичної партії. Ось, наприклад, якою є звичайна постановка питання у ППС: «...ми можемо тільки ослабити царизм, відірвавши Польщу, а повалити його повинні російські товариші». Або ще: «...ми б просто, після знищення самодержавства, визначили свою долю так, що відокремилися б від Росії». Подивіться, до яких потворних висновків приводить ця потворна логіка навіть з точки зору програмної вимоги відновлення Польщі. *Через те що* одним з можливих (але, при пануванні буржуазії, безумовно не забезпечених напевне) наслідків демократичної еволюції є відновлення Польщі, *через те* польський пролетаріат не повинен боротися спільно з російським за пова-

лення царизму, а «тільки» за ослаблення його відторгненням Польщі. *Через те що* російський царизм укладає чимраз тісніший союз з буржуазією та урядами німецькими, австрійськими і т. д., *через те* польський пролетаріат повинен ослабляти свій союз з російським, німецьким та іншим пролетаріатом, з яким він бореться зараз проти *одного й того самого* гніту. Це означає не що інше, як принесення в жертву найнасущніших інтересів пролетаріату буржуазно-демократичному розумінню національної незалежності. Розпад Росії, до якого хоче прагнути ППС *на відміну* від нашої мети повалення самодержавства, лишається і лишатиметься пустою фразою, поки економічний розвиток тісніше згуртовуватимо різні частини одного політичного цілого, поки буржуазія всіх країн об'єднуватиметься дедалі дружніше проти спільного ворога її, пролетаріату, і за спільного її союзника: царя. А зате *розпад сил пролетаріату,* який страждає зараз під гнітом цього самодержавства, є сумною дійсністю, є прямим результатом помилки ППС, прямим результатом її схиляння перед буржуазно-демократичними формулами. Щоб закрити очі на цей розпад пролетаріату, ППС доводиться опускатися до шовінізму, викладати, напр., погляди російських соціал-демократів так: «ми (поляки) повинні чекати соціальної революції, а до того часу терпляче зносити національний гніт». Це пряма неправда. Не тільки не радили ніколи нічого подібного російські соціал-демократи, а, навпаки, вони самі борються й закликають весь російський пролетаріат боротися проти всякого національного гніту в Росії, вони ставлять у *свою* програму не тільки повну рівноправність мови, національності та ін., а й визнання права за кожною нацією самій визначити свою долю. Коли, визнаючи це право, ми *підпорядковуємо* нашу підтримку вимог національної незалежності інтересам пролетарської боротьби, то тільки шовініст може пояснювати нашу позицію недовір'ям росіянина до інородця, бо насправді позиція ця обов'язково повинна випливати з недовір'я свідомого пролетаря до буржуазії. ППС дивиться так, що національне питання *вичерпується* протиставленням: «ми» (поляки) і «вони»

(німці, росіяни та ін.). А соціал-демократ висуває на перший план протиставлення: «ми» — пролетарі і «вони» — буржуазія. «Ми», пролетарі, бачили десятки разів, як буржуазія *зраджує* інтереси свободи, батьківщини, мови й нації, коли встає перед нею революційний пролетаріат. Ми бачили, як французька буржуазія в момент найсильнішого гноблення та приниження французької нації віддала себе пруссакам, як уряд національної оборони перетворився в уряд народної зради, як буржуазія пригнобленої нації покликала на допомогу до себе солдатів гноблячої нації для придушення своїх співвітчизників-пролетарів, що посміли простягнути руку до влади. І от через що, нітрохи не бентежачись, спостерігаючи шовіністичні й опортуністичні вихватки, ми завжди будемо говорити польському робітникові: тільки якнайповніший і якнайтісніший союз з російським пролетаріатом може задовольнити вимоги теперішньої, даної політичної боротьби проти самодержавства, тільки такий союз дасть гарантію повного політичного й економічного визволення.

Те, що ми сказали про польське питання, цілком застосовне і до всякого іншого національного питання. Проклята історія самодержавства залишила нам у спадщину величезну *відчуженість* робітничих класів різних народностей, яких гнобить це самодержавство. Така відчуженість є величезне зло, величезна перешкода в боротьбі з самодержавством, і ми не повинні узаконювати цього зла, освячувати цього неподобства ніякими «принципами» партійної осібності або партійної «федерації». Простіше й легше, звичайно, йти лінією найменшого опору і влаштовуватися кожному в своєму куточку за правилом: «моя хата з краю», як хоче тепер влаштуватися й Бунд. Чим більше усвідомлюємо ми необхідність єдності, чим твердіше переконані ми в неможливості загального натиску на самодержавство без повної єдності, чим різкіше виступає обов'язковість централістичної організації боротьби при наших політичних порядках, — тим менше схильні ми задовольнятися «простим», але позірним і глибоко фальшивим по своїй суті розв'язанням питання. Якщо нема розуміння, що

відчуженість шкодить, якщо нема бажання покінчити що б то не стало і радикально з цією відчуженістю в таборі пролетарської партії,—тоді не треба і фігових листочків «федерації», тоді нічого й братись до розв'язання питання, якого одна «сторона» не хоче власне й розв'язувати, тоді краще полишити урокам життєвого досвіду і справжнього руху переконувати в необхідності централізму для успіху боротьби пролетарів усякої народності, задавленої самодержавством, проти цього самодержавства і проти міжнародної буржуазії, що дедалі тісніше об'єднується.

«Искра» № 44, 15 липня 1903 р.

Друкується за текстом газети «Искра»

ПРОЕКТИ РЕЗОЛЮЦІЙ ДО II З'ЇЗДУ РСДРП[81]

Написано в червні—липні, не пізніше 17 (30), 1903 р.

Вперше надруковано в 1927 р. в «Ленинском сборнике» VI; проект резолюції про ставлення до молоді, що вчиться,— у 1904 р. в книзі: «Другий черговий з'їзд РСДРП. Повний текст протоколів». Женева, вид. ЦК

Друкується за рукописами

1

ПРОЕКТ РЕЗОЛЮЦІЇ ПРО МІСЦЕ БУНДУ В РСДРП

Бунд

Беручи до уваги, що найповніша і найтісніша єдність пролетаріату, який веде боротьбу, безумовно необхідна як для найскорішого досягнення його кінцевої мети, так і в інтересах неухильного ведення політичної й економічної боротьби на грунті існуючого суспільства;

— що зокрема повна єдність єврейського і неєврейського пролетаріату особливо необхідна крім того і для успішної боротьби з антисемітизмом, цим мерзенним роздуванням расової осібності і національної ворожнечі, до якого вдаються уряд та експлуататорські класи;

— що повне злиття с.-д. організацій єврейського і неєврейського пролетаріату аж ніяк і ні в чому не може обмежити самостійності наших єврейських товаришів у веденні пропаганди та агітації тією чи іншою мовою, у виданні літератури, що відповідала б потребам даного місцевого або національного руху, у постановці таких лозунгів агітації і безпосередньої політичної боротьби, які були б застосуванням і розвитком загальних і основних положень с.-д. програми про повну рівноправність і повну свободу мови, національної культури та ін. та ін.;

— з'їзд рішуче відкидає федеративний принцип побудови Російської партії і підтверджує організаційний принцип, покладений в основу статуту 1898 р., тобто автономію національних с.-д. організацій у справах, які стосуються...*

* Тут рукопис уривається. *Ред.*

2

ПРОЕКТ РЕЗОЛЮЦІЇ ПРО ЕКОНОМІЧНУ БОРОТЬБУ

Економічна боротьба

З'їзд визнає за безумовно необхідне підтримувати і розвивати в усіх випадках усіма заходами економічну боротьбу робітників та їх професійні спілки (переважно загальноросійські), закріплювати з самого початку соціал-демократичний характер економічної боротьби і професійного робітничого руху в Росії.

3

ПРОЕКТ РЕЗОЛЮЦІЇ ПРО 1 ТРАВНЯ

1 Травня

З'їзд підтверджує святкування Першого травня, що стало вже звичаєм, звертаючи увагу всіх організацій партії на вибір найбільш підходящих, при наших умовах, часу і способу відзначення міжнародного свята визвольної боротьби пролетаріату.

4

ПРОЕКТ РЕЗОЛЮЦІЇ ПРО МІЖНАРОДНИЙ КОНГРЕС

Міжнародний конгрес

З'їзд доручає представництво Російської соціал-демократичної робітничої партії в міжнародному соціалістичному секретаріаті тов. Плеханову (замість паризької постанови про спільне представництво Плеханова і Кричевського [82]).

З'їзд доручає редакції ЦО і ЦК за взаємною домовленістю (або за рішенням Ради партії) організувати представництво Російської соціал-демократичної робітничої партії на міжнародному соціалістичному конгресі в Амстердамі в 1904 р.

5

ПРОЕКТ РЕЗОЛЮЦІЇ ПРО ДЕМОНСТРАЦІЇ

Демонстрації

З'їзд вважає дуже важливим засобом політичного виховання робітничих мас організацію публічних демонстрацій проти самодержавства. З'їзд рекомендує при цьому, по-перше, старатися особливо утилізувати для демонстрацій такі моменти і такі умови, коли яке-небудь неподобство царизму вйкликало в особливо широких верствах населення почуття обурення; по-друге, спрямувати найбільше зусиль на залучення широких *мас* робітничого класу до участі в демонстрації і на якомога кращу *організацію* демонстрацій як в їх підготовці, так і в розпорядництві на самій демонстрації та в керівництві відсіччю демонстрантів війську й поліції; по-третє, почати підготовку збройних демонстрацій, суворо додержуючись щодо цього вказівок ЦК.

З'їзд рекомендує також усім комітетам та іншим організаціям партії всебічно обговорити питання про підготовку збройного повстання і старатися всіма силами поширювати в робітничих масах переконання в необхідності та неминучості повстання. Практичні заходи, що їх уже тепер можна вжити, готуючись до повстання, з'їзд покладає виключно і цілком на ЦК.

6

ПРОЕКТ РЕЗОЛЮЦІЇ ПРО ТЕРОР

Терор

З'їзд рішуче відкидає терор, тобто систему поодиноких політичних убивств, як вкрай недоцільний тепер, спосіб політичної боротьби, що відриває кращі сили від насущної і конче потрібної організаційної й агітаційної роботи, руйнує зв'язок революціонерів з масами революційних класів населення, ширить і серед самих революціонерів, і серед населення взагалі найбільш хибні уявлення про завдання та способи боротьби з самодержавством.

7

ПРОЕКТ РЕЗОЛЮЦІЇ ПРО ПРОПАГАНДУ

Пропаганда

З'їзд звертає увагу всіх членів партії на важливість підвищення теоретичного рівня пропагандистів та створення роз'їзних загальноросійських груп лекторів для об'єднання пропагандистської роботи.

8

ПРОЕКТ РЕЗОЛЮЦІЇ ПРО СТАВЛЕННЯ ДО МОЛОДІ, ЩО ВЧИТЬСЯ [83]

Учнівська молодь

З'їзд вітає пожвавлення революційної самодіяльності серед молоді, що вчиться, пропонує всім організаціям партії подати всіляку допомогу цій молоді в її прагненнях організуватись і рекомендує всім організаціям, групам і гурткам учнівської молоді: по-1-е, поставити на перший план у своїй діяльності вироблення серед своїх членів цільного і послідовного революційного світогляду, серйозне ознайомлення з марксизмом, з одного боку, а з другого боку, з російським народництвом і західноєвропейським опортунізмом, як головними течіями серед сучасних передових напрямів, що ведуть боротьбу; по-2-е, остерігатися тих фальшивих друзів молоді, які відвертають її від серйозного революційного виховання пустою революційною або ідеалістичною фразеологією і філістерськими нарiканнями на шкідливість і непотрібність запальної і гострої полеміки між революційними і опозиційними напрямами, бо ці фальшиві друзі на ділі поширюють тільки безпринципність і легковажне ставлення до революційної роботи; по-3-є, старатися при переході до практичної діяльності заздалегідь заводити зв'язки з с.-д. організаціями, щоб скористатися їх вказівками та уникати, по можливості, великих помилок на самому початку роботи.

9

ПРОЕКТ РЕЗОЛЮЦІЇ ПРО РОЗПОДІЛ СИЛ

Розподіл сил

З'їзд рекомендує всім товаришам, що їдуть з-за кордону в Росію або із заслання на місце діяльності, особливо коли вони не мають цілком сталих зв'язків з якимнебудь комітетом, старатися заздалегідь зв'язатися з ЦК або його агентами для того, щоб ЦК міг правильно і своєчасно розподіляти революційні сили по Росії.

10

ПРОЕКТ РЕЗОЛЮЦІЇ ПРО ПАРТІЙНУ ЛІТЕРАТУРУ

Література

З'їзд визнає безумовну і конечну потребу створення широкої популярної с.-д. літератури для всіх верств населення і особливо для мас робітничого класу.

На перше місце з'їзд ставить написання ряду брошур (на 1—5 друкованих аркушів) з кожного (теоретичного і практичного) пункту нашої партійної програми з детальним викладом і поясненням значення цього пункту,— а потім ряду листівок (1—8 друкованих сторінок) на ті самі теми для масового розкидання та роздавання у містах і в селах. З'їзд доручає редакції ЦО негайно вжити всіх заходів для виконання цього завдання.

Щодо видання особливої, популярної ґазети для народу або для широких верств робітничого класу, то з'їзд, не відкидаючи цього плану в принципі, вважає несвоєчасним його негайне здійснення.

ПРОЕКТ СТАТУТУ РСДРП [84]

1. Членом партії вважається кожний, хто визнає її програму і підтримує партію як матеріальними засобами, так і особистою участю в одній з партійних організацій.

2. Верховним органом партії є партійний з'їзд. Його скликає ЦК (по можливості не менше одного разу на два роки). ЦК зобов'язаний склйкати з'їзд, якщо цього вимагають комітети, або союзи комітетів партії, що мали разом $^1/_3$ голосів на останньому з'їзді, або якщо цього вимагає Рада партії. З'їзд вважається дійсним, якщо на ньому представлено більше $^1/_2$ усіх наявних в момент з'їзду (правоздатних) комітетів партії.

3. Представництво на з'їзді мають: а) ЦК, б) редакція ЦО, в) усі місцеві комітети, що не входять в окремі союзи, г) усі союзи комітетів, визнані партією, і д) Закордонна ліга. Кожна з перерахованих організацій має на з'їзді по два ухвальні голоси. Нові комітети і союзи комітетів дістають представництво на з'їзді тільки при умові затвердження їх не менш як за $^1/_2$ року до з'їзду.

4. Партійний з'їзд призначає ЦК, редакцію ЦО і Раду партії.

5. ЦК об'єднує і спрямовує всю практичну діяльність партії та завідує центральною партійною касою, а також усіма загальнопартійними технічними установами. Він розглядає конфлікти як між різними організаціями і установами партії, так і всередині їх.

6. Редакція ЦО керує партією ідейно, редагуючи ЦО партії, науковий орган та окремі брошури.

7. Раду партії призначає з'їзд з числа членів ЦО і ЦК у складі п'яти осіб. Рада розв'язує справи про суперечки або незгоди між редакцією ЦО і ЦК в галузі питань загальноорганізаційних і тактичних. Рада партії відновлює ЦК в разі повного його провалу.

8. Нові комітети і союзи комітетів затверджуються Центральним Комітетом. Кожний комітет, союз, організація або група, визнані партією, відають справами, які стосуються спеціально і виключно даної місцевості, даного району, даного національного руху або даної функції, окремо дорученої цій групі, зобов'язуючись, проте, підкорятись постановам ЦК і ЦО та давати кошти в центральну партійну касу в розмірах, визначених ЦК.

9. Кожний член партії і кожний, хто має яку-небудь справу з партією, вправі вимагати, щоб його заява в оригіналі була доставлена в ЦК або в ЦО, або партійному з'їздові.

10. Кожна партійна організація зобов'язана доставляти і ЦК, і редакції ЦО всі засоби для ознайомлення з усією її діяльністю та всім її особовим складом.

11. Всі партійні організації і всі колегіальні установи партії вирішують справи простою більшістю голосів і мають право кооптації. Для кооптації нових членів і виключення членів потрібно $^2/_3$ голосів.

12. «Закордонна ліга російської революційної соціал-демократії» має на меті пропаганду та агітацію за кордоном, а також сприяння російському рухові. Ліга має всі права комітетів, з тим тільки винятком, що російський рух вона підтримує не інакше, як через осіб або групи, що їх спеціально призначає Центральний Комітет.

Написано в кінці червня — на початку липня 1903 р.

Надруковано в 1904 р. в книзі: «Другий черговий з'їзд РСДРП. Повний текст протоколів». Женева, вид. ЦК

Друкується за текстом книги

II З'ЇЗД РСДРП[85]

17 (30) ЛИПНЯ — 10 (23) СЕРПНЯ 1903 р.

Промови і виступи, доповнення до § 12 проекту статуту партії і проект резолюції про видання органу для сектантів надруковані в 1904 р. в книзі: «Другий черговий з'їзд РСДРП. Повний текст протоколів». Женева, вид. ЦК

Друкується за текстом книги; частина документів—за рукописами

1

ВИСТУПИ ПІД ЧАС РОЗГЛЯДУ СПИСКУ ПИТАНЬ, ЯКІ ПОВИНЕН БУВ ОБГОВОРИТИ З'ЇЗД [86]

17(30) ЛИПНЯ

1

За планом питання про програму поставлене на друге місце. Національне питання входить до програми і розв'язується під час її обговорення. Питання про районні і національні організації взагалі — питання організаційне. А питання про ставлення до національностей, зокрема, є питання тактичне і являє собою застосування наших загальних принципів до практичної діяльності.

2

Перший пункт списку стосується спеціально організації Бунду. А шостий стосується організації партії. Після встановлення загального закону щодо місцевих, районних, національних та інших організацій ставиться спеціальне питання: які ж саме організації та на яких умовах залучаються до партії?

2

ПРОМОВИ ПРИ ОБГОВОРЕННІ ПОРЯДКУ ДЕННОГО З'ЇЗДУ [87]

18 (31) ЛИПНЯ

1

Я хочу зробити одне зауваження. Кажуть, що неправильно ставити на перше місце питання про Бунд, бо на першому місці повинні бути доповіді, на другому місці програма, а на третьому — Бунд. Міркування за цей порядок не витримують критики. Зводяться вони до того, що партія в цілому не порозумілася ще з приводу програми: може статися, що саме в питанні про програму ми розійдемося. Ці слова мене дивують. Правда, у нас немає тепер прийнятої програми, але припущення про розрив у питанні про програму є до краю здогадним. У партії, оскільки питання йде про її літературу, що останнім часом відбивала думки партії найповніше, таких течій не помічалось. Мотиви для постановки питання про Бунд на перше місце є і формальні, і моральні. Формально ми стоїмо на грунті Маніфесту 1898 року, а Бунд висловив бажання докорінно змінити організацію нашої партії. Морально багато інших організацій висловило незгоду з Бундом у цьому питанні; так виникли різкі незгоди, що викликали навіть полеміку. Через це не можна приступити до дружної роботи з'їздові, не усунувши цих незгод. Щодо доповідей делегатів, то можливо, що взагалі in pleno * вони й зовсім не читатимуться. Через те я підтримую порядок питань, схвалений Організаційним комітетом.

* — на пленумі, у повному складі. *Ред.*

2

Після того, як з'їзд розв'язав питання про *перший* пункт у нашому порядку денному, єдиним *запереченим* питанням щодо порядку дальших пунктів є питання про третій пункт. У цьому пункті сказано: «Створення Центрального Органу партії або його затвердження». Деякі товариші вважали, що цей пункт слід відсунути куди-небудь далі, бо, по-перше, не можна говорити про Центральний Орган, поки не розв'язані питання про організацію партії взагалі та її центру зокрема і т. п., а, по-друге, по суті цього питання багато комітетів уже висловилось. Я вважаю неправильним останній довід, бо заяви комітетів для з'їзду не обов'язкові і формально ухвального голосу на з'їзді не мають. Друге заперечення неправильне, бо перше ніж розв'язувати питання про організаційні деталі, про статут партії та ін., треба вирішити остаточно питання про напрям російської соціалдемократії. Саме в цьому питанні ми були роз'єднані так довго, і усунути всі незгоди, що нас *роз'єднують* у цьому питанні, не можна самим затвердженням програми: цього можна досягти, *тільки* розв'язавши негайно після питання про програму питання про те, який Центральний Орган партії повинні ми створити заново або який саме затвердити старий з тими чи іншими змінами.

Ось чому я підтримую той порядок денний, що був затверджений Організаційним комітетом.

Звірено з рукописом

3

ВИСТУПИ В ПИТАННІ ПРО ДІЇ ОРГАНІЗАЦІЙНОГО КОМІТЕТУ [88]

18 (31) ЛИПНЯ

1

Я не можу погодитись з тов. Єгоровим. Саме він порушив статут з'їзду, саме він заперечує пункт про імперативні мандати [89]. Я не сумніваюсь в існуванні Організаційного комітету, як не сумніваюсь в існуванні організації «Искры». У неї є також своя організація і свій статут. Але, як тільки був прочитаний статут з'їзду, з її боку було заявлено її делегатам, що вони мають повну свободу дій на з'їзді. В якому становищі перебуваємо ми, члени комісії по перевірці складу з'їзду, що вчора вислухали двох членів Організаційного комітету, товаришів Штейна і Павловича, а тепер вислухуємо зовсім нову пропозицію. Тут є досвідчені товариші, які не раз брали участь у міжнародних конгресах. Ці товариші могли б усі розповісти вам, яку хвилю обурення завжди викликало таке явище, коли люди в комісіях говорять одне, а на з'їзді інше.

2

Організаційний комітет може збиратись, але не як колегія, що впливає на справи з'їзду. Практична діяльність Організаційного комітету не припиняється, припиняється тільки його вплив на з'їзд, поза комісією.

4

ВИСТУПИ В ПИТАННІ ПРО УЧАСТЬ ПОЛЬСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ НА З'ЇЗДІ [90]

18 (31) ЛИПНЯ

1

Комісія в своїй доповіді вважає присутність на з'їзді польських товаришів бажаною, причому тільки з правом дорадчого голосу. На мою думку, це цілком правильно, і мені здається цілком резонним почати резолюцію комісії саме з цієї заяви. Дуже бажаною була б також присутність латишів і литовців, але, на жаль, це річ нездійсненна. Польські товариші завжди могли б заявити свої умови об'єднання, але цього вони не зробили. Через те Організаційний комітет правильно робив, будучи стриманий щодо них. Прочитаний тут лист польської соціал-демократії знов-таки не виясняє питання. Зважаючи на це, пропоную запросити польських товаришів як гостей.

2

Я не бачу переконливих доводів проти запрошення. Організаційний комітет зробив перший крок до зближення польських товаришів з російськими. Запросивши їх на з'їзд, ми зробимо другий крок по цьому самому шляху. Ніяких ускладнень я від цього не бачу.

5

ПРОМОВА В ПИТАННІ ПРО МІСЦЕ БУНДУ В РСДРП

20 ЛИПНЯ (2 СЕРПНЯ)

Я торкнусь насамперед промови Гофмана та його вислову «компактна більшість» [91]. Тов. Гофман вживає ці слова з докором. По-моєму, не соромитись, а пишатися повинні ми тим, що на з'їзді є компактна більшість. І ще більше пишатися будемо ми, коли вся наша партія буде однією компактною і найкомпактнішою 90%-ною більшістю. (О п л е с к и). Більшість зробила правильно, поставивши питання про становище Бунду в партії на перше місце: бундівці відразу ж довели цю правильність, подавши свій так званий статут, а по суті запропонувавши *федерацію* [92]. Коли є в партії члени, які пропонують федерацію, і члени, які відкидають її, то інакше й не можна було зробити, як поставити питання про Бунд на перше місце. На милування нема силування, і як говорити про внутрішні справи партії, не вирішивши твердо й неухильно, хочемо ми йти разом, чи ні.

Суть спірного питання іноді не зовсім правильно викладалася в дебатах. Справа зводиться до того, що, на думку багатьох членів партії, федерація *шкідлива,* федерація суперечить принципам соціал-демократії, в їх застосуванні до даної російської дійсності. Федерація шкідлива, бо вона *узаконює* осібність і відчуженість, зводить їх у принцип, у закон. Між нами справді існує цілковита відчуженість, і ми не узаконювати її повинні, не прикривати фіговим листком, а боротися з нею, ми повинні рішуче визнати й заявити, що конче потрібно твердо й неухильно йти до *найтіснішої* єдності. Ось

чому ми в принципі, з порога (за відомим латинським висловом), відкидаємо федерацію, відкидаємо *всякі* обов'язкові перегородки між нами. У партії завжди й без того будуть різні угруповання, угруповання товаришів, що не цілком однаково мислять у питаннях і програми, і тактики, і організації, але хай в усій партії буде *один* поділ на групи, тобто хай усі, що мислять однаково, об'єднуються в одну групу, а не так, щоб спочатку групи утворювались в *одній частині* партії, окремо від груп у другій частині партії, а потім об'єднувалися між собою не групи різних поглядів і відтінків поглядів, а частини партії, що складаються з різних груп. Повторюю: ніяких *обов'язкових* перегородок ми не визнаємо й через те федерацію в принципі відкидаємо.

Переходжу до питання про автономію. Тов. Лібер говорив, що федерація є централізм, а автономія — децентралізм. Невже тов. Лібер вважає членів з'їзду за шестирічних дітей, яких можна частувати такими софізмами? Невже не ясно, що централізм вимагає, щоб *не було* всяких перегородок між центром і найбільш віддаленими, найбільш закутніми частинами партії? Наш центр дістане безумовне право доходити безпосередньо до кожного окремого члена партії. Бундівці посміялися б тільки, якби їм хто-небудь запропонував *всередині* Бунду такий «централізм», щоб ЦК Бунду не міг мати зв'язків з усіма ковенськими групами і товаришами *інакше, як* через Ковенський комітет. До речі, про комітети. Тов. Лібер покликав з пафосом: «навіщо говорити про автономію Бунду, як підлеглу одному центрові організацію? Адже ж не дасте ви автономію якому-небудь Тульському комітетові?». Помиляєтесь, тов. Лібер: ми безумовно і неодмінно дамо автономію і «якому-небудь» Тульському комітетові, автономію в розумінні свободи від дріб'язкового втручання центру, причому, звичайно, обов'язок підкорятись центрові залишається. Я взяв слова «дріб'язкове втручання» з бундівського листка: «Автономія чи федерація?». — Бунд висунув цю свободу від «дріб'язкового втручання», як пункт *умови,* як *вимогу* до партії..Висування таких смішних вимог само по собі показує, до чого заплутаним

уявляється спірне питання Бундові. Невже Бунд думає, що партія допустить існування центру, який «*дріб'язково*» втручався б у справи *будь-якої* організації або групи партії? Невже це не зводиться саме до того «організованого недовір'я», про яке вже говорилося на з'їзді? Таке недовір'я прохоплюється в усіх пропозиціях і в усіх міркуваннях бундівців. Справді, хіба, наприклад, боротьба за *повну* рівноправність і навіть за *визнання* права націй на самовизначення не є *обов'язком* усієї нашої партії? Отже, коли б будь-яка частина нашої партії не виконала цього обов'язку, то вона безумовно заслуговувала б осуду в силу наших принципів, її безумовно повинні були б *поправити* центральні установи партії. І якби цей обов'язок не виконувався свідомо і умисне, незважаючи на цілковиту змогу його виконувати, то невиконання було б *зрадою*.

Далі, тов. Лібер патетично запитував нас: *як довести*, що автономія спроможна забезпечити рухові єврейських робітників безумовно необхідну для нього самостійність? Дивне запитання! Як довести, чи правильний один з пропонованих шляхів? Єдиний засіб — піти цим шляхом і випробувати його на ділі. На запитання тов. Лібера я відповідаю: *ідіть з нами,* і ми беремося довести вам на ділі, що всі законні вимоги самостійності задовольняються цілком.

Коли йдуть спори про місце Бунду, я завжди згадую англійських вуглекопів. Вони дуже добре організовані, краще за інших робітників. І вони хочуть *за це* провалити загальну вимогу про 8-годинний робочий день, що її ставлять усі пролетарі [93]. Вуглекопи розуміють єдність пролетаріату так само вузько, як наші бундівці. Хай сумний приклад вуглекопів буде пересторогою товаришам з Бунду!

Звірено з рукописом

6

ПРОМОВА В ПИТАННІ ПРО ПРОГРАМУ ПАРТІЇ [94]

22 ЛИПНЯ (4 СЕРПНЯ)

Насамперед я повинен відзначити дуже характерне плутання тов. Лібером предводителя дворянства з верствою трудящих і експлуатованих [95]. Це плутання знаменне для всіх дебатів. Скрізь плутають окремі епізоди нашої полеміки з установленням принципових базисів. Не можна заперечувати, як це робить тов. Лібер, що можливий перехід і *верстви* (тієї чи іншої) трудящого й експлуатованого населення на бік пролетаріату. Пригадайте, що в 1852 р. Маркс, маючи на увазі повстання французьких селян, писав (у «18 брюмера»), що селянство виступає то представником минулого, то представником майбутнього; до селянина можна апелювати, маючи на увазі не тільки його передсуд, а й його розсудок [96]. Пригадайте далі, що Маркс визнавав пізніше цілком правильним твердження комунарів, що справа Комуни є так само справа селянства [97]. Повторюю, не можна сумніватися в тому, що за певних умов перехід тієї чи іншої верстви трудящих на бік пролетаріату зовсім не неможливий. Уся справа в тому, щоб точно визначити ці умови. І в словах «переходять на точку зору пролетаріату» умова, про яку йдеться, визначена з цілковитою точністю. Саме ці слова відмежовують нас, соціал-демократів, якнайрізкіше від усяких ніби соціалістичних течій взагалі і від так званих соціалістів-революціонерів особливо.

Переходжу до того спірного місця з моєї брошури «Що робити?», яке викликало тут стільки тлумачень [98]. Здається, після всіх цих тлумачень питання з'ясувалося

вже настільки, що мені лишається додати небагато. Очевидно, що тут плутали принципову настанову великого теоретичного питання (вироблення ідеології) з одним епізодом боротьби проти «економізму». І до того ж епізод цей передавався зовсім неправильно.

На доказ цього останнього положення я можу послатися насамперед на товаришів Акімова і Мартинова, які тут говорили. Вони показали наочно, що саме про епізод *боротьби з «економізмом»* йде тут мова. Вони виступили з поглядами, які були вже названі (і справедливо названі) опортунізмом. Вони дійшли й до «спростування» теорії зубожіння, і до оспорювання диктатури пролетаріату, і навіть до «Erfüllungstheorie» [99], як висловився тов. Акімов. Правда, я не знаю, що це значить. Чи не хотів тов. Акімов сказати про «Aushöhlungstheorie», про «теорію спорожнення» капіталізму [100], тобто про одну з найпопулярніших, ходячих ідей бернштейніанської теорії. Тов. Акімов, захищаючи старі базиси «економізму», виступив навіть з таким, неймовірно оригінальним, доводом, що у нас в програмі слово пролетаріат не стоїть ні разу в називному відмінку. Найбільше, покликав тов. Акімов, що пролетаріат стоїть у них в родовому відмінку. Отже, виявляється, що називний відмінок найпочесніший, а родовий стоїть на другому місці щодо почесності. Залишається тільки передати це міркування — може, через окрему комісію — тов. Рязанову, щоб він свою першу вчену працю про букви доповнив другим вченим трактатом про відмінки...[101]

Що ж до прямих посилань на мою брошуру «Що робити?», то мені дуже неважко довести їх вирваність із зв'язку. Кажуть: Ленін ні про які протиборствуючі тенденції не згадує, а абсолютно твердить, що робітничий рух завжди *«йде»* до підпорядкування буржуазній ідеології. Справді? А чи не сказано в мене, що робітничий рух тягнеться до буржуазності *при доброзичливій участі Шульце-Деличів та їм подібних?* * І хто розуміється тут під «подібними»? Не хто інший, як «еко-

* Див. Твори, 5 вид., том 6, стор. 38. *Ред.*

номісти», не хто інший, як люди, які говорили, наприклад, тоді, що буржуазна демократія в Росії є фантом. Тепер легко так дешево говорити про буржуазний радикалізм і лібералізм, коли зразки їх усі бачать перед собою. Але чи те було раніше?

Ленін зовсім не зважає на те, що й робітники беруть участь у виробленні ідеології. — Справді? А чи не говориться в мене багато й багато разів, що саме величезною хибою нашого руху є недостача цілком свідомих робітників, робітників-керівників, робітників-революціонерів? Чи не говориться там, що вироблення таких робітників-революціонерів має стати нашим черговим завданням? Чи не вказується там на важливість розвитку професійного руху та створення спеціальної професійної літератури? Чи не ведеться там запекла боротьба проти всяких спроб принизити рівень передових робітників до рівня маси або до рівня середняків?

Закінчу. Усі ми знаємо тепер, що «економісти» зігнули палку в один бік. Щоб випрямити палку, треба було зігнути палку в другий бік, і я це зробив. Я певен, що російська соціал-демократія завжди буде з енергією випрямляти палку, яку згинає всілякий опортунізм, і що завдяки цьому наша палка буде завжди найпрямішою і найпридатнішою до дії.

Звірено з рукописом

7

ДОПОВІДЬ ПРО СТАТУТ ПАРТІЇ

29 ЛИПНЯ (11 СЕРПНЯ)

Ленін (доповідач) дає пояснення з приводу запропонованого ним проекту статуту. Основною ідеєю статуту є поділ *функцій*. Через це, наприклад, поділ на два центри не є результат поділу цих центрів за місцем (Росія і закордон), а логічний наслідок поділу за функціями. Центральному Комітетові належить функція практичного керівництва, Центральному Органові — ідейного керівництва. А для об'єднання діяльності цих двох центрів, для уникнення розрізненості між ними і, почасти, для розв'язання конфліктів, необхідна Рада, яка зовсім не повинна мати характеру суто третейської установи. Параграфи статуту, що стосуються відносин між Центральним Комітетом і місцевими та визначають сферу компетенції Центрального Комітету, не можуть і не повинні перелічувати всі пункти, в яких Центральний Комітет компетентний. Такий перелік неможливий і незручний, бо немислима річ передбачити всі можливі випадки і, крім того, неперелічені пункти начебто не належатимуть до компетенції Центрального Комітету. Треба надати право Центральному Комітетові самому визначати сферу своєї компетенції, бо в усякій місцевій справі можуть бути зачеплені загальнопартійні інтереси, і треба дати Центральному Комітетові можливість втрутитися в місцеві справи, всупереч, може, місцевим інтересам, але заради цілей загальнопартійних.

8

ВИСТУП ПРИ ОБГОВОРЕННІ ЗАГАЛЬНОЇ ЧАСТИНИ ПРОГРАМИ ПАРТІЇ

29 ЛИПНЯ (11 СЕРПНЯ)

Ця вставка вносить погіршення [102]. Вона створює уявлення, ніби стихійно зростає свідомість. А в міжнародній соціал-демократії немає свідомої діяльності робітників поза впливом соціал-демократії.

9

ВИСТУПИ ПРИ ОБГОВОРЕННІ ЗАГАЛЬНОПОЛІТИЧНИХ ВИМОГ ПРОГРАМИ ПАРТІЇ

30 ЛИПНЯ (12 СЕРПНЯ)

1

Ленін вважає поправку Страхова невдалою, бо формулюванням комісії підкреслюється саме *воля народу* [103].

2

Ленін проти слова «обласне», бо це дуже неясно й може бути витлумачене в тому розумінні, що соціал-демократія вимагає поділу всієї держави на дрібні області [104].

3

Ленін вважає, що додавати слово «іноземцеві» не треба, бо само собою зрозуміло, що соціал-демократична партія обстоюватиме поширення цього параграфа і на іноземців [105].

10

ВИСТУП ПРИ ОБГОВОРЕННІ ЗАГАЛЬНОПОЛІТИЧНИХ ВИМОГ ПРОГРАМИ ПАРТІЇ

31 ЛИПНЯ (13 СЕРПНЯ)

Слово «міліція» нічого нового не дає і вносить плутанину. Слова «загальне озброєння народу» ясні і цілком російські. Я вважаю поправку тов. Лібера зайвою [106].

11

ПРОПОЗИЦІЇ ДО ПУНКТІВ ЗАГАЛЬНОПОЛІТИЧНИХ ВИМОГ ПРОГРАМИ ПАРТІЇ [107]

1) У кінці пункту 6-го залишити «і мови».

2) Вставити новий пункт:

«Право населення здобувати освіту рідною мовою, право кожного громадянина говорити рідною мовою на зборах, у громадських і державних установах».

3) Викреслити в пункті 11 фразу про мову.

Написано між 30 липня і 1 серпня (12 і 14 серпня) 1908 р.

Друкується вперше, за рукописом

12

ВИСТУПИ ПРИ ОБГОВОРЕННІ ЧАСТИНИ ПРОГРАМИ ПАРТІЇ, ЩО СТОСУЄТЬСЯ ОХОРОНИ РОБІТНИКІВ

31 ЛИПНЯ (13 СЕРПНЯ)

1

Ленін нічого не має проти 42-годинного відпочинку, а Ліберу зауважує, що в програмі говориться про нагляд за всіма виробництвами. Якщо вказати розмір, то це тільки обмежить смисл. Коли наша програма буде законопроектом, тоді внесемо деталі [108].

2

Висловлююсь проти поправки тов. Лядова [109]. Перші дві його поправки зайві, бо в нашій програмі ми вимагаємо охорони праці для *всіх* галузей господарства, отже, і для сільського в тому числі. Щодо третьої, то вона цілком стосується аграрної частини, і ми повернемося до неї, коли обговорюватимемо наш проект аграрної програми.

13

ПРОМОВА ПРИ ОБГОВОРЕННІ АГРАРНОЇ ПРОГРАМИ

31 ЛИПНЯ (13 СЕРПНЯ)

Вкажу насамперед на один момент, що виявився в дебатах. Тов. Єгоров висловлював жаль з приводу того, що немає доповіді, яка могла б значно полегшити і спрямувати всі наші дебати. У доповідачі намічали мене, і з приводу відсутності доповіді мені доводиться ніби оборонятись. І я скажу на захист себе, що доповідь у мене є: це моя відповідь тов. Іксу *, яка відповідає якраз на найпоширеніші заперечення і непорозуміння, що їх викликала наша аграрна програма, і яка була роздана всім делегатам з'їзду. Доповідь не перестає бути доповіддю від того, що вона друкується і роздається делегатам, а не читається перед ними.

Перейду до змісту промов ораторів, які, на жаль, не брали до уваги саме цієї моєї доповіді. Тов. Мартинов, наприклад, не взяв до уваги навіть більш ранньої літератури про нашу аграрну програму, коли він знов і знов говорив про виправлення історичної несправедливості [110], про те, що нема чого повертатись за 40 років назад, про знищення феодалізму не сучасного, а феодалізму, що був у 60-х роках, і т. д. Не можна обійтися без повторень, відповідаючи на ці доводи. Якби ми спирались *т і л ь к и* на принцип «виправлення історичної несправедливості»,— ми керувалися б самóю демократичною фразою. Але ми посилаємось на *існуючі* навколо нас пережитки кріпосництва, на сучасну дійсність, на те, що зараз обмежує і затримує

---

* Див. цей том, стор. 207—221. *Ред.*

__Ленинъ.__ Укажу прежде всего на одну частность, всплывшую въ дебатахъ. Тов. ~~[illegible]~~ [illegible] выразилъ сожалѣніе по поводу того, что нѣтъ доклада, который могъ бы значительно облегчить и направить всѣ наши дебаты. Въ докладчики былъ предположенъ я и по поводу отсутствія доклада мнѣ приходится какъ-бы извиняться. И я скажу въ защиту свою, что докладъ у меня есть: это мой отвѣтъ тов. Иксу, который отвѣчаетъ какъ разъ на самыя распространенныя возраженія и недоразумѣнія, вызванныя нашей аграрной программой, и который былъ розданъ всѣмъ делегатамъ съѣзда. Докладъ не перестаетъ быть докладомъ оттого, что онъ печатается и раздается делегатамъ, а не читается передъ ними.

Перейду къ ~~существу возраженій~~ содержанію рѣчей ораторовъ, которые, къ сожалѣнію, не принимали во вниманіе именно этого моего доклада. Тов. Мартыновъ, напр., не принялъ во вниманіе даже болѣе ранней литературы о нашей аграрной программѣ, когда онъ опять и опять говорилъ объ исправленіи исторической несправедливости, о напрасномъ возвращеніи ~~за~~ 40 лѣтъ назадъ, объ уничтоженіи феодализма не современнаго, а феодализма, бывшаго въ 60-хъ

Перша сторінка
рукопису промови
В. І. Леніна
на II з'їзді РСДРП
при обговоренні
аграрної програми
31 липня (13 серпня)
1903 р.

визвольну боротьбу пролетаріату. Нас обвинувачують, що ми повертаємося до сивої давнини. Це обвинувачення показує тільки незнання найбільш загальновідомих фактів про діяльність соціал-демократів усіх країн. Скрізь і всюди вони висувають і здійснюють завдання: *завершити те, чого не доробила буржуазія.* Саме це робимо ми. А щоб робити це, неминуче доводиться повертатись до минулого, і соціал-демократи кожної країни роблять це, повертаючись завжди до *свого* 1789, до *свого* 1848 року. Російські соціал-демократи так само *не можуть не повертатися* і до *свого* 1861 року, і повертатися тим енергійніше і тим частіше, чим меншу частину демократичних перетворень здійснила наша селянська, з дозволу сказати, «реформа».

Щодо тов. Горіна, то він так само робить звичайну помилку, забуваючи про кріпосницьку кабалу, що існує реально. Тов. Горін говорить, що «надія на відрізки насильно вдержує дрібного селянина в антипролетарській ідеології». Але ж на ділі-то не «надія» на відрізки, а *теперішні* відрізки насильно вдержують кріпосницьку кабалу, і немає іншого виходу з цієї кабали, з цієї кріпосницької оренди, крім перетворення ніби-орендарів у вільних власників.

Нарешті, тов. Єгоров поставив авторам програми питання про її значення. Чи є програма, питав він, висновком з наших основних понять про економічну еволюцію Росії, науковим передбаченням можливого й неминучого результату політичних перетворень. (У такому разі тов. Єгоров міг би погодитись з нами.) *Чи може* наша програма є практично агітаційним лозунгом, і тоді нам не побити рекорду перед соціалістами-революціонерами, тоді ця програма має бути визнана неправильною. Я повинен сказати, що не розумію цієї відмінності, яку проводить тов. Єгоров. Якби наша програма не задовольняла першу умову, то вона була б неправильна, і ми не могли б прийняти її. Коли ж програма правильна, то вона не може не дати практично придатного лозунга для агітації. Суперечність між двома дилемами тов. Єгорова лише позірна: її не може

бути на ділі, бо правильне теоретичне розв'язання *забезпечує* тривкий успіх в агітації. А ми прагнемо саме до тривкого успіху, і нас нітрохи не бентежать тимчасові невдачі.

Тов. Лібер так само повторював давно відкинуті заперечення, дивуючись «мізерності» нашої програми і вимагаючи «радикальних реформ» і в аграрній галузі. Тов. Лібер забув про відмінність між демократичною і соціалістичною частинами програми: він прийняв за «мізерність» відсутність чого-небудь соціалістичного в демократичній програмі. Він не помітив, що соціалістична частина нашої аграрної програми знаходиться в іншому місці, саме в робітничому відділі, який стосується і сільського господарства. Тільки соціалісти-революціонери з безпринципністю, яка їх характеризує, можуть плутати і плутають завжди демократичні і соціалістичні вимоги, а партія пролетаріату повинна якнайсуворіше відокремлювати і розрізняти їх.

Звірено з рукописом

14

ПРОМОВИ І ВИСТУПИ ПРИ ОБГОВОРЕННІ АГРАРНОЇ ПРОГРАМИ

1 (14) СЕРПНЯ

1

Перше ніж перейти до деталей, хочу висловитися проти деяких загальних положень, і насамперед тов. Мартинова. Тов. Мартинов говорить, що ми повинні боротися не з тим феодалізмом, який був, а з тим, який тепер є. Це справедливо, але я нагадаю мою відповідь Іксу. Той послався на Саратовську губернію, я взяв дані тієї ж Саратовської губернії, і виявилось: розмір відрізків дорівнює там 600 000 десятин, тобто $^2/_5$ усієї землі, якою володіли селяни за кріпосного права, а оренда дорівнює 900 000 десятин; отже, $^2/_3$ усієї орендної землі — відрізки. Значить, ми на $^2/_3$ відновлюємо землекористування. Ми, значить, боремось не з привидом, а з реальним злом. Ми прийшли б до того, що й в Ірландії, де стала потрібною сучасна селянська реформа, яка перетворює фермерів у дрібних власників. На аналогію між Ірландією і Росією вже вказувалося в економічній літературі народників. Тов. Горін говорить, що захід, який я пропоную, не кращий, що краще перевести в стан вільних орендарів. Але він помиляється, гадаючи, що краще напіввільних орендарів перевести у вільні. Ми не вигадуємо переходу, а пропонуємо такий, де юридичне землекористування стає відповідним фактичному, і цим знищуємо сучасні кабальні відносини. Мартинов говорить, що мізерні не наші вимоги, а мізерним є той принцип,

з якого вони випливають. Але це схоже на доводи, що їх наводять проти нас соціалісти-революціонери. На селі ми ставимо дві якісно-відмінні цілі: по-перше, ми хочемо створити свободу буржуазних відносин, по-друге, вести боротьбу пролетаріату. Наше завдання, всупереч передсудам соціалістів-революціонерів,— вказати селянам, де починається революційно-пролетарське завдання селянського пролетаріату. Через те неспроможні заперечення тов. Кострова. Нам кажуть, що селянство не вдовольниться нашою програмою, що воно піде далі; але ми не боїмося цього, для цього у нас є наша соціалістична програма, і тому ми не боїмося й переділу землі, який так лякає товаришів Махова і Кострова.

Закінчую. Товариш Єгоров назвав химерою нашу надію на селян. Ні! Ми не захоплюємось, ми в достатній мірі скептики, ми через це й говоримо селянському пролетареві: «Ти зараз борешся заодно з селянською буржуазією, але ти повинен бути завжди готовий до боротьби з цією самою буржуазією, і цю боротьбу ти поведеш спільно з міськими промисловими пролетарями».

У 1852 році Маркс сказав, що в селян є не тільки передсуд, а й розсудок. І, вказуючи тепер селянській бідноті на причину її бідності, ми можемо розраховувати на успіх. Ми віримо, що з огляду на те, що соціал-демократія виступила тепер на боротьбу за селянські інтереси, ми в майбутньому будемо зважати на факт, що селянська маса звикне дивитися на соціал-демократію, як на захисницю її інтересів.

2

Ленін вносить поправку: замість «*добиватиметься*» поставити: «*вимагає насамперед*»[111]. На рефератах під час дебатів вказували, що в проекті свідомо сказано: «добиватиметься», щоб цим підкреслити, що це ми збираємося робити не зараз, а в майбутньому. Щоб не дати підстав для таких непорозумінь, вношу цю поправку. Словом «насамперед» я хочу сказати, що, крім аграрної програми, ми *ще* маємо вимоги.

3

Я проти пропозиції тов. Лядова[112]. Ми пишемо не проект закону, а тільки вказуємо загальні ознаки. У нас серед міських обивателів теж є такі, що належать до податних станів; крім того, є посадські та інші, і, щоб усе це вмістити в нашій програмі, ми повинні були б говорити мовою IX тому Зводу законів.

4

Запитання Мартинова мені здається зайвим[113]. Замість того щоб висувати загальні принципи, нас змушують вдаватися в деталі. Якби ми це робили, ми б ніколи не закінчили з'їзду. Принцип цілком певний: кожний селянин має право розпоряджатися своєю землею, однаково *общинною* чи *приватновласницькою*. Це є тільки вимога права для селянина розпоряджатися своєю землею. Ми наполягаємо, щоб не було окремих законів для селян; ми хочемо не самого тільки права виходу з общини. Усі деталі, які потрібні будуть під час проведення цього в життя, ми не можемо тепер розв'язати. Я проти доповнення тов. Ланге; ми не можемо вимагати скасування всіх законів про користування. Це вже занадто.

5

Мартинов, очевидно, дещо не так розуміє. Ми добиваємося однакового застосування загального законодавства — того, яке тепер прийняте в усіх буржуазних державах, а саме того, що грунтується на підвалинах римського права, що визнає і спільну власність, і особисту. Общинне землеволодіння ми хотіли б розглядати, як спільну власність.

6

У нас іде питання про редагування доповнень пункту четвертого щодо Кавказу. Бажано внести після пункту а) ці доповнення. Є два проекти резолюцій. Якщо ми приймемо поправку тов. Карського, то пункт багато

втратить у своїй конкретності. На Уралі, наприклад, сила-силенна залишків; там справжнє кубло кріпосництва. Про латишів можна сказати, що вони підходять під формулу «та в інших областях держави». Підтримую пропозицію тов. Кострова, а саме: треба вставити вимогу про перехід земель у власність хізанів, тимчасовозобов'язаних тощо[114].

7

Тов. Лібер даремно дивується. Він вимагає від нас однієї загальної мірки, але такої мірки не існує. Доводиться висувати один раз одне, другий раз — інше. У нас немає шаблонів. Лібер вказує, що наша вимога про знищення кріпосництва збігається з вимогами лібералів. Але ліберали не говорять про те, як ця вимога буде проведена. Ми ж говоримо, що її повинна провести не бюрократія, а пригноблені класи, а це вже є шлях революції. У цьому наша корінна відмінність від лібералів, які своїми міркуваннями про перетворення і реформи «спаскуджують» народну свідомість. Якби ми почали конкретизувати всі вимоги про знищення кріпосництва, то в нас вийшли б цілі томи. Тим-то ми вказуємо тільки на найважливіші форми та види закріпачення. А наші комітети в різних місцевостях, на розвиток загальної програми, висунуть і розроблять свої часткові вимоги. Вказівка Троцького, що ми не можемо торкатись місцевих вимог, неправильна тим, що питання про хізанів і тимчасовозобов'язаних не тільки місцеве питання. До того ж про нього відомо в аграрній літературі.

8

Тов. Лібер пропонує знищити пункт про відрізки на тій тільки підставі, що йому не подобаються селянські комітети. Це дивно. Раз ми зійшлися на основному питанні про те, що відрізки закабаляють селян, то заснування комітетів є окремим моментом, заради якого нелогічно відкидати весь пункт. Дивне так само питання, як ми впливатимемо на селянські комітети. Сподіваюсь,

соціал-демократи тоді з меншими труднощами зможуть організовувати з'їзди і на них порозуміються, як діяти в кожному даному випадку.

9

Параграф 5 зв'язаний з параграфом 16 робітничої програми: це передбачає саме суди, які складаються порівну з робітників і підприємців; ми повинні вимагати окремого представництва від батраків і від найбіднішого селянства [115].

10

Мені здається це зайвим, бо непомірно розширилась би компетенція судів [116]. Ми маємо на меті — зниження орендної плати, а встановлення такс дало б можливість землевласникам посиланням на певні факти доводити свою правоту. Зниження орендних цін виключає будь-яку думку про їх підвищення. Каутський, говорячи про Ірландію, вказує, що там запровадження промислових судів дало деякі результати.

15

ПРОМОВИ І ВИСТУПИ ПРИ ОБГОВОРЕННІ СТАТУТУ ПАРТІЇ

2 (15) СЕРПНЯ

1

Ленін коротко обстоює своє формулювання, підкреслюючи особливо, що воно дає стимул: «організуйтесь!» [117]. Не треба думати, що партійні організації повинні бути тільки з професіональних революціонерів. Нам потрібні найрізноманітніші організації всіх видів, рангів та відтінків, починаючи від надзвичайно вузьких і конспіративних і кінчаючи дуже широкими, вільними, lose Organisationen. Необхідна ознака партійної організації — затвердження її Центральним Комітетом.

2

Я насамперед хотів би зробити два окремі зауваження. По-перше, з приводу люб'язної (кажу це без іронії) пропозиції Аксельрода «сторгуватись». Я охоче приєднався б до цього заклику, бо зовсім не вважаю нашу незгоду такою істотною, щоб від неї залежало життя або смерть партії. Від поганого пункту статуту ми ще далеко не загинемо! Та коли вже дійшла справа до вибору з *двох* формулювань, то я аж ніяк не можу відмовитись від свого твердого переконання, що формулювання Мартова є *погіршення* первісного проекту, погіршення, яке *може* завдати партії, за певних умов, немало шкоди. Друге зауваження стосується тов. Брукера. Цілком природно, що, бажаючи провести скрізь виборний принцип, тов. Брукер прийняв моє формулювання, яке одне тільки й визначає скільки-небудь точно поняття *члена* партії. Через те мені незрозуміле задоволення тов. Мартова, що зі мною згоден тов. Бру-

кер. Невже тов. Мартов справді за *керівництво* для себе визнає протилежне до того, що говорить Брукер, не розглядаючи його мотивів та аргументів?

Переходячи до суті справи, я скажу, що тов. Троцький зовсім не зрозумів основної думки тов. Плеханова і через те обминув у своїх міркуваннях всю суть питання. Він говорив про інтелігентів і робітників, про класову точку зору і про масовий рух, але не помітив одного основного питання: звужує чи розширяє моє формулювання поняття члена партії? Якби він поставив собі це запитання, він легко побачив би, що моє формулювання звужує це поняття, а мартовське розширяє, відзначаючись (за правильним висловом самого Мартова) «еластичністю». І саме «еластичність» у такий період партійного життя, який ми переживаємо, безперечно розчиняє двері для всіх елементів розброду, хитання та опортунізму. Щоб спростувати цей простий і очевидний висновок, треба довести, що таких елементів нема, а тов. Троцький і не подумав зробити це. Та й не можна довести цього, бо всі знають, що таких елементів немало, що є вони і в робітничому класі. Охорона твердості лінії і чистоти принципів партії стає саме тепер справою тим більш настійною, що відновлена в своїй єдності партія прийме в свої ряди дуже багато нестійких елементів, число яких зростатиме в міру зростання партії. Тов. Троцький дуже неправильно зрозумів основну думку моєї книги «Що робити?», коли говорив, що партія не є змовницька організація (це заперечення я чув ще й від багатьох інших). Він забув, що я передбачаю в своїй книзі цілий ряд різних типів організацій, починаючи від найконспіративніших і найвужчих і кінчаючи порівняно широкими й «вільними» (lose) *. Він забув, що партія повинна бути лише передовим загоном, керівником величезної маси робітничого класу, який весь (або майже весь) працює «під контролем і керівництвом» партійних організацій, але який не входить весь і не повинен входити весь у партію. Подивіться, справді, які висновки дістає

* Див. Твори, 5 вид., том 6, стор. 112. *Ред.*

тов. Троцький внаслідок основної своєї помилки. Він говорив нам тут, що коли б ряди і ряди робітників арештовувалися і всі робітники заявляли про свою неналежність до партії, то дивною була б наша партія! А чи не навпаки? Чи не дивним є міркування тов. Троцького? Він вважає сумним те, що кожного хоч трохи досвідченого революціонера могло б тільки радувати. Якби сотні й тисячі робітників, яких арештовують за страйки та демонстрації, були не членами партійних організацій, це довело б тільки, що наші організації хороші, що ми виконуємо своє завдання — законспірувати більш-менш вузьке коло керівників і залучити до руху якомога ширшу масу.

Корінь помилки тих, хто стоїть за формулювання Мартова, полягає в тому, що вони не тільки ігнорують одне з основних зол нашого партійного життя, а навіть освячують це зло. Полягає це зло в тому, що в атмосфері майже загального політичного невдоволення, в умовах цілковитої скритності роботи, в умовах зосередження більшої частини діяльності в тісних таємних гуртках і навіть приватних побаченнях, нам до краю важко, майже неможливо відмежувати тих, хто базікає, від тих, хто працює. І навряд чи знайдеться інша країна, в якій змішування цих двох категорій було б таке звичайне, вносило б стільки плутанини і шкоди, як у Росії. Не тільки в інтелігенції, а й серед робітничого класу ми терпимо від цього зла страшенно, а формулювання тов. Мартова узаконює це зло. Це формулювання неминуче прагне *всіх і кожного* зробити членами партії; тов. Мартов сам змушений був визнати це з застереженням — «коли хочете, так», сказав він. Саме оцього й не хочемо ми! Саме через це ми й повстаємо так рішуче проти формулювання Мартова. Краще, щоб десять тих, хто працює, не називали себе членами партії (справжні працівники за чинами не ганяються!), ніж щоб один базіка мав право і можливість бути членом партії. Ось принцип, який мені здається незаперечним і який змушує мене боротися проти Мартова. Мені заперечували, що якраз прав членам партії ми ніяких не даємо, через те й зловживань бути не може. Таке

заперечення зовсім неслушне: якщо в нас не вказано, які саме особливі права дістає член партії, то візьміть до уваги, що в нас немає і ніяких вказівок про обмеження прав членів партії. Це по-перше. А по-друге, і це головне, незалежно навіть від прав, не можна забувати, що кожний член партії є відповідальним за партію і *партія є відповідальною за кожного члена*. А за наших умов політичної діяльності, при зародковому стані теперішньої політичної зорганізованості, було б просто небезпечно і шкідливо давати не членам організації право членства і покладати відповідальність на партію за таких людей, які до організації не входять (і не входять, може, навмисне). Тов. Мартов жахався з приводу того, що на суді не член партійної організації не матиме права, незважаючи на свою енергійну роботу, назвати себе членом партії. Мене це не лякає. Серйозною шкодою було б, навпаки, коли б на суді заявила себе з негативного боку людина, яка називає себе членом партії, не належачи ні до одної з партійних організацій. Неможливо спростувати, що така особа працювала під контролем і керівництвом організації, неможливо саме через розпливчастість терміна. Фактично — у цьому не може бути сумніву — слова «під контролем і керівництвом» приведуть до того, що *не буде ні контролю, ні керівництва*. Ніколи ЦК не в силі буде поширити справжній контроль на всіх, хто працює, але не входить до організації. Наше завдання — дати *фактичний* контроль у руки ЦК. Наше завдання — оберігати твердість, витриманість, чистоту нашої партії. Ми повинні старатись піднести звання і значення члена партії вище, вище і вище,— і через те я проти формулювання Мартова.

Звірено з рукописом

3

Л е н і н наполягає на включенні слів про матеріальну підтримку, раз усі визнають, що партія повинна існувати на кошти її членів. Не можна в питанні про створення політичної партії посилатись на моральні міркування.

16

ВИСТУПИ ПРИ ОБГОВОРЕННІ СТАТУТУ ПАРТІЇ

4 (17) СЕРПНЯ

1

Ленін вважає незручним перше формулювання через те, що воно надає Раді третейського характеру [118]. А Рада повинна бути не тільки установою третейською, а й погоджувати діяльність ЦК і Центрального Органу. Крім того, висловлюється за те, щоб з'їзд призначив п'ятого члена. Можливий випадок, коли чотири члени Ради не зможуть обрати п'ятого; ми тоді залишимось без потрібної установи.

2

Ленін доводи тов. Засулич вважає невдалими [119]. Випадок, який вона наводить, є вже боротьбою; а в такому разі ніякі статути тут не допоможуть. Полишаючи обрання п'ятого чотирьом членам Ради, ми цим вносимо боротьбу в статут. Вважає за потрібне відзначити, що Рада має не тільки характер примирної установи: так, наприклад, два члени Ради за статутом мають право її скликати.

3

Ленін за те, щоб залишити це місце; не можна нікому заборонити доходити до центру з заявою. Це необхідна умова централізації [120].

4 [121]

Тут два питання. Перше про кваліфіковану більшість, і я проти пропозиції знизити з $^4/_5$ до $^2/_3$. Вводити мотивований протест було б нерозсудливо, і я проти нього [122]. Незмірно важливіше друге питання — про право взаємного контролю ЦК і Центрального Органу над кооптацією. Обопільна згода двох центрів є необхідна умова гармонії. Тут питання йде про розрив двох центрів. Хто не хоче розколу, повинен дбати про те, щоб була гармонія. З життя партії відомо, що бували люди, які вносили розкол. Це питання принципове, питання важливе, від нього може залежати вся майбутня доля партії.

5

Якщо статут шкутильгав на одну ногу, то тов. Єгоров робить його кривим на обидві [123]. Рада кооптує тільки у виняткових випадках. Для обох сторін, для обох центрів конче потрібне цілковите довір'я саме через те, що це складний механізм; без цілковитого взаємного довір'я неможлива успішна спільна робота. І все питання про правильне спільне функціонування щільно зв'язане з правом кооптації. Питання про технічні труднощі тов. Дейч переоцінив даремно.

17

ДОПОВНЕННЯ ДО § 12 ПРОЕКТУ СТАТУТУ ПАРТІЇ

Кооптація членів Центрального Комітету і редакції Центрального Органу припустима тільки за згодою всіх членів Ради партії.

Подано 5 (18) серпня

18

ВИСТУПИ ПРИ ОБГОВОРЕННІ СТАТУТУ ПАРТІЇ

5 (18) СЕРПНЯ

1

Відповім коротко на обидва заперечення [124]. Тов. Мартов говорить, що я пропоную одноголосність обох колегій на кооптацію членів; це — неправильно. З'їзд вирішив не давати права veto кожному з членів двох, можливо досить широких колегій, але це не значить, що ми не можемо дати цієї влади установі, яка погоджує всю діяльність спільної роботи двох центрів. Спільна робота двох центрів вимагає повної одноголосності і навіть особистого єднання, а це можливо тільки при одноголосній кооптації. Адже коли два члени вважають, що кооптація необхідна, то вони можуть склúкати Раду.

2

Поправка Мартова суперечить уже прийнятому пункту про одноголосну кооптацію до ЦК і ЦО [125].

3

Тлумачення тов. Мартова неправильне, бо виняток суперечить одноголосності [126]. Я звертаюсь до з'їзду і прошу вирішити: чи слід поправку тов. Мартова ставити на голосування.

4

По суті я не став би сперечатися з товаришами Глєбовим і Дейчем, але я вважав необхідним сказати про

Лігу в статуті, бо, по-перше, усі знали про існування Ліги, по-друге, щоб відзначити представництво Ліги в партії за старими статутами, по-третє, оскільки всі інші організації перебувають на становищі комітетів, а Ліга вноситься, щоб підкреслити її особливе становище [127].

19

ПРОЕКТ РЕЗОЛЮЦІЇ НА ЗАЯВУ МАРТИНОВА І АКІМОВА [128]

Визнаючи, що заява товаришів Мартинова і Акімова суперечить нашому поняттю про членів з'їзду і навіть про членів партії, з'їзд пропонує товаришам Акімову і Мартинову або взяти назад свою заяву, або ясно заявити про свій вихід з партії. Щодо протоколів, то з'їзд в усякому разі надає їм можливість бути присутніми на спеціальному засіданні, коли протоколи затверджуватимуться.

Написано 5 (18) серпня 1903 р.

Вперше надруковано в 1927 р. в «Ленинском сборнике» VI

Друкується за рукописом

20

ВИСТУПИ ПРИ ОБГОВОРЕННІ ЗАЯВИ МАРТИНОВА І АКІМОВА

5 (18) СЕРПНЯ

1

Бюро обговорювало заяву товаришів Мартинова і Акімова, яку вони подали на ранковому засіданні. Я не торкатимуся мотивування, хоч воно неправильне й надзвичайно дивне. Ніхто ніде не заявляв про закриття Союзу, і товариші Мартинов і Акімов зробили неправильний побічний висновок з рішення з'їзду про Лігу. Та навіть і закриття Союзу не може позбавити делегатів права брати участь у роботах з'їзду. Так само з'їзд не може допустити відмовлення від участі в голосуванні. Член з'їзду не може тільки затверджувати протоколи і не брати участі в інших його роботах. Бюро не пропонує поки що ніякої резолюції і ставить це питання на обговорення з'їзду. Заява Мартинова і Акімова надто ненормальна і суперечить званню члена з'їзду.

2

Що за безглузде й ненормальне становище тут створилось. З одного боку, нам кажуть, що підкоряються рішенням з'їзду, а з другого — хочуть через рішення з приводу статуту залишити з'їзд. Прибувши сюди як делегат організації, яку визнав Організаційний комітет, кожний з нас став членом з'їзду. Ніякий розпуск організації не знищує цього титулу. Як нам, бюро, бути під час голосування? Зовсім не брати до уваги

тих, що залишили з'їзд,— не можна, бо з'їзд уже затвердив свій склад. Є тут один логічний висновок — зовсім вийти з рядів партії. А затвердити протоколи можна, запросивши для цього спеціально і товаришів з Союзу, хоч з'їзд має право й без них затвердити свої протоколи.

21

ПРОЕКТ РЕЗОЛЮЦІЇ ПРО ВИХІД БУНДУ З РСДРП [129]

Вихід Бунду

З'їзд розглядає відмовлення делегатів Бунду підкоритись рішенню більшості з'їзду, як вихід Бунду з РСДРП [130].

З'їзд дуже шкодує про цей крок, який, за його переконанням, є великою політичною помилкою теперішніх керівників «єврейського робітничого союзу», помилкою, яка неминуче має шкідливо відбитися на інтересах єврейського пролетаріату і робітничого руху. Доводи, що ними виправдовують свій крок делегати Бунду, з'їзд визнає в практичному відношенні цілком безпідставними побоюваннями і запідозрюваннями в нещирості та непослідовності соціал-демократичних переконань у російських соціал-демократів, а в теоретичному відношенні результатом сумного проникнення націоналізму в соціал-демократичний рух Бунду.

З'їзд висловлює побажання і тверде переконання в необхідності цілковитої і якнайтіснішої єдності єврейського і російського робітничого руху в Росії, єдності не тільки принципової, а й організаційної і ухвалює вжити всіх заходів для того, щоб єврейський пролетаріат був докладно ознайомлений як з цією резолюцією з'їзду, так і взагалі із ставленням російської соціал-демократії до всякого національного руху.

Написано 5 (18) серпня 1903 р.

Вперше надруковано в 1930 р. в «Ленинском сборнике» XV

Друкується за рукописом

22

ДОПОВНЕННЯ ДО РЕЗОЛЮЦІЇ МАРТОВА ПРО ВИХІД БУНДУ З РСДРП

З'їзд постановляє вжити всіх заходів для того, щоб відновити єдність єврейського і не єврейського робітничого руху та роз'яснити перед якнайширшими масами єврейських робітників постановку національного питання російською соціал-демократією.

Написано 5 (18) серпня 1903 р. *Друкується вперше, за рукописом*

23

ПРОЕКТ РЕЗОЛЮЦІЇ ПРО ОКРЕМІ ГРУПИ

Окремі групи

З'їзд висловлює свій жаль з приводу окремого існування таких груп соціал-демократів, як «Борьба», «Жизнь» і «Воля»[131]. Їх відособленість не може не викликáти неприпустимої в партії дезорганізації, з одного боку, а з другого боку — сумних відступів від соціал-демократичних поглядів і соціал-демократичної тактики в бік так званого соціал-революціонізму (у «Воли» і частково у «Борьбы» в її аграрній програмі) або в бік християнського соціалізму і анархізму (у «Жизни»). З'їзд висловлює бажання, щоб як зазначені групи, так і всі взагалі групи осіб, що зараховують себе до соціал-демократії, увійшли в ряди єдиної й організованої російської соціал-демократії. З'їзд доручає Центральному Комітетові зібрати необхідні відомості і ухвалити остаточну постанову про місце зазначених та інших окремих груп всередині партії або про ставлення до них нашої партії.

Написано 5 або 6
(18 або 19) серпня 1903 р.

Вперше надруковано в 1930 р.
в «Ленинском сборнике» XV

Друкується за рукописом

24

ПРОЕКТ РЕЗОЛЮЦІЇ ПРО РОБОТУ У ВІЙСЬКУ

Військо

З'їзд звертає увагу всіх партійних організацій на важливість соціал-демократичної пропаганди та агітації серед війська і рекомендує спрямувати всі зусилля для якнайскорішого закріплення й оформлення всіх існуючих зв'язків серед офіцерів і нижніх чинів. З'їзд визнає, що бажано було б створити окремі групи соціал-демократів, які служать у війську, з тим, щоб ці групи займали певне становище в місцевих комітетах (як розгалуження комітетської організації) або в центральній організації (як установи, створені безпосередньо Центральним Комітетом і безпосередньо йому підпорядковані).

Написано 5—10
(18—23) серпня 1903 р.

Вперше надруковано в 1930 р.
в «Ленинском сборнике» XV

Друкується за рукописом

25

ПРОЕКТ РЕЗОЛЮЦІЇ ПРО РОБОТУ СЕРЕД СЕЛЯНСТВА

Селянство

З'їзд звертає особливу увагу всіх членів партії на важливість розвитку та зміцнення роботи серед селянства. Необхідно виступати перед селянством (і особливо перед сільським пролетаріатом) з усією соціал-демократичною програмою в її цілості, роз'яснюючи значення аграрної програми, як перших і найближчих вимог на грунті існуючого ладу. Необхідно прагнути до того, щоб із свідомих селян і інтелігентних працівників на селі утворювались міцно згуртовані групи соціал-демократів, що мали б постійний зв'язок з комітетами партії. Необхідно протидіяти серед самого селянства пропаганді соціалістів-революціонерів, яка сіє безпринципність та реакційні народницькі забобони.

Написано 5—10 (18—23) серпня 1903 р.

Вперше надруковано в 1930 р. в «Ленинском сборнике» XV

Друкується за рукописом

26

ПРОМОВА ПІД ЧАС ВИБОРІВ РЕДАКЦІЇ «ИСКРЫ» [132]

7(20) СЕРПНЯ

Товариші! Промова Мартова була така дивна, що це змушує мене рішуче повстати проти його постановки питання. Я нагадую насамперед, що протест Мартова проти самих виборів редакції, відмовлення його та його товаришів від участі в редакції, що має бути обрана, якнайбільше суперечать тому, що говорили всі ми (і Мартов у тому числі), коли партійним органом визнана була «Искра». Нам заперечували тоді, що таке визнання не має смислу, бо не можна затверджувати самого заголовка без затвердження редакції, і сам же тов. Мартов роз'яснював тим, хто заперечував, що *це неправда,* що затверджується певний політичний напрям, що склад редакції *не вирішується наперед* нічим, що вибори редакторів мають ще відбутися, за пунктом 24 нашого Tagesordnung [133]. Через те тов. Мартов не мав тепер *абсолютно ніякого права* говорити про обмеження визнання «Искры». Через те слова Мартова, що його вступ до трійки без старих його товаришів по редакції заплямував би всю його політичну репутацію, свідчать лише про *надзвичайне плутання політичних понять.* Стати на цю точку зору — значить заперечувати право з'їзду на нові вибори, на всяку зміну складу службових осіб, на перегляд уповноважуваних ним колегій. Яку плутанину вносить така постановка питання, видно хоч би і з прикладу Організаційного комітету. Ми висловили йому цілковите довір'я і подяку з'їзду, але ми разом з тим висміяли саму думку про те, що з'їзд не має права розібратись у внутрішніх відносинах ОК, ми

разом з тим відкинули всяке припущення про те, що старий склад ОК обмежить нас у «нетовариському» перегляді цього складу і в утворенні з будь-яких елементів *нового* ЦК. Повторюю ще раз: у поглядах тов. Мартова на допустимість виборів *частини* старої колегії проявляється якнайбільше плутання політичних понять.

Я перейду тепер до питання про «дві трійки»[134]. Тов. Мартов сказав, що весь цей проект двох трійок є справа однієї особи, одного члена редакції (саме мій проект), і що ніхто більше за нього не є відповідальним. Я *категорично протестую* проти цього твердження і заявляю, що воно *просто неправильне*. Я нагадаю тов. Мартову, що за кілька тижнів до з'їзду я прямо заявив йому і ще одному членові редакції, що я *вимагатиму* на з'їзді *вільних виборів* редакції. Я відмовився від цього плану тільки через те, що *сам тов. Мартов* запропонував мені замість нього зручніший план обрання *двох трійок*. Я сформулював тоді цей план на папері і послав його *насамперед* самому тов. Мартову, який повернув мені його з виправленнями,— ось він у мене, цей самий примірник, де виправлення Мартова записані червоним чорнилом[135]. Цілий ряд товаришів бачив потім цей проект десятки разів, бачили його і всі члени редакції, і *ніхто ніколи* не протестував проти нього формально. Кажу: «формально», бо тов. Аксельрод одного разу, коли я не помиляюсь, кинув якось окреме зауваження, що він не поділяє цього проекту. Але само собою зрозуміло, що для протесту редакції потрібне було не окреме зауваження. Редакція недаремно прийняла навіть перед з'їздом формальне рішення запросити певну *сьому* особу для того, щоб, в разі потреби виступити на з'їзді з якою-небудь колективною заявою, можна було прийняти тверде рішення, якого так часто не можна було досягти в нашій колегії з шести. І *всі члени редакції знають*, що поповнення шестірки сьомим постійним членом редакції було вже дуже й дуже давно предметом наших постійних турбот. Отже, повторюю, вихід у вигляді обрання двох трійок був цілком природним виходом, що я й зробив у своєму проекті *з відома та згоди* тов. Мартова. І тов. Мартов

разом з тов. Троцьким та іншими багато й багато разів після того захищали цю систему обрання двох трійок на цілому ряді окремих зборів «іскряків».

Виправляючи заяву Мартова про приватний характер плану двох трійок, я й не думаю, проте, зачіпати цим твердження того ж Мартова про «політичне значення» того кроку, який ми зробили, не затвердивши старої редакції. Навпаки, я цілком і безумовно згоден з тов. Мартовим у тому, що цей крок має велике політичне значення — тільки не те, яке приписує йому Мартов. Він говорив, що це є акт боротьби за вплив на ЦК в Росії. Я піду далі, ніж Мартов. *Боротьбою* за вплив була досі вся діяльність «Искры», як окремої групи, а тепер мова йде вже про більше, про *організаційне закріплення* впливу, а не тільки про боротьбу за нього. До якої міри глибоко ми розходимося тут *політично* з тов. Мартовим, видно з того, що він ставить мені *в провину* це бажання впливати на ЦК, а я ставлю собі *в заслугу* те, що я прагнув і прагну закріпити цей вплив організаційним шляхом. Виявляється, що ми говоримо навіть різними мовами! Навіщо була б уся наша робота, усі наші зусилля, якби вінцем їх була все та сама стара боротьба за вплив, а не повне здобуття та зміцнення впливу. Так, тов. Мартов має цілковиту рацію: зроблений крок є, безперечно, *великий політичний крок*, що свідчить про вибір одного з напрямів, які намітилися тепер у подальшій роботі нашої партії. І мене нітрохи не лякають страшні слова про «стан облоги в партії», про «виняткові закони проти окремих осіб та груп» і т. п. Щодо нестійких і хитких елементів ми не тільки можемо, ми зобов'язані створювати «стан облоги», і весь наш статут партії, весь наш затверджений віднині з'їздом централізм є не що інше, як «стан облоги» для таких численних джерел *політичної розпливчастості*. Проти розпливчастості саме й потрібні особливі, хоч би й виняткові, закони, і зроблений з'їздом крок правильно намітив політичний напрям, створивши міцний базис для *таких* законів і *таких* заходів.

Друкується за рукописом

27

ВИСТУП ПІД ЧАС ВИБОРІВ ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ ПАРТІЇ

7(20) СЕРПНЯ

Нам закидали, що існує компактна більшість. Вона нічого поганого собою не являє. Раз тут утворилася компактна більшість[136], то було вже взято до уваги, чи буде обраний ЦК дієздатним. Говорити про випадковості не можна. Гарантія є повна. Вибори не можна відкладати. Часу залишилось дуже мало. Пропозиція тов. Мартова відстрочити вибори — безпідставна. Підтримую пропозицію тов. Русова[137].

28

ПРОЕКТ РЕЗОЛЮЦІЇ ПРО ВИДАННЯ ОРГАНУ ДЛЯ СЕКТАНТІВ [138]

Беручи до уваги, що сектантський рух у Росії є в багатьох його проявах однією з демократичних течій у Росії, II з'їзд звертає увагу всіх членів партії на роботу серед сектантства з метою залучення його до соціал-демократії. Порядком спроби з'їзд дозволяє тов. В. Бонч-Бруєвичу видавати, під контролем редакції ЦО, популярну газетку «*Среди сектантов*» і доручає ЦК та редакції ЦО вжити необхідних заходів для здійснення цього видання та його успіху і для визначення всіх умов його правильного функціонування.

Написано 10 (23) серпня 1903 р. *Друкується за рукописом*

29

ВИСТУП ПІД ЧАС ОБГОВОРЕННЯ РЕЗОЛЮЦІЇ ПОТРЕСОВА (СТАРОВЄРА) ПРО СТАВЛЕННЯ ДО ЛІБЕРАЛІВ [139]

10 (23) СЕРПНЯ

Резолюцію Старовєра зрозуміють неправильно: студентський рух і «Освобождение» — дві різні речі. Однакове ставлення до них буде шкідливе. Ім'я Струве дуже відоме, і робітники знають його. Тов. Старовєр вважає, що треба дати певну директиву; по-моєму, нам потрібне певне принципове і тактичне ставлення.

30

ВИСТУП У ПИТАННІ ПРО СТАВЛЕННЯ ДО МОЛОДІ, ЩО ВЧИТЬСЯ

10 (23) СЕРПНЯ

Формулу «фальшиві друзі» не тільки реакціонери вживають, а що такі фальшиві друзі є — це ми бачимо на лібералах і соціалістах-революціонерах. Саме ці фальшиві друзі підходять до молоді з запевненнями, що їй не треба розбиратися в різних течіях. Ми ж ставимо головною метою вироблення цільного революційного світогляду, а дальше практичне завдання полягає в тому, щоб молодь, організуючись, зверталася до наших комітетів.

ЕРА РЕФОРМ

Так, ми переживаємо, безперечно, еру реформ, хоч як дивно звучать ці слова в застосуванні до сучасної Росії. Застій в усіх галузях внутрішньої політики, крім тих, які зв'язані з боротьбою проти внутрішнього ворога, і, незважаючи на це,— вірніше, саме внаслідок цього,— постійні, невпинні спроби реформ, заміри на реформи в галузі найболючіших, найбойовіших суспільно-політичних відносин. Пролетаріат, що пробуджується до свідомо-класового життя, виступив уже досить давно як справжній, як головний, як єдино непримиренний ворог нашого поліцейського самодержавства. А з таким ворогом, як передовий суспільний клас, не можна боротися самим насильством, хоча б і найбільш нещадним, найбільш організованим, найбільш всебічним насильством. Такий ворог примушує зважати на себе і йти на поступки, завжди нещирі, завжди половинчасті, часто цілком обманні й позірні, які звичайно обставляються низкою більш-менш тонко прикритих пасток, та все-таки поступки, реформи, що становлять цілу еру. Це не ті реформи, звичайно, які знаменують низхідну лінію політичного розвитку, коли криза минула, буря пронеслася, і ті, що залишилися господарями становища, приступають до здійснення своєї програми або (буває й так) до здійснення програми, яку заповідали їх противники. Ні, це реформи висхідної лінії, коли чимраз ширші маси залучаються до боротьби, коли криза ще тільки наближається, коли кожна

сутичка, знімаючи з поля битви сотні, породжує тисячі нових борців, більш озлоблених, більш сміливих, більш навчених.

Такі реформи є завжди провісником і переддвер'ям революції. До числа їх, безперечно, належать останні, частково здійснені, частково тільки намічені, заходи царського уряду: проект закону про товариства взаємодопомоги робітників (проект, не опублікований урядом і відомий тільки з інформацій ліберально-буржуазного «Освобождения») і закони про оплату робітників, які потерпіли від каліцтв, і про фабричних старост. Ми збираємося тепер докладніше спинитись на цьому останньому законі.

Суть нового закону полягає в тому, що робітники за певних умов можуть дістати право представництва в їх зносинах з підприємцями, право деякої зародкової організації. Ці права обставлені величезною кількістю поліцейських дозволів, обмежень та утисків. Справді. Передусім слід взяти до уваги, що за новим законом право представництва робітників обумовлене згодою та ініціативою заводоуправлінь і дозволом присутствій у фабричних і гірничих справах. Право представництва *можуть* давати робітникам хазяї заводів, але їх нітрохи не зобов'язує до цього закон, причому фабричне присутствіє може не допустити представництва навіть тоді, коли клопотатиметься про нього фабрикант, може не допустити з яких завгодно міркувань і хоч би без усяких міркувань. Отже, з самого початку представництво *робітників* віддане цілком і безумовно, безапеляційно на розсуд *хазяїв і поліції*. Коли хазяям і поліції це здасться зручним і бажаним, вони можуть організовувати (на дуже вузьких засадах) робітниче представництво — така є суть реформи. Про представництво на казенних заводах, у дужках будь сказано, закон не говорить ні слова: на приватних заводах представники робітників *можуть* стати в руках поліції новими агентами, новими фабричними двірниками, а на казенних заводах агентів і двірників завжди вистачає! Поліція в цій галузі реформ не вимагає,— значить, реформа тут і не потрібна.

Далі. Самому представництву робітників надано неймовірно спотвореної форми. Робітники роз'єднуються, роздробляються на *розряди;* правила про те, як саме ділити робітників на розряди, затверджує *губернатор,* як і *всі взагалі правила,* що стосуються організації представництва за новим законом. Фабриканти і поліція можуть складати і, звичайно, складатимуть розряди так, щоб всіляко утруднювати солідарність і єднання робітників, щоб викликáти й розпалювати розбрат не тільки між професіями, між цехами, а й між робітниками різних націй, різних статей, різного віку, різних ступенів виучки, різного рівня заробітку і т. д. і т. д. Представництво робітників може бути й буває корисним для робітників тільки тим, що робітники об'єднуються в одну масу, бо єдине джерело сили в затурканих, пригноблених, задавлених роботою найманих рабів нашої цивілізації — це їх об'єднання, їх організованість, їх солідарність. Царське самодержавство хоче дати робітникам *таке* представництво і на *таких* умовах, щоб всіляко *роз'єднати* і цим знесилити робітників.

По-поліцейському складені розряди повинні будуть обирати, на підставі докладних поліцейських правил, *кандидатів* у старости, до того ж стількох кандидатів, скількох велить обирати поліція. Затверджувати одного з кандидатів, на свій розсуд, буде управління заводу, а губернатор завжди має право усунути з посади старосту, «що не відповідає,— як сказано в законі,— своєму призначенню».

Не дуже вже хитра вся ця поліцейська механіка! «Призначення» старост полягає, очевидно, в тому, щоб бути корисним поліції, бути бажаним їй; закон про це нічого не говорить, бо про такі умови не говорять: їх *підстроюють.* Підстроїти це більш ніж просто, коли глава місцевої поліції, губернатор, дістає безконтрольне право усувати небажаного старосту. Ще раз: чи не правильніше було б назвати такого фабричного старосту фабричним двірником? Поліція може призначати вибори дуже багатьох кандидатів, з яких тільки один затверджується, наприклад, обирати звелено буде де-

сять або п'ять кандидатів кожному розрядові, скажімо, в 100 або 50 чоловік. Чи не можна буде часом цей список обраних кандидатів перетворити в список осіб, що підлягають особливому наглядові, а то навіть і заарештуванню? Раніше такі списки складали тільки шпигуни, а тепер, *може,* їх складатимуть іноді й самі робітники? Небезпечного ж або навіть незручного для поліції в списку кандидатів нічого нема, бо затверджуватимуть завжди гіршого або нікого не затверджуватимуть, а вимагатимуть нових виборів.

У своєму прагненні зробити фабричних старост такими, що відповідають поліцейському «призначенню», новий закон (як і більшість російських законів) навіть перестарався. Кандидатам має бути не менш як 25 років. Первісним законопроектом передбачався мінімальний вік — 21 рік, вищі урядові сфери визнали більш обережним і державно-мудрим підвищити його ще на 4 роки, щоб заздалегідь усунути «найбільш неспокійний елемент фабричного населення», яким, «за даними департаменту поліції, є особи віком від 17 до 20 років» (з пояснювальних мотивів міністерства фінансів, надрукованих у «Вестнике Финансов»[140], із скороченнями, а в «Освобождении» без скорочень). Мало того. Заводоуправління і поліція можуть у кожному окремому випадку, тобто для кожного окремого закладу, вимагати встановлення, по-перше, вищого мінімального віку і, по-друге, тривалості служби робітника на підприємстві. Можливо, наприклад, що зажадають віку не менше 40 років і не менше 15 років служби на заводі для того, щоб мати право бути обраним у кандидати на пост старости! Про одно, здається, не подумали укладачі закону, що так ревниво оберігали інтереси поліції: чи охоче підуть робітники, за таких умов, на цей «пост» старости? Адже староста майже так само відданий на сваволю поліції, як який-небудь сільський десятник. Адже староста може бути перетворений у простого розсильного, що передає робітникам розпорядження та роз'яснення фабричного начальства. Адже від старости вимагатимуть, безперечно, суто шпигунських послуг і звітів про ті збори розрядів, які

старостами скликаються і за порядком в яких старости наглядають. А тим часом закон, що передбачає правила про звільнення старост від роботи для виконання їх обов'язків, скромно замовчує те, чи одержуватимуть старости винагороду й від кого. Невже укладачі закону думають, що звільнені від роботи старости не вимагатимуть собі плати від заводу за цей «вільний» час? А чи не стануть вони, з волі заводчиків і губернаторів, служити в старостах заради самих тільки прекрасних очей цих вірних друзів робочого люду?

Прагнення перетворити старост у фабричних двірників особливо видно також з пункту третього нового закону: старости визнаються уповноваженими розрядів для заяв тільки в справах, що стосуються *виконання* умов наймання. Про *зміну* умов наймання старости *не мають навіть права й заводити мову!* Хороші «уповноважені» робітників, що й казати. І яка безглузда ця постанова навіть з точки зору самих укладачів закону, які хотіли полегшити «з'ясування справжніх бажань і потреб робітників» «особливо в той час, коли вже виникли невдоволення і заворушення». У дев'ятьох випадках з десяти заворушення випливають саме з вимог *змінити* умови наймання, і усунути старост від участі в цій справі — значить звести їх роль майже нанівець. Укладачі закону заплутались в одній з численних суперечностей самодержавства, бо дати право робітничим уповноваженим (справжнім, а не з поліцейського дозволу, уповноваженим) вимагати зміни умов наймання означало б дати свободу слова і недоторканність особи.

Взагалі не може бути й мови про те, щоб визнати фабричних старост справжніми робітничими уповноваженими. Уповноваженого повинні обирати тільки робітники, без усякого затвердження поліцією. Уповноваженого треба усувати зараз же, як тільки робітники, що його обрали, вотували йому недовір'я. Уповноважений повинен з'являтися звітувати на збори робітників на всяку їх вимогу. А за нашим законом тільки старості *дозволяється* скликáти робітників розряду, що його обрав, і до того ж у місці і в час за вказівкою управління

підприємства. Значить, староста може і не скликáти, а управління може не давати ні місця, ні часу. Мабуть, доцільніше було б зовсім не починати й мови про робітниче представництво, ніж дратувати робітників таким представництвом вприглядку.

Робітничі збори викликають такий страх (і законний страх) у самодержавства, що спільні збори різних розрядів воно безумовно забороняє. «Для обговорення справ, що стосуються кількох розрядів,— постановляє новий закон,— збираються тільки старости цих розрядів». Для капіталістів і для поліцейського уряду, що їх захищає, це було б, справді, дуже вигідно: скласти маленькі за числом членів розряди з майстрів, службовців і високооплачуваних робітників, скласти великі за числом учасників розряди чорноробів і простих робітників — і допустити збори тільки старост різних розрядів. Але такий розрахунок складено *без господаря:* господарем своєї долі є свідомий пролетаріат, який з презирством відкине геть ці жалюгідні поліцейські хижки, в які його хочуть розсадити. Робітники збиратимуться разом для обговорення своїх справ і організовуватимуть таємні збори своїх справжніх соціал-демократичних старост, незважаючи ні на які заборони.

Та коли ця жалюгідна реформа так заражає поліцейськи-шпигунським духом зародки робітничого представництва, то чи не слід свідомим робітникам зовсім відсторонятися від усякої участі у виборах фабричних старост або в зборах «розрядів»? Ми вважаємо, що не слід. Відсторонятися від активної участі в сучасній політичній дійсності, хоч би яка мерзенна вона була,— тактика анархістів, а не соціал-демократів. Ми зуміємо, ми повинні зуміти розгорнути широку робітничу боротьбу проти кожної мерзенної кляузи нового закону, проти кожної шпигунської витівки за допомогою нового закону,— і ця боротьба будитиме найвідсталіших робітників, розвиватиме політичну свідомість усіх учасників російського робітничого поліцейсько-жандармськи-шпигунського «представництва». Зубатовські збори ще набагато більше, набагато пряміше розбещували робітників, ніж розбещуватимуть їх старости, що

догоджають владі, і, проте, ми посилали на ці збори свідомих робітників, які вчилися самі і вчили інших, і, проте, уся ця зубатовська епопея закінчилася жалюгідним крахом, зробивши далеко більше на користь соціал-демократії, ніж на користь самодержавства: одеські події [141] не лишили й тіні сумніву щодо цього.

Самодержавство починає говорити про робітничі збори. Скористаймося з цього для найширшої пропаганди та агітації соціал-демократичних вимог повної свободи зборів і сходок. Самодержавство починає говорити про вибори; скористаймося з цього для ознайомлення робітничих мас із значенням виборів, з усіма системами виборів, з усіма хитрощами поліції під час виборів. І нехай це ознайомлення буде не тільки з книжок та з бесід, а й ознайомленням на практиці: на прикладі російських, по-поліцейськи обставлених виборів, беручи участь у цих виборах *, свідомі робітники готуватимуть чимраз ширші маси до того, щоб вести виборну агітацію, вести збори, відстоювати свої вимоги і перед зборами, і перед старостами, організовувати постійний нагляд за діяльністю старост. Самодержавство починає говорити про робітниче представництво. Скористаймося з цього для поширення правильних ідей про справжнє представництво. Представником робітників може бути тільки вільна *робітнича спілка,* що охоплює багато фабрик і багато міст. Фабричне представництво, представництво робітників на кожній окремій фабриці, не може задовольнити робітників навіть на Заході, навіть у вільних державах. Вожді соціал-демократичної робітничої партії, напр., у Німеччині не раз повставали проти фабричного представництва. І це зрозуміло, бо гніт капіталу дуже сильний, і право звільняти робітників — це священне право капіталістичного вільного договору — *завжди* знесилюватиме представництво робітників на кожній окремій фабриці. Тільки робітнича спілка, що об'єднує робітників багатьох фабрик і багатьох місцевостей, усуває

* Звичайно, організованих робітників не слід ні в якому разі обирати в старости; кандидатами треба висувати підходящих людей з неорганізованої маси.

залежність представників робітників від окремого фабриканта. Тільки робітнича спілка забезпечує всі ті засоби до боротьби, які тільки взагалі можливі в капіталістичному суспільстві. А вільні робітничі спілки можливі тільки при *політичній свободі,* при умові недоторканності особи, свободи сходок і зборів, свободи виборів депутатів до народних зборів.

Без політичної свободи всякі форми робітничого представництва залишаться жалюгідним обманом, пролетаріат залишиться, як і раніше, в тюрмі, без світла, повітря і простору, які необхідні йому для боротьби за своє цілковите визволення. У цій тюрмі уряд прорізує тепер малюсінький отвір замість вікна, роблячи до того ж цей отвір так, щоб він дав більше користі жандармам і шпигунам, які стережуть ув'язненого, ніж самому ув'язненому. І отаку реформу кати російського народу хочуть видати за благодіяння царського уряду! Але російський робітничий клас за допомогою цього отвору вдихне в себе нові сили для боротьби, він зрівняє з землею всі стіни проклятої всеросійської тюрми і завоює собі вільне класове представництво в буржуазній демократичній державі.

«Искра» № 46, 15 серпня 1903 р.

Друкується за текстом газети «Искра»

ОСТАННЄ СЛОВО БУНДІВСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

Закордонний комітет Бунду щойно випустив листок із звітом про п'ятий з'їзд Бунду. З'їзд відбувався в червні (старого стилю). Серед його рішень головне місце займає «проект статуту» про становище Бунду в партії. Проект надзвичайно повчальний і, з точки зору виразності і «рішучості» змісту, не залишає бажати нічого кращого. Власне кажучи, перший параграф проекту такий вже яскравий, що інші є або простим поясненням, або навіть зовсім непотрібним баластом. «Бунд є,— сказано в § 1,— *федеративна* (курсив наш) частина Російської соціал-демократичної робітничої партії». Федерація передбачає *договір* між окремими, цілком самостійними, цілими, які визначають свої взаємні відносини не інакше як за обопільною добровільною згодою. Через те не дивно, що «проект статуту» згадує не раз про «*договірні сторони*» (§§ 3, 8, 12). Не дивно, що *з'їздові партії*, на підставі цього проекту, не дається права змінювати, доповнювати або скасовувати *статут*, що стосується *частини* партії. Не дивно, що Бунд виговорює для себе «представництво» в Центральному Комітеті партії і дозволяє цьому Центральному Комітетові партії звертатися до єврейського пролетаріату і зв'язуватися з окремими частинами Бунду «*тільки за згодою Центрального комітету Бунду*». Усе це логічно неминуче випливає з поняття «федерація», з поняття «договірні сторони», і коли б п'ятий з'їзд Бунду просто постановив, що Бунд утворює самостійну соціал-демократичну національну (чи, може, націоналіс-

тично-соціал-демократичну?) партію, то він зберіг би собі (і іншим) багато часу, багато праці і багато паперу. З одного боку, було б відразу і без усякої балаканини ясно, що самостійна, окрема партія може визначати свої відносини до інших партій тільки як «договірна сторона» і тільки на засадах «обопільної згоди». Не треба було б перелічувати всі окремі випадки, коли така згода потрібна (та й неможливо, через саму суть справи, перелічувати *всі* такі випадки, а давати неповний перелік, як дає Бунд, значить відчиняти двері силі-силенній непорозумінь). Не треба було б силувати логіку і совість, називаючи договір двох самостійних одиниць статутом про становище однієї частини партії. Ця благовидна і благопристойна назва («статут про становище Бунду в партії») тим облудніша своєю суттю, що вся партія фактично ще не відновила своєї повної організаційної єдності, і Бунд виступає як згуртована вже частина, яка хоче використати недоліки загальної організації для того, щоб відсунутися ще далі від цілого, *для того, щоб спробувати назавжди роздробити це ціле на невеликі частини.*

З другого боку, пряма постановка питання звільнила б укладачів пресловутого проекту статуту від обов'язку писати пункти, що передбачають права, які має *всяка* організована частина партії, всяка районна організація, всякий комітет, всяка група, напр., право вирішувати, керуючись програмою партії, такі загальні питання, з приводу яких партійні з'їзди не ухвалювали резолюцій. Писати статути з такими пунктами просто смішно.

Перейдемо тепер до оцінки по суті тієї позиції, яку зайняв Бунд. Ставши раз на похилу площину націоналізму, Бунд природно і неминуче повинен був (якщо він не хотів відмовитися від своєї основної помилки) прийти до утворення окремої єврейської партії. Саме до цього й підходить щільно § 2 статуту, що дарує Бундові *монополію* на представництво єврейського пролетаріату. Бунд входить до партії, сказано в цьому параграфі, як його (єврейського пролетаріату) *єдиний* (курсив наш) представник. Ніякими районними рамками

діяльність Бунду та організація Бунду не повинна бути обмежена. Отже, цілковите відокремлення і розмежування єврейського і неєврейського пролетаріату Росії не тільки проведено тут *до кінця,* з безумовною послідовністю, а й закріплюється нотаріальним, можна сказати, договором, «статутом», «основним» законом (див. § 12 проекту). Такі «обурливі» випадки, як сміливе звернення Катеринославського комітету партії до єврейських робітників, минаючи Бунд (що не мав тоді ніякої окремої організації в Катеринославі!), віднині повинні, за новим проектом, стати неможливими. Хоч би як мало було в даній місцевості єврейських робітників, хоч би як далеко лежала ця місцевість від центрів бундівської організації,— ніяка частина партії, навіть Центральний Комітет партії не сміє звертатися до єврейського пролетаріату без згоди Центрального комітету Бунду! Не віриться, щоб таку пропозицію можна було зробити,— настільки безглузда ця вимога монополії, особливо при наших російських умовах,— але §§ 2 і 8 (примітки) проекту статуту не залишають місця ніяким сумнівам. Бажання Бунду відійти ще далі від російських товаришів видно не тільки з кожного пункту проекту, воно відбите і в інших резолюціях з'їзду. П'ятий з'їзд ухвалив, наприклад, випускати раз на місяць «Последние Известия» (видання Закордонного комітету Бунду) «у вигляді газети, в якій з'ясовувалася б програмна і тактична позиція Бунду». З нетерпінням і цікавістю будемо чекати з'ясування цієї позиції. З'їзд *скасував* рішення IV з'їзду про роботу на півдні. Як відомо, IV з'їзд Бунду ухвалив у тих містах півдня, де єврейські організації входять до складу комітетів партії, *«окремих комітетів Бунду не утворювати»* (курсив Бунду). Скасування цього рішення є великий крок до дальшого відокремлення, є прямий виклик товаришам з півдня, які працювали й хотіли працювати серед єврейського пролетаріату, залишаючись у нерозривному зв'язку з *усім* місцевим пролетаріатом. «Хто сказав А, повинен сказати і Б» — хто став на точку зору націоналізму, той, природно, доходить до бажання оточити китайською стіною свою національність, свій

національний робітничий рух, того не бентежить навіть і те, що стіни доведеться будувати окремі в кожному місті, містечку, селі, того не бентежить навіть, що своєю тактикою роз'єднання та роздроблення *він перетворює в ніщо* великий заповіт зближення і єднання пролетарів усіх націй, усіх рас, усіх мов. І яким гірким глузуванням звучить після цього резолюція того самого V з'їзду Бунду про погроми, в якій висловлюється «впевненість у тому, що *тільки спільна боротьба* пролетарів усіх національностей у корені знищить ті умови, якими породжуються події, подібні до кишинівських» (курсив наш). Якою фальшю відгонять ці слова про спільну боротьбу, коли нам тут же підносять «статут», який не тільки *віддаляє* спільних борців один від одного, а й закріпляє це віддалення і відчуження організаційним шляхом! Як хочеться дати бундівським націоналістам пораду: повчіться у тих одеських робітників, які йшли на загальний страйк, на загальні збори, на загальні демонстрації, не запитавши спочатку (о, зухвалі!) «згоди» Центрального комітету Бунду на звернення до єврейської нації, які заспокоювали торговців, кажучи (див. № 45 «Искры»): «не бійтесь, не бійтесь, це вам не Кишинів, ми зовсім іншого хочемо, серед нас немає ні жидів, ні росіян, ми *всі робітники,* усім нам однаково важко». Хай подумають товариші з Бунду над цими словами, коли ще не пізно, хай добре подумають про те, куди вони йдуть!

«Искра» № 46, 15 серпня 1903 р.

Друкується за текстом газети «Искра»

ЗАКОН ПРО ОПЛАТУ РОБІТНИКІВ, ЯКІ ПОТЕРПІЛИ ВІД НЕЩАСНИХ ВИПАДКІВ

Недавно виданий новий закон, зміст якого зазначено в заголовку статті, і закон про фабричних старост, розглянутий нами в попередньому номері *, являють собою досить типові зразки двох відгалужень вітчизняного робітничого законодавства, що відображає ту чи іншу поступку духові часу. Крім бойових реакційних законів, яких у нас дуже багато і які особливо швидко проходять через усі бюрократичні митарства і які до того ж особливо грунтовно складаються і особливо енергійно застосовуються,— усі інші російські закони, що стосуються робітничого класу, можна поділити на дві групи, за їх політичним характером. Або це закони, які хоч у чому-небудь, хоч на волосину розширяють самостійність, самодіяльність, права робітників,— і тоді ці закони обставляються сотнею і тисячею винятків, застережень, циркулярних роз'яснень та обмежень, які всі ведуть,— висловлюючись мовою нашого проекту програми,— до «розширення або зміцнення поліцейсько-чиновницької опіки над трудящими класами». Такими є закони про фабричних старост, про фабричну інспекцію взагалі і т. п. Або закони передбачають таку поступку, яка з самостійністю і самодіяльністю громадян не має нічого спільного,— і тоді самодержавний уряд виступає з незрівнянно більшою щедрістю. Так і повинно, звичайно, бути з точки зору загальної тактики самодержавства, з точки зору «правильно спри-

* Див. цей том, стор. 298—305. *Ред.*

йнятих» поліцейських інтересів. Західноєвропейські демократи, добре вже навчені всіляким досвідом, як боротися з поліцейською державою, давно охрестили її політику словами: пряник і батіг. Пряник — це подачки революційним класам, це — поступки економічні, що мають на меті внести розбрат у ці класи, привернути частину їх на свій бік, примусити повірити в щирість і дружелюбність буржуазного уряду до пролетаріату. Батіг — це поліцейське цькування всіх тих, хто не має сам довір'я до уряду і сіє далі недовір'я, батіг — це приборкання всіх тих, хто прагне до цілковитої свободи і самостійності робітничого класу, його спілок, його зборів, його газет, його політичних установ і органів.

Закон про фабричних старост дає робітникам представництво, яке *могло б* прислужитися їм проти буржуазії та уряду. Через те представництво так перекручується і обмежується, щоб користь з нього могли здобути тільки шпигуни або хоч би головним чином шпигуни. Через те від представництва робітників, проголошеного законом, насправді, в практичному застосуванні, залишається, як від Охрімової свити, самий тільки комір. А комір потрібен для того, щоб за «комір» тягти в часть бідолашного «старосту». Навпаки, закон про оплату робітників анітрохи не зачіпає їхньої політичної самодіяльності, і тут можна бути, значить, щедрішим. Тут безпечніше можна виступити в ролі «реформатора», а виступити *треба,* бо зростаючий робітничий рух насувається чимраз грізніше. Бюрократична машина почала працювати *двадцять років* тому над законопроектом про відповідальність підприємців. Десять років цей законопроект розробляли; нарешті, спеціальна комісія його схвалила, і в 1893 році проект був опублікований і внесений до Державної ради... для того, щоб повернутися знову під сукно ще на десяток років! «Повільніше поспішати», здається, вже було неможливо, і законопроект, мабуть, ще якийсь десяток років промандрував би по міністерствах і канцеляріях, якби робітничий клас Росії своїм натиском не потряс усього самодержавства.

І от законопроект, де в чому ще і ще раз погіршений, став, нарешті, законом. Для оцінки цього закону порівняймо його з тим, чого вимагає наш проект партійної програми: «робітничий відділ» цієї програми повинен бути для нас са́ме керівництвом у справі пропаганди та агітації. І тільки порівнюючи окремі пункти та вимоги нашої програми з сучасною дійсністю і з спробами правлячих класів реформувати її, нікого не кривдячи,— ми зможемо, з одного боку, повніше і конкретніше з'ясовувати собі і масам смисл і значення нашої програми; з другого боку, з'ясовувати хиби чинних законів; з третього боку, з'ясовувати собі на ділі, на фактах, до якої міри, при збереженні основи буржуазного ладу, приречені на мізерність результатів усі і всілякі реформи.

Наш проект програми вимагає (§ 7 «робітничого відділу») встановлення законом громадянської відповідальності *наймачів* взагалі (за каліцтва та хвороби робітників), тобто кожного, хто наймає робітників, кожного, хто дістає прибуток з неоплаченої праці інших, користуючись їх робочою силою і не відповідаючи за загибель або псування цього *товару* (робочої сили) на роботі. Тим часом новий закон стосується тільки робітників і службовців «у підприємствах фабрично-заводської, гірничої і гірничозаводської промисловості». Отже, виключено робітників сільських, ремісничих, будівельних, кустарів та ін. та ін. Виключено величезну більшість найманих робітників, які часто працюють за гірших і небезпечніших умов; наприклад, будівельні робітники і сільськогосподарські при машинах терплять від каліцтв не менше, коли не більше, ніж фабричні. Чим же пояснити цей виняток? Тим, що поза фабрично-заводською промисловістю чобіт ще не так муляє ногу: робітничий рух грізно проявився тільки серед передових верств пролетаріату, і уряд «дбає» (не про робітників, звичайно, а про придушення робітників) тільки в цій галузі. Але пролетаріат, оскільки він бере участь в русі, тобто свідомий пролетаріат, бореться не заради користі і вигоди того чи іншого *розряду* робітників, а за весь клас, за всі класи, пригноблені капіталістичним ладом. Від-

мінність між реформами, яких добивається пролетаріат, і реформами, що їх, як подачки, дає уряд, виступає тут наочно.

Далі. Новий закон зобов'язує власників підприємств оплачувати робітників тільки за втрату працездатності «*від тілесного ушкодження,* яке було заподіяне їм роботами по виробництву підприємства або виникло внаслідок таких робіт». Наша програма вимагає встановлення відповідальності не тільки за втрату здатності до праці внаслідок нещасних випадків, а й внаслідок *шкідливих умов виробництва.* Отже, новий закон і тут звужує відповідальність наймачів. Усім відомо, яка сила-силенна робітників втрачає здатність до праці не від нещасних тільки випадків, не від тілесного ушкодження, а від хвороб, спричинених шкідливими умовами виробництва. Ніяка боротьба з цими шкідливими умовами за допомогою всяких правил і розпоряджень не приводить ні до чого, якщо хазяї не відповідають за втрату робітниками працездатності від хвороби. І, постає запитання, яка відмінність по суті між тим випадком, коли машина відрізує у робітника ногу, і тим випадком, коли робітник отруюється фосфором, свинцем, фарбою і т. п.? Хіба медична наука не створила вже цілого відділу хвороб професійних, хвороб, походження яких від шкідливих умов роботи з'ясовано і доведено як двічі по два — чотири? Але буржуазія і буржуазний уряд керуються не логікою, не здоровим глуздом, а грубою корисливістю: за нещасні випадки доведеться заплатити менше, ніж за каліцтва плюс хвороби від шкідливої обстановки. А вся справа саме в тому, щоб заплатити якнайменше, а не в «забезпеченні» робітників.

Новий закон звільняє робітника від обов'язку доводити, що втрата працездатності сталася з вини капіталіста. Це — крок вперед, у порівнянні з минулим, безперечно. Але — російський уряд не може робити ні в чому кроків вперед без «але»! — але наймачам зате дозволено доводити не тільки наявність лихого наміру самого потерпілого, а й «грубої необережності його (потерпілого), що не виправдується умовами і обстановкою

виконання робіт». Цей додаток значною мірою паралізує встановлення *справжньої* відповідальності, а,— при певному складі наших судів з чиновників, кар'єристів та буржуазних педантів,— може і цілком паралізувати застосування закону. Що означає «груба необережність»,— це річ зовсім невиразна і невизна́чна. Які умови і в яких межах виправдують грубу необережність і які ні,— судити про це цілком полишено чиновникам. Капіталісти всяку «необережність» робітника завжди вважають і вважатимуть грубою і невиправдною, і на доказ такої думки капіталіст завжди знайде вдесятеро більше свідків і «вчених» оборонців (постійні юрисконсульти все одно вже одержують від заводів річну платню!), ніж робітники. Внесення в закон усього цього пункту про грубу необережність є груба поступка фабрикантській корисливості: робітники не з своєї волі потрапляють під машини, а завжди через необережність, але справа в тому, що *не можна бути обережним* при 10—11-годинній роботі серед погано захищених машин, у погано освітленій майстерні, серед шуму і гуркоту, з притупленою від роботи увагою, із збудженими непосильним напруженням нервами. При такому стані справи позбавляти покаліченого робітника оплати за грубу необережність — значить карати робітника ще й окремо за те, що він дозволяє капіталістам безсоромно себе експлуатувати.

Ці пункти є корінні й найголовніші визначення нового закону, які цілком змальовують його суть. На всіх деталях ми, звичайно, не можемо тут спинятися,— вкажемо тільки ті з них, які найбільш характерні. Розмір оплати визначається в тій чи іншій частині річної платні потерпілого, са́ме пенсія не повинна перевищувати $^2/_3$ річної платні потерпілого (в разі смерті або цілковитої втрати працездатності). А річна платня встановлюється на підставі середнього поденного заробітку (або середньої поденної плати *чорноробові)*, помноженого на 260. Ця постанова містить у собі ще цілих *три* урізки розмірів оплати, *три* потурання корисливості підприємців. По-перше, коли навіть робітник працював 300 днів на рік, його річна платня урізується до 260

днів,— без усяких підстав, просто через те, що закон велить урізувати! По-друге, коли навіть робітник одержував кращий заробіток, ніж чорнороб, однаково за основу для розрахунку — при роботі, наприклад, на підприємствах, що працюють не цілий рік,— береться тільки заробіток чорнороба. Урядові дуже хотілося б звести всіх робітників до становища чорноробів,— для свідомого пролетаря випливає звідси та наука, що тільки тісна єдність усіх робітників і всіх чорноробів разом може створити силу, здатну зломити корисливість капіталу. По-третє, розмір середньої поденної плати чорноробові визначається на кожне триріччя (!) присутствіями в справах фабричних і гірничозаводських, без усякої, само собою зрозуміло, участі робітників. Робітників це не стосується, а губернаторські і жандармські канцелярії, безперечно, чудово знають робітниче життя і робітничі плати.

Слід зауважити також, що закон зобов'язує власників підприємств давати знати негайно поліції тільки про такі нещасні випадки, які підпадають під чинність закону. Які ж це випадки? Коли працездатність втрачається більш як на три дні. Але хто ж може знати *негайно після* нещасного випадку, на скільки днів втратить робітник працездатність? Це правило безглузде до смішного і дає тільки лазівку фабрикантам, які в багатьох випадках звільнятимуть себе (і будуть звільнені судами) від обов'язку повідомляти власті про кожний нещасний випадок. Правда, закон постановляє, що потерпілий може вимагати, щоб поліцію сповіщали про *абсолютно всі* випадки тілесного ушкодження, *хоч вони й не підпадають під закон:* це сказано прямо в § 20 «правил про оплату потерпілих робітників», і ми наполегливо радимо всім робітникам агітувати всіма силами за постійне й обов'язкове застосування цього параграфа. Хай робітники наполягають, щоб кожний потерпілий завжди і безумовно вимагав, на підставі § 20, доводити до відома фабричного інспектора про *кожний* нещасний випадок; тільки тоді можна буде хоч трохи точно визначити кількість нещасних випадків та вивчити причини їх. Ми впевнені, що свідомі робітники

використають це право, але маси і маси навіть не знатимуть, що в них є таке право!

За несповіщення поліції про нещасні випадки і взагалі за всяке недодержання правил нового закону на власників підприємств накладається тільки грошова пеня в розмірі від 25 до 100 карбованців. Цей штраф, звичайно, зовсім мізерний, зовсім не страшний для великих заводів (де працює величезна більшість фабричних робітників). З цього особливо наочно видно, наскільки необхідне здійснення § 14 нашого проекту програми, що вимагає «встановлення кримінальної відповідальності наймачів за порушення законів про охорону праці». Погрожувати мільйонерам штрафами в сто карбованців за невиконання закону, від якого залежить забезпечення покаліченого на все життя робітника,— значить знущатися з робітника.

Одним з найбільш шкідливих і найбільш по-єзуїтському написаних пунктів нового закону є п. 31, який дозволяє потерпілим робітникам і членам їхніх сімей укладати з власником підприємства угоду про характер та розмір належної їм оплати. Нічого й казати, що ці угоди будуть, у величезній більшості випадків, систематичним обманом і залякуванням найбільш нерозвинених робітників, які знають твердо тільки одне: дорожнечу, тяганину і небезсторонність російських судів. Фабричні інспектори, які повинні засвідчувати ці угоди (рівнозначні судовій мировій угоді), захищатимуть при цьому чиї завгодно інтереси, тільки не інтереси робітників.

Мало того, що фабричним інспекторам, які тепер все більше й більше перетворюються у звичайних підручних поліції, надається роль «примирителів». Закон хоче навіть зробити з них якихось своєрідних суддів. Закон заохочує звертання хазяїв і робітників до фабричних інспекторів для роз'яснення сторонам їхніх прав і обов'язків, причому фабричні інспектори мають право і збирати «всі потрібні відомості», і вимагати, щоб з ними були ознайомлені сторони, і запрошувати лікарів для огляду. Це вже цілком суддівська справа, яка доручається підлеглим губернаторові чиновникам! І ні-

якого порядку, ніяких правил для цього суду не постановлено: як збиратиме відомості інспектор, як він буде — і чи буде — ознайомлювати з цими відомостями обидві сторони, як він вестиме розгляд,— усе це полишено цілком на його розсуд. Це справді щось схоже на дореформений поліцейський суд. А за те, що обминатимуть фабричного урядника (як суддю), закон погрожує навіть певними втратами: хто не звернеться перед судом до фабричного інспектора, той позбавляється права на одержання з відповідача судових і за ведення справи витрат.

Нам залишається тільки й тут нагадати, що соціал-демократична робітнича партія вимагає не таких судів, не посередництва чиновників, а заснування промислових судів з представників від робітників і хазяїв порівну. Тільки такі суди, при політично вільному ладі держави, можуть дати робітникам хоч трохи задовільне посередництво в справі роз'яснення прав та обов'язків сторін, у справі попереднього розгляду скарг і претензій з приводу оплати покалічених. Такі суди існують в усіх цивілізованих державах, і навіть російські чиновники *ще 40 років тому* пропонували запровадити їх у Росії. Сорок років тому була призначена комісія для перегляду фабричного і ремісничого статутів. Комісія видала «праці», аж п'ять томів, комісія написала проекти нових статутів, комісія висловилася за створення промислових судів з виборних представників,— і... і все це поклали під сукно! Купи хороших побажань лежать в архівах незліченних російських канцелярій і лежатимуть до того часу, поки робітничий клас не струсне всього цього мотлоху.

«Искра» № 47, 1 вересня 1903 р.

Друкується за текстом газети «Искра»

ЗІРВАЛОСЬ!.. [142]

— Ну, а якщо ваші гучні, велеречиві і пишні запевнення викличуть недовір'я якраз самим своїм характером?

— Я хотів би побачити, хто посміє взяти під сумнів мої слова!

— Ну, а якщо, проте, все-таки візьмуть під сумнів?

— Повторюю, що я не дозволю взяти під сумнів слова революціонера, я не спинюсь ні перед чим, я піду до кінця, я зажадаю або прямо висловити недовір'я, або прямо відступити, я...

— А якщо вашу вимогу прямого висловлення недовір'я буде задоволено?

— Що таке?

— Якщо вам скажуть прямо і ясно, що вам не вірять?

— Я назву того, хто зважиться сказати це, мерзенним наклепником, я тавруватиму перед усім світом його безприкладний вчинок...

— А якщо вам, у відповідь на це, систематично почнуть доводити, що вся ваша поведінка давно вже не дозволяє ставитись до вас з довір'ям?

— Я зберу тоді звідусіль протести проти цієї братовбивчої полеміки, я звернусь до всіх із зворушливим словом про правду-істину і правду-справедливість, про кристальну чистоту, забруднену нечистими руками, про грубу і брудну кору дрібного самолюбства, про очисне полум'я, яке сповнює мою душу беззавітним ентузіазмом, я порівняю своїх ворогів з Понтійським Пілатом...

— А якщо з приводу таких промов вас зіставлять з Тартюфом?

— Тоді я зажадаю третейського суду!

— Вам негайно дадуть відповідь, що охоче приймають виклик і пропонують передусім погодитись на те, щоб суд розглянув питання, чи мав ваш противник право взяти під сумнів достовірність ваших заяв.

— Тоді... тоді... тоді я заявлю, що «*після всього, що сталось*», смішно й говорити про якесь «*порозуміння*» між якимись «*сторонами*»*!*

* * *

Така була «безприкладна,— за висловом «Революционной России»,— кампанія в справі другого квітня». Високоповажній газеті дуже не хочеться, з цілком зрозумілих причин, признатися, що ця історія була дійсно така. Високоповажна газета ховається за цілий ряд відмовок, які нам доводиться розглянути докладно.

«Революционная Россия» дивується, по-перше, чому «замість організованої російської соціал-демократії», до якої звертались товариші Балмашова, відповідає редакція «Искры». Товариші Балмашова,— кажуть нам,— «не мають відповіді на свою цілком певну пропозицію, спрямовану на цілком певну адресу».

Неправильно це, панове. Вам, як і всім і кожному, дуже добре відомо, що саме являє собою організована російська соціал-демократія, які є саме *всі* наші організації. За одну ніч у нас, на відміну від деяких людей, нових організацій не виростає. У нас є комітети партії, є «Искра», є ОК, який давно готує другий з'їзд партії. На яку ж це «певну адресу» ви звертались? На адресу другого з'їзду? на адресу ОК? Ні, всупереч вашим словам про *певну* адресу, ви *абсолютно нічим* цієї адреси не визначили. Ви самі відзначили, що «Искру» визнала більшість комітетів, і через те вам ніхто не міг відповісти, крім «Искры». Якщо другий з'їзд нашої партії визнає «Искру» органом партії, тоді відповідь «Искры» буде відповіддю партії. Якщо ні,— тоді ви

матимете справу з іншим органом. Це така проста річ, що її могла б зрозуміти і шестилітня дитина.

«Революционная Россия» «дивується, чому замість прямої відповіді на пряму пропозицію товаришів Балмашова» (пропозицію нібито дати можливість соціал-демократії ознайомитись з дійсною суттю справи другого квітня) «нам пропонують, щоб вони визнали себе і «Искру» сторонами, між якими після всього, що сталося, можливі якісь попередні переговори, «погодження» щодо постановки питання». Отже, «Рев. Рос.» твердить тепер, що нам пропонували не третейський суд, а пропонували тільки дати можливість ознайомитись. Це неправильно. У «заяві» в № 27 «Р. Р.» говориться буквально про «неперевірене обвинувачення («Искры») в наклепництві», про *перевірку* обвинувачення, про *надання* в розпорядження «однієї особи, на добросовісність і конспіративність якої могли б однаково покластись і ми, і Центральний Орган (це зауважте!) російської соціал-демократії, ось такого ряду доказів». «Перевірка обвинувачення», «розгляд доказів» особою, на яку покладаються і обвинувач і обвинувачений,— це не є третейський суд? Це є тільки пропозиція ознайомитись?? Коміки ви, панове. Після того, як ви вже запропонували погодитись на вибір добросовісної особи, ви заявляєте тепер, з незрівнянно гордовитим виглядом спійманого Ноздрьова, що ніякі погодження неможливі!

«Революционная Россия» «запитує далі, з кого сміється «Искра», коли говорить про погодження в постановці питання, одночасно з тим декретуючи свою постановку і категорично заявляючи, що іншої постановки питання бути не може». Перед судом кожний категорично заявляє свою думку і твердить, що вона — єдино правильна. Замість того, щоб дати і свою *виразну* постановку питання, наш гордовитий противник починає костричитись і бла-ародні слова говорити!

Покостричившись, «Рев. Рос.» зволить, проте, зробити кілька зауважень і про нашу постановку питання. На її думку, «Искра» вдається до вивертів і відступає. Пи-

тання полягає, мовляв, не в тому, «що Бойова організація зазіхала на право «Искры» вільно мислити (!), оцінювати з своєї точки зору політичні факти і навіть (sic! *) внутрішньо сумніватися в будь-чому». Це «внутрішньо сумніватися», справді, є незрівнянним. «Бойова організація» така надзвичайно ліберальна, що ладна (тепер, після більш як річної боротьби!) дозволити нам *навіть* сумніватися,— але тільки внутрішньо, тобто, мабуть, так, щоб ніхто, крім самого того, хто сумнівається, не знав про це... Може, і «вільно оцінювати» ці бойові люди дозволяють нам тільки про себе?

«Можна подумати,— говорить «Рев. Рос.»,— що тільки відмовлення «Искры» підкоритися такій вимозі було приводом для обвинувачення «Искры» в наклепі». Далі йдуть цитати з статті «Тартюфи революційної моралі» і зауваження, що «тут говориться не про якісь скромні і невиразні сумніви, а про дуже нескромні і цілком певні обвинувачення».

Запрошуємо читача пригадати деякі загальновідомі факти. У № 20 «Искры» (від 1 травня 1902 р.) ми оцінюємо акт Балмашова, уявлення не маючи ні про яку бойову організацію. Ця остання пише нам листа, вимагаючи, щоб мотивів вирішення Балмашова ми шукали в її офіціальних заявах. Ми мовчки кидаємо цього листа невідомої організації в кошик для непотрібного папору. Лист друкується в № 7 «Рев. Рос.» (червень 1902 р.), редакція якої з приводу самої тільки нашої мовчанки галасує вже про наведення тіні на моральну сторону, про применшення значення акту і т. п. Ми відповідаємо статтею «Вимушена полеміка» (№ 23 «Искры» від 1 серпня 1902 р.), в якій сміємося з сердитого Юпітера, відстоюємо свою оцінку акту 2 квітня і заявляємо, що для нас належність Балмашова до «бойової організації» «більш ніж сумнівна». Тоді пп. соц.-рев., добившись від нас зовнішнього вияву нашого внутрішнього сумніву, зчиняють істеричний галас про «безприкладний вчинок» і говорять уже не більше і не менше,

* — так! *Ред.*

як про «бруд» і про «інсинуацію» (№ 11 «Рев. Рос.», вересень 1902 р.).

Такі є, в найкоротших рисах, основні моменти нашого літературного спору. Людина, яка чудово знає, що противник ставиться до її слів з мовчазним недовір'ям, підступає публічно з ножем до горла, вимагаючи відкрито висловити або довір'я, або недовір'я, і, діставши останнє, б'є себе в груди і скаржиться urbi et orbi *, яка благородна істота і як мерзенно була скривджена. Що це, не ноздрьовщина? не революційне братерство, чи не заслужила така людина назви Тартюфа?

Звідки бере «Рев. Рос.», що ми відступаємо, не бажаючи відповідати за статтю і за статті про Тартюфів? З того, що в нашій постановці питання не включено тез цих статей? Але хіба нам пропонували суд з приводу яких-небудь певних статей, а не з приводу всього ставлення «Искры» до запевнень «партії соц.-рев.»? Хіба на самому початку заяви товаришів Балмашова в № 27 «Рев. Рос.» не цитується саме вихідний пункт усього спору,— слова № 23 «Искры», що належність Балмашова до «бойової організації» для неї більш ніж сумнівна? Сміємо запевнити «Рев. Рос.», що ми відповідаємо за *всі* наші статті, готові доповнити наші питання для суду посиланнями на *будь-який* номер «Искры», готові доводити перед ким завгодно, що ми мали повне моральне право і всі розумні підстави схарактеризувати, як Тартюфів, тих публіцистів у «Рев. Рос.», які договорилися до наведених нами вище висловів з приводу нашого сміливого сумніву в достовірності її слів.

«Відступи і виверти», справді, тільки з чийого боку? Чи не з боку тих, хто *тепер* великодушно готовий визнати за нами право вільно оцінювати і внутрішньо сумніватися і хто *більше року* вправлявся в огидно бундючній декламації з приводу того, що «Искра» не переставала уперто сумніватись і доводила обов'язок кожної серйозної людини сумніватися в революційній белетристиці. Коли ви побачили, що зворушливі слова про високу чесність викликають дійсно вже сміх, а не ри-

* — на весь світ. *Ред.*

дання аудиторії,—вам захотілося нової сенсації, і ви виступили з вимогою суду. Охоча до скандалу частина закордонної колоніальної публіки терла від задоволення руки і жваво перешіптувалась: «вони викликали їх на суд... нарешті! Тепер ми побачимо». І тепер вони побачили — останню сцену водевілю, герой якого з невимовно ображеним виглядом благородної людини заявив, що «після всього, що сталося», неможливі ніякі погодження про постановку питань для суду.

Продовжуйте спокійно в тому самому дусі, панове! Але пам'ятайте, що ніякі потоки жалісливих слів не перешкодять нам виконувати наш обов'язок: викривати фразерство і містифікацію, де б вони не проявлялися, чи в «програмах» революційних авантюристів, чи в мішурі їхньої белетристики, чи в піднесених предиках * про правду-істину, про очисне полум'я, про кришталеву чистоту та про багато що інше.

«Искра» № 48, 15 вересня 1903 р.

Друкується за текстом газети «Искра»

---

* — проповідях. *Ред.*

ЗАВДАННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ МОЛОДІ [143]

ЛИСТ ПЕРШИЙ

Редакційна заява газети «Студент» [144], надрукована вперше, якщо ми не помиляємось, у № 4 (28) «Освобождения» і одержана також «Искрой», свідчить, на наш погляд, про значний крок уперед, який стався в поглядах редакції після випуску № 1 «Студента». Пан Струве не помилився, коли поспішив висловити свою незгоду з поглядами, викладеними в заяві: ці погляди, справді, докорінно розходяться з тим напрямом опортунізму, якого так послідовно і ретельно додержується ліберально-буржуазний орган. Визнавши, що «*тільки* революційне почуття не може створити ідейного об'єднання студентства», що «для цього потрібен соціалістичний ідеал, який спирався б на той чи інший соціалістичний світогляд» і до того ж «виразний, цільний» світогляд, редакція «Студента» порвала вже в принципі з ідейною байдужістю і теоретичним опортунізмом, поставивши на правильний грунт питання про засоби революціонізування студентства.

Правда, з ходячої точки зору вульгарного «революціонізму», ідейне об'єднання студентства не вимагає цільного світогляду, а виключає його, ідейне об'єднання означає «терпиме» ставлення до різних революційних ідей, передбачає стримування від категоричного визнання одного якогось певного кола ідей, одним словом, ідейне об'єднання, з точки зору цих мудреців політиканства, передбачає деяку безідейність (звичайно, більш-менш уміло прикриту заяложеними формулами про широчінь поглядів, про важливість єдності що б

то не стало і негайно і т. д. і т. п.). Досить пристойним і, з першого погляду, дуже переконливим доводом на користь такої постановки питання є завжди вказівка на той загальновідомий і незаперечний факт, що серед студентства є і не можуть не бути всілякі групи в розумінні їх політико-соціальних поглядів, а тому вимога цільності і виразності світогляду неминуче відштовхне деякі з цих груп,— отже, перешкодить об'єднанню, отже, викличе чвари, замість дружної роботи, отже, ослабить силу загального політичного натиску і т. д. без кінця.

Придивімося до цього пристойного міркування. Візьмемо, наприклад, поділ студентства на групи з № 1 «Студента» — у цьому першому номері вимога виразного і цільного світогляду ще не була висунута редакцією, яку через це важко було б запідозрити в небезсторонності до соціал-демократичної «вузькості». Редакційна стаття в № 1 «Студента» розрізняє в сучасному студентстві чотири великі групи: 1) «байдужа юрба» — «особи, що зовсім індиферентно ставляться до студентського руху»; 2) «академісти» — прихильники студентських рухів тільки на академічному грунті; 3) «противники студентських рухів взагалі — націоналісти, антисеміти і т. д.»; 4) «політики» — прихильники боротьби за повалення царського деспотизму. «Ця група, в свою чергу, складається з двох протилежних елементів — з суто буржуазної політичної опозиції, революційно настроєної, і — з творіння останніх днів (чи тільки останніх днів? *Н. Ленін)* — соціалістично настроєного революційного інтелігентного пролетаріату». Коли взяти до уваги, що остання підгрупа в свою чергу поділяється, як усім відомо, на студентів соціалістів-революціонерів і студентів соціал-демократів, то виявиться, що в сучасному студентстві є *шість* політичних груп: реакціонери, байдужі, академісти, ліберали, соціалісти-революціонери і соціал-демократи.

Постає питання: чи не випадкове це групування? чи не є це тимчасовий розподіл настроїв? Досить прямо поставити це питання, щоб на нього відразу ж дала негативну відповідь кожна, хоч трохи обізнана з справою,

людина. Та іншого групування й бути не могло б у нашому студентстві, бо воно є найчуткішою частиною інтелігенції, а інтелігенція через те й зветься інтелігенцією, що найсвідоміше, найрішучіше і найточніше відбиває і виражає розвиток класових інтересів і політичних угруповань в усьому суспільстві. Студентство не було б тим, що воно є, якби його політичне групування не відповідало політичному групуванню в усьому суспільстві,— «відповідало» не в розумінні повної пропорціональності студентських і суспільних груп щодо їх сили і чисельності, а в розумінні необхідної і неминучої наявності в студентстві тих груп, які є в суспільстві. І для всього російського суспільства, з його зародковим (порівняно) розвитком класових антагонізмів, з його політичною незайманістю, з його забитістю і придавленістю широких і найширших мас населення поліцейським деспотизмом, характерні саме такі шість груп: реакціонери, байдужі, *культурники*, ліберали, соціалісти-революціонери і соціал-демократи. Замість «академістів» я поставив тут «культурників», тобто прихильників легального прогресу без політичної боротьби, прогресу на грунті самодержавства. Такі культурники є в усіх верствах російського суспільства, і скрізь вони, як і студентські «академісти», обмежуються маленьким колом професійних інтересів, поліпшенням даних галузей народного господарства або державного і місцевого управління, скрізь вони боязко уникають «політики», не розрізняючи (як не розрізняють академісти) «політиків» різних напрямів і називаючи політикою все і вся, що стосується... форми правління. Верства культурників завжди була і є понині широкою основою нашого лібералізму: у «мирні» часи (тобто, в перекладі на «російську» мову, у часи політичної реакції) поняття культурника і ліберала майже цілком зливаються, та навіть і в воєнні часи, у часи піднесення суспільного настрою, у часи зростаючого натиску на самодержавство, відмінність між цими поняттями нерідко залишається невиразною. Російський ліберал, навіть коли він виступає перед публікою у вільному закордонному виданні з прямим і відкритим протестом проти самодер-

жавства, все ж таки не перестає почувати себе найбільше культурником і коли-не-коли та й почне розумувати по-рабськи, або, коли хочете, по-легальному, по-лояльному, по-вірнопідданськи: дивись «Освобождение».

Відсутність виразної і ясно видної для всіх грані між культурниками і лібералами характерна взагалі для всього політичного групування російського суспільства. Нам могли б сказати, мабуть, що наведений вище поділ на шість груп неправильний, бо він не відповідає класовому поділові російського суспільства. Але таке заперечення було б неслушне. Класовий поділ є, звичайно, найглибшою основою політичного групування; він *в остаточному підсумку* завжди визначає, звичайно, це групування. Але ця глибока основа розкривається тільки в міру ходу історичного розвитку та в міру свідомості учасників і творців цього розвитку. Цей «остаточний підсумок» підбивається тільки політичною боротьбою,— іноді результатом довгої, упертої, роками і десятиріччями вимірюваної боротьби, яка то бурхливо проявляється в різних політичних кризах, то завмирає і немов припиняється на якийсь час. Недаром, наприклад, у Німеччині, де особливо гострих форм набирає політична боротьба і де особливо свідомо виступає передовий клас — пролетаріат,— існують все ще такі партії (і могутні партії), як центр, що прикриває віросповідною відмітною ознакою свій різнорідний (а загалом безумовно антипролетарський) класовий зміст. Тим менше можна дивуватися тому, що класове походження сучасних політичних груп у Росії якнайсильніше затемнюється політичним безправ'ям усього народу, пануванням над ним дуже добре організованої, ідейно згуртованої, традиційно-замкнутої бюрократії. Треба дивуватися скоріше тому, який помітний відбиток встиг уже накласти європейсько-капіталістичний розвиток Росії, всупереч її азіатському політичному ладові, на політичне групування суспільства.

Передовий клас кожної капіталістичної країни, промисловий пролетаріат, став уже і в нас на шлях масового, організованого руху під керівництвом соціал-демократії, під прапором програми, яка вже давно є

програмою всього міжнародного свідомого пролетаріату. Розряд байдужих до політики незмірно численніший, звичайно, у Росії, ніж у будь-якій європейській країні, але й у нас вже не може бути мови про примітивну й первісну незайманість цього розряду: байдужість несвідомих робітників — частково й селян — дедалі частіше змінюється спалахами політичного заворушення і активного протесту, доводячи наочно, що *ця* байдужість не має нічого спільного з байдужістю ситих буржуа і дрібних буржуа. Цей останній клас, особливо численний в Росії при її слабому ще, порівняно, розвиткові капіталізму, з одного боку, починає вже, безперечно, давати і реакціонерів, свідомих і послідовних,— з другого боку, і незрівнянно частіше, він мало ще виділяється з маси сірого і забитого «трудящого народу», знаходячи собі ідеологів у широких верствах різночинської інтелігенції з зовсім неусталеним світоглядом, з несвідомим змішуванням демократичних і примітивно соціалістичних ідей. Саме ця ідеологія і характерна для старої російської інтелігенції, як правого флангу ліберально-народницької її частини, так і найлівішого: «соціалістів-революціонерів».

Я сказав: «старої» російської інтелігенції. З'являється у нас вже й *нова,* лібералізм якої майже зовсім очистився (не без допомоги російського марксизму, звичайно) від примітивного народництва і розпливчастого соціалізму. Утворення теперішньої буржуазно-ліберальної інтелігенції йде в нас семимильними кроками, особливо завдяки участі в цьому процесі таких поворотких і чутких до всякого модного подуву опортунізму людей, як пп. Струве, Бердяєви, Булгакови і К°. Нарешті, щодо ліберальних і реакційних верств російського суспільства, які не належать до інтелігенції, то зв'язок їх з класовими інтересами тих чи інших груп нашої буржуазії і наших землевласників досить ясний для кожного, хто хоч трохи обізнаний, наприклад, з діяльністю наших земств, дум, біржових, ярмаркових комітетів і т. д.

Отже, ми прийшли до цілком певного висновку, що політичне групування нашого студентства не випадково, а необхідно й неминуче є саме таким, яким ми змалювали його вище, у згоді з № 1 газети «Студент». Встановивши цей факт, ми вже легко можемо розібратися в спірному питанні про те, щó власне треба розуміти під «ідейним об'єднанням студентства», під його «революціонізуванням» і т. п. На перший погляд, надзвичайно дивно навіть, як могло стати спірним таке просте питання. Якщо політичне групування студентства відповідає політичному групуванню суспільства, то чи не означає це само собою, що під «ідейним об'єднанням» студентства можна розуміти тільки одне з двох: або залучення якнайбільшого числа студентів на сторону цілком певного кола соціально-політичних ідей, або якнайтісніше зближення між студентами певної політичної групи і представниками цієї групи поза студентством? Чи не ясно само собою, що про революціонізування студентства можна говорити тільки з точки зору цілком певного погляду на зміст та характер цього революціонізування? Для соціал-демократа, наприклад, воно означає, по-перше, поширення соціал-демократичних переконань серед студентства і боротьбу з тими поглядами, які хоч і називаються «соціалістично-революційними», але з революційним соціалізмом не мають нічого спільного, а по-друге, прагнення розширити, зробити свідомішим і рішучішим усякий демократичний, а в тому числі і академічний рух серед студентства.

Як було заплутане і стало спірним таке просте і ясне питання,— це дуже цікавий і дуже характерний епізод. Спір відбувався між «Революционной Россией» (№№ 13 і 17) і «Искрой» (№№ 31 і 35) з приводу «відкритого листа» Київської союзної ради об'єднаних земляцтв і студентських організацій (надруковано в № 13 «Революционной России» і в № 1 «Студента»). Київська союзна рада визнала «вузькою» постанову II Всеросійського студентського з'їзду 1902 року про те, щоб студентські організації мали зносини з комітетами Російської соціал-демократичної робітничої партії, причому цілком очевидний факт співчуття деякої частини

студентства деяких місцевостей «партії соціалістів-революціонерів» був пристойно прикритий дуже «безстороннім» і дуже неспроможним міркуванням на тему про те, що «студентство, як таке, не може приєднуватися цілком ні до партії соціалістів-революціонерів, ні до партії соціал-демократів». «Искра» вказала на неспроможність цього міркування, а «Революционная Россия», звичайно, горою стала на захист його, обвинувативши іскрівських «фанатиків роз'єднань і розколів», що вони «безтактні», що їм бракує політичної зрілості.

Після того, що сказано було вище, недоладність такого міркування надто вже очевидна. Мова йде про ту чи іншу політичну роль студентства. І от спочатку, бачите, треба закрити очі на те, що студентство не відрізане від решти суспільства і через те завжди й неминуче відбиває в собі все політичне групування суспільства. Потім, з закритими очима, починають розводити балачки про студентство, як таке, або про студентство взагалі. Висновок виходить... про шкідливість роз'єднань і розколів, зв'язаних з приєднанням до тієї чи іншої політичної партії. Ясно, як день, що для доведення до кінця цього курйозного міркування треба було перескочити з політичного грунту на грунт професійний або навчальний. І «Революционная Россия» в статті «Студентство і революція» (№ 17) робить саме таке сальто-мортале, посилаючись, по-перше, на загальностудентські інтереси, на загальностудентську боротьбу, а по-друге, на навчальні цілі студентства, завдання підготовки до майбутньої громадської діяльності, завдання вироблення свідомих політичних борців. Обидва ці посилання дуже справедливі,— тільки до справи ж вони не стосуються і питання лише заплутують. Питання стоїть про *політичну* діяльність, яка, самою суттю своєю, нерозривно зв'язана з боротьбою партій і неминуче вимагає *вибору* однієї певної партії. Як же від цього вибору можна відговорюватись тим, що для *всякої* політичної діяльності потрібна якнайсерйозніша наукова підготовка, «вироблення» твердих переконань, або тим, що *всяка* політична робота не може обмежуватися самими гуртками політиків даного напряму, а повинна

спрямовуватися в чимраз ширші верстви населення, повинна змикатися з професійними інтересами кожної верстви, поєднувати професійний рух з політичним, піднімати перший до другого?? Адже самий уже той факт, що людям доводиться, для захисту своєї позиції, вдаватися до таких відмовок, показує наочно, наскільки бракує їм самим і певних наукових переконань, і твердої політичної лінії! Хоч з якого боку підходити до справи, ви бачите нове й нове підтвердження тієї старої істини, яку давно проповідують соціал-демократи, переслідуючи еквілібристику соціалістів-революціонерів, і в науково-теоретичному і в практично-політичному відношенні,— між марксизмом, з одного боку, західноєвропейським «критичним» опортунізмом, з другого боку, і російським дрібнобуржуазним народництвом, з третього боку *.

Справді, уявіть собі хоч трохи розвинуті політичні відносини і погляньте на практичну постановку нашого «спірного питання». Припустімо, перед нами є партії клерикалів, лібералів і соціал-демократів. Вони діють у певних місцевостях, скажімо, серед деяких верств студентства і хоча б робітничого класу. Вони стараються залучити на свій бік якнайбільше число найвпливовіших представників того й другого. Виникає питання, чи мислима така річ, щоб проти вибору цими представниками якої-небудь однієї певної партії вони почали повставати на тій підставі, що є певні спільні навчальні і професійні інтереси всього студентства і всього робітничого класу? Це було б все одно, як коли б необхідність боротьби партій оспорювали посиланням на майстерність книгодрукування, що дає таку користь усім партіям без розрізнення. Нема жодної партії в цивілізованих країнах, яка не розуміла б величезної користі якнайширших і міцно поставлених навчальних і професійних спілок, але кожна прагне до того, щоб у цих спілках переважав саме її вплив. Хто ж не знає, що посилання на безпартійність тих чи інших установ є

* Само собою зрозуміло, що твердження про непослідовність і внутрішню суперечливість програми й тактики соціалістів-революціонерів вимагає окремого грунтовного роз'яснення. Ми сподіваємося докладно спинитися на цьому питанні в одному з наступних листів.

звичайно не більше, як лицемірною фразою в устах правлячих класів, які хочуть затушувати те, що існуючі установи пройняті вже в 99-ти випадках із ста найвиразнішим політичним духом? А наші ж пп. соціалісти-революціонери, по суті, саме й співають дифірамби на честь «безпартійності». Візьміть, наприклад, таку зворушливу тираду «Революционной России» (№ 17-й): «Що ж це за короткозора тактика, коли революційна організація неодмінно хоче побачити в кожній іншій самостійній, непідпорядкованій їй організації *конкурента,* якого треба знищити, в середовище якого треба неодмінно внести незгоду, роз'єднання, дезорганізацію?». Це сказано з приводу відозви московської соціал-демократичної організації 1896 р. [145], яка закидає студентству те, що воно замкнулося останніми роками у вузьке коло своїх університетських інтересів, і яку «Революционная Россия» повчає, що існування студентської організації ніколи не перешкоджає віддавати свої сили на робітничу справу тим, хто «визначився в революційному відношенні».

Подивіться, скільки тут плутанини. Конкуренція можлива (і неминуча) тільки між політичною і політичною ж організацією, між політичним і політичним же прагненням. Між товариством взаємодопомоги і революційним гуртком конкуренція неможлива, і, приписуючи останньому бажання неодмінно знищити перше, «Революционная Россия» говорить справжню дурницю. Але якщо в тому самому товаристві взаємодопомоги проявилось певне політичне прагнення,— наприклад, не допомагати революціонерам або вилучати з бібліотеки нелегальні книги,— то конкуренція і пряма боротьба *обов'язкова* для всякого чесного «політика». Коли є люди, які замикають гуртки у вузько-університетські інтереси (а такі люди безперечно є, і в 1896 році їх було далеко більше!), то *боротьба* між ними і людьми, які проповідують не звуження, а розширення інтересів, так само необхідна і обов'язкова. Але ж у відкритому листі Київської ради, що викликав полеміку «Рев. России» з «Искрой», мова йшла про вибір не між студентськими *і* революційними організаціями,

а між революційними організаціями різних напрямів. Отже, *вибирати* почали саме ті, хто вже «визначився в революційному відношенні», а наші «соціалісти-революціонери» тягнуть їх *назад* під тим приводом, що конкуренція між революційною і суто студентською організацією короткозора... Дуже вже це недоладно, панове!

Революційна частина студентства почала робити вибір між двома революційними партіями, а її частують таким повчанням: «не нав'язуванням» «певного» (краще, звичайно, непевність...) «партійного ярлика» (для кого ярлик, а для кого — прапор), «не насильством над розумовою совістю товаришів-студентів» (уся буржуазна преса всіх країн завжди пояснює зростання соціал-демократії насильством вожаків і нацьковувачів над совістю мирних товаришів...) «досягався цей вплив», тобто вплив соціалістичної частини студентства на решту. Думаємо, кожний порядний студент оцінить по заслузі це обвинувачення соціалістів у «нав'язуванні» ярликів і в «насилуванні совісті». І ці безхарактерні, дряблі й безпринципні слова говорять у Росії, де такі ще безмірно невиразні поняття партійної організації, партійної витримки й честі, партійного прапора!

Революційному студентству наші «соціалісти-революціонери» ставлять за зразок попередні студентські з'їзди, які проголошували свою «солідарність з загальнополітичним рухом, забуваючи зовсім про фракційні чвари, які існують у революційному таборі». Що таке «загальнополітичний» рух? Рух соціалістичний плюс ліберальний. Забути про цю відмінність — значить стати на сторону безпосереднього і найближчого, тобто саме ліберального руху. І до цього закликають «соціалісти-революціонери»! Відійти від партійної боротьби закликають люди, що називають себе *окремою* партією! Чи не показує це, що така партія не спроможна провезти свого політичного товару під власним прапором, а змушена вдаватися до контрабанди? Чи не випливає звідси, що в цієї партії немає будь-якого *свого* певного програмного базису? Ми зараз це побачимо.

Помилки соціалістів-революціонерів в їхніх міркуваннях про студентство і революцію не можна пояснити самою тільки нелогічністю, яку ми старалися довести вище. У певному розумінні можна твердити протилежне: нелогічність їхніх міркувань випливає з їхньої основної помилки. Як «партія», вони зайняли з самого початку таку внутрішньо суперечливу, таку слизьку позицію, що на ній не могли вдержатися, без постійних хитань і падінь, люди цілком чесні і цілком здатні до політичного мислення. Треба завжди пам'ятати, що не різними помилками тих чи інших письменників, тих чи інших діячів пояснює соціал-демократія шкоду, якої завдають справі соціалізму «соціалісти-революціонери», а, навпаки, усі ці помилки вона вважає неминучим результатом фальшивої програмної і політичної позиції. На такому питанні, як студентське, ця фальш виступає особливо наочно, і стає очевидною суперечність між *буржуазно-демократичною* точкою зору і мішурним убранням революційного соціалізму. Справді, придивіться до ходу думок програмної статті «Революционной России»: «Студентство і революція». Автор ставить на чільне місце «безкорисливість і чистоту прагнень», «силу ідеальних мотивів» у «юності». Саме в цьому шукає він пояснення її «новаторських» політичних прагнень, а не в тих реальних умовах суспільного побуту Росії, які, з одного боку, породжують непримиренну суперечність між самодержавством і дуже широкими й дуже різнорідними верствами населення, а з другого боку,— надзвичайно утрудняють (скоро треба вже буде говорити: утрудняли) інший прояв політичного невдоволення, крім як через університети.

Автор обрушується потім на спроби соціал-демократів свідомо поставитись до розрізнення політичних груп всередині студентства, згуртувати тісніше однорідні політичні групи і роз'єднати те, що політично є різнорідним. Не те, щоб автор критикував неправильність тієї чи іншої з цих спроб,— смішно було б твердити, що всі ці спроби і в усьому завжди були вдалі. Ні, авторові зовсім чужа сама ідея про те, що відмінність класових інтересів неминуче повинна відбитися і на полі-

тичному групуванні, що студентство не може бути винятком з усього суспільства, незважаючи на всю свою безкорисливість, чистоту, ідеальність та ін., що завдання соціаліста не затушовувати цієї відмінності, а, навпаки, роз'яснювати її якнайширшій масі і закріпляти її в політичній організації. Автор дивиться на речі з ідеалістичної точки зору буржуазного демократа, а не з матеріалістичної — соціал-демократа.

Через те автор не соромиться виставляти й повторювати заклик революційного студентства до «загальнополітичного руху». Для нього центр ваги лежить саме в загальнополітичному, тобто в загальнодемократичному русі, який має бути єдиний. Цієї єдності не повинні порушувати «суто революційні гуртки», які повинні групуватися «паралельно з загальностудентською організацією». З точки зору інтересів цього широкого і єдиного демократичного руху злочинним є, звичайно, «нав'язування» партійних ярликів і насилування розумової совісті товаришів. Саме так дивилася буржуазна демократія і в 1848 році, коли спроби вказати на суперечність класових інтересів буржуазії і пролетаріату викликáли «загальний» осуд «фанатиків роз'єднання і розколу». Саме так дивиться і найновіша різновидність буржуазної демократії,— опортуністи і ревізіоністи, які прагнуть єдиної великої демократичної партії, що мирно йде шляхом реформ, шляхом співробітництва класів. Усі вони завжди були й не можуть не бути ворогами «фракційних» чвар і прихильниками «загальнополітичного» руху.

Ви бачите: міркування соціалістів-революціонерів, недоладні і суперечливі до смішного з точки зору соціаліста, стають цілком зрозумілі й послідовні з точки зору буржуазно-демократичної. Це — через те, що партія соціалістів-революціонерів є по суті не що інше, як *фракція* буржуазної демократії, фракція, складом своїм переважно інтелігентська, точкою зору переважно дрібнобуржуазна, щодо теоретичного свого прапора — то вона еклектично з'єднує новітній опортунізм і стародідівське народництво.

Найкращим спростуванням об'єднавчої фразеології буржуазного демократа є самий хід політичного розвитку і політичної боротьби. І в Росії зростання дійсного руху встигло вже привести до *такого* спростування. Я маю на увазі виділення «академістів», як окремої групи студентства. Доки не було справжньої боротьби, академісти не виділялися з «загальностудентської» маси, і «єдність» усієї «мислячої частини» студентства здавалась непорушною. Як тільки дійшло до *діла,*— розходження різнорідних елементів стало неминучим *.

Прогрес політичного руху і прямого натиску на самодержавство відразу ж ознаменувався прогресом визначеності в політичному групуванні,— всупереч всіляким пустим словам про об'єднання всіх і кожного. У тому, що відокремлення академістів від політиків є великий крок уперед,— навряд чи буде сумніватися хоч одна людина. Але чи означає це відокремлення, що студенти соціал-демократи «порвуть» з академістами? «Революционной России» здається, що «порвуть» (див. № 17, стор. 3).

Але здається їй це тільки через ту плутанину, яку ми виявили вище. Цілковите розмежування політичних напрямів зовсім не означає «розриву» професійних і навчальних спілок. Соціал-демократ, який поставить своїм завданням роботу серед студентства, *неодмінно* постарається проникнути сам або через своїх агентів в якнайбільше число якнайширших «суто студентських» і самоосвітніх гуртків, постарається розширяти кругозір того, хто вимагає тільки академічної свободи, постарається пропагувати саме соціал-демократичну програму серед тих, хто ще шукає якої-небудь програми.

Резюмуємо. Певна частина студентства хоче виробити собі виразний і цільний соціалістичний світогляд. Кінцевою метою цієї підготовчої роботи може бути — для студентів, які хочуть брати практичну участь в революціо-

---

* Якщо вірити деяким повідомленням, то останнім часом все дужче виявляється і дальше розходження різнорідних елементів студентства, а саме відокремлення соціалістів від політиків-*революціонерів,* які й слухати не хочуть про соціалізм. Кажуть, що серед засланих на Сибір студентів дуже виразно визначився цей останній напрям. Побачимо, чи підтвердяться ці повідомлення.

ційному русі,— тільки свідомий і безповоротний вибір одного з двох напрямів, які склалися тепер у революційному середовищі. Хто протестує проти такого вибору в ім'я ідейного об'єднання студентства, в ім'я його революціонізування взагалі і т. п.,— той затемнює соціалістичну свідомість, той проповідує на ділі тільки безідейність. Політичне групування студентства не може не відбивати політичного групування всього суспільства, і обов'язок кожного соціаліста — прагнути до якомога більш свідомого і послідовного розмежування політично різнорідних груп. Заклик, з яким звернулась до студентства партія соц.-рев.,— «проголосити свою солідарність з загальнополітичним рухом і зовсім забути про фракційні чвари в революційному таборі» — є, по суті своїй, не що інше, як заклик *назад,* від соціалістичної до буржуазно-демократичної точки зору. У цьому нема нічого дивного, бо «партія соц.-рев.» є тільки фракція буржуазної демократії в Росії. Розрив студента соціал-демократа з революціонерами і політиками всіх інших напрямів зовсім не означає розриву загальностудентських і освітніх організацій; навпаки, тільки стоячи на точці зору цілком певної програми, можна і треба працювати в найширших колах студентства над розширенням академічного кругозору та над пропагандою наукового соціалізму, тобто марксизму.

P. S. У наступних листах я хотів би поговорити з читачами «Студента» про значення марксизму для вироблення цільного світогляду, про принципові і тактичні відмінності соціал-демократичної партії і партії соц.-рев., про питання студентської організації та про відношення студентства до робітничого класу взагалі.

Надруковано у вересні 1903 р.
в газеті «Студент» № 2—3
Підпис: Н. Ленін

Друкується за текстом газети

ПІДГОТОВЧІ МАТЕРІАЛИ

НАЧЕРКИ І КОНСПЕКТИ ДО СТАТТІ «НОВІ ПОДІЇ І СТАРІ ПИТАННЯ» *

Зима і «сезон» політики (після піврічного затишшя в суспільному русі, затишшя, якого не сколихнули індивідуальні політичні замахи).

A. { I. Суди над демонстрантами.
II. Ростовська боротьба. }

Б. { і III. Пожвавлення ліберального руху.
IV. » заворушень у студентському і навіть гімназичному середовищі. }

Особливо V. Інтриганство і розгубленість у середовищі уряду.

Затишшя — посилення відчаю і маловір'я — терор — його *фактичне* значення — його неуспіх у намірах сколихнути затишшя.

Тепер перед нами початок політичного «сезону» і пожвавлення революційного руху.

in 2 Worten ** Деяке затишшя після демонстрацій. Маловіри почали вже кричати про «єдиноборство», «на жаль, не скоро ще народ» та інші шаблонні виверти терористів с.-р. Але терористичні замахи не могли сколихнути і не сколихнули затишшя. Вони *дійсно* були не більш як єдиноборством, хоч би що говорила «Революционная Россия» про свою

* Див. цей том, стор. 55—60. *Ред.*
** — у двох словах. *Ред.*

незгоду ставити питання про терор на цей грунт: *так* поставила питання про терор російська дійсність.

І тепер, коли наближення зими знову викликало пожвавлення в політичному житті, коли відбулася така подія, як гігантський ростовський страйк, *

Очевидно, минає
α — тимчасове затишшя
β — терор і «народовольство» як породження його
на жаль, народ не скоро
легко говорити про збройні демонстрації
індивідуальною відсіччю треба відповісти
γ — ростовська боротьба
ще і ще раз свідчить про революційну енергію робітничих мас
справді підбадьорює
справді дезорганізує уряд, збуджує десятки тисяч, робить яснішою суть діяльності революціонерів, «дезорганізує»
справді є перехід прямий до народного повстання.
Справді «підбадьорливе» значення ростовських подій.

Як видно, затишшя (деяке, тимчасове) в народно-революційному русі закінчується і починається знову хвиля пожвавлення.

Разом з затишшям стає чимось далеким і його породження — безпринципність, її тріумфування, відродження народовольства, відчай etc. терор
— індивідуальна відсіч
— народ ще не скоро
— дезорганізація уряду (а не революціонерів?)
— про збройні демонстрації легко говорити etc. etc.

* На цьому фраза уривається. *Ред.*

Ростовська боротьба
її справді *підбадьорливий* вплив
(не = підбадьорюванню від індивідуального пострілу)
» » *агітаційне* значення
» » *дезорганізуюче* »
» » що роз'яснює суть діяльності революціонерів десяткам тисяч
» справжній перехід до масового повстання.

Коли є і діють такі вулкани революційного обурення в робітничих масах,— які безглузді й претензійно смішні пересуди про *штучне* збудження, агітацію, дезорганізацію за допомогою пострілів etc.?

Яке це явне ухиляння від прямого завдання: *допомогти* цим масам, які вже *повстають,* зорганізувати керівників їх etc.

І, всупереч пересудам про демонстрації, як про такі, що тільки викликають сум'яття,— бадьорість вселяють нам промови їх учасників—нижегородських робітників.

І тут глибокі корені в робітничих масах
» обурення і
» готовність до боротьби і жертв.

Нагадування про ці «корені» руху і «кістяк» його повинно показати, наскільки глибоко помилкові теорії і спроби відсунутися від робітничого руху, замінити соціально-класову точку зору розпливчатістю народництва etc.

с.-д.

без робітничого руху (+ $\mp$ соціалізм)

в и щ е

(земство, інтелігенція — немає соціального базису
і селянство — немає принципової основи)

(основа
правильна тактика — немає витриманої тактики)

«З'єднання соціалізму з робітничим рухом».
№ 1 «Искры» *
— contra «економістів»
— особливо » с.-р.

Злиття з робітничим рухом не = ослабленню й вузькості. Навпаки, на цьому *абсолютно* міцному грунті ми можемо й повинні базуватися і в усьому іншому.

Саме робітничий рух викликав пожвавлення в інших верствах і тепер воно зростає: земська опозиція *починає* переходити подекуди і до «дії».

{кілька слів про Воронеж}[146]
— студентський і гімназичний рух
— селянський рух
{дурна й безпринципна балаканина про соціалізацію}

Загальний *aspect* урядової тактики:
— на маси роздроблення, відвертання, загравання
{повсякчасні промахи і *повсякчасне* повторення}
— революціонерів відривали *ганятись* за «собаками» ((як назвав один ліберал Валів, Оболенських і К°. Можливо, ми ще повернемося до цього ліберала)).

Не дати себе провокувати.
Не втрачати свого принципового ґрунту.
Зміцнювати свої зв'язки з робітничою масою і йти разом з нею, брати участь у таких подіях, як ростовські, намагаючись *піднімати* їх до народного повстання.

Написано в кінці листопада 1902 р.

Вперше надруковано в 1939 р. в журналі «Пролетарская Революция» № 1

Друкується за рукописом

* Див. Твори, 5 вид., том 4, стор. 356. *Ред.*

ПЛАН ЛИСТА «ДО ПИТАННЯ ПРО ДОПОВІДІ КОМІТЕТІВ І ГРУП РСДРП ЗАГАЛЬНОПАРТІЙНОМУ З'ЇЗДОВІ» *

I. Робітничий рух, його історія і сучасний стан.
(1. 3—7. 36)

II. Історія с.-д. руху, боротьба напрямів і сучасні теоретичні питання.
(2. 13)

III. Комітети і групи с.-д. Їх склад і функції. Районні організації.
(2. 9+26. 35)

IV Зміст, розмах і характер місцевої роботи.
(10—12. 14—19. 30)

V. Ставлення до революційних (с.-д. особливо) груп інших рас і націй.
(31)

VI. Практичні підприємства і конспіративне обладнання.
(32—34)

VII. Зв'язки і робота серед інших верств населення, крім робітничого класу.
(20—25)

VIII. Стан не соціал-демократичних революційних і опозиційних течій і ставлення до них.
(27—29)

Написано в грудні 1902 — січні 1903 р.

Друкується вперше, за рукописом

---

* Див. цей том, стор. 68—78. *Ред.*

МАТЕРІАЛИ ДО БРОШУРИ «ДО СІЛЬСЬКОЇ БІДНОТИ»

1

ПЛАНИ БРОШУРИ

1

1. Робітнича боротьба в містах, про яку вже чуло дуже багато людей.
2. Чого хочуть робітники? (С.-д. партія. Соціалізм.)

   Знищення будь-якої експлуатації.
   {Усуспільнене (соціалістичне) виробництво.
   Дрібне і велике виробництво.}

   Міжнародний характер робітничого (с.-д.) руху.
3. Idem * для селян. Гніт податків, безземелля, капіталу etc.
4. Об'єднання селянської бідноти з робітниками.
5. Аграрний лад.
   {ілюзії «общинного начала»}
6. $6^1/_2$ млн. об'єднання з робітниками в містах (і залучення на свій бік 2 млн.) [147]
7. Облудність чекань від *особистої* старанності, вправності etc. працьовитості, ощадливості etc.
8. Перешкоди об'єднанню цих $6^1/_2$ млн.:
9. Політичне безправ'я. Боротьба з робітниками за політичну свободу.
10. — Громадянське безправ'я селянина особливо. Кругова порука, відсутність свободи пересування, прикріплення до общини, прикріплення до поміщи-

---

* — Те саме. *Ред.*

цького господарства через відробітки, кабала, відрізки etc. Σ* = залишки кріпосного права.

11. Необхідність визволити *все* селянство (і середнє, і буржуазне), щоб звільнити бідноту *для* її боротьби за соціалізм.
12. Розгляд вимог нашої аграрної програми.

{ *12*а. Програма на користь сільських робітників. }
{ *12*б. «Аграрна» (= селянська) програма. }

13. Недовір'я до заможного селянства: чи піде далі, чи ні.
14. Досвід з селянством в інших країнах: зрада заможного і середнього селянства після політичної та аграрної реформи.
15. Утилізація цього досвіду для Росії, *тобто* об'єднання $6^1/_2$ млн. *наперед* з міським робітником, з с.-дем. партією.
16. Це об'єднання починається тепер і в Європі. Ми в Росії повинні відразу закріпити цей зв'язок і тим полегшити собі *всю* боротьбу *за соціалізм*.

2

1. Робітнича боротьба в містах. Боротьба проти уряду. Її поширення й загострення.
2. Чого хочуть робітники? Вони борються
   а) *за політичну свободу* (короткий виклад).
   б) за соціалізм (idem).

{{ аа
Поширення на селянина
бб
~ " ~ }}

* — Summa — підсумок. *Ред.*

3. Необхідність об'єднання селянської бідноти з міськими робітниками. | Може, *аа* і *бб* сюди? |

3а. Куди йти середньому селянинові? на бік власників і багатих чи на бік робітників і неімущих?

4. Аграрний лад Росії (4 горизонтальні смуги [148]) ілюзії «общинного начала» etc. $6^1/_2$ (+ 2) against *. {Дрібного селянина тягнуть на обидва боки}

   (1) Земля перетікає до праці
   (2) Колосальна організація мирського селянства.
   (3) Кооперації.

5. Докладніше про дрібнобуржуазні ілюзії (працьовитість etc.). Обманливе приваблювання *вгору* по східцях = *лотерея.*

6. Перетворення сільського пролетаря і напівпролетаря в соціал-демократа = участь (у рядах партії) у боротьбі за політичну свободу і за соціалізм. {*Селянський рух 1902 р.* Революційний зміст і ілюзії}

7. Кінцева мета (і найближчі вимоги)

α — політичні перетворення			
β — робітниче законодавство *для сільського пролетаря*	робітнича найближча програма		
γ — сприяння визволенню селянства *від залишків кріпосного права*	селянська	»	»

8. Які залишки кріпосного права? Розгляд вимог аграрної програми.

---

* — проти. *Ред.*

Відрізки *наприкінці*.

у такому порядку:
(1) скасування викупів
(2) свобода розпоряджатись землею
(3) повернення викупів
(4) позики
(5) відрізки *.

} Брехня у соціалістів-революціонерів (наступ мирського начала).

Визволення *і* заможного селянина *і* середнього *і* пролетаря від *кріпосного* гніту, визволення *для* вільної боротьби за соціалізм.

9. Класова боротьба всередині селянства. Позиція буржуазного (і середнього) селянства. Його можлива (і ймовірна) зрада (досвід Західної Європи).

{ «експропріація» її умови }

Окрема організація *пролетарського* селянства для об'єднання з міськими робітниками в боротьбі за соціалізм.

→ 9. (1) Якщо відрізки, то й далі?
(2) Селянські багатії? Їх позиція?
(3) Досвід Західної Європи
(4) Класова боротьба всередині общини на селі.

NB: *Селянський рух 1902 р.:* NB

3

(1) *1.* Робітнича боротьба в містах.
(2) *2.* Чого хочуть соціал-демократи?
(3—6) *3.* Багатство і злидні на селі.
(7) *4.* Участь сільської бідноти в робітничій боротьбі. Об'єднання сільських робітників з міськими.
(8) *5.* Знищення залишків кріпосного права.
(9) *6.* Класова боротьба на селі.
Додаток I (проект програми)
Додаток II.

* Пункти 1—5 Ленін перекреслив. *Ред.*

4

I. Боротьба міських робітників.
II. Чого хочуть с.-д.?
III. Багатство і злидні, власники і робітники на селі.
IV. Куди йти середньому селянинові?
V. Об'єднання сільських робітників з міськими.
VI. Знищення залишків кріпосного права.
VII. Класова боротьба на селі.

2

ПЛАНИ І НАЧЕРКИ ОКРЕМИХ РОЗДІЛІВ БРОШУРИ

Ні риба ні м'ясо
поліпшені знаряддя, продавати плуг і душу
кооперації
«висока доходність»
обман = лотерея
4 питання

4 питання:
поміщики
багаті селяни $\begin{cases} 1888-1891: 16._5\% - 46._6\% \\ 1893-1894: 16._5 \quad -48._6 \end{cases}$ [149]
$3^1/_2 + 3$ млн. бідняків
боротьба за гроші.

Кооперації
«найвища доходність»
з а дрібне виробництво
старанність і ретельність
обман = лотерея, приваблювання вгору
4 питання

IV. Загальне: поліпшення господарства і «об'єднання» для цього з багатіями }
кооперації { кредитні і молочні }
(німецькі дані)
1 «найвища доходність»
2 «ретельність», старанність, працьовитість — витягають вгору по східцях

3 одного піднімуть, 10 обдурять. Лотерея...

4 *за* дрібне виробництво. { Соціалізм і дрібне виробництво }*

V. *За які поліпшення в житті селянства борються с.-д.?*

(α) 1. С.-д. проти всієї буржуазії, всіх, хто живе з чужої праці.

2. За всі поліпшення в житті селянина, які тільки можна добути, за всяке визволення від гніту поміщиків, держави, чиновників, поліції, попів.

(β) 3. *Політична свобода.*

| усім потрібна, а робітникам і селянам **особливо** |

4. Недоторканність особи, свобода слова, спілок.
5. Свобода пересування.
6. Знищення станів.
7. Виборність чиновників і переслідування по суду.
8. Вояччина.
9. Відокремлення церкви від держави. Безплатне навчання.
10. Прогресивний податок **.

(γ) **Фабричні закони на селі.**

робочий день
щотижневий відпочинок
нічна праця
відповідальність за каліцтва
пенсії старим
заборона вирахувань
поширення фабричної інспекції з виборними від робітників ***.

Крім того, не тільки сільським робітникам, а й селянам: § VI.

Відповіді *народників,* **с.-р.,** *с.-д.*

---

* Розділ IV Ленін перекреслив. *Ред.*

** Пункти 4—10 Ленін перекреслив. *Ред.*

*** Текст від слів «робочий день» до слів «від робітників» Ленін перекреслив. *Ред.*

§ VI in fine*:

α. 3 вимоги — **β**. об'єднання інтересів багатих і бідноти — γ. далі відрізків? залежить від багатих — **δ**. соціалістична революція — **ε**: важливо не багато запросити, а зробити крок до *об'єднання* селян

1) Зговір виявить інтереси багатих і бідноти.
2) Перший крок: разом з багатими, за якнайскромніші вимоги.
3) Об'єднання сільської бідноти за допомогою комітетів.
4) Далі: боротьба за соціалізм.
5) Дехто говорить: не відрізки, а *всю* землю у поміщиків.
   Біднота — соціалізм.
   Багаті селяни??
6) Не можна покластися на багатих селян **.

VII. *Класова боротьба на селі.*

1. Що таке класова боротьба? Боротьба пригнобленої частини населення проти гнобителів. Боротьба проти кріпосного права.— Боротьба бідноти проти багатих.
2. Селянський рух 1902 р. Героїзм борців: їхній великий початок. Ми повинні продовжувати. Але треба розібрати, через що їх перемогли?
3. Через несвідомість, через непідготовленість. Селяни не знали, чого вимагати. Селяни не знали, хто їх ворог. Селяни не бачили зв'язку поміщиків і уряду. Селяни хотіли, щоб життя було *по справедливості, по-божому,* не знаючи, *як* це зробити.

   [недовір'я]
4. Наша відповідь. Ще раз: Союз села і міста проти
   3 вимоги *разом.*
5. Практичні способи *об'єднання* і боротьби.
   Агітація. Гуртки. Підтримка міських робітників.

---

* — у кінці. *Ред.*

** Пункти 1—6 Ленін перекреслив. *Ред.*

§ VII.

1) Селянський рух 1902.
2) Героїзм. Розправа.
3) Як зробити, щоб перемогти?
4) Треба ясно розуміти. Не *божа*, — а людська. *З вимоги.*
5) Треба підготовляти союз з міськими робітниками
   гуртки с.-д.
   агітація (листки, книги).
   Класова боротьба на селі (недовір'я до багатих селян).
6) Підтримка робітників, коли вони почнуть у містах.

3

ВИПИСКИ З «ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО СЛОВНИКА» БРОКГАУЗА ТА ЕФРОНА І РОЗРАХУНКИ ПРО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В РОСІЇ

||<u>Том *12* «Землеволодіння»</u>||

Землеволодіння в Росії (Енциклопедичний Словник)

У 49 губерніях Європейської Росії (без області Війська Донського)

1877—1878 рр.

				%	
казни — — — —	150.4	млн. дес.	=	38.5	
уділу — — — —	7.4	» »	=	1.9	
установ і юридичних осіб (церков, монастирів, міст, посадів тощо)	8.5	» »	=	2.2	міст і посадів — 1 929 367 дес.
селянських (общинних)	131.4	» »	=	33.6	

{ надільних придатних 116.8; непридатних 13.7; прикуплених громадами 0.7 }

{ 84.6% общинних; 15.4% подвірних }

приватних власників — — — — 93.4 млн. дес. = 23.8 %

{фізичних осіб = 91.6; товариств і компаній = 1.8}

Σ = 391.1 100.0

Σ = 7 {7.5}, 8 {8.5}

2

92

109

−150.4

240.7

{131.4 селянський наділ; +109.3 приватновласницький}

У казни з її земель 69·3% лісу (100 млн. дес. в Архангельській, Вологодській, Олонецькій і Пермській губерніях). 28·1% непридатної землі і **2.6% придатні** {менше 4 млн. дес.}

Три північні губернії (Архангельська, Олонецька, Вологодська) належать майже цілком казні (97,93 і 83% простору губерній). 2 східні (Пермська і Вятська) — наполовину (51 і 48%). У цих *п'яти* губерніях $133^1/_2$ млн. дес. казенної землі (= $88^1/_2$% державних земель).

Селянських общин у

49 губ. — близько 140 тис. з 22 396 069 ревізьких душ — 116 854 855 дес.

кол. власницьких . . . . . . близько	10.	»	»	33 755 759 »
кол. удільних	900 486	»	»	4 333 261 »
кол. державних	9 643 606	»	»	57 130 141 »
решта . . . . . близько	1.8	»	»	21 635 694 »

Приватне землеволодіння

	Число власників	%	Σ =	%	Землі десятин	%	Σ =	%
Дрібна								
< 10 дес.	244 376	50.8	404 881	84.1	959 450	1.0	6 280 668	6.8
10 — 100 »	160 505	33.3			5 321 218	5.8		

	Число власників	%	Σ =	%	Землі десятин	%	Σ =	%
Середня								
100— 500 дес.	47 482	9.9	60 651	12.6	11 325 987	12.4	20 657 864	22.6
500—1000 »	13 169	2.7			9 331 877	10.2		
Велика								
1000—5000 дес.	13 458	2.8			27 559 544	30.1		
5—10 тис. »	1 444	0.3	15 826	3.3	9 876 615	10.8	64 667 313	70.6
> 10 тис. дес.	924	0.2			27 231 154	29.7		
Σ =	481 358	100	481 358	100	91 605 845		91 605 845	100

За станами:	тис. осіб	%	млн. дес.	%
дворяни — — — — — — — —	114.7	23.8	73.2	79.8
купці і почесні громадяни —	12.6	2.6	9.8	10.7
міщани — — — — — — — —	58.0	12.1	1.9	2.1
селяни — — — — — — — —	273.0	56.7	5.0	5.5
решта (духовенство, солдати, іноземці etc.) —	22.9	4.8	1.7	1.9
Σ =	481.4	100	91.6	100

Ergo *:

господарств:

		131 +	93 = 224
0.1	млн.	—100	60
1.5	»	— 60	100
2.5	»	— 30	50
6.5	»	— 50	40
		240	
		10	

76 тис. *великих* землевласників — 85.2 млн. дес. землі + 7.4 млн. дес. уділу = 93 млн.

---

* — Отже. *Ред.*

4

РОЗПОДІЛ КОНЕЙ У СЕЛЯН У СІЛЬСЬКИХ ГРОМАДАХ

1888 і 1891. 49 губерній Європейської Росії[150]

	Дворів	%		Коней	%		
з 0	2 777 485	27.3		—	—		
1	2 909 042	28.6		2 909 042	17.2		1
2	2 247 827	22.1		4 495 654	26.5		2
3	1 072 298	10.6	22.0	3 216 894	18.9	56.3	3
4 і >	1 155 907	11.4		6 339 198	37.4		5.4
	10 162 559	100		16 960 788	100		1.6

1893/94 38 губ.: 8 288 987 селянських дворів — 11 560 358 коней.

безкінних — 2 641 754 =	31.9%	
з 1 конем —	31.4	22.5 — у 1-кінних
2	20.2	28.9 — у 2-кінних
3 —	8.7	18.8 — у 3-кінних
4 і >	7.8	29.8 — у багатокінних
	100	100

1900 р.

{NB Коней у 50 губерніях Європейської Росії *19681769*, з яких $15._3$% у приватних власників.

| 19 681 769 × $0._{153}$ = 3 011 310 657 |

Лохтін, стор. 280:
Коней у *50* губ.

1846 — 16 056 000
1861 — 15 300 000
1870 — 15 611 400
1882 — 20 015 000
1888 — 19 663 000
1898 — 17 004 300

5

РОЗРАХУНКИ І ГРАФІЧНІ ІЛЮСТРАЦІЇ ДО АНАЛІЗУ КЛАСОВИХ ГРУП НА СЕЛІ

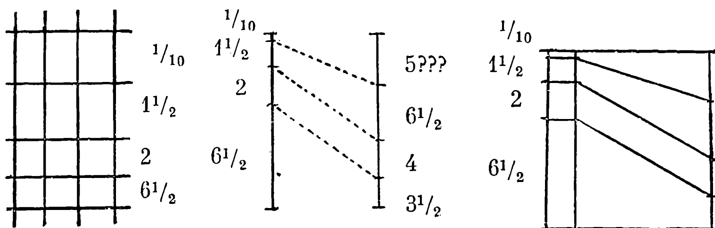
1

Аграрний лад «селянства»

10 млн. селянських дворів
14 млн. коней
дворів

$1\frac{1}{2}$ млн.	*заможних* —	$6\frac{1}{2}$	млн.	коней	$7\frac{1}{2}$
2 »	середніх —	4	»	»	4
$6\frac{1}{2}$ »	бідноти —	$3\frac{1}{2}$	»	»	$3\frac{1}{2}$
бл. 10		бл. 14			15

2[151]

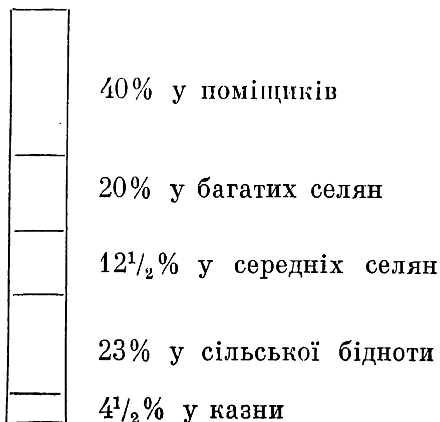
$$6\frac{1}{2}+4+3\frac{1}{2}=14.$$

Разом у Росії близько 21 млн. коней

3

Господарств	Коней	Землі у власності	Землі в користуванні (+ оренда — здача)
0.1	3	100	60
1.5	7.5	50	90
2	4	35	55
6.5	$3^1/_2$	55	45
10.1 млн.	18 млн.	240	250
		+ 10 казенних	
		250 млн. дес.	

Власність на землю (разом бл. 250 млн. дес.)

1% поміщики (0.1 млн. сімей)

15% багаті селяни ($1\frac{1}{2}$ млн. сімей)

20% середні селяни (2 млн. сімей)

64% сільські пролетарі і напівпролетарі ($6\frac{1}{2}$ млн. сімей)

Разом близько 10.1 мільйона сімей або господарств.

24% землі в користуванні у поміщиків (бл. 60 млн. дес.)

36% землі в користуванні у багатих селян (бл. 90 млн. дес.)

22% землі в користуванні в середніх селян (бл. 55 млн. дес.)

18% землі в користуванні у сільської бідноти (бл. 45 млн. дес.)

Разом близько 250 млн. дес. у користуванні.

Написано в березні — квітні 1903 р.

Вперше надруковано в 1932 р. в «Ленинском сборнике» XIX

Друкується за рукописом

ПЛАН БРОШУРИ ПРОТИ ЕСЕРІВ[152]

Факт війни. Вона тільки починається. Літературна полеміка.

Чому? З'ясування причин, які роблять війну неминучою.

Особливу увагу треба звернути на теоретичні, принципові незгоди.

A) *Половинчаста і безпринципна позиція між революційним марксизмом і опортуністичною критикою.*

1. Стаття в № 2 «Вестника Русской Революции» (редакторська). Розгляд її.
2. *Теорія краху. Ц и т а т а стор.* 55—56 = заперечення економічної необхідності соціалізму. (Забуто трести.)
3. Аграрне питання. Цитата стор. *57* («навіть»).
4. Теорія *вартості*. Цитата стор. *64*. «*З а х и т а н о*»!
   стор. *66* (знову «навіть»!)
   {стор. 67 і 48 = криза *в с ь о г о* соціалізму}
5. «*Р і з к и й і в и н я т к о в и й м а р к с и з м в і д х о д и т ь у г а л у з ь і с т о р і ї*» *(75)!!* NB
6. *Житловський у «Sozialistische Monatshefte»...*
7. «Чергове питання». Похвала Герца (стор. 8, примітка).

«Нова точка зору» = через кооперацію до соціалізму. ad B. 3.*

* — до пункту B. 3. *Ред.*

8. «Вестник Русской Революции» № 2, стор. 82 і 87. «Поправки», «перегляд» etc. *
9. Σ ** = цілковита безпринципність. Усі, хто хоче, можуть бути с.-р.
10. Цілковитий відхід від міжнародного соціалізму: «самобутність».

В) *Половинчаста і безпринципна позиція між російським марксизмом і народовольством, правильніше: ліберально-народницьким напрямом.*

1. Новий революційний рух супроводиться боротьбою старої і нової теорії. Залишки російського соціалізму (ліберально-народницький напрям) і російський марксизм. Як ставляться с.-р.? Типовим є «Переддень революції». (Цілковите нерозуміння значення теоретичних спорів.)

Виродження старого російського соціалізму в ліберально-народницький напрям.

2. «Трудове господарство» (теорія с.-р.) (з № 11 «Революционной России», стор. 7). *Вульгарний соціалізм + народництво.* [Пор. «Вестник Русской Революции» № 2, стор. 100—101: *класова боротьба = боротьба всіх пригноблених!!*]
3. Прогресивні і негативні сторони капіталізму. № 9 «Революционной России», стор. 4.

Contra: *Прогресивне значення відходу і бродяжництва:* № 8, стор. 8, стовпець 2 [153]

| Окремий листок, стор. 2 в кінці |

* У рукопису Ленін поставив знак перестановки пункту 8 перед пунктом 6. *Ред.*
** — Summa — підсумок. *Ред.*

Пор. «Чергове питання» (стор. 8): «*Нова* точка зору»: «*Через кооперацію до соціалізму*». Пор. А 7.

З німецької статистики: кооперації = переважання буржуазії

4. Σ = суто еклектичне з'єднання народництва і марксизму за допомогою «критики».

C) *Половинчасте ставлення до класової боротьби і робітничого руху.*

1. Від теоретичних гріхів позиції переходять до практичних. Їх ставлення до *класової боротьби* і *робітничого руху*. Як вони ставлять питання?
2. Цитата з «Вестника Русской Революции» № 2, *стор. 224. Партія* і *клас*. Плутанина, значення якої одне: відсуватися від класової боротьби пролетаріату і відчинити двері нестійкій інтелігенції, яка зовсім що не визначилась.
3. *Інтелігенція* + *пролетаріат* + *селянство* (№ 8, стор. 6, стовпець 2) (проти «вузьких» ортодоксів). Значить = цілковите заперечення класової боротьби. Змішання різних верств. Звалити в купу і інтелігентський соціальний реформізм і революціонаризм тільки демократичний — і пролетарський соціалізм — і нерозвинуті селянські вимоги.
4. *Інтелігенція* і *пролетаріат*. І народовольці теж!!! № 3 «Вестника Русской Революции» — стор. 9—11. *Окремий листок.*
5. На практиці їх ставлення? Ілюструється «економізмом». «Искра»: довгий процес роботи, переконування, виховання. Відмовлення «Искры» від ілюзій єдності.

   Пор.: Злорадство

   \+ Кидання палок під колеса революційного марксизму.

   Σ = глядацько-дилетантське.
6. Як вони пояснюють свою відмінність від с.-д.? № 9, стор. 4, стовпець 2.

   Не в тому справа, що «хочуть бути», а що є *робітничий рух.*

   Праця взагалі є нісенітниця.

Байдуже, чи наймані робітники, чи самостійні = опошлення соціалізму дрібнобуржуазними елементами і цілковите знищення межі з народниками.
«Чиста ідейна представниця» одного принципу. *Ніякого* принципу!

D) *Незалежно від їх волі, ведуть до підпорядкування робітничого класу буржуазній демократії.*

1. Ми розглянули теоретичну позицію с.-р. та їх ставлення до робітничого руху.
Σ = половинчастість, еклектизм.
Їх ставлення до російської буржуазної демократії.
2. Її нема! «Вестник Русской Революции» № *2*, *стор. 132!!* Ще під час війни з «економістами» с.-р. це помітили.
Пор. «Сучасна весталка» [154].
3. А п. Струве? А ліберально-народницький напрям? Саме перед ним вони й пасують!!! А це значить пасують перед буржуазною демократією, не роз'яснюють робітникам класових протилежностей, не виробляють *самостійної* соціалістичної *ідеології.*
4. А що значить *інтелігенція + пролетаріат + селянство?* Практично *інтелігенція* і *селянство* нічого іншого крім *буржуазної* демократії собою не являють!!
5. А їхнє ставлення до лібералів? Поверніться до формули + і — капіталізму (№ 9, стор. 4).
Під лібералами немає класу (№ 9, стор. 4).
Далеко більше, ніж під вами!
Ми воюємо з лібералами різкіше, ніж ви.
Курйоз: *повірили на слово лібералам!! № 9, стор. 3—4.* (Варіанти В. В.)
У нас *війна,* а не багатослівні розмови: з одного боку, з другого боку.
Але ми розуміємо, що ліберали становлять клас, що вони живучі, що у них *є громадський, народний* рух, а в с.-р. цього нема!!

6. Мав рацію Л. М. у «Заре» (№ 2—3): с.-р. через те мають своє подвійне прізвисько, що їхній соціалізм зовсім не революційний, а їхня революційність не має нічого спільного з соціалізмом. *Це і = веде до поразки перед буржуазною демократією.*

Цим закінчується принципова критика *всієї позиції* с.-р. Треба звернути увагу, що ми саме всю їхню позицію відкидаємо, а *не тільки* помилки в програмі (аграрній), *не тільки* помилки в тактиці (терор).

Пересторога проти дрібнобуржуазного соціалізму, революціонаризму і хитань.

Е) *Аграрне питання.*

1. Примітивний вульгарний соціалізм. Вірять словам. Немає аналізу руху. Не розуміють боротьби з залишками кріпосництва (№ 8, стор. 4: реформи 1861 р. дали простір капіталізмові!!).
2. «Зрівняльний принцип» селянства etc.— тільки спокушання *демократичними* вимогами. Нічого соціалістичного. Треба говорити правду, а не опускатися до демагогії.

NB Непідготовленість «Вестника Русской Революции» проти «Искры». «Чергове питання» (Герц.) «Революционная Россия» № 4, лютий, стор. 2 (inf. *): полеміка про селянина [1], і № 8 *(червень)*: заклик *«Селянської спілки»* etc. Та ви менше підготовлені, ніж с.-д.!

[1] Сучасне село може підтримати і посилити тиск на уряд «і може, мабуть, енергійніше, ніж це думаємо ми, цілком відрізані здебільшого від селянина ось уже скільки років, внаслідок урядового шпигунства і гніту». «Революционная Россия» № 4 (лютий 1902), стор. 2.

* — in fine — у кінці. *Ред.*

3. «Соціалізація землі». Буржуазна націоналізація? (а її значення в класовій державі?) «Соціалізація землі» — пуста *обіцянка* (minimum!).
   Це ж = народовольському «*народ готовий для революції*» *de facto*.
4. *Кооперації* (замість класової боротьби!) суто (буржуазно-) *міщанська* вимога.
5. За общину. Проти вільного розпорядження.
6. «Народное Дело»[155] № 2, стор. 18—19. Як поєднати селянську і робітничу боротьбу?
   «Народное Дело» № 2, стор. 51: «простонародно». Нецензурно.
   «Народное Дело» № 2, стор. 63: «обдурюйте де чим можна»!! Приклади обдурювання: «Революционная Россия» № 11, стор. 6: закушувати і пити кров, кропив'яне сім'я та ін. та ін.

F) *Терор*.
1. Полеміка відносно Балмашова. Безприкладна.
   А критика німців не безприкладна?
   (Ви породжуєте невдоволення, а потім напрошуєтесь на те, щоб заявити про нього !!)
2. *Полеміка з приводу прокламації 3 квітня. Цитата (№ 11, стор. 25 inf.)*[156] і виведення *фікції*.
3. «*Вперед*» *№ 5*. Цитата, № 5, стор. 7—8

   | мимохідь стор. 9 |[157]

4. Терор. Цитата з № 7 (idem *, що й у прокламації 3 квітня: нам важливі не слова). № 7, стор. 4: «Терор змушує людей *політично мислити*».
   — «вірніше, ніж місяці пропаганди»

   Логіка терору: на 1-ий план він, потім усе інше. Доказ: ще в *лютому* 1902 р. «Революционная Россия» (№ 4) висувала на 1-ий план не бойову організацію.
   Див. зворот (α) **

---

* — те саме. *Ред.*
** Текст, позначений (α), розміщено в рукопису на звороті сторінки. *Ред.*

— «вдихне сили в збентежених» [158].

5. «Не замість, а разом». *Немає* на ділі зв'язку з масами.

Невір'я, невитриманість. *4 роки* (1897—1901), а тепер тільки-но починається демократичний період.

Відхід від невідкладних, безпосередніх завдань.

Керівники відстали від маси.

Терор не небезпечний, бо є масовий рух. «Настрій». Піддатися йому?

Див. зворот (β) *.

№ 12, стор. 3, стовпець 1 («теорія стадій»). Там же: не можна вриватися в тюрми [159].

(α) «Усі питання революційної техніки, способи вуличної боротьби з військами, *страти найбільш ненависних слуг царських* (курсив мій) і т. п., *відходять на задній план* перед найбільш назрілим, найбільш черговим і невідкладним питанням: створенням центральної революційної організації» («Революционная Россия», 1902, № 4, лютий, стор. 3). — а тепер?

(β) «...У той час, коли книжники вели чорнильну боротьбу...» (чи можна надавати теророві тільки ексцитативного, чи й залякуючого значення) «...*життя висунуло на перший план таку потребу* в терористичних засобах, *перед якою змушені були замовкнути всі попередні заперечення.* Терористичні акти стали необхідними як самозахист...» «Революционная Россия» № 7, стор. 2 (червень 1902).

* Текст, позначений (β), розміщено в рукопису на звороті сторінки. *Ред.*

(G) *Заключна частина.*

Завдання сучасних революціонерів:

α) Теоретичний захист і розвиток революційного марксизму.

β) Всіляка участь у міжнародній ідейній боротьбі.

γ) Розвиток російського марксизму, застосування його, боротьба з ліберально-народницьким напрямом, викриття перед робітничим класом його буржуазності і дрібнобуржуазності.

δ) Організація пролетаріату. Прогалин безліч. Настійні вимоги.

ε) «Людей сила-силенна і людей немає». Керівники повинні підготовити маси до *повстання.*

Написано весною 1903 р.

Вперше надруковано в 1939 р. в журналі «Пролетарская Революция» № 1

Друкується за рукописом

ПЛАН СТАТТІ ПРОТИ ЕСЕРІВ[160]

Про с.-р. (партія без програми).

Теоретична безпринципність: народницькі передсуди + західноєвропейська опортуністична буржуазна «критика». Відсутність credo *, затемнення свідомості. Гра в схованки...

Дрібнобуржуазна ідеологія: розбещує класову свідомість пролетаріату, робить його непридатним до самостійної позиції щодо буржуазної демократії (бо с.-р. прагнуть злити і поплутати соціальну і буржуазну демократію, будучи, по суті, паростю цієї останньої).

Фраза в теорії і в тактиці: несерйозне ставлення до революційної роботи, перебільшення, роздування, «белетристика»... (годування дрібницями в «народній» літературі),

(війна з «полемікою», відсутність принципів).

Тактична помилка, дуже груба: терор, проповідь його, ослаблення зв'язку з масовим рухом.

ΣΣ **: з усіх буржуазних революцій Європи робітничий клас вийшов з роз-

α) безпринципність

β) дрібнобуржуазна ідеологія

γ) фраза і пуф

δ) терор

ε) сіяння ілюзій

* — програми, викладу світогляду. *Ред.*

** — Summa summarum — загальний підсумок. *Ред.*

? + реакційність у народницькій частині програми + шкода ідейна, політична, практична	чаруванням, бо входив до них з буржуазно-демократичними ілюзіями. С.-р. усіма силами «повторюють» цю історію; наш обов'язок: рішуче боротися проти цього, щоб російський пролетаріат виніс з прийдешньої революції не розчарування, а нову віру в свої сили, більше бадьорості для грандіознішої боротьби, що чекає його, і зародок міцної суто пролетарської організації.

Написано в першій половині липня 1903 р.

Вперше надруковано в 1939 р. в журналі «Пролетарская Революция» № 1

Друкується за рукописом

МАТЕРІАЛИ ДО II З'ЇЗДУ РСДРП

1

ЗАМІТКИ ДО ДОПОВІДІ НА II З'ЇЗДІ РСДРП ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЇ «ИСКРЫ» [161]

Протест проти Credo — [162]
утворення літературної групи — [163]
спроба взяти участь у партійному з'їзді — [164]
поїздки по Росії членів літературної групи — побачення в Петербурзі, Пскові, Москві, Нижньому, Казані, Самарі, Полтаві, Харкові, Уфі, в Криму, в Києві.

Робота над «Искрой»+«Зарей» з Росії.

1) лютий 1900 — грудень 1900 [165].
2) грудень 1900 — лютий 1902.

{{Провал Якима, Люби, Крохмаля, Дементьєва, Грача, Коняги, Якова.}}

{{січень 1902 р. (заснування організації «Искры»).

Кавказ,— «коні» [166]

| майже «агенти» в Пітері: Олександра Михайлівна і Варенька, Степан |

3) лютий 1902 р.—

агенти	*комітети*	*транспорт*
грудень 1900 Грач		латиші
Москва		поляки
Полтава (Люба)		*чемодани* [167]
Київ (Крохмаль)		
Харків (Цюрупа)		

Воронеж (і *Борис Миколайович*)
(група іскряків і її... *)

Написано в травні — липні,
не пізніше 17 (30), 1903 р.

Вперше надруковано в 1927 р.
в «Ленинском сборнике» VI

Друкується за рукописом

---

* Нижній край сторінки рукопису, де були написані останні слова фрази, відірваний. *Ред.*

2

ПРОГРАМА II ЧЕРГОВОГО З'ЇЗДУ РСДРП[168]

А. Регламент з'їзду і конституювання його.

Б. Список і *порядок* питань, які мають бути обговорені і розв'язані на з'їзді.

А. Регламент з'їзду.

1. Товариш, уповноважений на те Організаційним комітетом, відкриває з'їзд.

((У дужках *бажані* доповнення, пояснення, поради та ін. *окремі* зауваження.

2. З'їзд обирає 1 голову, 2-х помічників (і заступників) голови та 9 секретарів. З цих 9 * осіб складається бюро, і вони засідають за одним столом.

Доповідь ОК

3. Вибори комісії для перевірки делегатських повноважень і розгляду всіх заяв, скарг та протестів, які стосуються складу з'їзду.

(Ця комісія приймає і заяву ОК про те, що він запрошує на з'їзд з дорадчим голосом *таких-то* осіб.) **

* У рукопису, як видно, описка: намічена Леніним загальна кількість членів бюро дорівнює 12. *Ред.*

** Текст у дужках Ленін перекреслив *Ред.*

4. Розв'язання питання про допущення польських с.-д.

ad 3 *

5. Порядок засідань з'їзду: двічі на день з 9 год. ранку до 1 години і з 3 год. до 7 год. вечора (приблизно).

6. Обмеження промов делегатів: доповідачі не більш як $^1/_2$ години на промову, інші не більше 10 хвилин. По кожному питанню ніхто не має права говорити більш як 2 рази. У питаннях про порядок засідання говорять не більш як 2 промовці за і не більш як два проти будь-якої пропозиції.

7. Протоколи з'їзду пишуть секретарі з участю голови або одного з його помічників. Кожне засідання з'їзду починається з затвердження протоколу попереднього засідання. *Кожний промовець повинен не пізніш як через 2 години після закінчення зборів подати до бюро з'їзду конспект кожної своєї промови.*

8. Голосування з усіх питань, крім виборів

(Щоб прискорити поіменні голосування і запо-

* Пункт 4, так само як і пункт 11 у розділі Б («Список і порядок питань»), Ленін вставив додатково. Через це, а також у зв'язку із зміною порядку розміщення пунктів, нумерацію їх Ленін змінював. Тут дається останній варіант нумерації пунктів.

Згодом Ленін перекреслив пункт 4 і написав після нього: «ad 3» (до пункту 3). *Ред.*

службових осіб, повинні бути відкриті. На вимогу 10 голосів, голосування повинні бути поіменні з записом усіх поданих голосів у протоколі.

бігти помилкам, бажано, щоб бюро з'їзду роздало всім членам з'їзду, які мають право ухвального голосу, квиточки для голосування по кожному питанню. На кожному квиточку делегат пише своє ім'я (див. § 8 *) і свій вот (так, ні, утримуюсь), а також, до якого питання стосується його вот. Питання можна писати скорочено, або навіть цифрою, буквою і т. п. Бюро з'їзду зберігає до закінчення його ці квиточки по кожному питанню окремо.) **

9. Конспіративне написання імені кожного учасника з'їзду (або без імені: перший і другий делегат від такої-то партійної організації і т. п.) **.

10. Заява голови, що з'їзд остаточно конституювався як II черговий з'їзд Рос. СДРП і що, *отже,* рішення цього з'їзду скасовують усі попередні рішення I чергового і окремих з'їздів, які їм суперечать, — що, *отже,* рішення цього з'їзду *безумовно* обов'язкові для всієї Рос. СДР Партії.

(Питання про Бунд *небажано* зачіпати з приводу цього пункту: краще *просто* поставити його на першому місці в списку питань з'їзду.)

11. Обговорення списку і порядку питань.

* Мається на увазі § 9 (за попередньою нумерацією § 8). *Ред.*
** Текст у дужках Ленін перекреслив. *Ред.*

Б. Список і порядок питань.

1. *Місце Бунду в Рос. СДРП.* (Чи приймає Рос. СДРП федеративний принцип партійної організації, висунутий Бундом?) *

(До цього питання *треба* наперед скласти *проект резолюції,* яку бажано провести.)

NB: Причини висування цього питання на перше місце: формальні (заяви Бунду, *склад* з'їзду, підкорення більшості) і моральні (цілковите усунення розколу та розброду в корінному питанні).

2. *Затвердження тексту програми* Рос. СДРП.

Перше читання: прийняття *в основу* детального обговорення одного з підготовлених проектів *у цілому.*

Друге читання: прийняття кожного пункту і параграфа програми.

(α. Скільки проектів програми має розглянути з'їзд? («Искры», «Борьбы», «Жизни»?)

β. Чи розглядати всі проекти, чи взяти за основу один? Або інакше: прийняти *в першому читанні* один із запропонованих проектів.)

3. *Створення центрального органу партії (газети) або його затвердження.*

α) Чи хоче з'їзд створити новий орган?

β) Коли ні, який з існуючих органів хоче з'їзд *перетворити* в партійний центральний орган?

(Необхідність цього питання в окремій постановці: *закінчити боротьбу напрямів у соціал-демократії.*) *

* Текст у дужках Ленін перекреслив. *Ред.*

Программа II очередного съезда Росс. С.Д.Р.П.

А. Регламентъ съезда и конституированіе его.

Б. Списокъ и порядокъ вопросовъ, подлежащихъ обсужденію и рѣшенію на съездѣ.

А. Регламентъ съезда.

1. Товарищъ, уполномоченный на то Орг. К-том, открываетъ съездъ.

2. Съездъ выбираетъ 1 председателя, 2-х помощниковъ (и заместителей) председателя и 3 (или 4-х) секретарей. Эти 9 (или 7) лицъ составляютъ бюро и заседаютъ за однимъ столомъ.

Доклады ОК

3. Выборъ комиссіи для провѣрки делегатскихъ полномочій (заявленій) и разбора всѣхъ вопросовъ и протестовъ, относящихся къ составу съезда.

(Эта комиссія принимаетъ и заявленія О.К. о приглашеніи лицъ на съездъ съ совещательнымъ голосомъ или просто лицъ.)

4. Рѣшеніе вопроса о допущеніи поляковъ и т.д.

5. Порядокъ заседаній съезда: 2 раза в день съ 9 ч. до 1 ч. и съ 3 ч. до 7 ч. в. (приблизительно). 1½ ча

6. Ограниченія рѣчей делегатовъ: докладчики не болѣе ½ часа на рѣчь, остальные не болѣе 10 минутъ. По каждому вопросу никто не имѣетъ права говорить болѣе 2-хъ разъ. По вопросамъ о порядкѣ заседаній говорятъ не болѣе 2-х ораторовъ за и двухъ противъ всякаго предложенія.

[illegible] сообщеній [illegible] докладовъ, сообщенія, советы и проч. замѣчанія частнаго характера.

АЗ

4. *Доповіді комітетів* (серед них доповідь ОК через одного з його членів) *та інших організацій партії і окремих її членів* *.

α) Скільки є доповідей?

β) *Чи читати всі доповіді,* чи здати в комісію?

γ) Чи обговорювати кожну доповідь окремо, чи всі разом?

(краще окремо)

δ) Порядок читання доповідей.

5. *Організація партії.* Затвердження загального організаційного статуту Рос. СДРП.

Перше читання: вибір одного з проектів у цілому.

Друге читання: обговорення одного з проектів по пунктах **.

6. *Районні і національні організації.*

(Визнання або невизнання кожної з них окремо в такому-то саме складі і з такими-то (можливо) винятками з загального статуту партії.) ***

7. *Окремі групи партії.*

«Борьба» «Жизнь» «Воля» *Група «Визволення праці»*

Російська організація «Искры» «Южный рабочий» і т. д. ****

Потрібні проекти резолюцій про кожну окрему групу і окрему організацію *****.

---

* Пункт 4 перекреслено. Зверху невідомо чиєю рукою написано: «Делегатські доповіді». *Ред.*

** Текст від слова «Затвердження» до слів «по пунктах» Ленін перекреслив. *Ред.*

*** Текст у дужках Ленін перекреслив. *Ред.*

**** Текст від слова ««Борьба»» до слів «і т. д.» Ленін перекреслив. *Ред.*

***** Абзац Ленін перекреслив. *Ред.*

Остаточне (або попереднє, тобто з наданням Центральному Комітетові права зібрати потрібні ще довідки і ухвалити остаточне рішення *) *затвердження списку всіх партійних комітетів, організацій, груп тощо.*		
8. *Національне питання.*	Потрібна резолюція про національне питання взагалі (пояснення «самовизначення» і *тактичні* висновки з нашого пояснення). (Може бути ще й окрема резолюція проти ППС?)	
9. *Економічна боротьба і професійний рух.*	(*Потрібна* резолюція і принципова і про насущні завдання партії.)	
10. *Святкування 1 Травня.*	*Теж.*	
11. *Міжнародний соціалістичний конгрес в Амстердамі 1904 р.*	*Теж.*	
12. *Демонстрації і повстання.*	*Теж.*	
13. *Терор.*	*Теж.*	
21. *Ставлення Рос. СДРП до «соціалістів-революціонерів».* [і до рев.-соц.?? etc.?]	*Теж*	перенести ці два питання після № 7 ***.
22. *Ставлення Рос. СДРП до російських ліберальних течій* **.	*Теж.*	

* Текст від слів «тобто з наданням» до слова «рішення» Ленін перекреслив. *Ред.*

** Біля цього пункту написано невідомо чиєю рукою: «23. Ставлення РСДРП до інших революційних і опозиційних партій та течій, що існують в Росії». Перед номером пункту рукою Леніна написано: «23». *Ред.*

*** Текст Ленін перекреслив. *Ред.*

14.	*Внутрішні питання партійної роботи:* постановка пропаганди.	*Бажані резолюції.*
15.	— » — *агітації.*	
16.	— » — **партійної** *літератури.*	
17.	— » — *роботи серед селянства.*	
18.	— » — — » — *серед війська.*	
19.	— » — — » — *серед* **студентів.**	
20.	— » — — » — *серед* **сектантів.**	

24. *Вибори ЦК і редакції ЦО партії.*

З'їзд обирає *3-х* осіб до редакції ЦО і *3-х* до ЦК. Ці шість осіб *разом*, більшістю $^2/_3$, доповнюють, коли це потрібно, склад редакції ЦО і ЦК кооптацією і роблять відповідну доповідь з'їздові. Після затвердження цієї доповіді з'їздом дальшу кооптацію провадять редакція ЦО і Центральний Комітет окремо.

[24. *Вибори Ради партії.*]

25. *Порядок оголошення рішень і протоколів з'їзду, а також порядок приступу до виконування своїх обов'язків обраних службових осіб і установ.*

Написано в другій половині червня — першій половині липня 1903 р.

Вперше надруковано в 1927 р. в «Ленинском сборнике» VI

Друкується за рукописом

3

СКЛАД II З'ЇЗДУ РСДРП[169]

	Число голосів	Прибуло:	+ ? —	пп. + ?
1. С.-Петербург	2	(1) [2]	1 + 0 + 1	1
Москва	2	2	1 + 1 + 0	1
Північний союз	2	2	2 + 0 + 0	1 + 1
Твер	[? 0 *] [170]			
Нижній	[2] [171]	?	0 + 2 + 0	0 + 1
5. Уфа	2	2	1 + 1 + 0	1 + 1
Київ	2	2	2 + 0 + 0	2
Харків	2	(1) [2]	0 + 2 + 0	
Катеринослав	2	(1) [2]	2 + 0 + 0	2
Одеса	2	2	1 + 1 + 0	1 + 1
10. Тула	2	2	2 + 0 + 0	2
Кавказ	[2] 6	[2] 3	[0]6 + 2 + 0[172]	0 + 1
Гірничозаводський союз	2	(1) [2]	0 + 2 + 0	
Сибір	2	2	2 + 0 + 0	2
Ростов-н/Д	2	2	2 + 0 + 0	0 + 1
15. Миколаїв	2	(1) [2]	0 + 2 + 0	
Саратов	2	(1) [2]	2 + 0 + 0	0 + 1
	[32] 36 [173]			
Кримський союз	2			

* Петитом у квадратних дужках дано цифри, які Ленін перекреслив. *Ред.*

Продовження

	Число голосів	Прибуло:	+ ? —	ш. + ?
Російська організація «Искры»	2	(?)[174]	2 + 0 + 0	2
«Южный рабочий»	2	(1) [2]	(2)[175] + 0 + 0	
Ліга	2	2	2 + 0 + 0	2
Група «Визволення праці»	2	2	2 + 0 + 0	
Союз російських соціал-демократів	2	2	0 + 0 + 2	
	10			
Бунд	5	5	0 + 0 + 5	
	5			
Σa Σa *	47[176]	36[177]	26 + 13 + 8	17
			26 + 21	+ 7(?)
спеціально запрошених	3—4		47	= 24

Написано в липні, раніше 17 (30), 1903 р.

Вперше надруковано в 1927 р. в «Ленинском сборнике» VI

Друкується за рукописом

---

* — Summa summarum — загальний підсумок. *Ред.*

4

ЩОДЕННИК ЗАСІДАНЬ II З'ЇЗДУ РСДРП

2 год. 55 хв. Відкриття Плехановим з'їзду, за дорученням ОК Рос. СДРП (від імені колишньої групи «Визволення праці»)

3 год. вибори бюро. Більшість за відкриті вибори.

Списки:	1. Плеханов Ленін 34 голоси Гнат 18 голосів	2. Плеханов Ленін Мартов	3. Плеханов Ленін Мартин 12 голосів
	4. Плеханов Абрамов Мартин	5. Плеханов Ленін Микола Петрович [178]	6. Плеханов + 2 члени ОК

Голова — par acclamation *
2 голови — за записками (Ленін + Гнат)

---

3 год. 40 — — 4 години.
Доповідь ОК по скликанню з'їзду.
4 год. СПБ «Союз боротьби»...

* — загальним схваленням, без голосування. *Ред.*

1. *Акімов* {Треба було до ОК і закордонних запросити, «прикра необачність».

Союз російських с.-д. не одержав повідомлення про ОК.

Воронезький комітет просив подбати: списку організацій не одержали. Через це Воронезького комітету тут немає[179]. Я за Воронезький комітет.

4 год. 05.

2. Сестра Акімова (від петербурзького Союзу боротьби).

До ОК не було делегата від СПБ комітету. (Ми справжній комітет і від нас делегата не було.).

Я була раніше членом Воронезького комітету. Рішуче протестую проти вислову: «непристойна» полеміка.

Опозиція в комітеті не «особиста» — протестую...

Обрано комісію[180] ((4 год. 40 хв.))
доповідачеві $^1/_2$ (тричі по 10 хв.)

24 голосами прийнята ленінська (15 за Мартова)[181].

7 год. (без п'яти). Порядок Липіна[182]:

1. Доповіді.
2. Програма.
3. Організаційні питання взагалі (*у тому числі* становище Бунду в партії).

31 липня. 2-е засідання.

9 год. 30 хв. відкрито.

Ленін — відповідь Бундові *.

Акімов — за Бунд.

Липов — Ленін неправильно висвітлив питання: не 2 лінії («вирішення наперед»)

[у Леніна вирішення питання наперед]

* Див. цей том, стор. 250. *Ред.*

Троцький	проти нашого порядку (на 1-е місце Бунд)
Мартов	
Левицький	Левицький
Міцов	Миколаєвець (Міцов)
Плеханов	Московський
Міцов	(утрималося 3)

10 год. 30 хв.

11 год. Доповідь Кольцова (11.30 кінець).
Заява від Баку (протест, що вони ніколи не були за «Борьбу»)[183].
Перерва на бажання Юрія...

12 год.— говорить Мартинов за допущення «Борьбы»
Плеханов
Акімов

3 год. 30 хв. до 3 год. 50 хв. Протокол 1 засідання.

4 год. 5 хв.— заява Мартина: «ОК пропонує з'їздові запросити Рязанова з правом дорадчого голосу»...

4 год. 10 хв. — Гнат. (Чи мають право анулювати?)
4 год. 22 хв. — Плеханов.
Юр'єв та ін.
4 год. 40 хв. — Мартов.

Прийнято резолюції Мартова і Кольцова}

Польське питання. Гаряче проти бундисти: Липов (bis) і Бергман.

7 год. *Воронезький запит.*

1 серпня.

Третій день

Четверте засідання

9 год. 30 відкриття.
9 год. 55. Доповідь Липова[184].

NB ‖ «Ми власне не зміни вносимо, а тільки створюємо статут, якого раніше не було»
— статут **уперше**

Поняття автономії ні про що ще не говорить: «самостійність» — у чому?

(1) автономія щодо *кого? у чому?*
(2) » — суб'єкта
(3) — — об'єкта

Ad 2* — район? мова?

Нема: «єврейська **національність»**.

‖ *Взаємовідношення суспільних сил усередині єврейської нації* — інше, ніж у середовищі російської, польської нації та ін. (дворян, землевласників нема).

‖ для мови — автономії не потрібно.
Не говорять про автономію Тульського комітету: бо вони тільки *технічно* автономні.

‖ Представник єврейського пролетаріату
він і тільки він

У чому автономія? Чи можна обмежити *в чому,* перелічити?

Ми — централісти.

Автономія — децентралізована.

«Статут» [185].

§§ § 1. Наст. **

2. *Необмежений* районом — (*єдиний представник* єврейського пролетаріату)

3. Бунд обирає *своє представництво* в ЦК, Закордонний комітет і з'їзд.

(Окремими частинами не визнаються районні організації)

---

* — До пункту 2. *Ред.*

** Скорочений запис «Наст.» означає: «Наступні пункти». *Ред.*

4. Компетенція: програма — та сама

   доповнює для себе
   не суперечливим[186]

5. Свої з'їзди, свій ЦК
6. Свої резолюції до спільних з'їздів
7. Свобода в своїх справах
8. Безперешкодне видання євр.* *та іншими мовами*

   (без згоди ЦК Бунду не звертатися до євреїв)

9. (а) Тимчасові угоди з революційними організаціями *(якщо немає спеціальної «заборони»)* — доводить *до відома* ЦК партії.

   ((Тільки для практичних заходів.

   (б) З спеціального дозволу ЦК *партії* і *постійні* угоди

10. З'їзд партії має право скасовувати всі рішення з'їздів Бунду, крім рішень, прийнятих на основі цієї конституції
11. Зносини ЦК партії з частинами Бунду тільки за згодою ЦК Бунду
12. Усі перелічені пункти — основні.

    Змінюються тільки за обопільною згодою частин партії

    (частинами не вважаються місцеві і районні організації).

{часто повторює: **договір**}

(якби простою більшістю з'їзди могли скасувати, то цей статут могли б щоразу скасувати).

11 год. 15 хв. Мартов.

5-е засідання.

Субота 1 серпня. 3 год. 10 хв.

Протокол 2-ого засідання.

---

* Скорочений запис «євр.» означає: «єврейської літератури». *Ред.*

6-е засідання.

9 год. 35 хв. Ісарі
Рашід-Бек
Бергман

7-е засідання.

9 год. 40 хв.
12 год. Мартов (після перерви).

8-е засідання.

3 год. 20 хв.
4 год. 20 хв. після перерви для бундівців, яку було зроблено на їхнє прохання.
4 год. 45 закінчено пункт перший порядку денного.

Програма

5 год.— говорить Мартинов про програму.

На думку Леніна, *про участь* робітничого класу у виробленні ідеології не може бути й мови; пролетаріат стихійно тягнеться до буржуазної ідеології (цитує «Що робити?»).

Антагонізм між стихійним рухом і інтелігенцією: антагонізм цього твердження із словами Маркса і Енгельса.

Робітничий клас стихійно тягнеться до *наукового соціалізму,* а не до буржуазної ідеології.

{ Пролетаріат виділився з демократії і перетворив усі її ідеї etc. в пролетарському дусі.

. . . .
. . . .
. . . .

5 год. 52 хв. продовжує говорити Мартинов.

Утрироване формулювання Леніна відчиняє двері для інших помилок.

«Інтерес до економічної боротьби слабшає» (буквально — про теперішній стан).

Рух хибує на радикалізм, відірваність від класової боротьби пролетаріату.

((— немає знаряддя боротьби проти недоліків наступного періоду.}

Мартов. **6.-12.**
Микола Миколайович.

9-е засідання.

9 год. 40 хв. Затверджуються протоколи *4*-го засідання.
10 год. 10 хв.

Микола Миколайович

+ *сучасного* буржуазного суспільства (рядок 9 згори)[187].

+ на основі *панування* капіталістичних виробничих відносин (рядок 12 згори)

Абзац 4-ий: + **неминуче** зростаюче вдосконалення техніки

+ **і** *одночасно таке ж неминуче зростання суспільного капіталу,* роблячи щоразу тісними попередні сфери його застосування

підвищується рівень експлуатації *не тільки* від падіння попиту.

+ крім прямої до цього тенденції, що залежить від здешевлення виробництва робочої сили.

10. 23 Мартинов відповідає Мартову і Миколі Миколайовичу.

...«Абияк, навпомацки»...

У Леніна немає мови про протиборствуючі тенденції, мови немає: «*йде* до буржуазної ідеології» робітничий рух

не йде, а *виходить.*

Плеханов: 10 год. 40 хв.

...Ленін не говорив про філософські основи теорії, а полемізував проти «економістів» (бацила)...

(щодо другого повішення Ісуса).

{Навіть і в цій фразі (Леніна) немає ніякої єресі [188].

Акімов.

Погляд Леніна відчувається в усій *програмі*, у кожному рядку і його книги [189] і програми.

«Дуже різко» розходиться думка Леніна з Плехановим...

Вчення соціалізму *зросло*, ... виникло в Росії *цілком незалежно* (вчення соціалізму в Росії)

— — у робітників не було, *та й бути не могло* свідомості непримиренної протилежності

не тільки наш спір, а й в Європі,

Erfüllungstheorie *???

не тільки не йде паралельно, а в протилежні сторони

— *під крильце буржуазії.*

і не в окремому навіть творі тов. Леніна...

— — — — —

і на всій програмі «молекулярні рухи пролетаріату» неправильно показано.

Теорія зубожіння

||| якщо убожіє, тоді повсякденна боротьба зменшується.

< Ухильну відповідь на це питання дали укладачі програми.

Свідомий рух *ні разу* не сказано.

|| *Пролетаріат ні разу не поставлено як підмет*

|| < в кращому разі:

тенденції пролетаріату.

Треба, щоб *партія* була цілком *класова* **диктатура пролетаріату** (мої товариші зі мною не згодні).

Наша партія перетворюється вже не в партію пролетаріату, а в партію всіх трудящих і експлуатованих.

---

* — теорія наповнення. *Ред.*

Мартов.

Мартинов додержується однакових поглядів з Акімовим на відношення робітничого класу до вироблення соціалістичної ідеології.

12. 35 — 12. 45 Ленін і його пункти *.

12 год. 50 хв. Плеханов...

10-е засідання.

Поляки та ін.

Середа 5. VIII.

11-е засідання.

9 год. 30 хв. Доповідь Бунду.
Питання і дебати про нього.

ЦК має право вводити (і виключати) членів до місцевих комітетів Бунду.

У Бунду 40% доходів місцеві комітети віддають у ЦК.

ЦК має право veto при виборах делегатів на бундівські з'їзди від комітетів Бунду.

Післяобіднє засідання:

12-е засідання:

3 год. 30 хв. Доповідь *бакинця.*
4 год. 15 хв. доповідь *саратовця.*
4. 45 кінець саратовської доповіді...
4 год. 47 хв. Гірничозаводський (до 50 тис. листків).
5 год. 19 хв. Доповідь «Южного рабочего».
5 год. 50 хв. Перерва.
6 год. 10 хв. Доповідь Мартова [190].

* Див. цей том, стор. 257—259. *Ред.*

13-е засідання. Після обіду.

3 год. 10 хв.	Доповідь	Донського	комітету
3 год. 42.	»	Катеринославського	»
4 год.	»	Тульського	»
4 год. 20	»	Тверського	»
4 год. 32	»	Московського	»

14-е засідання (у Лондоні).

Спори про порядок ведення надалі.

Читання польської заяви

(простий перехід до чергових справ).

Поставлено організаційне питання.

11. 00. Моя доповідь про статут організації партії.

Мартин. Застерігає, що його не треба сплутувати з Акімовим.

Редакція повинна брати участь у справах ЦК (а не навпаки) — от основна ідея Мартина.

(Можна, мовляв, боятися «нашестя варварів» на редакцію ЦО: ЦК її заповнить.)

Мартин пропонує вказати на відповідальність Ради перед з'їздом і центрів перед Радою. Мартин пропонує той самий план, але тільки почати з Ради, зробивши її *фактично* єдиним і повновладним Центральним Комітетом (але із старою своєю спробою намітити деякі найважливіші функції ЦК).

Юр'єв застерігає індивідуальність думки Мартина, не погоджується з ним щодо переважання редакції в Раді, вимагає, щоб п'ятий її член був *не* з редакції ЦО *і не* з ЦК.

Не відведено місця редакції популярного органу. Має бути передбачено місце його (органу) і участь у з'їзді.

Розпускання організацій повинно бути застережене спеціальними (важливими) умовами.

Липов починає з того, що я й тут надто *«перегнув палку»*, і він хоче довести історією Бунду. Це —

«організоване недовір'я» до місцевих діячів etc. (припускається, що ні впливати, ні створювати вони не можуть). Це —прояв *децентралізації* (3 центри).

Особливо він невдоволений тим, щоб до ЦК не кооптувалися члени без згоди редакції ЦО.

((У нас в Бунді немає 2-х центрів: Закордонний комітет призначається весь Центральним комітетом.))

Шкідливим є поділ ідейного і практичного керівництва. Який авторитет буде у *ЦК?* (Невже «Искра» скаже, що вони хоча б $^1/_3$ зробили без допомоги з Росії.)

Статут не передбачає, щоб ЦК зріс природно.

Акімов ставить запитання про порядок складу місцевих організацій.

12 год. 10. *М а р т о в* відповідає Мартинові.

Щодо призначення Ради не згодний з Леніним, *майже* згодний з Юр'євим: наперед переваги визначати не слід.

Склад Ради повинен забезпечувати *формальну рівноправність*: по 2 і *о д н о г о л о с н о* п'ятого.

За Юр'єва у питанні про додатки до визначення *ф у н к ц і й* ЦК.

Викреслити «*і ЦО*» з § 7.

Акімов — вважає проект «цілком незадовільним» з 2-х причин:

1) організація місцевих комітетів }} не ви-
2) компетенція » » }} значені.

Цілком неможливо, щоб 3 з 5 були з редакції ЦО.

Ха-ха!! | «Легковажно» не буде редакція діяти, щоб погодитися з ЦК.

Усе *керівництво* потрапляє до рук ЦО, навіть кожним окремим членом керує, а не тільки кожною організацією.

Акімов за Юлія: п'ятого кооптувати.

Троцький.
Борис Миколайович.

Акімов. Результатом буде негайне відокремлення від партії деяких організацій і *Бунду особливо.*

15-е засідання (після обіду).

Ісарі.
Дмитрієв. 3. 27
Грінберг. 3. 29
«Казарма», а не централізація.
Липов. 3. 48
Юрєв 4. 15
Доповідач програмної комісії.

До програмної комісії [191]

Державного страхування робітників — дуже старих, а також тих, що втратили працездатність внаслідок нещасних випадків або шкідливих умов виробництва, за рахунок особливого фонду, що утворюється з спеціального податку на наймачів і перебуває в розпорядженні робітничих організацій.

...в разі старості, а також повної або часткової втрати працездатності внаслідок...

16-е засідання:

«Мови» [192].

17-е засідання (після обіду).

Читання протоколів 7-го і 8-го засідань.
13. VIII. 03.

18-е засідання.

Заява Михайла Івановича.
§ 9 програми.
Поправку Липова (міліція) відкинуто.
§ 10.
§ 11. Поправка Троцького.

19-е засідання.

Кінець робітничого відділу.
4. 15.
Аграрна програма.
Мартинов.
de facto
«*Виправлення* історичної несправедливості»
|| *завершення* справи буржуазії ||
((Немає паралелізму між відробітковою системою і відрізками.
NB ||| Не повинні повертатися до 1861 року.

Сиротинін.
«Надія на відрізки насильно вдержує в антипролетарській атмосфері...»
(ідеології)

(«Я не буду розглядати, наскільки службові землі в руках землевласників (перебування їх в їхніх руках) залежать від кріпосного права чи від сучасних умов»

Юр'єв.

Немає доповіді.
Щось нове.
Non liquet *: кілька питань:
1) значення її? — для *нас?*
для *селян.*

(Ніхто не обмине цього питання: селянство *повинно* взяти участь у революції.

* — Неясно. *Ред.*

міг би погодитись Чи це те, що *історико-філософське* розв'язання: *що може дати селянству* фінал революції.

Alias *: *практична агітація*
переділ популярніший
(рекорду не поб'єш)
«відрізки» — чи не причина?
(малоземелля).

Л и п о в. «Мізерність вимоги».
Не обмежуватись усуненням залишків кріпосного права.
Липов хоче цілого ряду *р а д и к а л ь н и х р е ф о р м*
{різні місцевості доводиться взяти до уваги}
або: «накреслити головну лінію»
або: конкретизувати.

Троцький.

Ленін **.

Сиротинін. Я йому не відповів.
Це не найкращий спосіб (відрізки).

На що я не відповів:
Якщо навіть відрізки причина,— *то чи найкращий це засіб їх з н и щ и т и?*

[остаточно не усуває: усе знову повернеться до того самого.]

М а р т и н о в. Феодалізм треба взяти, яким він є, а не яким він був?
«Паралелізм» чи є? Принцип був не той:
родючі землі > відрізків
неродючі » < »
У Новоросії *н а й б і л ь ш і*...
Принципового паралелізму немає.

---

* — Інакше. *Ред.*
** Див. цей том, стор. 266—26?. *Ред.*

Мізерні через те, що ми виходимо з «мізерного» принципу (відновлення історичної несправедливості), а не *с у т о   р е в о л ю ц і й н о г о* принципу. NB |||

Ю р' є в.

|| Ваш лозунг правильний зовсім перестає бути практично-агітаційним лозунгом.

Д ж о р д ж. Чи сказати, що приватна власність недоторканна? (якщо відбиратимуть усю землю).

Плеханов. «Людовік XVI і *18*...»

Липов.

Міцов.

|| «Непродуманий демагогічно-авантюристський захід»
|| — повернення викупних платежів.

NB ||| Об'єднати все селянство для боротьби з феодалізмом = погана політика кличуть, оскільки переходить.

М а р т о в.

Лебедєв — захищає програму посиланням на її соціалістичну частину.

Плеханов.

Джордж. Селяни скажуть: нам потрібна земля.

NB ||| Що робити? Підтримувати? — *в хвості!!*
Питання не про теорію, а *я к   б у т и   п і д   ч а с   в е л и к о ї   р е в о л ю ц і ї?*

Дмитрієв. На північному заході немає відрізків, а є *тьма кабали.*

Не треба очаровуватись: масового значення мати не може.

Юр'єв. Що мене роз'єднує з редакцією? *Відсутність* захвату, що охопив з приводу селянського руху.

М и   з а б у в а є м о   п р о   З а х і д н у   Є в р о п у.

Чим краще становище селянства, тим слабший соціалістичний рух серед селянства на Заході. Злидні й убогість — поганий помічник.

Химера — сподіватися на більший успіх соціалістичного руху в *нашому* селянстві.

Міцов.

NB «Відібрати й поділити» = дрібнобуржуазний принцип.

«Сільський пролетар нас не так швидко зрозуміє»

поділ землі був би реакційним.

20-е засідання.

Ісарі за аграрну програму.
Особливі вимоги для Грузії проти закабалення.

Троцький.

Ленін *.

Сиротинін. Якщо мені тов. Ленін доведе, що *непридатний* мій спосіб (перехід до капіталізму через *оренду,* через дрібну оренду), то я приєднуюся до *його* способу, до відрізків (перехід через дрібну власність). (3-й спосіб: через капіталістичну оренду.)

21-е засідання.

Липов.

NB (а) Пригнобленість не є гарантія революційності (я нібито говорив, що це те саме) (або всі окремі вимоги, або жодної)

(б) де соціал-демократія? багаті і бідні як поділять відрізки?

Мартин. Кабала є і в Німеччині (на грунті капіталізму).

* Див. цей том, стор. 269—270. *Ред.*

22-е засідання:

Статутна комісія.
Суперечки про «членство».

23-є засідання:

Суперечки про «*членство*» партії.

24-е (увечері в неділю).

Понеділок:
25-е засідання (уранці).

26-е — » — (увечері).

Питання про кооптацію о *6 год. 30 хв.*

Вівторок

27-е засідання.

(Відхилена кооптація).
Бунд пішов з 27-го засідання *.

19 серпня.

29-е засідання (ранок, *середа*).

Протоколи 17-го засідання.
Протоколи 20-го засідання.

30-е засідання.

Рубен.

31-е засідання (четвер, 20 серпня).

Ранок — вибори до ЦО і до ЦК.

---

* Цю фразу, так само як і таблицю, надруковану в кінці щоденника, Ленін дописав пізніше, на вільному місці аркуша щоденника з записом, що стосується 25, 26 і 27 засідань з'їзду. *Ред.*

31-е засідання (20. VIII. четвер уранці).

Промова Мартова про відмовлення від редакції:

{{Обмеження визнання «Искры»
{політичне значення цього акту зрозуміле.

Жоден з чотирьох товаришів не згодний увійти до редакції.

Має політичний, а не особистий характер.

{Заплямували всю мою політичну репутацію.

Усе це було.

Акт боротьби за вплив на ЦК в Росії.

«Стан облоги в партії»...

— виняткові закони проти окремих груп і осіб.

{План запису post factum:} [193]

1) дивно
2) раніше говорив за вибори
3) перегляд колегій
4) проект 1-ї особи. *Категорично протестую*
5) свобода виборів. Знали члени редакції (Мартов бачив і виправляв)
6) ніхто не протестував (якщо не Аксельрод) ходив серед публіки протягом кількох тижнів
7) редакція «Искры» вирішила обрати 7-го
8) постановка Мартова вносить політичну плутанину
9) стан облоги
10) «боротьба за вплив на ЦК».

||| 25 за 1 проти
||| 17 утрималося
2
{подача таємних записок} [194]

(Ісарі і Базиленков) 3 за проти 17
1 Міцов ((10)) [195]

{22 проти
3 за
19 утрималося} [196]

32-е засідання (четвер, після обіду).

Вибори 5-го до Ради партії.
Закінчено о $5^1/_2$ год. вечора.

Серпень

10		16	неділя	24	23
		17	понеділок	25—26	24
11		18	вівторок	пішов Бунд 27—28	25
12	Ergo *	19	середа	29—30	26
13	18	20	четвер	31—32	
14		21	п'ятниця	33—34	
15	22—23	22	субота	35—36	

Ergo збори (окремі) 18 серпня були після 28-го засідання [197].

Написано 17 (30) липня — 7 (20) серпня 1903 р.

Вперше надруковано в 1927 р. в «Ленинском сборнике» VI

Друкується за рукописом

* — Отже. *Ред.*

5

ЗАМІТКИ ПРО РОБОТУ ПРОГРАМНОЇ КОМІСІЇ

Програмна комісія [198]

Абзаци: 15 + 11 + 2 + 17 + 1 + 5 + 2 = 53

1 *а б з а ц: Мартинов:* (Акімов приєднується з невеликими варіантами).

Тісний зв'язок між капіталістичними країнами цивілізованого світу і спільність інтересів пролетаріату в цих країнах повинні були зробити etc.

Я заявляю, що вважаю це *великим погіршенням*. Плеханов *idem* * в іншій формі.

Міцов підтримує Акімова і Мартинова, пропонуючи своє формулювання.

---

2. Плеханов пропонує винагородити посидючість Рязанова, виправивши текст: «себе» і «російська». Одноголосно прийнято [199].

Акімов вносить поправку: «керується тими самими принципами».

---

3. Акімов змінює 2 перші рядки, вносячи «продовження справи революційного руху» (в такому плані). Абрамов і Мартинов висловлюються проти. Одноголосно відхилено.

* — також. *Ред.*

Останній пункт (товарів — вставка Акімова: *і земля*) + капіталістів і землевласників, які експлуатують замість найвищих
і додаток, що ця особливість створює пригноблення, «духовне затьмарення і політичне безправ'я».

Ми не визнаємо ці класи найвищими.

Плеханов говорить проти. Мартинов приєднується до Плеханова.

Сиротинін: + «*сучасного*» буржуазного суспільства + на основі *панування* капіталістичних відносин.

4. З «*Головну особливість*» [200].
5. Відхилено поправки Сиротиніна.

6—13. 2-е засідання без мене.

Третє засідання.

14. Дві стилістичні зміни.
15. 16.

Широке місцеве самоврядування в питаннях і т. д. [201]
(Кавказька пропозиція.)

|| п. 6. — — — — *незалежно від статі, релігії, раси, національності і мови* — — — — [202]

Засідання увечері:

п. 7: *Поляки* **вносять:**

«Установи, які гарантують цілковиту свободу культурного розвитку всім націям, що входять до складу держави».

Подана поляками:

1896

Лондонська резолюція:

«Конгрес оголошує, що він виступає за повне право самовизначення всіх націй і співчуває робітникам кожної країни, що страждає тепер під ярмом військового, національного чи іншого деспотизму, він закликає

робітників усіх цих країн стати до лав робітників усього світу, які усвідомлюють свої класові інтереси, і боротися разом з ними проти міжнародного капіталізму і за здійснення цілей міжнародної соціал-демократії».

Доводи contra:
{ 1) моральна
{ 2) практична (агітація) [203].

Написано між 21 і 29 липня (3 і 11 серпня) 1903 р.

Вперше надруковано в 1927 р. в «Ленинском сборнике» VI

Друкується за рукописом

6

ПЛАН ПРОМОВИ В ПИТАННІ ПРО МІСЦЕ БУНДУ В РСДРП *

1) Чому *шкідлива* федерація?
2) Чому *достатня* автономія?
{Тульський комітет}

2) Як *довести*, що можлива не менш плодотворна робота при *повному* підпорядкуванні одному єдиному центрові?

«передбачити»

Місце питання і компактна більшість

а розпад сил пролетаріату узаконення осібності
зведення *окремих угруповань* чи *одне* угруповання?

автономія є *де*централізм!!??

Шварцман: «Бунд *не повинен брати безпосередньої участі в загальних справах*»

б —»— Тульського комітету

«Дріб'язкове втручання» і хто вирішує

—»— є недовір'я: *ми* не виконали *свого* обов'язку.

Як довести? Куди йти? *порівняння з англійськими вуглекопами.*

Написано 19—20 липня (1—2 серпня) 1903 р.

Вперше надруковано в 1927 р. в «Ленинском сборнике» VI

Друкується за рукописом

---

* Див. цей том, стор. 254—256. *Ред.*

7

ПЛАН ПРОМОВИ В ПИТАННІ ПРО ПРОГРАМУ ПАРТІЇ *

А. Виступив «економізм», з яким я боровся в «*Що робити?*» **

— диктатура пролетаріату
— зубожіння
— {{**пролетаріат не в називному відмінку**}
|| не партія пролетаріату, а партія всіх трудящих ||
Erfüllungstheorie.

Б. а вироблення *робітників-керівників?*
а боротьба *з приниженням до маси і до середняка?*
((а вимога розвитку професійного руху?
а застереження: Шульце-Делічі та до них подібні?
|| а фантом — буржуазна демократія?

В. **П е р е г н у т и п а л к у.**

Написано 22 липня (4 серпня) 1903 р.

Вперше надруковано в 1927 р. в «Ленинском сборнике» VI

Друкується за рукописом

---

* Див. цей том, стор. 257—259. *Ред.*
** Див. Твори, 5 вид., том 6, стор. 1—180. *Ред.*

8

ЗАМІТКИ ПРО ДЕБАТИ НА ПРОПОЗИЦІЮ ДЕЛЕГАТІВ БУНДУ ПРО ПОРЯДОК ОБГОВОРЕННЯ СТАТУТУ ПАРТІЇ

1. «*Тільки тоді*» ми можемо розглядати пункти.
2. До кого застосовується автономія — це *принципове* питання.
3. Нечувана пропозиція: частина раніше, ніж ціле. Це було б «смішно», якби не було *обурливо* *.

Написано 2 (15) серпня 1903 р.

Вперше надруковано в 1927 р. в «Ленинском сборнике» VI

Друкується за рукописом

---

* Слово «обурливо» Ленін перекреслив. *Ред.*

9

ЗАМІТКИ ПРО ДЕБАТИ ПО § 1 СТАТУТУ [204]

Що таке «партійна організація»
= організація, визнана партією і включена в систему партійних установ.

А к с е л ь р о д:

«Партія ототожнюється з організацією»: це мінус. Приклад «професора»: член партії, але не член організації. Таких людей не можна приймати до партії.

Мартов: «партія закликає в свої ряди всіх експлуатованих».

|| Член партії не має більше прав, *н і ж д о в о д и т и д о в і д о м а ц е н т р і в.*

Троцький
Строго конспіраторське розуміння партії.

Б ю л о в:
Усі організації повинні бути змовницькі, а цього неможливо зробити.

Неправильно (lose Organisationen *)
С т и м у л = організуйтесь!
плутанина: неможливий контроль, неможливе усунення.

Плодити організації.

Л и п о в — за Аксельрода і Мартова
одного тільки *н е з о в с і м р о з у м і ю.*

---

* — вільні, широкі організації. *Ред.*

Весь спір — про слова (те, що називає Ленін партією, вони називають організацією).

NB ||| *Якщо він піде (на небезпеку), то він буде професіональний революціонер*

| Якщо ж хочуть вступати організацією, то тут перешкод немає *не зрозумів мене* |

«Ідейне групування»

«ми не вимагаємо неможливого»

Мартин рятував від внесеного мною *бродіння* умів

ЦК — це *дух*.

Аксельрод: заперечення несерйозне

засланці?

я нічого не говорив про Захід.

| Якими декретами Ви йому забороните називатись соціал-демократом? |

Мартинов:

Змовники — агенти — маса

{Не так важливо: «сторгуватись» Аксельрода .
Брукер

Помилкова:

№ 1* *(не еластично)*

{внесення морального принципу etc. в *політичний* статут} звуження кола і широта
твердість і чистота
ідейне групування

| партія мас поза масами | «наші партійні організації повинні бути організації професіональних революціонерів»
промова на суді: **шкода** ⁂ *
«Борьба», літератори

* Див. нижче текст запису промови Мартова, що має ті самі позначки. *Ред.*

БЕРЕЗА

кругъ

Кстати верно: „отгораживается" Аксельрода
Брукерe

сужение круга

Ошибочка:

№ 1 (незначительно)

сужение круга и широта

твердость и чистота

идейная группировка

внесение морального принципа в политический устав

партія маякъ вождь масс

БЕРЕЗА

„наши парт. организации д. б. орг-и профес. рев-ров"

БЕРЕЗА БЕРЕЗА Береза.

решение суда: вредно

„Борьба", литераторы

отделение болтающих и работающих: лучше 10 раб. не называть членами, чем 1 болтающего называть.

повторяю: сила и власть ЦК, твердость и чистота партии — вот в чем суть

Струве сорганизуем и войдет в партию

П'ята і шоста сторінки рукопису В. І. Леніна «Замітки про дебати по § 1 статуту».— 1903 р.

відокремлення тих, хто базікає, від тих, хто працює: **краще 10 працюючих не назвати членами, ніж 1 базіку назвати.**

Повторюю: сила і влада ЦК, твердість і чистота партії — ось у чому суть.

(Струве зорганізується і ввійде до партії)

М а р т о в: Головне заперечення — *нездійсненність.*
Ідея (lose Organisationen) правильна, але засіб нікчемний.

((*ЦК не вс т о ї т ь* і на практиці піде включати всіх і кожного. Через те Брукер за.

Навіть реєстрація можлива: скільки розповсюджувачів листків, можна визначити.

(*або «організаційна утопія»* Леніна
або $^{99}/_{100}$ — поза партією.

№ 1 NB ||| *Я хочу всіх зробити членами партії: якщо хочете, так.*

※ NB |||| Союз незалежників добре б, якби ввійшов *.

№ 1 ||| З погляду Леніна, не потрібен би перший пункт
П р а в н е м а є н і я к и х у членів партії.
Відповідальність. |||

Написано 2 (15) серпня 1903 р.

Вперше надруковано в 1927 р. в «Ленинском сборнике» VI

Друкується за рукописом

* Фразу Ленін перекреслив. *Ред.*

10

ПЛАН ПРОМОВИ ПІД ЧАС ВИБОРІВ РЕДАКЦІЇ «ИСКРЫ» *

1) дуже дивно, що́ говорив Мартов
2) категорично протестую
3) справу зображено неправильно
4) 2 трійки пущено в хід після того, як його бачив Мартов
5) проходив протягом кількох тижнів
6) протестів не було, крім окремого зауваження Аксельрода («ніби» проти проекту)
7) редакція «Искры» вирішила обрати 7-ого
8) вносить політичну плутанину постановка Мартова.

Стан облоги.

Написано 7 (20) серпня 1903 р.

Вперше надруковано в 1927 р. в «Ленинском сборнике» VI

Друкується за рукописом

---

* Див. цей том, стор. 291—293. *Ред.*

11

СКЛАД З'ЇЗДУ [205]

Бундівці:

1. Абрамов (Айзенштадт)
2. Ліпов (Гольдман)
3. Бергман (? член ОК)
4. Грінберг (росіянин)
5. («Володимир») Шварцман

«Рабочее дело»:

6. Акімов (Махновець)
7. Мартинов (Пікер)

Пітер:

8. Брукер (сестра Махновця від Робітничої організації)

} «Рабочее дело»

«Южный рабочий»:

9. Юр'єв
10. Мартин (від «Южного рабочего»)

Харків:

11. Ганна Іванівна (дружина Юрія)
12. «Михайло Миколайович»

} «Южный рабочий»

Крим:

9 (6) — мартовці:

13 «Антонов» (2 голоси)
і 14.
15., 16. Мартов (від організації «Искры»)
17. Троцький, 18. «Бюлов» (від Сибіру)
19. Дейч (від групи «Визволення праці»)
20. Загорський (від Уфи)

6 (5) — болото:

21., 22. Міцов (від Миколаєва)
23. «Вейсман» (від Москви) (бундівець)
24. «Базиленков» від Ростова
25., 26. «Левицький» (від Гірничо-заводського союзу)
27. «Константинов» (від Одеси) мартовець

1. Григор'єв (робітник), 2. Андреєвський — Тула
3. Дмитрієв («Тура»), 4. Дядіна — Північний союз
5. Соколовський, 6. Леонов — Катеринослав
7. Землячка — Одеса
8. Берг (робітник) — Пітер
9. Гнат, 10. Андрій (робітник) — Київ

24 (20)

	11. Лідін 12. Сиротинін	Саратов
	13 Рубен	Баку
і	14. (вірменин)	
	15 Рашід-Бек	Батум
і	16. (вірменин)	
	17 Ісарі	Тифліс
і	18. (грузин)	
	19. Плеханов	група «Визволення праці»
	20 Ленін	Ліга
і	21.	
	22. Лебедєв	Ростов
	23. «Пєтухов»	Уфа
	24. Полетаєв	Москва

Дорадчі:

1. Наталія Іванівна
2. Костя
3. Аксельрод
4. Засулич
5. Старовір
6. Кольцов
7. Джордж (кавказець)

8—9. Тари, він і вона

10. Олександр (бундист)
11. Борис Миколайович
12. Леніна.

Разом чоловік	
43 з ухвальним голосом	Євреї — 21 з ухвальним
12*	4* голосом
55	25

1.

1 + 2 = 3   19 + 3 = 22

(2) (4) (6)   (38) + (5) = (43)

Зараз усього 49 голосів[206]

Число повноправних (*тепер*, тобто після з'їзду) організацій: 1. С.-Петербург. 2. Москва. 3. Нижній. 4. Саратов. 5. Уфа. 6. Харків. 7. Одеса. 8. Київ. 9. Катеринослав. 10. Баку. 11. Батум. 12. Тифліс. 13. *Північний союз*. 14. Миколаїв. 15. *Крим*. 16. Гірничозаводський. 17. Ростов-н/Д. 18. *Сибір*. 19. Ліга. 20. Тула.

Написано між 10 і 25 серпня (23 серпня і 7 вересня) 1903 р.

Вперше надруковано в 1927 р. в «Ленинском сборнике» VI

Друкується за рукописом

---

* Цифри 12 і 4 означають число дорадчих голосів. *Ред.*

СУПЕРЕЧНОСТІ І ЗИГЗАГИ МАРТОВА

1. Розбивав Організаційний комітет за його хитання і стрибки, за quasiіскрівство *,— а потім вводив хитких і quasiіскрівців до ЦК.

2. Захищав завжди організаційні ідеї «Искры» («Що робити?») — і провів жоресистський перший пункт статуту.

3. Погоджувався на оновлення редакції шляхом трійки,— а потім боровся на з'їзді за шестірку quand même **.

4. Боровся проти так званого «демократизму» — і відстоював «свободу» при кооптації в центри.

Написано в кінці серпня 1903 р.

Вперше надруковано в 1927 р. в «Ленинском сборнике» VI

Друкується за рукописом

---

* — мнимоіскрівство. *Ред.*
** — що б то не стало. *Ред.*

ПЛАН ЛИСТІВ ПРО ЗАВДАННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ МОЛОДІ

Листи про *завдання революційної молоді*

можна було б розподілити за таким планом:

I. Що являє собою сучасне студентство і в чому полягає завдання його ідейного об'єднання?

II. Значення марксизму в справі революціонізування студентства [у революційному русі].

III. Соціал-демократи і соціалісти-революціонери в Росії. Їхні теоретичні і тактичні відмінності. Терор.

IV. Питання студентської організації з точки зору «революціонізування студентства».

V. Студентство і робітничий клас (?).

{ Ідейне об'єднання = деяка безідейність.
Загальний довід — різні групи серед студентства.
Розгляд, які групи, їх випадковість respective *
необхідність.

Культурники в різних класах суспільства.
» як базис лібералів.

Недостатня класова визначеність 6-ти груп:
самодержавство найбільше визначає (реакціонери — культурники — лібералі). Дрібна буржуазія, робітники, буржуазія — намічаються вже *класові угруповання* **.

---

* — відповідно. *Ред.*

** Не «останніх днів» (творіння – соціалістична інтелігенція), а піввікове творіння, починаючи від гуртка петрашевців [207], приблизно.

Прогресивне значення класової (і політичної) диференціації. *Приклад: академісти і їх виділення з «лібералів»*. Це виділення не перешкоджає, а допомагає політичній утилізації [розвиткові, зростанню].

«Ідейне об'єднання». Quid est?* Кого з ким? Академісти + ліберали? Ліберали +соціалісти?

Тільки соціалісти-революціонери і соціал-демократи?

Ідейне об'єднання = поширювання певних ідей, *вияснення* класового розбрату, ідейне розмежування.

Ідейне об'єднання = поширювання *здатних вести вперед* ідей, ідей передового класу.

Революційний марксизм, його виступ у Європі перед 1848 р., його роль у Західній Європі і Росії.

{*Вставити:* про «superkluge» ** міркування, що, мовляв, буржуазне студентство не може перейнятися соціалізмом.}

Написано в серпні — вересні 1903 р.

Вперше надруковано в 1924 р. в журналі «Красная Молодежь» № 1

Друкується за рукописом

---

* — Що це таке? *Ред.*

** — «надрозумне». *Ред.*

ПЛАН СТАТТІ «ДРУГИЙ ПАРТІЙНИЙ З'ЇЗД»[208]

Другий партійний з'їзд

Давно чекали.

Чому повільно? (Соціалісти-революціонери і соціал-демократи. Справді масовий рух. Обивательщина і політика).

Головна робота з'їзду: оформити.

1α Програма. Її значення. Кінець «номадному» періодові[209]. Оплот у боротьбі з лібералами, соціалістами-революціонерами etc.

Керівництво в пропаганді
» » агітації.

2β Організаційний статут. Його значення. Централізм. Місцева автономія (2 центри). Товариське ставлення до керівників. Особисті і політичні стосунки. Вироблення тлумачення і способів застосування статуту.

3γ Резолюції

ліберали (дві) соціалісти-революціонери	демонстрації професійна боротьба
партійна література	

1. Ліберали
2. ліберали
3. соціалісти-революціонери
4. партійна література
5. демонстрації
6. професійна боротьба

} важливі

7. фабричні старости
8. 1904. конгрес
9. кишинівський погром
10. сектанти
11. учнівська молодь
12. поведінка на допитах.

} неважливі

4 δ Вихід Бунду. Краще відкрито. Тактика: роз'яснення шкоди відокремленості. (Націоналізм і організаційні плітки бундівців.)

5 **Протоколи.**

Написано між 9 (22) вересня і 1 (14) жовтня 1903 р.

Вперше надруковано в 1927 р. в «Ленинском сборнике» VI

Друкується за рукописом

СПИСОК НЕРОЗШУКАНИХ ПРАЦЬ В. І. ЛЕНІНА

ПРИМІТКИ

ПОКАЖЧИКИ

ДАТИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ В. І. ЛЕНІНА

СПИСОК ПРАЦЬ В. І. ЛЕНІНА, ЯКІ ДОСІ НЕ РОЗШУКАНІ

(Вересень 1902 — перша половина вересня 1903)

1902 р.

ЛИСТ ДО Й. Б. БАСОВСЬКОГО

21 вересня (4 жовтня) 1902 року Й. Б. Басовський повідомляв В. І. Леніна, що одержав його листа з пропозицією взяти на себе організацію транспортування «Искры» в Росію. На листі Басовського є підкреслення Леніна (Архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС).

ЛИСТ ДО К. М. АЛЕКСАНДРОВОЇ

Про цей лист, що стосується плану об'єднання місцевих соціал-демократичних організацій, відомо з листа Ю. Й. Мартова до В. І. Леніна від 22 листопада (5 грудня) 1902 року, в якому Мартов писав: «Щойно прочитав твого листа до Василя *. Я так і думав, що ти будеш заперечувати, бо він не хотів викинути слова «федеративне», яке тут зовсім ні до чого (на мою думку, принаймні)» («Ленинский сборник» IV, стор. 177).

ЛИСТ ДО І. І. СТАВСЬКОГО

У листі до Л. І. Аксельрод від 5 (18) грудня 1902 року В. І. Ленін писав: «Одержав щойно Вашого листа і поспішаю відповісти, щоб привітати з таким величезним надбанням, як Ставський... Додаю № 29 «Искры» для Вас і *для нього,* щоб якнайшвидше показати йому наш опис подій. Додаю і листа до нього з просьбою щодо брошури про ростовські події» («Ленинский сборник» XI, стор. 339).

---

* К. М. Александрової. *Ред.*

ЛИСТ ДО А. І. УЛЬЯНОВОЇ-ЄЛІЗАРОВОЇ

13 (26) грудня 1902 року В. І. Ленін писав М. О. Ульяновій: «Перешли, будь ласка, доданий до цього лист Анюті: я не маю її адреси, мабуть, загубилась (я ні разу ще не писав їй), та, може, вона і не в Томську, а у вас тепер» (Твори, 4 вид., том 37, стор. 275).

ЛИСТ ДО Л. І. АКСЕЛЬРОД

У листі до Г. В. Плеханова від 28 грудня 1902 року (10 січня 1903 року) В. І. Ленін писав: «Передайте, будь ласка, доданий до цього лист Любові Ісаківні: вона дала мені Вашу адресу. Лист дуже спішний і важливий...» («Ленинский сборник» IV, стор. 205).

У листі Леніна була просьба швидше надіслати до редакції «Искры» матеріали для брошури про ростовські події.

1903 р.

ПРОМОВА ПРО ПАРИЗЬКУ КОМУНУ НА МІТИНГУ РОБІТНИКІВ В УАЙТЧЕПЕЛІ (РОБІТНИЧИЙ РАЙОН ЛОНДОНА)

Відомості про цю промову, виголошену 5 (18) березня, є у спогадах М. О. Алексєєва та І. К. Михайлова (див. Спогади про Володимира Ілліча Леніна. Ч. 1. К., 1957, стор. 210; И. К. Михайлов. Четверть века подпольщика. М.—Л., 1928, стор. 77).

ЛИСТ ДО НЕВІДОМОГО СТАТИСТИКА В РОСІЮ

Невідомий статистик (підпису не розібрано) у листі до В. І. Леніна від 29 березня (11 квітня) 1903 року, який було надіслано, очевидно, у відповідь на запит Леніна, писав: «Дорогий товаришу! Щодо групування селянських общин за наділом надсилаю те, що зараз попало під руки...» («Ленинский сборник» XIX, стор. 350).

ПРОЕКТ СТАТУТУ ПАРТІЇ, ВНЕСЕНИЙ В. І. ЛЕНІНИМ НА II З'ЇЗД РСДРП

Остаточний текст проекту статуту, внесений Леніним у статутну комісію з'їзду, відрізнявся від варіанта проекту статуту, що публікується в цьому томі (стор. 245—246). До нього було внесено визначення Ради партії як найвищого партійного органу, вимогу одноголосності при кооптації до ЦК і ЦО, а також вимогу взаємного контролю з боку ЦК і ЦО при кооптації в центри. Протокольна комісія II з'їзду РСДРП помилково опублікувала в додатках до женевського видання протоколів II з'їзду попередній варіант проекту статуту як внесений Леніним на з'їзд. У своїй праці «Крок вперед, два кроки назад» Ленін, вказуючи на цю помилку протокольної комісії, зазначає, що «Попов і Мартов (стор. 154 і 157) критикують такі формулювання мого внесеного дійсно на з'їзд проекту, *яких немає в проекті,* надрукованому протокольною комісією (пор. стор. 394, §§ 7 і 11)» (Твори, 4 вид., том 7, стор. 216).

ПРОЕКТ РЕЗОЛЮЦІЇ ПРО ГРУЗИНО-ВІРМЕНСЬКУ ГАЗЕТУ

Проект резолюції про грузино-вірменську газету В. І. Ленін вніс на 37-му засіданні II з'їзду РСДРП 10 (23) серпня 1903 року. В протоколах II з'їзду є такий запис: «Обговорюється резолюція Леніна про грузино-вірменську газету» («Второй съезд РСДРП. Июль — август 1903 года. Протоколы». М., 1959, стор. 401).

ЛИСТУВАННЯ З В. В. ВАКАРОМ

В. В. Вакар у передмові до другого видання своєї книги «Напередодні 1905 р. у Києві (Липневий страйк 1903 року)» писав: «Як кореспондентові «Искры» мені довелося ще до поїздки за кордон у Женеву писати т. Леніну в партійних справах і одержувати від нього і від Надії Костянтинівни Крупської листи. Але, на жаль, цих листів я не зберіг» (В. Вакар (В. Правдин). «Накануне 1905 г. в Киеве (Июльская стачка 1903 года)». Книгоспілка, 1925, стор. 8).

В. В. Вакар приїжджав у Женеву в жовтні 1903 року.

СПИСОК ПРАЦЬ І ВИДАНЬ, У РЕДАГУВАННІ ЯКИХ БРАВ УЧАСТЬ В. І. ЛЕНІН

РОСІЙСЬКИЙ ПЕРЕКЛАД БРОШУРИ К. КАУТСЬКОГО «СОЦІАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ»

Про свою роботу над редагуванням російського перекладу брошури К. Каутського «Соціальна революція» В. І. Ленін писав у листах до Г. В. Плеханова від 6 (19) грудня 1902 року і до В. Д. Бонч-Бруєвича від 26 січня (8 лютого) 1903 року (див. «Ленинский сборник» IV, стор. 192 і XIII, стор. 148). Брошура вийшла у червні 1903 року в Женеві у виданні «Закордонної ліги російської революційної соціал-демократії».

ГАЗЕТА «ИСКРА»

№ 25 — 15 вересня 1902 р.
№ 26 — 15 жовтня 1902 р.
№ 27 — 1 листопада 1902 р.
№ 28 — 15 листопада 1902 р.
№ 29 — 1 грудня 1902 р.
№ 30 — 15 грудня 1902 р.
№ 31 — 1 січня 1903 р.
№ 32 — 15 січня 1903 р.
№ 33 — 1 лютого 1903 р.
№ 34 — 15 лютого 1903 р.
№ 35 — 1 березня 1903 р.
№ 36 — 15 березня 1903 р.
№ 37 — 1 квітня 1903 р.
№ 38 — 15 квітня 1903 р.
№ 39 — 1 травня 1903 р.
№ 40 — 15 травня 1903 р.
№ 41 — 1 червня 1903 р.
№ 42 — 15 червня 1903 р.
№ 43 — 1 липня 1903 р.
№ 44 — 15 липня 1903 р.
№ 45 — 1 серпня 1903 р.
№ 46 — 15 серпня 1903 р.
№ 47 — 1 вересня 1903 р.
№ 48 — 15 вересня 1903 р.

СПИСОК ПРАЦЬ, ПЕРЕКЛАДЕНИХ В. І. ЛЕНІНИМ

ПЕРЕКЛАД З НІМЕЦЬКОЇ ЧАСТИНИ СТАТТІ Ф. ЕНГЕЛЬСА «DIE BAUERNFRAGE IN FRANKREICH UND DEUTSCHLAND»

В Архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС зберігаються 14 аркушів рукопису перекладу статті Ф. Енгельса «Die Bauernfrage in Frankreich und Deutschland» («Селянське питання у Франції і Німеччині») (див. «Ленинский сборник» XIX, стор. 295—300).

Переклад Ленін зробив у зв'язку з підготовкою до лекцій з аграрного питання, які він прочитав 10—13 (23—26) лютого 1903 року в Російській вищій школі суспільних наук у Парижі. Решту аркушів не знайдено.

ПРИМІТКИ

1 *«Лист до товариша про наші організаційні завдання»* був відповіддю на лист петербурзького соціал-демократа А. А. Шнеєрсона (Яреми), що критикував організацію соціал-демократичної роботи в Петербурзі.

Керівництво петербурзьким «Союзом боротьби за визволення робітничого класу» після арешту в грудні 1895 року В. І. Леніна і його соратників поступово перейшло до «економістів». На противагу революційним марксистам, які боролися за створення строго конспіративної, централізованої організації революціонерів, «економісти», принижуючи значення політичної боротьби, виступали за створення широкої робітничої організації, побудованої на виборних засадах, першорядним завданням якої був би безпосередній захист економічних інтересів робітників, створення кас взаємодопомоги і т. д. Тривале панування в «Союзі боротьби» «економістів» позначилося і на його організаційній структурі: його робітнича частина (так звана Робітнича організація) була штучно відокремлена від інтелігентської частини; громіздка організація «Союзу» була більше пристосована до професіональної боротьби, а не до керівництва масовою революційною боротьбою робітників проти самодержавства й буржуазії. Боротьба між іскрівцями і «економістами», яка розгорнулася в петербурзькій організації, завершилася влітку 1902 року переходом Петербурзького комітету РСДРП на позиції «Искры». В «Искре» № 30 15 грудня 1902 року писалося: «...у *червні* місяці на одних загородніх зборах у Петербурзі, в яких брали участь *робітники — представники всіх п'яти районів Робітничої організації* (що становили найвищу інстанцію тодішньої Робітничої організації),— було поставлено два питання: 1) про два напрями в російській соціал-демократії, про старий (економічний), що панував до того часу в Петербурзі, і про революційний, як він представлений «Искрой» і «Зарей», і 2) про принципи організації (так зв. демократизм або «організація революціонерів»).

В обох питаннях *всі робітники одноголосно* висловилися *проти* «економізму» і «демократизму» і *за напрям «Искры»*».

Для перебудови петербурзького «Союзу боротьби» в дусі іскрівських організаційних принципів було створено комісію, куди ввійшли представники організації «Искры», Робітничої організації і Петербурзького комітету. Проте «економісти» на чолі з Токаревим, заявивши, що вони не згодні з рішенням Петербурзького комітету щодо підтримки позиції «Искры», створили так званий комітет Робітничої організації і розпочали боротьбу проти іскрівців. При підтримці робітників іскрівцям удалося вдержати свої позиції і укріпитися в петербурзькій організації.

«Лист до товариша», в якому Ленін розвинув і конкретизував свій план організації партії, надійшов у Петербург у розпалі боротьби проти «економістів». Він був надрукований на гектографі, його переписували від руки і розповсюджували серед петербурзьких соціал-демократів. У червні 1903 року «Лист до товариша» нелегально видав Сибірський соціал-демократичний союз під назвою «Про революційну роботу в організаціях Рос. соц.-дем. робітничої партії (Лист до товариша)». У січні 1904 року Центральний Комітет РСДРП видав «Лист до товариша» окремою брошурою з передмовою і післямовою Леніна. До друку брошуру підготував Ленін. «Лист до товариша» був широко розповсюджений в соціал-демократичних організаціях. З матеріалів департаменту поліції за 1902—1905 роки видно, що «Лист до товариша» був знайдений при обшуках у Москві, Ризі, Ростові-на-Дону, Нахічевані, Миколаєві, Красноярську, Іркутську та ін. містах.

В Архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС зберігається тільки перша сторінка рукопису «Листа до товариша». На ній є такий заголовок В. І. Леніна: «СПБ комітетові взагалі і товаришеві «Яремі» зокрема — (від Леніна)».— *1.*

2 Мається на увазі нова, меншовицька, редакція газети «Искра», до рук якої перейшло видання «Искры» в листопаді 1903 року.— *5.*

3 «*Искра*» — перша загальноросійська нелегальна марксистська газета, яка була заснована Леніним у 1900 році і відіграла вирішальну роль у створенні революційної марксистської партії робітничого класу Росії.

Зважаючи на те, що в Росії неможливо було видавати революційну газету через поліцейські переслідування, Ленін ще на сибірському засланні до найменших подробиць обмірковував план видання її за кордоном. Після заслання (січень 1900 року) Ленін негайно приступив до здійснення свого плану. В лютому 1900 року в Петербурзі Ленін вів переговори з В. І. Засулич, яка нелегально приїхала з-за кордону, про участь у виданні газети групи «Визволення праці».

Наприкінці березня — на початку квітня 1900 року відбулася так звана «Псковська нарада» В. І. Леніна, Л. Мартова (Ю. Й. Цедербаума), О. М. Потресова, С. І. Радченка з «легальними марксистами» — П. Б. Струве і М. І. Туган-Барановським, на якій обговорювався ленінський проект заяви редакції загальноросійської газети («Искра») і науково-політичного журналу («Заря») про програму і завдання цих видань. Протягом першої половини 1900 року Ленін об'їхав ряд міст Росії (Москву, Петербург, Ригу, Смоленськ, Нижній Новгород, Уфу, Самару, Сизрань), встановив зв'язки з соціал-демократичними групами і окремими соціал-демократами і домовився з ними про підтримку майбутньої «Искры». У серпні 1900 року, коли Ленін приїхав у Швейцарію, відбулася нарада Леніна і Потресова з членами групи «Визволення праці» про програму та завдання газети і журналу, можливих співробітників, склад редакції і її місцезнаходження; ці переговори мало не скінчилися розривом. Проте під кінець переговорів вдалося досягти згоди з усіх спірних питань.

Перший номер ленінської «Искры» вийшов у грудні 1900 року в Лейпцігу, наступні номери виходили в Мюнхені, з липня 1902 року — в Лондоні і з весни 1903 року — в Женеві. Велику допомогу в налагодженні роботи газети (організація таємної друкарні, придбання шрифту тощо) подали німецькі соціал-демократи: Клара Цеткін, Адольф Браун та інші, польський революціонер Ю. Мархлевський, що жив тоді в Мюнхені, Г. Квелч — один з керівників англійської Соціал-демократичної федерації.

До редакції «Искры» входили: В. І. Ленін, Г. В. Плеханов, Л. Мартов, П. Б. Аксельрод, О. М. Потресов і В. І. Засулич. Секретарем редакції спочатку була І. Г. Смідович-Леман, згодом, з весни 1901 року,— Н. К. Крупська, яка відала також усім листуванням «Искры» з російськими соціал-демократичними організаціями.

В центрі уваги «Искры» стояли питання революційної боротьби пролетаріату і всіх трудящих Росії проти царського самодержавства, велика увага приділялась найважливішим подіям міжнародного життя, головним чином міжнародного робітничого руху. Ленін був фактично головним редактором і керівником «Искры», виступав із статтями з усіх основних питань будівництва партії і класової боротьби пролетаріату Росії.

«Искра» стала центром об'єднання партійних сил, збирання і виховання партійних кадрів. В багатьох містах Росії (Петербург, Москва, Самара та ін.) були створені групи й комітети РСДРП ленінсько-іскрівського напряму. У січні 1902 року на з'їзді іскрівців у Самарі була заснована російська організація «Искры». Іскрівські організації виникали і працювали під безпосереднім керівництвом учнів і соратників В. І. Леніна — М. Е. Баумана, І. В. Бабушкіна, С. І. Гусєва, М. І. Калініна, П. А. Красікова, Г. М. Кржижа-

новського, Ф. В. Ленгніка, П. М. Лепешинського, І. І. Радченка та ін.

З ініціативи Леніна і за його безпосередньою участю редакція «Искры» розробила проект програми партії (опублікований у № 21 «Искры» 1 червня 1902 року) і підготувала II з'їзд РСДРП, що відбувся 17 (30) липня — 10 (23) серпня 1903 року. На час скликання з'їзду більшість місцевих соціал-демократичних організацій Росії приєдналася до «Искры», схвалила її тактику, програму й організаційний план, визнала її своїм керівним органом. У спеціальній постанові з'їзд відзначив виняткову роль «Искры» в боротьбі за партію і оголосив її Центральним Органом РСДРП. На II з'їзді було затверджено редакцію «Искры» в складі Леніна, Плеханова і Мартова. Мартов, який наполягав на збереженні всієї колишньої шестірки редакторів, всупереч рішенню з'їзду партії, відмовився увійти до редакції, і №№ 46—51 «Искры» вийшли за редакцією Леніна і Плеханова. Незабаром Плеханов перейшов на позиції меншовизму і поставив вимогу ввести до складу редакції «Искры» всіх старих редакторів-меншовиків, відхилених з'їздом. Ленін не міг погодитися з цим і 19 жовтня (1 листопада) 1903 року вийшов з редакції «Искры», згодом був кооптований до ЦК і звідти розпочав боротьбу з опортуністами-меншовиками.

№ 52 «Искры» вийшов за редакцією самого Плеханова. 13 (26) листопада 1903 року Плеханов одноособово, порушивши волю з'їзду, кооптував до складу редакції «Искры» колишніх її редакторів-меншовиків. З № 52 меншовики перетворили «Искру» на свій орган.— *6*.

4 Мова йде про статут партії, прийнятий II з'їздом РСДРП.— *6*.

5 В. І. Ленін перефразовує тут вірш І. С. Тургенєва з роману «Дворянське гніздо» (див. И. С. Тургенев. Собрание сочинений, т. 2, 1954, стор. 215).— *6*.

6 *Робочодільці* — прихильники «економізму», що групувалися навколо журналу «Рабочее Дело», органу «Союзу російських соціал-демократів за кордоном». Журнал виходив у Женеві з квітня 1899 по лютий 1902 року за редакцією Б. М. Кричевського, П. Ф. Теплова (Сибіряка), В. П. Іваншина, а згодом і О. С. Мартинова. Вийшло 12 номерів (дев'ять книг). «Рабочее Дело» підтримувало бернштейніанський лозунг «свободи критики» марксизму, стояло на опортуністичних позиціях у питаннях тактики і організаційних завдань російської соціал-демократії. Робочодільці пропагували опортуністичні ідеї підпорядкування політичної боротьби пролетаріату економічній боротьбі, схилялись перед стихійністю робітничого руху і заперечували керівну роль партії. Робочодільці, виступаючи проти ленінської ідеї створення строго централізованої конспіративної організації, захищали так званий

принцип «широкого демократизму», що, як зазначав Ленін, в умовах самодержавства, був «дзвінкою, але пустою фразою» (Твори, 5 вид., том 6, стор. 129). «Рабочее Дело» підтримувало орган відвертих «економістів» «Рабочую Мысль». Один з редакторів «Рабочего Дела» (В. П. Іваншин) брав участь у редагуванні «Рабочей Мысли». На II з'їзді партії робочодільці представляли крайнє праве, опортуністичне крило партії.— *7.*

7 Йдеться про «*Заяву закордонного представника Центрального Комітету Російської соц.-дем. робітничої партії*» Ф. В. Ленгніка, надіслану до редакції меншовицької «Искры». Після того як редакція «Искры» відмовилася надрукувати цю заяву, вона була випущена окремим листком.— *25.*

8 Мова йде про II з'їзд РСДРП, який відбувся 17 (30) липня — 10 (23) серпня 1903 року.— *26.*

9 13 (26) листопада 1903 року Плеханов кооптував до редакції «Искры» її колишніх редакторів-меншовиків.— *28.*

10 Мова йде про Н. Є. Вілонова. Відповідь на його лист В. І. Ленін надіслав у грудні 1903 року (див. Твори, 4 вид., том 34, стор. 174—176).— *28.*

11 Замітка «*Про демонстрації*» є відповіддю на лист («До питання про демонстрації») студента Петербурзького університету А. Овсяннікова від 6 (19) жовтня 1902 року до редакції «Искры» з приводу статті «Що робити?», надрукованої 15 вересня 1902 року в № 25 «Искры».

Замітка В. І. Леніна призначалася для опублікування в № 27 «Искры» як редакційна післямова до листа Овсяннікова, але надрукована не була, так само як і лист.— *31.*

12 «*Финляндская Газета*» — офіціальний орган царського уряду; виходила в Гельсінгфорсі з 1900 по 1917 рік при управлінні генерал-губернатора Фінляндії. Газета була провідником русифікаторської і великодержавної політики царизму.— *33.*

13 Ленін має на увазі закон 8 (21) червня 1901 року про відведення приватним особам державних земель у Сибіру. Закон надавав виняткові пільги дворянам-землевласникам. Докладний розбір і оцінку цього закону Ленін дав у статті «Кріпосники за роботою» (див. Твори, 5 вид., том 5, стор. 83—88).—*33.*

14 *Зубатовщина* — політика «поліцейського соціалізму», яка полягала в тому, що в 1901—1903 роках, з ініціативи начальника московського охоронного відділу жандармського полков-

ника С. В. Зубатова, було створено легальні робітничі організації з метою відвернення робітників від політичної боротьби з самодержавством. Діяльність Зубатова по створенню легальних робітничих організацій була підтримана міністром внутрішніх справ В. К. Плеве. Зубатовці намагалися спрямувати робітничий рух в русло вузьких економічних вимог, прищепити робітникам думку, що уряд готовий задовольнити ці вимоги. Перша зубатовська організація була створена в Москві у травні 1901 року під назвою «Товариство взаємної допомоги робітників у механічному виробництві». Зубатовські організації були створені також у Мінську, Одесі, Вільно, Києві та ін. містах.

II з'їзд РСДРП в резолюції «Про професійну боротьбу» охарактеризував зубатовщину як політику «систематичної зради інтересів робітничого класу на користь капіталістів» і визнав бажаним, щоб у боротьбі проти зубатовщини партійні організації підтримували і спрямовували страйки, розпочаті легальними робітничими організаціями (див. «Второй съезд РСДРП. Июль — август 1903 года. Протоколы». М., 1959, стор. 433).

Революційні соціал-демократи, викриваючи реакційний характер зубатовщини, використовували легальні робітничі організації для залучення до боротьби з самодержавством широких верств робітничого класу. Згодом Ленін писав: «І от, рух зубатовський переростає свої рамки і, початий поліцією в інтересах поліції, в інтересах підтримки самодержавства, в інтересах розбещення політичної свідомості робітників, цей рух обертається проти самодержавства, стає вибухом пролетарської класової боротьби» (Твори, 4 вид., том 8, стор. 69).

Під впливом могутнього піднесення революційного руху в 1903 році царський уряд змушений був ліквідувати зубатовські організації.— *35*.

15 *«Освобождение»* — двотижневий журнал, що видавався за кордоном з 18 червня (1 липня) 1902 по 5 (18) жовтня 1905 року за редакцією П. Б. Струве. Журнал був органом російської ліберальної буржуазії і послідовно проводив ідеї поміркованно-монархічного лібералізму. У 1903 році навколо журналу склався (і в січні 1904 року оформився) «Союз освобождения», який проіснував до жовтня 1905 року. Поряд з земцями-конституціоналістами, «освобожденці» склали ядро конституційно-демократичної партії (кадетів), яка утворилася в жовтні 1905 року,— головної буржуазної партії в Росії.— *35*.

16 Мається на увазі передова стаття в № 23 «Искры» від 1 серпня 1902 року — «Програма російських лібералів», автором якої був Л. Мартов.— *37*.

17 *«Заря»* — марксистський науково-політичний журнал; видавався легально в 1901—1902 роках у Штутгарті редакцією «Искры». Всього вийшло чотири номери (три книги) «Зари»: № 1 — у квітні 1901 року (фактично вийшов 23 березня за новим стилем), № 2—3 — у грудні 1901 року, № 4 — у серпні 1902 року. Завдання журналу були визначені в «Проекті заяви редакції «Искры» і «Зари»», написаному В. І. Леніним у Росії (див. Твори, 5 вид., том 4, стор. 308—318). У 1902 році в період, коли виникли незгоди й конфлікти всередині редакції «Искры» і «Зари», Плеханов висунув проект відокремлення журналу від газети (з тим, щоб залишити за собою редагування «Зари»), але цю пропозицію не було прийнято, і редакція цих органів була весь час спільною.

Журнал «Заря» виступав з критикою міжнародного і російського ревізіонізму, на захист теоретичних основ марксизму. В «Заре» були надруковані праці Леніна: «Випадкові замітки», «Гонителі земства і Аннібали лібералізму», «Пп. «критики» в аграрному питанні» (перші чотири розділи праці «Аграрне питання і «критики Маркса»»), «Внутрішній огляд», «Аграрна програма російської соціал-демократії», а також праці Г. В. Плеханова: «Критика наших критиків. Ч. 1. Пан П. Струве в ролі критика марксової теорії соціального розвитку», «Cant проти Канта або духовний заповіт п. Бернштейна» та ін.— *37*.

18 Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 441.—*38*.

19 Ленін цитує книгу Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг» (див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 178).—*39*.

20 *Соціалісти-революціонери* (есери) — дрібнобуржуазна партія в Росії; виникла наприкінці 1901 — на початку 1902 року в результаті об'єднання різних народницьких груп і гуртків («Союз соціалістів-революціонерів», «Партія соціалістів-революціонерів» та ін.). Її офіціальними органами стали газета «Революционная Россия» (1900—1905) і журнал «Вестник Русской Революции» (1901—1905). Погляди есерів були еклектичною мішаниною ідей народництва і ревізіонізму; за висловом Леніна, есери намагалися «проріхи народництва» лагодити «латками модної опортуністичної «критики» марксизму» (Твори, 4 вид., том 9, стор. 273). Есери не бачили класових відмінностей між пролетаріатом і селянством, затушовували класове розшарування і суперечності всередині селянства, заперечували керівну роль пролетаріату в революції. Тактика індивідуального терору, яку есери проповідували як основний метод боротьби з самодержавством, завдавала великої шкоди революційному рухові, утруднювала справу організації мас для революційної боротьби.

Аграрна програма есерів передбачала знищення приватної власності на землю і перехід її в розпорядження общин на

засадах зрівняльного користування, а також розвиток різних видів кооперацій. У цій програмі, яку есери намагалися подати як програму «соціалізації землі», не було нічого соціалістичного, оскільки знищення приватної власності лише на землю, як показав Ленін, не може знищити панування капіталу і злиднів мас. Реальним, історично прогресивним змістом аграрної програми есерів була боротьба за ліквідацію поміщицького землеволодіння; ця вимога об'єктивно відбивала інтереси і прагнення селянства в період буржуазно-демократичної революції.

Партія більшовиків викривала спроби есерів маскуватися під соціалістів, вела вперту боротьбу з есерами за вплив на селянство, показувала шкідливість їхньої тактики індивідуального терору для робітничого руху. Водночас більшовики йшли, при певних умовах, на тимчасові угоди з есерами в боротьбі проти царизму.

Класова неоднорідність селянства зумовила, кінець кінцем, ідейно-політичну нестійкість і організаційний розбрід у партії есерів, їхні повсякчасні хитання між ліберальною буржуазією і пролетаріатом. Уже в роки першої російської революції від партії есерів відкололося праве крило, яке утворило легальну «Трудову народно-соціалістичну партію» (енеси), близьку за своїми поглядами до кадетів, і ліве крило, що оформилося в напіванархістський союз «максималістів». У період столипінської реакції партія есерів переживала повний ідейний і організаційний розвал. В роки першої світової війни більшість есерів стояла на позиціях соціалшовінізму.

Після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 року есери разом з меншовиками і кадетами були головною опорою контрреволюційного буржуазно-поміщицького Тимчасового уряду, а лідери партії (Керенський, Авксентьєв, Чернов) входили до його складу. Ліве крило есерів утворило наприкінці листопада 1917 року самостійну партію лівих есерів. Намагаючись зберегти свій вплив у селянських масах, ліві есери формально визнали Радянську владу і дійшли згоди з більшовиками, але незабаром стали на шлях боротьби проти Радянської влади.

В роки іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни есери провадили контрреволюційну підривну діяльність, активно підтримували інтервентів і білогвардійців, брали участь у контрреволюційних змовах, організовували терористичні акти проти діячів Радянської держави і Комуністичної партії. Після закінчення громадянської війни есери і далі вели ворожу діяльність проти Радянської держави всередині країни і в таборі білогвардійської еміграції.— *39*.

21 «*Революционная Россия*» — нелегальна газета есерів; видавалася з кінця 1900 року в Росії «Союзом соціалістів-революціонерів» (№ 1, позначений 1900 роком, фактично вийшов

у січні 1901 року). З січня 1902 по грудень 1905 року виходила за кордоном (Женева) як офіціальний орган партії есерів.— *41.*

22 «*Рабочая Мысль*» — газета, найпослідовніший орган «економістів»; виходила з жовтня 1897 по грудень 1902 року. Вийшло 16 номерів. Перші два номери друкувалися на мімеографі в Петербурзі, №№ 3—11 вийшли за кордоном, у Берліні; друкування №№ 12, 13, 14 і 15 було перенесене у Варшаву; останній, № 16 вийшов за кордоном. Газету редагував К. М. Тахтарєв та ін.

Критику поглядів «Рабочей Мысли» як російського різновиду міжнародного опортунізму Ленін дав у статті «Назадній напрям у російській соціал-демократії» і в книзі «Що робити?» (див. Твори, 5 вид., том 4, стор. 230—262 і том 6, стор. 1—180), а також у статтях, опублікованих у газеті «Искра».— *46.*

23 Маються на увазі видання закордонної соціал-демократичної групи «Борьба», до якої входили Д. Б. Рязанов, Ю. М. Стеклов (Невзоров) і Е. Л. Гуревич (В. Даневич). Група склалася влітку 1900 року в Парижі і в травні 1901 року прибрала назву «Борьба». Намагаючись примирити революційний і опортуністичний напрями в російській соціал-демократії, група «Борьба» взяла на себе ініціативу скликання в Женеві конференції представників закордонних соціал-демократичних організацій — редакції «Искры» і «Зари», організації «Социал-демократ», Закордонного комітету Бунду і «Союзу російських соціал-демократів за кордоном» (червень 1901), брала участь у роботі «об'єднавчого» з'їзду закордонних організацій РСДРП (жовтень 1901). У листопаді 1901 року група виступила з програмним «Оголошенням про видання соціал-демократичної групи «Борьба»». У своїх виданнях («Матеріали для вироблення партійної програми», вип. I—III, «Летучий листок группы «Борьба»» та ін.) група перекручувала революційну теорію марксизму, тлумачачи її в доктринерсько-схоластичному дусі, вороже ставилася до ленінських організаційних принципів побудови партії. Зважаючи на те, що група відступала від соціал-демократичних поглядів і тактики, вдавалась до дезорганізаторських дій і не підтримувала зв'язку з соціал-демократичними організаціями в Росії, на II з'їзд РСДРП її не було допущено. Рішенням II з'їзду група «Борьба» була розпущена (див. «Второй съезд РСДРП», 1959, стор. 438).— *46.*

24 «*Вестник Русской Революции. Социально-политическое обозрение*» — нелегальний журнал; видавався за кордоном (Париж — Женева) у 1901—1905 роках. Вийшло чотири номери. № 1 був виданий «Групою старих народовольців» за редакцією М. С. Русанова (К. Тарасова); з № 2 «Вестник Русской Революции» — теоретичний орган партії есерів. Співробітниками

журналу були М. Р. Гоц (А. Левицький), І. А. Рубанович, В. М. Чернов (Ю. Гарденін) та ін.— *47*.

25 *«Робітнича партія політичного визволення Росії»* — нечисленна організація народницького напряму; виникла в Мінську в 1899 році. Очолювали її Л. М. Клячко (Родіонова), Х. А. Гальперін, Г. А. Гершуні, М. Д. Сладкопєвцев та ін. Окремі її групи були створені також у Білостоку, Катеринославі, Житомирі та деяких інших містах.

У 1900 році «Робітнича партія політичного визволення Росії» випустила програмну брошуру «Свобода», в якій висунула завдання завоювати політичну свободу переважно терористичною діяльністю. Навесні 1900 року організація була розгромлена охоронним відділом; окремі її групи існували й далі розрізнено. Влітку 1902 року вони ввійшли до партії есерів.— *47*.

26 *Народовольство, народовольці* — члени «Народної волі» — таємної політичної організації народників-терористів, що виникла у серпні 1879 року в результаті розколу народницької організації «Земля і воля». На чолі «Народної волі» стояв Виконавчий комітет, до складу якого входили А. І. Желябов, О. Д. Михайлов, М. Ф. Фроленко, М. О. Морозов, В. М. Фігнер, С. Л. Перовська, О. О. Квятковський та ін. Залишаючись на позиціях народницького утопічного соціалізму, народовольці стали на шлях політичної боротьби, вважаючи найважливішим завданням повалення самодержавства і завоювання політичної свободи. Їхня програма передбачала організацію «постійного народного представництва», обраного на основі загального виборчого права, проголошення демократичних свобод, передачу землі народові і розроблення заходів для переходу в руки робітників заводів і фабрик . «Народовольці,— писав В. І. Ленін,— зробили крок уперед, перейшовши до політичної боротьби, але зв'язати її з соціалізмом їм не вдалося» (Твори, 4 вид., том 8, стор. 53).

Народовольці вели героїчну боротьбу проти царського самодержавства, але виходячи з помилкової теорії про «активних» героїв і «пасивну» юрбу, вони розраховували добитися перебудови суспільства без участі народу, власними силами, індивідуальним терором, залякуванням і дезорганізацією уряду.. Після 1 березня 1881 року (вбивство Олександра II) уряд за допомогою жорстоких переслідувань, страт і провокацій розгромив організацію «Народна воля». Неодноразові спроби відродити «Народну волю», до яких вдавалися народовольці протягом 80-х років, були безрезультатні. Так, у 1886 р. виникла група на чолі з О. І. Ульяновим (братом В. І. Леніна) і П. Я. Шевирьовим, яка поділяла традиції «Народної волі». Після невдалої спроби організувати замах на Олександра III в 1887 році група була викрита і її активні учасники страчені.

Критикуючи помилкову, утопічну програму народовольців, В. І. Ленін з великою пошаною відзивався про самовіддану боротьбу членів «Народної волі» з царизмом, високо оцінював їх конспіративну техніку і строго централізовану організацію.— *48*.

27 Маються на увазі виступи в дебатах по рефератах В. І. Леніна про програму і тактику есерів: М. Р. Гоца (Рафаїлова) — 31 жовтня (13 листопада) 1902 року в Женеві і Х. Й. Житловського — 1 або 2 (14 або 15) листопада 1902 року в Берні.— *50*.

28 Мова йде про ростовський страйк, що відбувався 2—25 листопада (15 листопада — 8 грудня) 1902 року.— *56*.

29 Мається на увазі прокламація Донського комітету РСДРП «До всіх громадян», видана 6 (19) листопада 1902 року. Прокламація була передрукована в № 29 «Искры» 1 грудня 1902 року.— *58*.

30 Ленін має на увазі слова К. Маркса: «Кожний крок дійсного руху важливіший від дюжини програм» з його листа до В. Бракке 5 травня 1875 року (див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 34, стор. 111).— *59*.

31 Маються на увазі промови нижегородських робітників П. А. Заломова, О. І. Бикова, М. І. Самиліна і Г. Є. Михайлова, притягнутих до суду за участь у демонстраціях 1 і 5 (14 і 18) травня 1902 року. Промови були виголошені на судовому процесі 28—31 жовтня (10—13 листопада) 1902 року. Всього у цій справі було притягнуто 23 учасники демонстрацій; за вироком суду 13 з них були заслані на поселення в Сибір довічно.

Спочатку промови надрукував Нижегородський комітет РСДРП літографським способом як окремий листок. На примірнику листка, надісланого до редакції «Искры», Ленін написав заголовок «*Нижегородські робітники на суді*», редакційну передмову (див. цей том, стор. 61) і вказівки складачам: «Фейлетон *і негайно* в окремий відбиток» та ін. Текст листка з передмовою Леніна був передрукований в «Искре» № 29, 1 грудня 1902 року і виданий окремим відбитком з цього номера.— *59*.

32 Див. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23, стор. 717.— *60*.

33 Замітка є редакційною післямовою до листівки-відозви «До учнів середніх шкіл», виданої Південноросійською групою учнів середніх шкіл. Післямову написав Ленін на примірнику листівки, надісланої до редакції «Искры»; крім післямови, він приписав до заголовка «До учнів середніх шкіл» вставні

слова: «звертається така, недавно видана на півдні відозва». У такому вигляді листівка була передрукована 1 грудня 1902 року в «Искре» № 29.

Південноросійська група учнів середніх шкіл виникла у травні 1902 року в Ростові-на-Дону. У серпні 1902 року відбувся I з'їзд групи. На з'їзді була прийнята згадана вище відозва, в якій визначалися завдання групи: революційна й культурна робота серед учнів, розповсюдження нелегальної літератури. Центральний комітет групи закликáв усіх учнів допомагати діяльності групи, щоб згодом, покинувши стіни школи, учні могли ставати «під червоні прапори російської соціал-демократії, що гордо майорять». Група працювала під керівництвом Донського комітету РСДРП, одержувала й розповсюджувала соціал-демократичну літературу, в тому числі «Искру», «Зарю», видання окремих творів К. Маркса, Ф. Енгельса, Г. В. Плеханова та ін. З жовтня 1902 по червень 1903 року Центральний комітет групи видав і розповсюдив близько 4000 примірників листівок. Група мала постійний зв'язок з учнями одинадцяти південних міст Росії. У 1904 році Центральний комітет групи оголосив групу розпущеною і всі її організації приєднаними до РСДРП.— *62.*

34 Група «*Свобода*» була заснована Є. О. Зеленським (Л. Надеждіним) у травні 1901 року; іменувала себе «революційно-соціалістичною» групою. Ленін вважав групу «Свобода» однією з тих «безгрунтових групок», які не мали «ні тривких, серйозних ідей, програми, тактики, організації, ні коренів у масах» (Твори, 4 вид., том 20, стор. 326, 327). Група видавала в Швейцарії журнал «Свобода» (вийшло два номери: № 1 у 1901 і № 2 у 1902 році). Крім того, групою були видані: «Переддень революції. Неперіодичний огляд питань теорії і тактики» № 1, газета-журнал «Отклики» № 1, програмна брошура «Відродження революціонізму в Росії» та ін. Група «Свобода» проповідувала ідеї тероризму і «економізму», виступала в блоці з петербурзькими «економістами» проти «Искры» і Петербурзького комітету РСДРП. Група перестала існувати в 1903 році.

Замітка В. І. Леніна «*Про групу «Свобода»*» є підрядковою приміткою до статті Л. Мартова «Боротьба напрямів — пожива для демагогів» («Искра» № 30, 15 грудня 1902 р.), написаної з приводу випуску групою «Додатка до робітничої соціал-демократичної газети-журналу «Отклики»» № 1, грудень 1902, в якому були надруковані матеріали про виступ восени 1902 року петербурзьких «економістів» проти іскрівського Петербурзького комітету РСДРП. Випуск «Додатка» був спробою групи «Свобода» підтримати петербурзьких «економістів».— *63.*

35 «*Економізм*» — опортуністична течія в російській соціал-демократії кінця XIX — початку XX століття, російський

різновид міжнародного опортунізму. Друкованими органами «економістів» були газета «Рабочая Мысль» (1897—1902) і журнал «Рабочее Дело» (1899—1902). Програмним документом «економістів», яких Ленін називав російськими бернштейніанцями, стало так зване «Credo», написане в 1899 році К. Д. Кусковою.

«Економісти» обмежували завдання робітничого класу економічною боротьбою за підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці і т. ін., твердячи, що політична боротьба є справою ліберальної буржуазії. Вони заперечували керівну роль партії робітничого класу, вважаючи, що партія повинна тільки споглядати стихійний процес руху, бути реєстратором подій. Схиляючись перед стихійністю робітничого руху, «економісти» принижували значення революційної теорії, свідомості, твердили, що соціалістична ідеологія може виникнути з стихійного робітничого руху; вони заперечували необхідність внесення в робітничий рух соціалістичної свідомості ззовні, марксистською партією, і тим самим розчищали дорогу буржуазній ідеології. «Економісти» захищали роз'єднаність і кустарництво в соціал-демократичному русі, виступаючи проти необхідності створення централізованої партії робітничого класу. «Економізм» загрожував збити робітничий клас з класового революційного шляху і перетворити його на політичний придаток буржуазії.

Розгорнуту критику поглядів «економістів» дав Ленін у творах : «Протест російських соціал-демократів» (спрямований проти «Credo», написаний на сибірському засланні в 1899 році і підписаний сімнадцятьма засланими марксистами), «Назадній напрям у російській соціал-демократії», «З приводу «Profession de foi»», «Бесіда з захисниками економізму» (див. Твори, 5 вид., том 4, стор. 155—168, 240—262, 297—307, том 5, стор. 343—350). Ідейний розгром «економізму» Ленін завершив у книзі «Що робити?» (див. Твори, 5 вид., том 6, стор. 1—180). Велику роль у боротьбі з «економізмом» відіграла ленінська «Искра».— *63.*

36 В. І. Ленін має тут на увазі статтю «З приводу листа з Петербурга», надруковану в «Додатку до робітничої соціал-демократичної газети-журналу «Отклики»» № 1 (грудень 1902).— *63.*

37 Прокламація «*До громадян усієї Росії*» була видана Донським комітетом РСДРП у листопаді 1902 року і присвячена ростовському страйку, що відбувався 2—25 листопада (15 листопада — 8 грудня) 1902 року.

У прокламації спростовувалось офіціальне повідомлення «Правительственного Вестника» про ростовські події, в якому робітників зображали як «буйну юрбу» з несвідомими вимогами, що нібито мали тільки економічний характер. У прокламації відтворювалася справжня картина страйку, який мав яскраво окреслений політичний характер, змальовувалася

звіряча розправа царських військ з робітниками та їхніми сім'ями. «Тяжка і самовіддана боротьба робітників,— сказано в заключній частині прокламації,— багатьма жертвами і поразками супроводиться вона, але кожен день наближає нас до перемоги, все більше стає фактів, що свідчать про силу революційної енергії, прихованої в надрах їх маси... Вихор подій, який пронісся протягом кількох днів по південному сходу Росії, показав пробудження робітничого класу, силу класової солідарності, що розвинулася в ньому, і політичної свідомості... Рух відразу набрав яскраво політичного характеру; тисячі робітників, які до того були мало зачеплені пропагандою, наочно переконувалися в справжньому значенні самодержавного ладу і до болю гостро відчули насущну потребу політичної свободи... Політичні тенденції ростовських подій дають ще один привід підкреслити провідне значення пролетаріату у визвольному русі і тому повинні скрізь викликати співчуття її підтримку, щоб цим підкріпити їхнє значення і показати солідарність усього робітничого класу Росії».

Прокламація закликала робітників відповісти на насильства царського уряду революційними виступами. Закінчувалася вона такими словами:

«Хай же пожежа, що спалахнула на Дону, розгориться грізним полум'ям, хай у відповідь на рушничні залпи могутньою луною прогримлять демонстрації, хай стогони жертв перекриє грім протесту, хай скрізь так само одностайно, як у Ростові, ухвалять смертний вирок самодержавству, що гнобить країну!

Геть самодержавство!

Хай живе прийдешня революція!»

Прокламація «До громадян усієї Росії» з редакційним вступом В. І. Леніна була опублікована 1 січня 1903 року в «Искре» № 31 і видана окремим відбитком з цього номера.

На примірнику прокламації, надісланому до редакції «Искры», крім редакційного вступу, є такий напис Леніна: «Набрати *негайно петитом* і надрукувати окремим відбитком: *Окремий відбиток з № 31 «Искры»*», а також підрахунок кількості букв і вказівки складачам.— *65.*

38 Мається на увазі Організаційний комітет по скликанню II з'їзду РСДРП. «Повідомлення про утворення «Організаційного комітету»» з післямовою, яку написав Ленін, було надруковане в «Искре» № 32, 15 січня 1903 року (див. цей том, стор. 85—89).— *68.*

39 Мається на увазі «Маніфест Російської соціал-демократичної робітничої партії», прийнятий I з'їздом РСДРП (березень 1898).— *72.*

40 «*Рабочая Газета*» — нелегальний орган київської групи соціал-демократів; виходила в Києві за редакцією Б. Л. Ейдель-

мана, П. Л. Тучапського, Н. А. Вігдорчика та ін. Вийшло два номери: № 1 — у серпні 1897 року і № 2 — у грудні (позначений листопадом) того самого року. Член редакції газети П. Л. Тучапський під час поїздки за кордон за дорученням редакції ознайомив Г. В. Плеханова та інших членів групи «Визволення праці» з № 1 «Рабочей Газеты» і дістав їхню згоду на співробітництво в газеті. Плеханов у листі до членів редакції «Рабочей Газеты» дав позитивну оцінку газети, як загальноросійського соціал-демократичного органу, і вказав на необхідність приділяти більше уваги питанням політичної боротьби пролетаріату. I з'їзд РСДРП, що відбувся в березні 1898 року, визнав «Рабочую Газету» офіціальним органом партії. Проте, внаслідок розгрому поліцією друкарні й арешту членів Центрального Комітету, обраного з'їздом, третій номер газети, підготовлений до складання, у світ не вийшов.

У 1899 році ЦК Бунду зробив спробу відновити видання газети і редакторська група звернулася до Леніна з пропозицією про редагування газети, а згодом про співробітництво в ній. Ленін відповів позитивно, поставивши редакторській групі ряд умов, у тому числі, щоб редакція поділяла з ним основні погляди на теоретичні питання, на найближчі практичні завдання і на характер постановки газети. Ці умови Ленін виклав у «Листі до редакторської групи» (див. Твори, 5 вид., том 4, стор. 171—173). Разом з цим листом Ленін надіслав редакторській групі написані ним для «Рабочей Газеты», яку мали видавати, статті: «Наша програма», «Наше найближче завдання» і «Насущне питання» (див. там же, стор. 175—190). Видання газети не було відновлене, і статті не вийшли.— *72.*

41 *«Работник»* — неперіодичний збірник, видавав його в 1896—1899 роках у Женеві «Союз російських соціал-демократів за кордоном» за редакцією групи «Визволення праці», що входила до «Союзу». Видання збірника було розпочате у зв'язку з тим, що на петербурзькій нараді російських соціал-демократів за участю В. І. Леніна, Г. М. Кржижановського, Є. І. Спонті та ін. (лютий 1895) було ухвалено поставити перед групою «Визволення праці» питання про видання за її редакцією популярної літератури для робітників. Рішення про видання «Работника» «Союзом» було прийняте під час перебування Леніна за кордоном, куди він виїхав у квітні 1895 року. Домовляючись про видання збірника з Г. В. Плехановим і П. Б. Аксельродом, Ленін поставив неодмінну умову, що збірник редагуватиме група «Визволення праці». Повернувшись у вересні 1895 року в Росію, Ленін розгорнув велику роботу по забезпеченню «Работника» статтями та кореспонденціями з Росії, по організації матеріальної підтримки його видання і домовився під час своїх поїздок у Вільно, Москву, Орєхово-Зуєво з місцевими соціал-демократами про допомогу цьому виданню. До арешту (грудень 1895 року) Ленін підготував і надіслав

до редакції «Работника» свою статтю-некролог «Фрідріх Енгельс» (див. Твори, 5 вид., том 2, стор. 1—14) та кілька кореспонденцій, частина яких (А. О. Ванєєва, М. О. Сільвіна, С. П. Шестерніна) була опублікована в № 1—2 і № 5—6 збірника.

Всього вийшло 6 номерів «Работника» у трьох книгах.

«Листок «Работника»» — видавався неперіодично з 1896 по 1898 рік у Женеві. Вийшло 10 номерів «Листка», серед них №№ 1—8 за редакцією групи «Визволення праці». У зв'язку з тим, що більшість членів «Союзу» стала на шлях «економізму», група «Визволення праці» відмовилася редагувати видання «Союзу», і № 9—10 «Листка» (листопад 1898) вийшов за редакцією «економістів».— *72.*

42 *«Жизнь»* — літературний, науковий і політичний журнал; видавався в Петербурзі з 1897 по 1901 рік. У журналі співробітничали «легальні марксисти» (М. І. Туган-Барановський, П. Б. Струве та ін.), передові письменники і критики (О. М. Горький, А. П. Чехов, В. В. Вересаєв, С. Г. Скиталець, І. О. Бунін, Є. А. Соловйов (Андреєвич). На сторінках «Жизни» була надрукована праця К. Маркса «Заробітна плата, ціна і прибуток». У «Жизни» були надруковані також статті В. І. Леніна «Капіталізм у сільському господарстві (Про книгу Каутського і про статтю п. Булгакова)» та «Відповідь п. П. Нежданову» (див. Твори, 5 вид., том 4, стор. 157—162).

«Жизнь» була закрита урядом у червні 1901 року; видання було відновлене за кордоном у квітні 1902 року соціал-демократичною групою «Жизнь» (В. Д. Бонч-Бруєвич, В.О.Поссе, В. М. Величкіна, Г. А. і М. А. Кукліни та ін.). За кордоном було випущено шість книг журналу, дванадцять номерів «Листка «Жизни»» та окремі видання «Библиотеки «Жизни»». Група «Жизнь» допускала відхилення від соціал-демократичних поглядів і тактики в бік християнського соціалізму та анархізму. В грудні 1902 року група перестала існувати, видавництво було ліквідовано.— *72.*

43 *Махаївці, махаївщина* — ворожа марксизмові анархістська течія, яку очолював польський соціаліст В. К. Махайський (писав під псевдонімом А. Вольський). Програма махаївців була викладена в книзі Махайського «Розумовий робітник» (видана в трьох частинах: перша і друга частини надруковані на гектографі в Сибіру в 1899 і в 1900 роках, де автор був на засланні, третя частина — в 1904 році у Женеві). Характерною рисою махаївщини було вороже ставлення до інтелігенції, яку Махайський вважав паразитичним класом, розпалювання антагонізму між робітничим класом і революційною інтелігенцією. Окремі групи махаївців, організаційно неоформлені і між собою не зв'язані, були в Іркутську, Одесі, Варшаві, Петербурзі та ін. містах. Вплив махаївців на робітничий клас був дуже незначний.— *78.*

44 *Робочознаменці* — члени революційної групи «Рабочего знамени», створеної в Петербурзі у другій половині 1897 року; перша назва — «Група робітників-революціонерів» — за ім'ям групи, яка виникла в 1896 році в Білостоку і з якою петербурзька група мала зв'язок. У 1898 році група прибрала назву «Російська соціал-демократична партія», але до РСДРП не входила. Виступаючи проти «економістів» і ставлячи на перший план політичну пропаганду серед робітників, робочознаменці займали неправильну позицію в питанні про побудову партії, вважаючи, що треба створити окрему національну російську соціал-демократичну партію. Групи «Рабочего знамени» були в Києві, Гродно, Ковно та інших містах. Політичні погляди робочознаменців не були однорідні; частина їх тяжіла до груп народницького напряму. Група випускала нелегальну газету «Рабочее Знамя» (вийшло три номери: № 1 — у Білостоку в травні 1898 року, № 2 — у Лондоні в березні 1900 року, № 3 — у Києві 7 лютого 1901 року); видала ряд брошур, серед них програмну брошуру «Завдання російської робітничої партії». Склад групи «Рабочего знамени» часто мінявся у зв'язку з неодноразовими арештами її членів. У 1901 році група була розгромлена царською охранкою. Визначні діячі «Рабочего знамени» — В. П. Ногін, С. В. Андропов та ін. стали на позиції «Искры», а друга частина групи — Б. В. Савінков, І. П. Каляєв та ін., а також Київський комітет «Рабочего знамени» приєдналися до есерів.— *78.*

45 «*Московские Ведомости*» — одна з найстаріших російських газет; видавав її Московський університет з 1756 року (спочатку невеликим листком). У 1863—1887 роках редактором-видавцем «Московских Ведомостей» був М. Н. Катков — крайній реакціонер і шовініст. У ці роки газета перетворилася на монархо-націоналістичний орган, що проводив погляди найреакційніших кіл поміщиків і духовенства; з 1905 року «Московские Ведомости» — один з головних органів чорносотенців. Виходила до Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 року.— *79.*

46 Тут і далі мається на увазі редакція газети «Искра».— *80.*

47 *Організаційний комітет (ОК) по скликанню II з'їзду РСДРП* був створений на нараді у Пскові 2—3 (15—16) листопада 1902 року.

Першу спробу створити Організаційний комітет було зроблено на Білостоцькій конференції комітетів і організацій РСДРП (23—28 березня (5—10 квітня) 1902 року), яка була скликана за ініціативою «економістів» та бундівців. На конференції були представлені Петербурзький і Катеринославський комітети РСДРП, Союз південних комітетів і організацій РСДРП, ЦК Бунду і його Закордонний комітет, «Союз російських соціал-демократів за кордоном» і організація

«Искры» (представник «Искры» Ф. І. Дан мав мандат від «Закордонної ліги російської революційної соціал-демократії»). Обраний на конференції Організаційний комітет у складі представників: від «Искры» — Ф. І. Дана, «Союзу південних комітетів і організацій РСДРП» — Й. А. Єрманського і ЦК Бунду — К. Портного не міг приступити до роботи, бо незабаром після конференції двох членів його було арештовано.

Навесні і влітку 1902 року в листах до членів російської організації «Искры» — І. І. Радченка в Петербург і Ф. В. Ленгніка в Самару — В. І. Ленін поставив завдання створити новий Організаційний комітет, в якому іскрівці відігравали б провідну роль. Водночас Ленін вважав за необхідне для збереження наступності з рішеннями Білостоцької конференції ввести до складу ОК представника Бунду при умові нейтралізації спроб Бунду впливати на справи російської соціал-демократії. Робота по створенню ОК зосередилася цілком у руках іскрівців: 2 (15) серпня 1902 року в Лондоні на нараді іскрівців, якою керував Ленін (брали участь В. П. Краснуха, П. А. Красіков і В. О. Носков), було створено ядро російського Організаційного комітету. Було вирішено запросити до ОК представників Бунду і групи «Южный рабочий», в якої тоді намітилася тенденція до зближення з «Искрой», а також надати ОК права кооптації нових членів.

2—3 (15—16) листопада у Пскові, на квартирі П. М. Лепешинського, відбулася нарада представників соціал-демократичних організацій, на якій був створений ОК у складі: В. П. Краснуха — від Петербурзького комітету РСДРП, І. І. Радченко — від російської організації «Искры» та Є. Я. Левін від «Южного рабочего». До складу ОК були також кооптовані від російської організації «Искры» — П. А. Красіков, Ф. В. Ленгнік, П. М. Лепешинський, Г. М. Кржижановський, від Північного союзу РСДРП — О. М. Стопані. На нараді було прийнято текст «Повідомлення про утворення «Організаційного комітету»», яке в грудні 1902 року було видане в Росії окремим листком.

Представник Бунду на нараду не з'явився, а незабаром після опублікування в «Искре» «Повідомлення «Організаційного комітету»» Бунд виступив у своїй газеті «Последние Известия» з нападками на ОК та з викладом своїх окремих поглядів на завдання ОК і умови скликання з'їзду. Ленін піддав гострій критиці позицію Бунду в статті «З приводу заяви Бунду», надрукованій в «Искре» № 33, 1 лютого 1903 року (див. цей том, стор. 91—97). Представники Бунду згодом взяли участь у роботі ОК. Незважаючи на це, Ленін у листах до ОК вимагав не допускати ані найменшого примиренства до Бунду і «готувати скрізь і серед усіх грунт для боротьби з Бундом на з'їзді» (Твори, 4 вид., том 34, стор. 125).

Наступного дня після Псковської наради три члени ОК — іскрівці І. І. Радченко, В. П. Краснуха і П. М. Лепешинський були арештовані. Це тяжко позначилося на подальшій

роботі ОК, бо вплив іскрівців в ОК, склад якого був неоднорідний, до певної міри зменшився.

Після опублікування «Повідомлення» ОК був визнаний у всіх своїх функціях комітетами — Петербурзьким, Московським, Київським, Харківським, Катеринославським, Донським, Тифліським, Бакинським, Тульським, Саратовським, Брянським, Північним союзом, Сибірським союзом і Союзом гірничозаводських робітників. Одеський і Миколаївський комітети, визнавши ОК, вважали небажаним виконування ним деяких функцій ЦК. Окрему позицію зайняв лише Воронезький комітет, який випустив листок, спрямований проти «Искры» і ОК.

У перших числах лютого 1903 року в Орлі відбулася друга нарада ОК, на якій до складу ОК були введені: Р. С. Гальберштадт і К. М. Александрова — від російської організації «Искры», представник «Южного рабочего» В. М. Розанов, представник Бунду К. Портной. Кандидатами до ОК були затверджені іскрівці Б. І. Гольдман, О. П. Доліво-Добровольський, Р. С. Землячка і бундівець І. Л. Айзенштадт. На нараді був вироблений і прийнятий проект статуту з'їзду і список організацій, які мають право брати участь у з'їзді. Проект статуту з'їзду було розіслано місцевим комітетам, після чого члени ОК організували об'їзд місцевих комітетів. Бюро ОК підбило підсумки обговорення проекту статуту місцевими організаціями і з'ясувало, що з 16 організацій, які вніс Організаційний комітет до списку правомочних учасників з'їзду, голосувало за прийняття кожного пункту проекту статуту не менше двох третин. Отже, статут з'їзду був прийнятий і затверджений місцевими організаціями. На основі цього статуту Організаційний комітет розгорнув дальшу роботу по підготовці II з'їзду партії.

Успішна діяльність Організаційного комітету, що завершилася скликанням з'їзду, була можлива лише в результаті величезної роботи по об'єднанню російських революційних соціал-демократів, проведеної редакцією і організацією «Искры» на чолі з В. І. Леніним, який керував діяльністю іскрівців. У книзі «Крок вперед, два кроки назад» Ленін писав: «ОК був *головним чином* комісією по скликанню з'їзду, комісією, складеною навмисне з представників різних відтінків аж до бундівського; а дійсну роботу *створення* організаційної єдності партії цілком винесла на своїх плечах організація «Искры»» (Твори, 4 вид., том 7, стор. 247).— *85.*

48 «*Проект звернення російського Організаційного комітету до Ліги, Союзу і ЗКБ*» В. І. Ленін написав за таких обставин. 22 січня (4 лютого) 1903 року Ленін одержав листа від «Союзу російських соціал-демократів за кордоном», адресованого «Закордонній лізі російської революційної соціал-демократії», про те, що «Союз» вважає за необхідне створити закордонний відділ російського Організаційного комітету по скликанню

II з'їзду партії. 22 або 23 січня (4 або 5 лютого) Ленін написав проект відповіді Ліги «Союзові», в якому говорилося, що Ліга поділяє думку «Союзу», але вважає нераціональним і не цілком правомірним конституювати закордонний відділ ОК до того, як буде одержано запрошення від ОК з Росії (див. Твори, 4 вид., том 34, стор. 114—115). Одночасно Ленін написав проект звернення російського Організаційного комітету до Ліги, «Союзу» і Закордонного комітету Бунду і переслав його 23 січня (5 лютого) Мартову в Париж для обговорення з членами російського ОК П. А. Красіковим і В. О. Носковим, які туди приїхали. Передбачаючи, що члени «Союзу» і бундівці, щоб ослабити зрослий вплив «Искры», спробують створити рівноправний з російським ОК закордонний відділ ОК, Ленін у листі до Мартова від 23 січня (5 лютого) 1903 року писав: «Треба, щоб ОК звів функції *свого* закордонного відділу до minimum'у. Закордонний відділ тільки «відає» (в розумінні підготовки об'єднання) *закордонними* справами і *допомагає* російському. В усякому іншому питанні, що хоч трошечки виходить за ці межі, закордонний відділ О. к-ту *повинен питати думки і рішення російського Організаційного комітету*» (Твори, 4 вид., том 34, стор. 117). Закордонний відділ ОК було сформовано у складі: Л. Г. Дейч від редакції «Искры», А. Й. Кремер від Бунду і М. М. Лохов (Ольхін) від «Союзу російських соціал-демократів за кордоном».— *90.*

49 Мається на увазі Білостоцька конференція комітетів і організацій РСДРП, яка відбулася 23—28 березня (5—10 квітня) 1902 року.— *90.*

50 *«Закордонна ліга російської революційної соціал-демократії»* заснована з ініціативи В. І. Леніна в жовтні 1901 року. До Ліги увійшли закордонна організація «Искры» і організація «Социал-демократ», в складі якої була група «Визволення праці».

Утворенню Ліги передувала спроба об'єднати ці організації з «Союзом російських соціал-демократів за кордоном» (червень 1901) на конференції в Женеві. На конференції було вироблено резолюцію («принципову угоду»), яка визнала необхідним згуртування всіх соціал-демократичних сил Росії і, зокрема, об'єднання закордонних соціал-демократичних організацій, яка засудила опортунізм у всіх його проявах і відтінках. Зближення, що намітилося, мало офіціально оформитися на «об'єднавчому» з'їзді, який відбувся 21—22 вересня (4—5 жовтня) 1901 року Після того як на з'їзді з'ясувалося, що «Союз», як і раніше, залишається на опортуністичних позиціях, революційна частина з'їзду (члени організації «Искры» і групи «Социал-демократ») оголосила заяву про неможливість об'єднання і покинула з'їзд. Створена цими організаціями незабаром після «об'єднавчого» з'їзду Закордонна

ліга, згідно з її статутом, була закордонним відділом організації «Искры». Вона вербувала прихильників «Искры» з числа російських соціал-демократів за кордоном, матеріально підтримувала видання «Искры», організовувала доставляння газети в Росію і видавала популярну марксистську літературу. Ліга видала кілька «Бюлетенів» і брошур, серед них брошуру Леніна «До сільської бідноти».

II з'їзд РСДРП затвердив Лігу єдиною закордонною партійною організацією, яка мала права комітету, зазначивши, що підтримувати російський соціал-демократичний рух Ліга може тільки через осіб і групи, що їх призначатиме Центральний Комітет партії.

Після II з'їзду РСДРП у Закордонній лізі закріпилися меншовики і розпочали боротьбу проти Леніна, проти більшовиків. На II з'їзді Ліги в жовтні 1903 року меншовики провели новий статут Ліги, спрямований проти статуту партії, прийнятого на II з'їзді РСДРП. З цього часу Ліга стала оплотом меншовизму; існувала до 1905 року.— *90.*

51 *«Союз російських соціал-демократів за кордоном»* був заснований у 1894 році з ініціативи групи «Визволення праці» на умовах визнання всіма його членами програми групи. На групу було покладено редагування видань «Союзу», і в березні 1895 року вона передала в користування «Союзові» свою друкарню. Влітку 1895 року, під час перебування за кордоном В. І. Леніна, було прийнято рішення про видання «Союзом» збірників «Работник» за редакцією групи «Визволення праці». «Союз» випустив 6 номерів «Работника», 10 номерів «Листка «Работника»», видав брошуру В. І. Леніна «Пояснення закону про штрафи» (1897), працю Г. В. Плеханова «Новий похід проти російської соціал-демократії» (1897) та інші.

I з'їзд РСДРП визнав «Союз» закордонним представником партії. Згодом у «Союзі» взяли гору опортуністичні елементи — «економісти» (так звані «молоді»). Опортуністична більшість I з'їзду «Союзу російських соціал-демократів за кордоном», який відбувся в Цюріху у листопаді 1898 року, відмовилася висловити солідарність з «Маніфестом» I з'їзду РСДРП. У зв'язку з цим група «Визволення праці» заявила на з'їзді, що вона відмовляється редагувати видання «Союзу», крім підготовленого до друку № 5—6 «Работника» і брошур В. І. Леніна «Завдання російських соціал-демократів» і «Новий фабричний закон». У квітні 1899 року «Союз» почав видавати журнал «Рабочее Дело», до редакції якого увійшли «економісти» Б. М. Кричевський, В. П. Іваншин, П. Ф. Теплов. «Союз» виступав із співчутливими заявами на адресу Е. Бернштейна, мільєраністів і т. ін.

Боротьба всередині «Союзу» точилася до його II з'їзду (квітень 1900) і на з'їзді. Група «Визволення праці» і її однодумці залишили з'їзд і утворили самостійну організацію «Соціал-демократ».

На II з'їзді РСДРП представники «Союзу» (робочодільці) займали крайню опортуністичну позицію і залишили з'їзд після визнання ним «Закордонної ліги російської революційної соціал-демократії» єдиною організацією партії за кордоном. Рішенням II з'їзду «Союз російських соціал-демократів за кордоном» було розпущено (див. «Второй съезд РСДРП», 1959, стор. 438).— *90.*

52 *Бунд* («Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії») був організований у 1897 році на установчому з'їзді єврейських соціал-демократичних груп у Вільно; об'єднував переважно напівпролетарські елементи єврейських ремісників західних областей Росії. На I з'їзді РСДРП (1898) Бунд увійшов до складу РСДРП «як автономна організація, самостійна лише в питаннях, що стосуються спеціально єврейського пролетаріату» («КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, 1954, стор. 16).

Бунд був носієм націоналізму і сепаратизму в робітничому русі Росії. У квітні 1901 року IV з'їзд Бунду ухвалив змінити організаційні відносини з РСДРП, встановлені I з'їздом РСДРП. З'їзд заявив у своїй резолюції, що він розглядає РСДРП як федеративне об'єднання національних організацій і що Бунд повинен входити до неї як федеративна частина.

На II з'їзді РСДРП, після того як з'їзд відхилив вимогу Бунду визнати його єдиним представником єврейського пролетаріату, Бунд вийшов з партії. В 1906 році, на основі рішення IV («Об'єднавчого») з'їзду, Бунд знову увійшов до складу РСДРП.

Усередині РСДРП бундівці постійно підтримували опортуністичне крило партії («економістів», меншовиків, ліквідаторів), вели боротьбу проти більшовиків і більшовизму. Програмній вимозі більшовиків про право націй на самовизначення Бунд протиставляв вимогу культурно-національної автономії. В роки столипінської реакції Бунд займав ліквідаторську позицію, брав активну участь у створенні серпневого антипартійного блоку. Під час першої світової війни 1914—1918 рр. бундівці стояли на позиціях соціал-шовінізму. В 1917 році Бунд підтримував контрреволюційний Тимчасовий уряд, боровся на боці ворогів Великої Жовтневої соціалістичної революції. В роки іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни керівники Бунду зімкнулися з силами контрреволюції. Одночасно з цим серед рядових членів Бунду намітився перелом на користь співробітництва з Радянською владою. У березні 1921 року Бунд самоліквідувався, частина його членів була прийнята до РКП (б) на загальних підставах.— *90.*

53 «*Последние Известия*» — бюлетень Закордонного комітету Бунду; видавався в Лондоні і Женеві в 1901—1906 роках.— *91.*

54 Мова йде про організацію «Искры», яка об'єднувала іскрівців, що діяли в Росії. Ще в період підготовки видання «Искры» і в перший рік її існування (грудень 1900 — грудень 1901 року) була створена сітка агентів «Искры», які працювали в різних містах Росії — П. М. і О. Б. Лепешинські, П. А. Красіков, О. М. Стопані, Г. М. і З. П. Кржижановські, С. І. і Л. М. Радченко, О. Д. Цюрупа, М. Е. Бауман, І. В. Бабушкін та ін. У ряді міст (Петербург, Псков, Самара, Полтава та ін.) було створено групи сприяння «Искре». Діяльність іскрівців полягала в збиранні грошей для видання «Искры», надсиланні кореспонденцій до редакції «Искры», транспортуванні й розповсюдженні газети та організації техніки для друкування «Искры» в Росії. У цей період іскрівські групи, так само як і окремі агенти, були ще мало зв'язані між собою і зносилися, головним чином, безпосередньо з редакцією «Искры».

Зростання революційного руху, а також дедалі більший обсяг практичної роботи настійно висувало необхідність об'єднання сил іскрівців, внесення плановості й організованості в їхню роботу, що сприяло б розв'язанню головного завдання — подоланню насаджуваного «економістами» кустарництва і завоюванню соціал-демократичних комітетів на сторону «Искры». У зв'язку з цим Ленін висунув план створення загальноросійської іскрівської організації, яка підготувала б об'єднання соціал-демократичних організацій Росії в єдину централізовану марксистську партію. Цей план Ленін виклав спочатку в статті «З чого почати?» (травень 1901), а потім докладно розробив у брошурі «Що робити?» (осінь 1901 — лютий 1902) (див. Твори, 5 вид., том 5, стор. 1—12 і том 6, стор. 1—87).

При здійсненні плану створення в Росії єдиної іскрівської організації Леніну і його прихильникам довелося переборювати місницькі (обласницькі) тенденції, що були в окремих іскрівців-практиків. «...Повинні сказати,— писав Ленін у листі до С. Й. Цедербаума в липні 1901 року,— що взагалі всякий план видання якого б то не було районного або місцевого органу російською організацією «Искры» ми вважаємо безумовно неправильним і шкідливим. Організація «Искры» існує для підтримки і розвитку останньої і для *об'єднання* цим партії, а не для *дроблення* сил, якого і без цієї організації більше ніж досить» (Твори, 4 вид., том 34, стор. 57).

У січні 1902 року в Самарі відбувся з'їзд іскрівців, у якому брали участь Г. М. і З. П. Кржижановські, Ф. В. Ленгнік, М. О. Сільвін, В. П. Арцибушев, Д. І. і М. І. Ульянови та ін. На цьому з'їзді було створено бюро російської організації «Искры». У прийнятих рішеннях було визначено порядок зв'язку членів організації «Искры» між собою і з редакцією «Искры», порядок збирання грошей і розподілу їх, завдання іскрівців щодо соціал-демократичних комітетів і місцевих друкованих органів. Для здійснення основного завдання — приєднання комітетів до організації «Искры» і визнання її

загальнопартійним органом — було вирішено роз'їхатися в різні райони Росії. «...Ваш почин,— писав В. І. Ленін організаторам з'їзду,— нас страшенно порадував. Ура! Само так! Ширше беріть! І орудуйте самостійніше, ініціативніше — ви перші почали так широко, отже і продовження буде успішне!» («Ленинский сборник» VIII, стор. 221).

Здійсненню рішень з'їзду стали на перешкоді арешти в лютому 1902 року ряду іскрівців. Незважаючи на це, іскрівці, озброєні книгою Леніна «Що робити?», розгорнули енергійну діяльність по пропаганді і практичному здійсненню ленінського плану створення партії. Російська організація «Искры» добилася великих результатів у створенні фактичної єдності партійних організацій на основі принципів революційного марксизму. На кінець 1902 року майже всі найважливіші соціал-демократичні комітети заявили про свою солідарність з «Искрой».

При найдіяльнішій участі іскрівців на нараді у Пскові 2—3 (15—16) листопада 1902 року був створений Організаційний комітет по скликанню II з'їзду партії, якому іскрівські організації передали всі свої зв'язки. Російська організація «Искры», що існувала до II з'їзду партії, відіграла важливу роль у справі підготовки і скликання з'їзду, який створив революційну марксистську партію в Росії.— *92.*

55 Група *«Южный рабочий»* — соціал-демократична група, що сформувалася на осінь 1900 року на півдні Росії навколо газети під тією самою назвою. Газета видавалася нелегально в 1900—1903 роках, усього вийшло дванадцять номерів; перший номер був виданий у січні 1900 року Катеринославським комітетом РСДРП. До складу групи і до редакції газети в різний час входили І. Х. Лалаянц, А. Віленський, Й. А. Коган (Єрманський), Б. С. Цейтлін, Є. Я. і Є. С. Левіни, В. М. Розанов та ін.

Група «Южный рабочий» на противагу «економістам» вважала найважливішим завданням політичну боротьбу пролетаріату, повалення самодержавства, виступала проти тероризму, за розгортання масового революційного руху і провела значну революційну роботу на півдні Росії. Разом з тим група переоцінювала роль ліберальної буржуазії і не надавала значення селянському рухові. Іскрівському планові створення централізованої марксистської партії через об'єднання революційних соціал-демократів навколо «Искры» група «Южный рабочий» протиставила план відновлення РСДРП через створення обласних соціал-демократичних об'єднань. Практичною спробою здійснити цей план було скликання з'їзду комітетів і організацій РСДРП півдня Росії в грудні 1901 року, на якому було створено «Союз південних комітетів і організацій РСДРП», з газетою «Южный Рабочий» як його органом. Ця спроба була нежиттєвою (як і весь організаційний план групи «Южный рабочий»), і після масових провалів навесні

1902 року «Союз» розпався. Члени групи «Южный рабочий», які залишилися на волі, у серпні 1902 року розпочали переговори з редакцією «Искры» про спільну роботу над відновленням єдності російської соціал-демократії. Заява групи про солідарність з «Искрой» (опублікована в «Искре» № 27, 1 листопада 1902 року і в «Южном Рабочем» № 10, грудень 1902 р.) мала велике значення для консолідації соціал-демократичних сил Росії. У листопаді 1902 року члени групи «Южный рабочий» брали участь у створенні Організаційного комітету по скликанню II з'їзду партії, а потім і в його роботі. Але і в цей період група «Южный рабочий» не займала послідовно-революційних позицій; на її діяльності позначалися сепаратистські тенденції, проявом яких було передусім те, що вона висувала план видання, паралельно «Искре», загальноросійської газети. У праці «Крок вперед, два кроки назад» Ленін зарахував групу «Южный рабочий» до числа тих організацій, «які, визнаючи «Искру» керівним органом на словах, на ділі переслідували свої особливі плани і відзначались нестійкістю в принципіальному відношенні» (Твори, 4 вид., том 7, стор. 185). На II з'їзді партії делегати групи «Южный рабочий» зайняли позицію «центру» («опортуністи середні», як назвав представників «центру» Ленін).

II з'їзд РСДРП ухвалив розпустити групу «Южный рабочий», як і всі окремі соціал-демократичні групи і організації, що існували самостійно (див. «Второй съезд РСДРП», 1959, стор. 439).— *92.*

56 Мається на увазі рішення IV з'їзду Бунду, який відбувся в квітні 1901 року.— *93.*

57 Мається на увазі полеміка між редакцією «Искры» і Бундом, викликана рішеннями IV з'їзду Бунду в національному питанні і в питанні про взаємовідносини з РСДРП. У статті, опублікованій у № 7 «Искры» (серпень 1901), було піддано критиці висунуту з'їздом програмну вимогу національної автономії для євреїв і рішення з'їзду встановити федеративний принцип взаємовідносин з РСДРП. ЦК Бунду відповів на замітку листом, який разом з відповіддю редакції «Искры» був надрукований у № 8 «Искры» 10 вересня 1901 року. На цьому полеміка тимчасово припинилася. Пізніше бундівський націоналізм і сепаратизм в організаційних питаннях Ленін піддав критиці в статті «Чи потрібна «самостійна політична партія» єврейському пролетаріатові», у проекті резолюції про місце Бунду в РСДРП, у промові на II з'їзді партії з питання про місце Бунду в РСДРП, у проекті резолюції про вихід Бунду з РСДРП, у статтях «Останнє слово бундівського націоналізму», «Максимум безсоромності і мінімум логіки» і «Становище Бунду в партії» (див. цей том, стор. 113—118, 235, 254—256, 286, 306—309 і Твори, 4 вид., том 7, стор. 41—46, 70—80).— *93.*

58 *«Союз вірменських соціал-демократів»* заснували С. Г. Шаумян, Б. М. Кнунянц, А. Г. Зурабов, А. Хумарян та ін. влітку 1902 року в Тифлісі. «Союз» діяв у тісному зв'язку з Тифліським комітетом РСДРП і наприкінці 1902 року влився в нього.— *98.*

59 *«Пролетаріат»* — нелегальна газета вірменською мовою, орган «Союзу вірменських соціал-демократів». Вийшов усього один номер у жовтні 1902 року в Тифлісі (з конспіративних міркувань на газеті зазначено, що вона друкувалась у Женеві). Газету заснував С. Г. Шаумян, в організації її випуску брав участь Б. М. Кнунянц. Редакція «Пролетаріату» випустила «Листки «Пролетаріату»» № 1—2. Перший з'їзд кавказьких соціал-демократичних організацій, що відбувся в березні 1903 року, ухвалив об'єднати газети «Пролетаріат» і «Брдзола» (орган грузинської соціал-демократичної організації) в одну під назвою «Боротьба Пролетаріату». «Боротьба Пролетаріату» почала виходити з квітня — травня 1903 року грузинською і вірменською мовами, а з липня 1905 року і російською мовою. Зміст газети всіма трьома мовами був однаковий.

Статтю «Маніфест «Союзу вірменських соціал-демократів»», вміщену в № 1 «Пролетаріату», написав С. Г. Шаумян.— *98.*

60 Ця робота являє собою програму лекцій з аграрного питання, які Ленін прочитав 10—13 (23—26) лютого 1903 року в Російській вищій школі суспільних наук у Парижі, і конспект першої лекції.

Школу заснувала в 1901 році група ліберальних професорів, яких царський уряд вигнав з вищих учбових закладів Росії. Основними організаторами школи були професори М. М. Ковалевський, Ю. С. Гамбаров і Є. В. де Роберті. Школа працювала легально. Слухачі школи складалися переважно з революційної емігрантської молоді російської колонії в Парижі і російських студентів. Коли рада школи розробляла список лекторів на 1902 рік, читати лекції з аграрного питання було запрошено есерів В. М. Чернова і К. Р. Качоровського. Паризька іскрівська група, дізнавшись, що есерам надано легальну трибуну для проповідування їхніх поглядів, вирішила добитися можливості виступити в школі представникові марксистської точки зору і зажадала запросити для читання лекцій В. І. Леніна, причому було сказано, що Вол. Ільїн (літературний псевдонім В. І. Леніна) є відомим марксистом, автором легальних книг «Розвиток капіталізму в Росії» та «Економічні етюди». Паризькі іскрівці за допомогою слухачів школи соціал-демократів добилися, щоб рада школи запросила Леніна читати лекції. У грудні 1902 року Леніну було послано офіціальне запрошення від ради школи і було одержано його згоду. Пізніше, з'ясувавши, що Вол. Ільїн і В. І. Ленін — та сама особа, керівництво школи намагалося скасувати своє рішення, не бажаючи, щоб у стінах школи

виступав нелегальний політичний публіцист, але це не вдалося. Ленін прочитав у Російській вищій школі чотири лекції, які пройшли з величезним успіхом.

Ленін надавав великого значення своїм лекціям у Російській вищій школі. Готуючись до лекцій, він простудіював багато літератури з аграрного питання, частково переклав статтю Ф. Енгельса «Селянське питання у Франції і Німеччині», зробив виписки з «Капіталу» К. Маркса і з його статей з аграрного питання в «Новій Рейнській Газеті», а також з книг та статей російських і іноземних авторів (П. П. Маслова, О. М. Енгельгардта, В. П. Воронцова, Е. Штумпфе, Рокіньї, Л. Грандо, Л. Носсіга, Г. Бетгера та ін.). Ленін написав два варіанти конспектів-планів лекцій (див. «Ленинский сборник» XIX, стор. 225—228, 230—240).

Конспект першої лекції, вміщений у цьому томі, записав один із слухачів школи під час лекції, потім його виправив і відредагував Ленін.— *103.*

61 Видання редакцією «Искры» брошури, яка включала б прокламацію Катеринославського комітету РСДРП «До єврейських робітників м. Катеринослава» і статтю Закордонного комітету Бунду «З приводу однієї прокламації», очевидно, не було здійснене.— *114.*

62 *Сіонізм* — реакційна буржуазно-націоналістична течія, що виникла наприкінці XIX століття серед єврейської буржуазії. У своїх націоналістичних теоріях сіоністи намагаються довести, що євреї всіх країн становлять нібито «єдину єврейську націю»; сіоністи виступають за «класове співробітництво» всіх євреїв, відвертаючи тим самим трудящих євреїв від класової боротьби проти буржуазії, від спільної з трудящими інших національностей боротьби за демократичні свободи й соціалізм.— *114.*

63 Брошуру «*До сільської бідноти*» В. І. Ленін написав у першій половині березня 1903 року. В листі до Г. В. Плеханова від 2 (15) березня 1903 року Ленін повідомляв з приводу своєї роботи над брошурою: «Я засів тепер за популярну брошуру для селян про нашу аграрну програму. Мені дуже хочеться роз'яснити нашу ідею про класову боротьбу на селі на *конкретних* даних про чотири верстви сільського населення (поміщики, селянська буржуазія, середнє селянство і напівпролетарі разом з пролетарями). Що Ви думаєте про такий план?

З Парижа я вивіз переконання, що тільки такою брошурою можна розвіяти недоуміння щодо відрізків etc.» (Твори, 4 вид., том 34, стор. 124).

Готуючи брошуру, Ленін розробив кілька варіантів плану, написав план окремих розділів брошури, зробив на основі зібраного ним матеріалу деякі статистичні підрахунки (див. цей том, стор. 346—362).

У травні 1903 року брошуру видала в Женеві «Закордонна ліга російської революційної соціал-демократії». У 1904 році брошуру перевидав за кордоном ЦК РСДРП, її також не раз передруковували місцеві організації РСДРП в Росії. У 1905 році брошура була надрукована в Тифлісі в Авлабарській нелегальній партійній друкарні. Брошура стала широко відомою. Її нелегально переправляли в різні міста Росії, а звідти розповсюджували по селах. За неповними даними, тільки за час з травня 1903 по грудень 1905 року брошуру було доставлено в 75 населених пунктів. Її вивчали в підпільних соціал-демократичних і робітничих гуртках, вона проникала в армію та флот і до студентства.

У 1905 році В. І. Ленін підготував нелегальне видання брошури і домовився за вказівкою ЦК РСДРП з видавництвом «Молот» у Петербурзі про її випуск. Наприкінці 1905 року брошура вийшла під назвою «Потреби села (До сільської бідноти)» у видавництві «Молот»; у 1906 році це саме видавництво випустило друге легальне видання брошури, матрицьоване з першого. Оскільки легальне видання готувалося в нових історичних умовах — у період піднесення першої російської революції, текст брошури Ленін виправив і доповнив: дав характеристику російсько-японської війни, висвітлив питання про роль Державної думи, вимоги партії з аграрного питання виклав на основі рішень III з'їзду РСДРП. Легальне видання Ленін готував в умовах підцензурного друку, через те деякі місця в тексті брошури він випустив (про причини поразки селянських повстань 1902 року, про царський маніфест 26 лютого 1903 року та ін.); деякі місця подано в новій редакції.

У цьому томі брошура друкується за виданням 1903 року. Найважливіші зміни, які Ленін вніс у текст, коли готував легальне видання, наведені в підрядкових примітках.— *125.*

64 У виданні 1903 року було надруковано проект програми, який виробила редакція «Искры» і «Зари», з поясненням до проекту, що його написав Ленін (див. цей том, стор. 192—194). — *160.*

65 *Уставні грамоти* — акти, що визначали поземельні відносини тимчасовозобов'язаних селян з поміщиками у зв'язку із скасуванням кріпосного права в 1861 році. В уставній грамоті зазначалася кількість землі, якою користувалися селяни до реформи, і визначалися розміри наділів, що залишились у селян після реформи. В грамоті перелічувалися також повинності, які змушені були відбувати селяни на користь поміщика. На основі уставних грамот визначався розмір викупних платежів з селян.— *173.*

66 *Слов'янофіли* — представники одного з напрямів російської громадської думки середини XIX століття, що виник в умовах кризи кріпосництва. Слов'янофіли висунули «теорію» про

особливий самобутній шлях історичного розвитку Росії, в основі якого мають лежати нібито притаманний тільки слов'янам общинний лад і православ'я. Вважаючи, що історичний розвиток Росії виключає можливість революційних переворотів, слов'янофіли гостро негативно ставилися до революційного руху не тільки в Росії, а й на Заході. Виступаючи за збереження самодержавства, слов'янофіли вважали, що монарх повинен зважати на громадську думку, і пропонували скликати Земський собор (думу) з виборних представників усіх суспільних верств, висловлюючись, однак, проти конституції і формального обмеження самодержавства. У селянському питанні слов'янофіли виступали за особисте звільнення селян і наділення общин землею за викуп на користь поміщиків. Головними представниками слов'янофілів були О. С. Хом'яков, брати І. В. та П. В. Кирєєвські, брати І. С. та К. С. Аксакови, Ю. Ф. Самарін та ін.— *199*.

67 «*Новое Слово*» — щомісячний науково-літературний і політичний журнал; видавали його в Петербурзі з 1894 року ліберальні народники, з початку 1897 року — «легальні марксисти» (П. Б. Струве, М. І. Туган-Барановський та ін.). У період перебування на сибірському засланні Ленін вмістив у журналі «Новое Слово» статті «До характеристики економічного романтизму» і «З приводу однієї газетної замітки» (див. Твори, 5 вид., том 2, стор. 117—250, 406—412). У журналі друкувалися також Г. В. Плеханов, В. І. Засулич, Л. Мартов, О. М. Горький та ін. У грудні 1897 року царський уряд закрив журнал.— *199*.

68 *Бернштейніанці*— представники ворожої марксизмові, опортуністичної течії в міжнародній соціал-демократії, що виникла наприкінці XIX століття в Німеччині і названа за ім'ям Е. Бернштейна, найвідвертішого виразника ревізіонізму.

В 1896—1898 рр. Бернштейн виступив у теоретичному органі німецької соціал-демократії журналі «Die Neue Zeit» («Новий Час») з серією статей «Проблеми соціалізму», в яких піддав ревізії філософські, економічні й політичні основи революційного марксизму. «Заперечувалась можливість науково обгрунтувати соціалізм і довести, з точки зору матеріалістичного розуміння історії, його необхідність і неминучість; заперечувався факт зростаючих злиднів, пролетаризації і загострення капіталістичних суперечностей; оголошувалось неспроможним саме́ поняття про «*кінцеву мету*» і безумовно відкидалась ідея диктатури пролетаріату; заперечувалась принципіальна протилежність лібералізму і соціалізму; заперечувалась *теорія класової боротьби*...» (В. І. Ленін. Твори, 5 вид., том 6, стор. 7). Бернштейніанці ревізували марксизм для того, щоб перетворити соціал-демократію з партії соціальної революції на партію соціальних реформ.

Ліві елементи німецької соціал-демократії почали бороть-

бу проти Бернштейна на сторінках своїх газет. На захист бернштейніанства виступило праве, опортуністичне крило. Центральний комітет партії займав примиренську позицію щодо бернштейніанства і не давав йому відсічі. У журналі «Die Neue Zeit» полеміка з приводу статей Бернштейна була розпочата в липні 1898 року статтею Г. В. Плеханова «Бернштейн і матеріалізм», спрямованою проти ревізіонізму.

У 1899 році статті Бернштейна вийшли окремою книгою під заголовком «Передпосилки соціалізму і завдання соціал-демократії».

На з'їздах німецької соціал-демократичної партії — Штутгартському (жовтень 1898), Ганноверському (жовтень 1899) і Любекському (вересень 1901) — бернштейніанство було засуджене, але, внаслідок примиренської позиції більшості лідерів, партія не відмежувалася від Бернштейна. Бернштейніанці і далі відкрито пропагували ревізіоністські ідеї в журналі «Sozialistische Monatshefte» («Соціалістичний Щомісячник») і в партійних організаціях.

Бернштейніанство дістало підтримку опортуністичних елементів інших партій II Інтернаціоналу. В Росії бернштейніанські ідеї підтримали «легальні марксисти» і «економісти». Царська цензура пропустила три видання книги Бернштейна, перекладеної російською мовою, а начальник Московського охоронного відділу Зубатов включив її до книг, рекомендованих для читання робітникам.

Тільки революційні марксисти Росії, більшовики на чолі з Леніним провадили рішучу і послідовну боротьбу проти бернштейніанства і його прихильників. Ленін уже в 1899 році виступив проти бернштейніанців в «Протесті російських соціал-демократів» і в статті «Наша програма»; розгорнутій критиці бернштейніанство піддано в книзі Леніна «Що робити?» і в його статтях «Марксизм і ревізіонізм», «Незгоди в європейському робітничому русі» (див. Твори, 5 вид., том 4, стор. 155—168, 171—178; том 6, стор. 1—180; 4 вид., том 15, стор. 15—25; том 16, стор. 304—310) та ін.— *202.*

69 «*Русские Ведомости*» — газета; виходила в Москві з 1863 року, відбивала погляди помірковано-ліберальної інтелігенції. У 80—90-х роках в газеті брали участь письменники демократичного табору В. Г. Короленко, М. Є. Салтиков-Щедрін, Г. І. Успенський та ін., друкувалися твори ліберальних народників. З 1905 року газета була органом правого крила партії кадетів. Ленін зазначав, що «Русские Ведомости» своєрідно поєднали «*правий* кадетизм з народницьким нальотом» (Твори, 4 вид., том 19, стор. 109). У 1918 році «Русские Ведомости» були закриті разом з іншими контрреволюційними газетами.— *202.*

70 *Прудонізм* — антинаукова, ворожа марксизмові течія дрібнобуржуазного соціалізму, названа за ім'ям її ідеолога

французького анархіста Прудона. Критикуючи велику капіталістичну власність з дрібнобуржуазних позицій, Прудон мріяв увічнити дрібну приватну власність, пропонував організувати «народний» і «обмінний» банки, за допомогою яких робітники нібито зможуть придбати власні засоби виробництва, стати ремісниками і забезпечити «справедливий» збут своїх продуктів. Прудон не розумів історичної ролі пролетаріату, негативно ставився до класової боротьби, пролетарської революції і диктатури пролетаріату; з анархістських позицій заперечував необхідність держави. Маркс і Енгельс вели послідовну боротьбу із спробами Прудона нав'язати свої погляди I Інтернаціоналові. Прудонізм зазнав нищівної критики в праці Маркса «Злиденність філософії». Рішуча боротьба Маркса, Енгельса і їх прихильників з прудонізмом у I Інтернаціоналі закінчилася повною перемогою марксизму над прудонізмом.

Ленін називав прудонізм «тупоумством міщанина й філістера», не здатного пройнятися точкою зору робітничого класу. Ідеї прудонізму широко використовували буржуазні «теоретики» для проповідування класового співробітництва.— *204.*

71 Мається на увазі стаття Ф. Енгельса «Селянське питання у Франції і Німеччині», в якій піддано критиці рішення Нантського конгресу Робітничої партії Франції (вересень 1894) в питанні про аграрну програму партії (див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 475—497).— *205.*

72 Ця стаття є відповіддю на статтю П. П. Маслова (Ікса) «Про аграрну програму», до якої було додано його проект аграрної програми. У цій статті Маслов піддавав критиці аграрну частину проекту програми РСДРП, виробленого редакцією «Искры». Стаття Леніна разом із статтею і проектом Маслова окремою брошурою була видана перед II з'їздом РСДРП «Закордонною лігою російської революційної соціал-демократії» і роздана делегатам з'їзду як доповідь про аграрну частину програми.— *207.*

73 Мова іде про лист невідомого автора (підпис не розібрано), написаний у відповідь на запит В. І. Леніна. Використавши дані, що їх повідомив автор, Ленін зробив на листі обчислення, які він навів нижче, а також обчислення середнього процента панщинних селян за групами губерній. На чистій сторінці листа Ленін зробив розрахунки й графічні ілюстрації до аналізу класових груп на селі (див. «Ленинский сборник» XIX, стор. 350—355 і цей том, стор. 361—362).— *210.*

74 «*Отечественные Записки*» — літературно-політичний журнал, почав виходити в Петербурзі в 1820 році; з 1839 року стає найпрогресивнішим журналом того часу. В роботі журналу брали участь В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен, Т. М. Гранов-

ський, М. П. Огарьов та ін. З 1846 року, після того як з редакції пішов Бєлінський, «Отечественные Записки» почали втрачати своє значення. З 1868 року, коли журнал перейшов до рук М. О. Некрасова і М. Є. Салтикова-Щедріна, настав період нового розквіту «Отечественных Записок»; у цей час журнал згуртовував навколо себе революційно-демократичну інтелігенцію. Після смерті Некрасова (1877) переважаючий вплив у журналі здобули народники.

Журнал зазнавав безперервних цензурних утисків і в квітні 1884 року був закритий царським урядом.— *219.*

75 *Польська соціалістична партія (ППС)* (Polska Partia Socjalistyczna) — реформістська націоналістична партія, створена в 1892 році. Виступаючи під лозунгом боротьби за незалежну Польщу, ППС, яку очолював Пілсудський і його прихильники, вела сепаратистську, націоналістичну пропаганду серед польських робітників і намагалася відвернути їх від спільної з російськими робітниками боротьби проти самодержавства й капіталізму.

Протягом усієї історії ППС всередині партії під впливом рядових робітників виникали ліві групи. Деякі з них приєднувалися згодом до революційного крила польського робітничого руху.

У 1906 році ППС розкололася на ППС-«лівицю» і на праву, шовіністську, так звану ППС-«революційну фракцію».

ППС-«лівиця» під впливом партії більшовиків, а також під впливом СДКПіЛ (Соціал-демократії Королівства Польського і Литви) поступово переходила на послідовно революційні позиції.

В роки першої світової війни більша частина ППС-«лівиці» зайняла інтернаціоналістську позицію і в грудні 1918 року об'єдналася з СДКПіЛ. Об'єднані партії утворили Комуністичну робітничу партію Польщі (так до 1925 року називалася Комуністична партія Польщі).

Права ППС продовжувала під час першої світової війни політику націонал-шовінізму; вона організувала на території Галичини польські легіони, які воювали на боці австро-німецького імперіалізму. З утворенням польської буржуазної держави права ППС у 1919 році об'єдналася з частинами ППС, що перебували тоді на території Польщі, яку раніше загарбали Німеччина й Австрія, і знову прибрала назву ППС. Очолившн уряд, вона сприяла переходові влади в руки польської буржуазії і потім систематично вела антикомуністичну пропаганду і підтримувала політику агресії проти Радянської країни, політику загарбання і гноблення Західної України і Західної Білорусії. Окремі групи в ППС, не згодні з цією політикою, вливалися в Комуністичну партію Польщі.

Після фашистського перевороту Пілсудського (травень 1926) ППС формально перебувала в парламентській опозиції, але фактично активної боротьби з фашистським режимом

не вела і продовжувала антикомуністичну і антирадянську пропаганду. Ліві елементи ППС в ці роки співробітничали з польськими комуністами, підтримуючи в ряді кампаній тактику єдиного фронту.

Під час другої світової війни ППС знову розкололася. Реакційна, шовіністська її частина, прибравши назву «Wolność, Równość, Niepodległość» («Свобода, Рівність, Незалежність»), брала участь у реакційному польському емігрантському лондонському «уряді». Друга, ліва частина ППС, що назвала себе «Робітничою партією польських соціалістів» (РППС), під впливом створеної в 1942 році Польської робітничої партії (ППР) включилася в народний фронт боротьби проти гітлерівських окупантів, вела боротьбу за визволення Польщі від фашистського поневолення і стала на позиції встановлення дружніх зв'язків з СРСР.

У 1944 році, після звільнення східної частини Польщі від німецької окупації і утворення Польського комітету національного визволення, РППС знову прибрала назву ППС і разом з ППР брала участь у будівництві народно-демократичної Польщі. У грудні 1948 року ППР і ППС об'єднались і утворили Польську об'єднану робітничу партію (ПОРП).— *222.*

76 «*Przedświt*» («Світанок») — політичний журнал; почала видавати його в 1881 році група польських соціалістів. З 1884 року — орган першої польської робітничої партії «Пролетаріат». З 1892 року «Przedświt» перебував у руках правосоціалістичних і націоналістичних елементів, хоча час від часу в ньому друкувалися й марксистські статті. У 1893—1899 роках журнал виходив як орган Закордонного союзу польських соціалістів (закордонної організації ППС), а з 1900 по 1905 рік був теоретичним і дискусійним органом ППС. У 1907 році журнал виходить знову і видається до 1920 року з перервами в 1915 і 1917 роках; з 1907 року — як орган правої ППС (так званої ППС-«революційної фракції»), а в 1918—1920 роках — як орган ППС. З 1881 по 1901 рік «Przedświt» видавався за кордоном, потім у Польщі (Краків — Варшава—Львів).— *223.*

77 «*Die Neue Zeit*» («Новий Час») — теоретичний журнал Німецької соціал-демократичної партії; виходив у Штутгарті з 1883 по 1923 рік. До жовтня 1917 року його редагував К. Каутський, потім — Г. Кунов. У «Die Neue Zeit» були вперше опубліковані деякі твори К. Маркса і Ф. Енгельса: «Критика Готської програми» К. Маркса, «До критики проекту соціал-демократичної програми 1891 р.» Ф. Енгельса та ін. Енгельс допомагав своїми порадами редакції журналу і не раз критикував її за відступи від марксизму, які допускалися в журналі. У «Die Neue Zeit» співробітничали визначні діячі німецького і міжнародного робітничого руху кінця XIX —

початку XX століття: А. Бебель, В. Лібкнехт, Р. Люксембург, Ф. Мерінг, К. Цеткін, Г. В. Плеханов, П. Лафарг та ін. З другої половини 90-х років, після смерті Ф. Енгельса, в журналі почали систематично друкуватися статті ревізіоністів, у тому числі серія статей Е. Бернштейна «Проблеми соціалізму», яка відкрила похід ревізіоністів проти марксизму. У роки першої світової війни журнал посідав центристську позицію, підтримуючи фактично соціал-шовіністів.— *225.*

78 «*Нова Рейнська Газета*» («Neue Rheinische Zeitung») виходила щоденно в Кельні за редакцією К. Маркса з 1 червня 1848 по 19 травня 1849 року. До складу редакції входили Ф. Енгельс, В. Вольф, Г. Веєрт, Ф. Вольф, Е. Дронке, Ф. Фрейліграт і Г. Бюргерс.

Газета, будучи бойовим органом пролетарського крила демократії, відігравала роль вихователя народних мас, піднімала їх на боротьбу з контрреволюцією. Передові статті, що визначали позицію газети з найважливіших питань німецької і європейської революцій, писали, як правило, Маркс і Енгельс.

Рішуча і непримиренна позиція «Нової Рейнської Газети», її бойовий інтернаціоналізм, друкування на її сторінках політичних викриттів, спрямованих проти прусського уряду і проти місцевих кельнських властей,— все це вже з перших місяців існування газети стало причиною цькування її з боку феодально-монархічної і ліберально-буржуазної преси, а також переслідувань з боку уряду, які особливо посилилися після контрреволюційного перевороту в Пруссії.

Незважаючи на всі переслідування й поліцейські рогатки, «Нова Рейнська Газета» мужньо відстоювала інтереси революційної демократії, інтереси пролетаріату. У травні 1849 року, в обстановці загального наступу контрреволюції, прусський уряд, скориставшися з того, що Маркс не дістав прусського підданства, дав наказ вислати його за межі Пруссії. Після вислання Маркса і репресій, вжитих проти інших редакторів, видання «Нової Рейнської Газети» припинилось. Останній, 301-й, номер газети, надрукований червоною фарбою, вийшов 19 травня 1849 року. У прощальному зверненні до робітників редактори газети заявили, що «їхнім останнім словом завжди й скрізь буде визволення робітничого класу!».— *225.*

79 *Франкфуртський парламент* — Франкфуртські національні збори — загальнонімецькі Національні збори; були скликані після березневої революції 1848 року в Німеччині і розпочали свої засідання 18 травня 1848 року у Франкфурті-на-Майні. Головне завдання Зборів полягало в ліквідації політичної роздробленості і у виробленні загальнонімецької конституції. Але через боягузтво і хитання ліберальної більшості Зборів, нерішучість і непослідовність дрібнобуржуазного лівого крила, Збори побоялися взяти в свої руки верховну владу

в країні і не зуміли зайняти рішучу позицію щодо основних питань німецької революції 1848—1849 років. Вони нічого не зробили, щоб полегшити становище робітників і селян, не підтримали національно-визвольного руху в Польщі та Чехії і схвалювали політику гноблення, яку проводили Австрія і Пруссія щодо поневолених народів. Збори не зважилися мобілізувати сили народу для відсічі наступові контрреволюції і захисту виробленої ними в березні 1849 року імперської конституції.

Незабаром австрійський, а потім прусський уряди відкликали своїх депутатів, а слідом за ними Франкфуртські збори покинули ліберальні депутати й інших німецьких держав. Депутати лівого, дрібнобуржуазного, крила, які залишилися в складі Зборів, перенесли їх місцеперебування в Штутгарт. Збори в червні 1849 року були розігнані військами вюртемберзького уряду.— *225.*

80 Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 5, стор. 362 , 338—339.— *226.*

81 З проектів резолюцій II з'їзду РСДРП, опублікованих нижче, Ленін вніс на з'їзд лише один: про ставлення до молоді, що вчиться.— *233.*

82 На V Міжнародному соціалістичному конгресі II Інтернаціоналу в Парижі, що відбувався 23—27 вересня (н. ст.) 1900 року, російська делегація обрала представниками РСДРП у Міжнародне соціалістичне бюро Г. В. Плеханова і Б. М. Кричевського.— *238.*

83 Цей проект Ленін написав до з'їзду. В архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС є другий проект цієї ж резолюції, який трохи відрізняється від наведеного. Цей проект, очевидно, Ленін написав під час 37-го засідання з'їзду 10 (23) серпня, на якому обговорювалося питання про ставлення до молоді, що вчиться. Під проектом, крім підпису Леніна, є підписи ще 10 делегатів з'їзду. У такому вигляді проект був ухвалений з'їздом крім другого пункту. Ленін виступав на з'їзді на захист свого проекту (див. цей том, стор. 297).— *242.*

84 Збереглося два варіанти проекту статуту партії, які Ленін написав у зв'язку з підготовкою до II з'їзду РСДРП. Перший, найбільш ранній варіант написано після ознайомлення з проектом Мартова за півтора-два місяці до з'їзду (див.«Ленинский сборник» VI, стор. 42—47).

Цей, пізніший варіант статуту, з яким ознайомилися до з'їзду члени редакції «Искры», а згодом і делегати, що з'їхалися на з'їзд, був уперше опублікований у 1904 році в додатках до женевського видання протоколів з'їзду під заголовком «Проект організаційного статуту Рос. СДРП, внесений

на з'їзд Леніним». У праці «Крок вперед, два кроки назад» Ленін зауважує, що протокольна комісія допустила помилку, надрукувавши під таким заголовком варіант статуту, з яким попередньо ознайомлювалися делегати з'їзду, а не той, що був внесений на з'їзд (див. Твори, 4 вид., том 7, стор. 216).

Остаточний текст проекту статуту, внесений Леніним до статутної комісії з'їзду, не зберігся. Від другого варіанта він відрізнявся, як це можна встановити з обговорення на з'їзді, ось чим: по-перше, Рада партії визначалася не як третейський, а як найвищий орган партії; по-друге, він містив вимогу одноголосності під час кооптації до ЦО і ЦК, а також вимогу взаємного контролю з боку ЦК і ЦО під час кооптації в центри.— *245.*

85 *Другий з'їзд РСДРП* відбувся 17 (30) липня — 10 (23) серпня 1903 року. Перші 13 засідань з'їзду відбувалися в Брюсселі. Потім через переслідування з боку поліції засідання з'їзду перенесли в Лондон.

З'їзд був підготовлений «Искрою», яка під керівництвом Леніна провела величезну роботу по згуртуванню російських соціал-демократів на основі принципів революційного марксизму. Редакція «Искры» розробила і внесла на обговорення з'їзду проект програми партії (опублікований в «Искре» № 21, 1 червня 1902 року). Ряд документів для з'їзду написав Ленін: проект статуту РСДРП, кілька проектів резолюцій, план доповіді про діяльність «Искры». Ленін також ретельно розробив порядок денний і регламент роботи з'їзду. З проектом статуту і проектом порядку денного з'їзду було попередньо ознайомлено членів редакції «Искры», а згодом і делегатів з'їзду.

На з'їзді було 43 делегати з ухвальним голосом, що представляли 26 організацій (групу «Визволення праці», організацію «Искры», Закордонний і Центральний комітети Бунду, «Закордонну лігу російської революційної соціал-демократії», «Союз російських соціал-демократів за кордоном» і 20 російських соціал-демократичних комітетів і союзів). Деякі делегати мали по два голоси, через те число ухвальних голосів на з'їзді дорівнювало 51. Серед делегатів з'їзду — представників найбільших соціал-демократичних комітетів Росії були професіональні революціонери-ленінці — Р. С. Землячка, О. В. Шотман, П. А. Красіков, М. Е. Бауман, О. М. Стопані та ін. Склад з'їзду був неоднорідний. На ньому були присутні не тільки прихильники «Искры», а й її противники, а також нестійкі, хиткі елементи.

На порядку денному з'їзду стояло 20 питань: 1. Конституювання з'їзду. Вибори бюро. Встановлення регламенту з'їзду й порядку денного. Доповідь Організаційного комітету і вибори комісії для визначення складу з'їзду. 2. Місце Бунду в РСДРП. 3. Програма партії. 4. Центральний Орган партії. 5. Делегатські доповіді. 6. Організація партії. 7. Районні

і національні організації. 8. Окремі групи партії. 9. Національне питання. 10. Економічна боротьба і професійний рух. 11. Святкування Першого травня. 12. Міжнародний соціалістичний конгрес в Амстердамі 1904 року. 13. Демонстрації і повстання. 14. Терор. 15. Внутрішні питання партійної роботи: а) постановка пропаганди, б) постановка агітації, в) постановка партійної літератури, г) постановка роботи в селянстві, д) постановка роботи у війську, е) постановка роботи серед молоді, що вчиться, є) постановка роботи серед сектантів. 16. Ставлення РСДРП до «соціалістів-революціонерів». 17. Ставлення РСДРП до російських ліберальних течій. 18. Вибори Центрального Комітету і редакції Центрального Органу партії. 19. Вибори Ради партії. 20. Порядок оголошення рішень та протоколів з'їзду і порядок приступання обраних службових осіб і установ до виконання своїх обов'язків.

Ленін робив на з'їзді доповідь про статут партії і виступав з промовами при обговоренні більшості питань порядку денного з'їзду.

Найважливішими питаннями з'їзду були затвердження програми та статуту партії і вибори керівних партійних центрів. Ленін і його прихильники розгорнули на з'їзді рішучу боротьбу з опортуністами.

Запеклих нападок з боку опортуністів зазнав розроблений редакцією «Искры» проект програми партії, який обговорювався на з'їзді, особливо положення про керівну роль партії в робітничому русі, пункт про необхідність завоювання диктатури пролетаріату і аграрна частина програми. Посилаючись на програми західноєвропейських соціал-демократичних партій, в яких не було положення про диктатуру пролетаріату, опортуністи вели проти цього положення прямі й побічні атаки. З опортуністичним тлумаченням питання про диктатуру пролетаріату виступив Троцький, який вважав неодмінною умовою її встановлення майже повне ототожнення партії і робітничого класу та перетворення пролетаріату в більшість нації. З'їзд відкинув усі спроби опортуністів внести зміни в іскрівський проект програми в дусі програм західноєвропейських соціал-демократичних партій і одноголосно (при одному, що утримався) затвердив програму партії, в якій були сформульовані як найближчі завдання пролетаріату в майбутній буржуазно-демократичній революції (програма-мінімум), так і завдання, розраховані на перемогу соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату (програма-максимум). Прийняття революційної, марксистської програми партії було серйозною перемогою ленінсько-іскрівського напряму.

При обговоренні статуту партії розгорнулася гостра боротьба в питанні про організаційні принципи побудови партії.

Ленін і його прихильники боролися за створення бойової революційної партії робітничого класу і вважали за необхідне прийняти такий статут, який утруднив би доступ у партію

всім нестійким і хитким елементам. Тому у формулюванні першого параграфа статуту, що його запропонував Ленін, членство в партії обумовлювалося не тільки визнанням програми й матеріальною підтримкою партії, а й особистою участю в одній з партійних організацій. Мартов вніс на з'їзд своє формулювання першого параграфа, яке обумовлювало членство в партії, крім визнання програми й матеріальної підтримки партії, лише регулярним особистим сприянням партії під керівництвом однієї з її організацій. Формулювання Мартова, яке полегшувало доступ у партію всім нестійким елементам, було підтримане на з'їзді не тільки антиіскрівцями та «болотом» («центр»), а й «м'якими» (нестійкими) іскрівцями, і було незначною більшістю голосів прийняте з'їздом. В основному ж з'їзд затвердив статут, що його виробив Ленін.

На з'їзді відбувся розкол між послідовними прихильниками іскрівського напряму — ленінцями і «м'якими» іскрівцями — прихильниками Мартова. Спочатку голоси на з'їзді групувалися так: 33 іскрівських голоси, 10 голосів «болота» («центр») і 8 — антиіскрівських (3 робочодільці і 5 бундівців). 5 (18) серпня 7 антиіскрівців — два робочодільці і бундівці, які були не згодні з рішеннями з'їзду, залишили його. У ході з'їзду склалася опортуністична меншість іскрівців з 7 осіб, яка перед виборами центральних органів відкололася від послідовних іскрівців. Прихильники Мартова, підтримані антиіскрівцем і «болотом», становили меншість з'їзду, яка мала 20 голосів (9 голосів прихильників Мартова, 10 —«болота» і 1 антиіскрівський) проти 24 голосів, що їх мали 20 послідовних іскрівців, які згуртувалися навколо Леніна. Прихильники ленінського напряму дістали більшість голосів під час виборів до центральних установ партії і стали називатися більшовиками, а опортуністи, що дістали меншість,— меншовиками.

З'їзд мав величезне значення в розвитку робітничого руху в Росії. Він поклав край кустарщині й гуртківщині в соціал-демократичному русі і дав початок марксистській революційній партії в Росії, партії більшовиків. Ленін писав: «Більшовизм існує, як течія політичної думки і як політична партія, з 1903 року» (Твори, 4 вид., том 31, стор. 8).

II з'їзд РСДРП, створивши пролетарську партію нового типу, яка стала зразком для революційних марксистів усіх країн, став поворотним пунктом у міжнародному робітничому русі.— *247*.

86 Перший виступ є відповіддю на питання М. І. Лібера: «Що розуміти під пунктом «національне питання»? Чому його виділено з пункту «проект програми»? Як розуміти, що національне питання — питання тактики? Чому це питання не віднесене до числа кардинальних питань?».

Другий виступ є відповіддю на друге питання Лібера: «Що розуміється під пунктом «національні організації»?

Це питання поставлено нібп незалежно від питання про становище Бунду в партії» («Второй съезд РСДРП», 1959, стор. 17, 18).

Згаданий В. І. Леніним перший пункт списку питань, що підлягають обговоренню з'їзду («Про місце Бунду в РСДРП»), у прийнятому з'їздом порядку денному став другим, а пункт шостий («Районні і національні організації»)—сьомим.—*249.*

87 Порядок денний II з'їзду РСДРП був спочатку накреслений В. І. Леніним у листі до члена Організаційного комітету по скликанню з'їзду Є. Я. Левіна, написаному не раніше 28 листопада (11 грудня) 1902 року (див. Твори, 4 вид., том 34, стор. 99—101). Згодом Ленін розробив порядок денний з'їзду докладніше і написав до нього коментарі (див. цей том, стор. 378—381). Порядок денний, що його виробив Ленін, був прийнятий в ОК і з невеликими змінами затверджений з'їздом. У порядку денному, що його прийняв з'їзд, збережено запропоновану Леніним послідовність розгляду питань.— *250.*

88 Питання про дії Організаційного комітету по скликанню II з'їзду РСДРП було поставлено на обговорення з'їзду з таких причин. Організаційний комітет ще до початку з'їзду відхилив вимогу групи «Борьба» про допущення на з'їзд її представника. 17 (30) липня на засіданні комісії по перевірці мандатів і визначенню складу з'їзду, в зв'язку з надходженням до комісії заяви групи «Борьба», в якій вона скаржилася на неправильні дії ОК, було заслухано повідомлення членів ОК К. М. Александрової (Штейн) та П. А. Красікова (Павловича) в цьому питанні. Мандатна комісія визнала рішення ОК правильним. На засіданні з'їзду 18 (31) липня під час обговорення цього питання член ОК Є. Я. Левін (Єгоров), що прибув на з'їзд із запізненням, зажадав зробити перерву, щоб обговорити питання про групу «Борьба» з членами ОК. На нараді ОК, влаштованій під час перерви, більшість голосувала за те, щоб внести на з'їзд пропозицію запросити з дорадчим голосом представника групи «Борьба» Д. Б. Рязанова. Проти цієї пропозиції голосував іскрівець Красіков, який заявив на засіданні з'їзду протест проти дій ОК. Левін обвинуватив Красікова в тому, що, виступаючи проти більшості ОК, він нібито порушує партійну дисципліну.

Пропозицію ОК з'їзд відхилив і прийняв такі резолюції:

«З'їзд, запрошуючи всіх товаришів при внесенні окремих пропозицій подавати їх до бюро з'їзду, вважає інцидент, викликаний заявами тт. Павловича і Єгорова, вичерпаним».

«З обранням комісії, яка має визначати склад з'їзду, Організаційний комітет втратив право впливати, як колегія, на склад з'їзду, і діяльність його, як колегії, по цьому пункту вважається скінченою» («Второй съезд РСДРП», 1959, стор. 37, 38).— *252.*

89 Мається на увазі § 7 проекту статуту з'їзду, виробленого Організаційним комітетом: «Депутати не повинні бути обмежені в своїх повноваженнях імперативними мандатами. У виконанні своїх повноважень вони цілком вільні й незалежні» («Второй съезд РСДРП», 1959, стор. 706).— *252.*

90 Питання про участь представників СДКПіЛ (Соціал-демократії Королівства Польського і Литви) на II з'їзді РСДРП було поставлене вперше з ініціативи редакції «Искры» в листі Організаційного комітету по скликанню II з'їзду РСДРП до Закордонного комітету СДКПіЛ від 7 лютого 1903 року. В цьому листі ОК повідомляв, що вирішив запросити на з'їзд тільки ті організації, які визнають себе частиною Російської партії, і пропонував польським соціал-демократам, якщо вони хочуть бути повноправними членами з'їзду, надіслати в «Искру» заяву про те, що вони зараховують себе до РСДРП. Але така заява не надійшла.

Питання про умови об'єднання польської соціал-демократії з РСДРП обговорювалося на IV з'їзді СДКПіЛ, що відбувся 11—16 (24—29) липня 1903 року. На з'їзді було сформульовано ряд умов можливого об'єднання, серед них: повна самостійність польської соціал-демократії в усіх внутрішніх справах, скликання своїх з'їздів, створення комітетів і видання літератури; збереження польською соціал-демократією своєї назви як підзаголовка; входження інших польських соціал-демократичних організацій до складу партії тільки через приєднання до СДКПіЛ. Однією з умов об'єднання IV з'їзд висував вимогу заміни формулювання пункту програми РСДРП про право націй на самовизначення іншим формулюванням.

Це рішення до початку роботи II з'їзду РСДРП його делегатам не було відоме. Комісія по визначенню складу з'їзду і по перевірці мандатів у доповіді з'їздові 18 (31) липня оголосила лист польського соціал-демократа А. Варського (А. С. Варшавського), який хоч і був в її розпорядженні, але з нього не було ясно, в які відносини до РСДРП хоче стати польська соціал-демократія. Комісія вирішила запросити польських соціал-демократів на з'їзд з дорадчим голосом. 22 липня (4 серпня) представники польської соціал-демократії А. Варський і Я. С. Ганецький прибули на з'їзд, де Варський оголосив рішення IV з'їзду СДКПіЛ про умови об'єднання СДКПіЛ з РСДРП. Для розгляду цих умов було обрано спеціальну комісію.

Пункт проекту програми про право націй на самовизначення, у зв'язку з постановкою цього питання польськими соціал-демократами, обговорювався в програмній комісії. Протоколів засідань комісії не вели, але із зробленого В. І. Леніним на третьому засіданні комісії запису (див. цей том, стор. 404—405) видно, що польські соціал-демократи

заперечували проти пункту про право націй на самовизначення і пропонували внести в програму вимогу створення інституцій, які гарантували б повну свободу культурного розвитку всім націям, що входили до складу держави. Вони, як зазначав пізніше Ленін, «*замість* самовизначення пропонували, по суті справи, не що інше, як псевдонім пресловутої «культурно-національної автономії»» (Твори, 4 вид., том 20, стор. 409). Комісія відхилила пропозиції польських соціал-демократів. Переконавшись у тому, що на з'їзді ці пропозиції відстояти не вдасться, вони покинули з'їзд, залишивши заяву, в якій виклали свою точку зору. Цю заяву було оголошено на з'їзді 29 липня (11 серпня). 6 (19) серпня, у зв'язку з доповіддю комісії, що розглядала умови злиття СДКПіЛ з РСДРП, які запропонували польські соціал-демократи, з'їзд ухвалив резолюцію, де висловлював жаль, що залишення польськими соціал-демократами з'їзду позбавило його можливості закінчити обговорення питання про приєднання СДКПіЛ до РСДРП, і доручив ЦК продовжити розпочаті переговори.— *253.*

91 Йдеться про іскрівську більшість з'їзду, яка виступала до розколу іскрівців погоджено.— *254.*

92 Мова йде про статут Бунду, внесений бундівцями на розгляд з'їзду при обговоренні на 4-му засіданні 19 липня (1 серпня) питання про місце Бунду в партії. З'їзд відхилив пропозицію делегатів Бунду про негайний розгляд по пунктах внесеного ними статуту до прийняття статуту партії і засудив спроби Бунду добитися встановлення федеративних відносин з РСДРП. До обговорення питання про статут Бунду з'їзд повернувся на 27-му засіданні 5 (18) серпня (див. примітку № 130).— *254.*

93 Маються на увазі профспілки англійських вуглекопів двох графств — Нортумберленду і Дергему, які, добившись у 80-х роках XIX століття за допомогою угоди з хазяями 7-годинного робочого дня для кваліфікованих підземних робітників, виступали потім проти запровадження законодавчим порядком 8-годинного робочого дня для всіх робітників Англії.— *256.*

94 Промову В. І. Ленін виголосив на 9-му засіданні з'їзду при обговоренні загальної частини проекту програми партії, виробленого редакцією «Искры». Після обговорення загальної частини проект програми було передано для попереднього редагування в комісію, обрану на 8-му засіданні з'їзду 21 липня (3 серпня) у складі: Г. В. Плеханов, В. І. Ленін, П. Б. Аксельрод, О. М. Потресов (Старовєр), О. С. Мартинов, І. Л. Айзенштадт (Юдін), Є. Я. Левін (Єгоров). Пізніше, на 15—21-му засіданнях з'їзду 29 липня — 1 серпня (11—14 серпня) велося обговорення загальної частини її конкретних ви-

мог програми у формулюваннях, прийнятих програмною комісією.— *257.*

95 У протоколах з'їзду місце з промови Лібера, на яке посилається Ленін, не записане. У своєму виступі Лібер заперечував проти включення до програми такого абзаца іскрівського проекту програми: «Партія робітничого класу, соціал-демократія, закликає в свої ряди всі верстви трудящого і експлуатованого населення, оскільки вони переходять на точку зору пролетаріату». Можливо, що в цьому виступі Лібер послався на статтю Леніна «Внутрішній огляд», в якій Ленін, коментуючи опозиційні промови двох предводителів дворянства, закликав соціал-демократів «спрямувати свою агітаційну і організаційну діяльність в усі класи населення» (див. Твори, 5 вид., том 5, стор. 331—332).— *257.*

96 Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8, стор. 197.— *257.*

97 Маються на увазі такі слова К. Маркса з його праці «Громадянська війна у Франції»: «Комуна мала повне право заявити селянам, що «її перемога — їх єдина надія!»» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 338).— *257.*

98 Ленін має на увазі розроблене ним у брошурі «Що робити?» положення наукового соціалізму про те, що соціалістична свідомість, соціалістична ідеологія, не може виникнути стихійно в робітничому класі, а вноситься в нього ззовні теоретиками соціалізму, революційною марксистською партією. Ленінська постановка питання про стихійність і свідомість у робітничому русі зазнала на з'їзді атак з боку робочодільців Мартинова і Акімова.— *257.*

99 Судячи з запису Леніна в його «Щоденнику засідань II з'їзду РСДРП» (див. цей том, стор. 391), термін «Erfüllungstheorie» («теорія наповнення») Акімов вжив у своїй промові на цьому самому засіданні з'їзду (в протоколах у промові Акімова це місце не записане), маючи на увазі опортуністичне положення про те, що пролетаріат, в процесі розвитку капіталізму, в міру зростання стихійного робітничого руху, автоматично проймається соціалістичною свідомістю, «наповнюється соціалізмом».— *258.*

100 Мається на увазі опортуністична, реформістська ідея про можливість поступового «спорожнення» капіталізму соціалізмом, тобто поступового пом'якшення класових суперечностей при капіталізмі шляхом боротьби за збільшення зарплати робітників, укладання колективних договорів з капіталістами, створення споживчих товариств, збільшення числа власників і т. д.— *258.*

101 Ленін має на увазі книгу Д. Б. Рязанова «Матеріали для вироблення партійної програми. Випуск II. Проект програми

«Искры» і завдання російських соціал-демократів», присвячену критиці іскрівського проекту програми. Рязанов докладно розібрав вживання сполучника «і» у фразі «кризи і періоди промислового застою» з іскрівського проекту програми. Книгу Рязанова було піддано критиці в статті Г. В. Плеханова «Ортодоксальне буквоїдство» (див. «Искра» №№ 41, 42 і 43 (додаток), 1, 15 червня і 1 липня 1903 року).— *258.*

102 Мова йде про поправку до абзаца загальної частини проекту програми, в якому говорилося: «Але в міру того, як зростають і розвиваються всі ці суперечності, властиві буржуазному суспільству, зростає також і невдоволення трудящої і експлуатованої маси існуючим порядком речей, зростає число і згуртованість пролетарів і загострюється боротьба їх з їх експлуататорами». При обговоренні цього абзаца в програмній комісії (Леніна на засіданні не було) після слів «число і згуртованість» було вставлене слово «свідомість».

Поправку з'їзд відхилив і більшістю голосів цей абзац був прийнятий у першій редакції.— *261.*

103 Мова йде про § 1 загальнополітичних вимог проекту програми партії, який програмна комісія сформулювала так: «Самодержавство народу, тобто зосередження всієї верховної державної влади в руках законодавчих зборів, які становлять одну палату і складаються з представників народу» («Второй съезд РСДРП», 1959, стор. 179). К. М. Тахтарєв (Страхов) пропонував замінити слова «самодержавство народу» словами «верховенство народу». Поправку Тахтарєва з'їзд відхилив.— *262.*

104 Мається на увазі § 3 загальнополітичних вимог проекту програми, внесений програмною комісією, який містив вимогу широкого місцевого й обласного самоврядування.— *262.*

105 Йдеться про § 9 загальнополітичних вимог проекту програми (§ 8 іскрівського проекту), в якому говорилося: «Надання кожному громадянинові права переслідувати всякого чиновника перед судом без скарги по начальству». В. М. Крохмаль (Фомін) пропонував після слова «громадянинові» додати: «як і іноземцеві». Цю пропозицію з'їзд відхилив.— *262.*

106 При обговоренні § 12 загальнополітичних вимог проекту програми (§ 9 іскрівського проекту), в якому говорилося про заміну постійного війська загальним озброєнням народу, Лібер пропонував замінити слова «загальне озброєння народу» словом «міліція». Пропозицію Лібера з'їзд відхилив.— *263.*

107 Цей проект пропозиції Ленін подав на засідання програмної комісії при повторному обговоренні формулювання § 7 загальнополітичних вимог програми партії (§ 6 іскрівського проекту).

В іскрівському проекті програми цей параграф містив вимогу знищення станів і повної рівноправності всіх громадян незалежно від статі, релігії і раси. При першому обговоренні в комісії кінець параграфа було змінено так: «...релігії, раси, національності і мови». У такому вигляді параграф надійшов на розгляд 16-го засідання з'їзду 30 липня (12 серпня). При обговоренні його на з'їзді бундівці зажадали, щоб до програми партії було включено спеціальний пункт про «рівноправність мов». Їм вдалося привернути на свій бік частину хитких іскрівців. Під час голосування на з'їзді голоси розкололися.

Згодом Ленін писав: «Справа йшла про прийняття програми, про формулювання вимоги рівності і рівноправності щодо мов... Бундистам удалося тут похитнути лави іскряків, прищепивши частині їх думку, що «Искра» не хоче «рівноправності мов»,— тоді як на ділі редакція «Искры» не хотіла лише цього, неграмотного, на її думку, безглуздого і зайвого формулювання» (Твори, 4 вид., том 7, стор. 11).

Питання про формулювання § 7 було вдруге передано в програмну комісію. Пропозиції Леніна з невеликими редакційними змінами були прийняті комісією і внесені від її імені на 21-е засідання з'їзду 1 (14) серпня. Перший пункт пропозицій з'їзд відхилив, другий пункт прийняв з деякими поправками (у прийнятій з'їздом програмі — § 8), третій прийняв без змін.

§ 11, про який говориться в пункті 3 пропозицій Леніна, був в іскрівському проекті сформульований так: «Безплатна і обов'язкова загальна і професійна освіта для всіх дітей обох статей до 16-ти років. Забезпечення бідних дітей їжею, одежею і навчальними посібниками коштом держави». Програмна комісія цей параграф спочатку прийняла без зміни (§ 14), але при обговоренні його на 18-му засіданні з'їзду 31 липня (13 серпня) було прийнято доповнення: «Викладання рідною мовою, на вимогу населення» («Второй съезд РСДРП», 1959, стор. 198). У зв'язку з прийняттям окремого пункту в питанні про мову це доповнення відпало.— *264.*

108 Мова йде про § 2 частини проекту програми, що стосувалася охорони робітників. У ньому була вимога встановлення законом щотижневого відпочинку, який тривав би безперервно не менш ніж 36 годин, для найманих робітників обох статей в усіх галузях народного господарства. Лядов пропонував внести в цей пункт вимогу безперервного відпочинку протягом 42 годин; Лібер зауважив, що в програмі нічого не говориться про нагляд у дрібному виробництві. Пропозицію Лядова з'їзд прийняв, поправку Лібера — відхилив.— *265.*

109 Мова йде про § 12 частини проекту програми, що стосувалася охорони робітників (§ 11 іскрівського проекту). У ньому була вимога, щоб «органи місцевого самоврядування, з участю

виборних від робітників, наглядали за санітарним станом житлових приміщень, що їх відводять робітникам підприємці, так само як і за внутрішнім розпорядком цих приміщень та за умовами здавання їх внайми,— з метою захисту найманих робітників від втручання підприємців у життя та діяльність їх, як приватних осіб і громадян». Лядов запропонував до цього параграфа такі доповнення: 1) заснувати аграрну інспекцію для нагляду за всіма тими сільськими господарствами, в яких є наймані робітники; 2) пункти 1—13 частини програми, що стосуються охорони робітників, поширити на все сільське господарство з найманою працею; 3) вважати орендарів, що найняли землю споловини або з умовою обробітку поміщицької землі, найманими робітниками, що підлягають віданню аграрної інспекції. Перші два доповнення з'їзд відхилив, третє Лядов узяв назад.— *265.*

110 Мартинов, виступаючи в дебатах з приводу аграрної програми, говорив, що пункти проекту програми з аграрного питання про повернення селянам викупних платежів і відрізків не випливають із завдань, які повинна вирішити партія пролетаріату, а мають на меті нібито тільки «виправлення історичної несправедливості».— *266.*

111 Поправку Ленін вніс при обговоренні вступної частини проекту програми з аграрного питання, в якій зазначалося: «А для усунення залишків кріпосного порядку, які тяжким гнітом лежать на селянах, і в інтересах вільного розвитку класової боротьби на селі, партія добиватиметься...». Поправку з'їзд прийняв.— *270.*

112 Мова йде про § 1 проекту програми з аграрного питання, який містив вимогу «скасування викупних і оброчних платежів, а також усяких повинностей, що лягають тепер на селянство, як на податний стан». Лядов пропонував додати: «або на інших сільських обивателів, як на податні стани». Поправку з'їзд відхилив.— *271.*

113 При обговоренні § 2 проекту програми з аграрного питання, в якому йшлося про необхідність скасування кругової поруки і всіх законів, що перешкоджають селянинові порядкувати на його землі, Мартинов поставив запитання: «Як розуміти слова: «його землі»?», вважаючи, що можливі два тлумачення цього пункту: «1) кожний селянин має право викупу; тоді інтереси общини не порушуються; 2) кожний селянин має право привласнити собі землю без викупу». Після роз'яснення, яке дав Ленін, Мартинов виступив удруге, заявивши, що він має на увазі не деталі, а загальний принцип — хто є власником землі — община чи селянин? «Якщо община,—сказав Мартинов,— то, вважаючи, що вона утруднює економічний розвиток, ми обстоюємо право викупу. Якщо селя-

нин, то викупу не треба». («Второй съезд РСДРП», 1959, стор. 235).— *271.*

114 У § 4 проекту програми з аграрного питання була вимога «заснування селянських комітетів: а) для повернення сільським громадам (через експропріацію або—в тому разі, коли землі переходили з рук до рук,— викуп державою за рахунок великого дворянського землеволодіння) тих земель, які відрізані у селян при знищенні кріпосного права і в руках поміщиків є знаряддям для їх закабалення; б) для усунення залишків кріпосних відносин, що збереглися на Уралі, на Алтаї, у Західному краї та в інших областях держави...».

Н. М. Жорданія (Костров) вніс таке доповнення до цього пункту: «для передачі у власність селян на Кавказі тих земель, якими вони користуються, як тимчасовозобов'язані, хізани та ін.» («Второй съезд РСДРП», 1959, стор. 243). Другу пропозицію внесли Б. М. Кнунянц (Русов) і М. М. Лядов, які вважали за можливе обмежитися в програмі загальною вказівкою про необхідність знищення залишків кріпосних відносин в усіх місцевостях Росії.

Поправка Д. А. Топурідзе (Карського), про яку згадує у виступі Ленін, у протоколах з'їзду не записана.

З'їзд прийняв доповнення, внесене Жорданія.

Хізани — так називали в Грузії селян, що селилися на землях поміщиків на особливих договірних умовах. Хізани формально не вважалися кріпаками, користувалися особистою свободою, але залишалися довічними безправними орендарями. «Селянська реформа» 1861 року не поширювалася на хізанів; вони й надалі залишалися в цілковитій залежності від поміщиків, які стали збільшувати повинності і забирати ділянки, що їх займали хізани. Хізанство було скасоване після Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Тимчасовозобов'язаними селянами називали колишніх селян-кріпаків, які й після скасування кріпосного права в 1861 році були зобов'язані за користування поземельним наділом відбувати повинності (оброк або панщину) до початку викупу свого наділу у поміщика. З моменту укладення викупної угоди селяни переставали бути «тимчасовозобов'язаними» і переходили в розряд «селян-власників».— *272.*

115 У § 5 проекту програми з аграрного питання йшлося про необхідність надання судам права знижувати надмірно високі орендні плати і оголошувати недійсними угоди, що мали кабальний характер. § 16 частини проекту програми, що стосувалася охорони робітників, містив вимогу заснування в усіх галузях народного господарства промислових судів, що складалися б порівну з представників від робітників і від підприємців.— *273.*

116 Заперечення Леніна спрямоване проти пропозиції Лібера внести до § 5 проекту програми з аграрного питання вимогу надати судам право встановлювати орендні ціни за землю.— *273.*

117 Мова йде про ленінське формулювання § 1 статуту партії: «Членом партії вважається всякий, хто визнає її програму і підтримує партію як матеріальними засобами, так і особистою участю в одній з партійних організацій» (Твори, 4 вид., том 7, стор. 215). Мартов запропонував інше формулювання: «Членом РСДРП вважається всякий, хто визнає її програму, підтримує партію матеріальними засобами і подає їй регулярну особисту допомогу під керівництвом однієї з її організацій» («Второй съезд РСДРП», 1959, стор. 425). На засіданні статутної комісії 30 липня (12 серпня) голоси поділились, і на обговорення з'їзду було винесено обидва формулювання § 1 статуту, крім слів про підтримку партії матеріальними засобами, які в статутній комісії більшістю голосів було знято. З'їзд прийняв формулювання Мартова (28 голосів — за, 22 — проти, 1 — утримався). Більшістю голосів (26 проти 18) з'їзд включив до § 1 статуту слова про матеріальну підтримку партії членами партії.

Аналіз дебатів на з'їзді і голосування в цьому питанні дав В. І. Ленін у брошурі «Крок вперед, два кроки назад» (див. Твори, 4 вид., том 7, стор. 212—245).— *274.*

118 При обговоренні першого абзаца § 4 проекту статуту—про порядок призначення членів Ради партії і заміщення членів Ради, які вибули, статутна комісія не дійшла згоди і на з'їзд було винесено три формулювання.

Перше формулювання, що його внесли Л. Мартов і В. О. Носков (Глебов): «Раду партії призначає редакція Центрального Органу і ЦК, які посилають до Ради по два члени; ці чотири члени Ради запрошують п'ятого; членів Ради, які вибули, заміщають установи, що їх призначили».

Друге формулювання, яке внесли Ленін і В. М. Розанов (Попов): «Раду партії призначає з'їзд із членів редакції Центрального Органу і ЦК у складі п'яти осіб, причому не менш як два має бути від кожної з цих колегій. Членів Ради, що вибули, заміщає сама Рада».

Третє формулювання, що його вніс Є. Я. Левін (Єгоров): «Раду партії обирає з'їзд по два з ЦК і з редакції Центрального Органу. Чотири обрані члени обирають одноголосно п'ятого; членів Ради, що вибули, заміщають ті організації, до яких вони належать, крім п'ятого, якого заміщають зазначеним вище способом».

В результаті обговорення цього питання на з'їзді були прийняті такі формулювання:

«4. З'їзд призначає п'ятого члена Ради, Центральний Комітет і редакцію Центрального Органу.

5. Раду партії призначає редакція Центрального Органу і ЦК, які посилають до Ради по два члени: членів Ради, які вибули, заміщають установи, що їх призначили, п'ятого члена заміщає сама Рада» («Второй съезд РСДРП», 1959, стор. 426).— *278.*

119 У виступі при обговоренні першого абзаца § 4 проекту статуту Засулич говорила: «Заперечення, що чотири члени Ради не зможуть обрати п'ятого, безпідставне: коли така установа, як Рада, не зможе обрати п'ятого члена, то це означає тоді, що установа взагалі не дієздатна» («Второй съезд РСДРП», 1959, стор. 296).— *278.*

120 Йдеться про § 10 проекту статуту партії: «Кожний член партії і кожна особа, що має будь-яку справу з партією, вправі вимагати, щоб її заява в оригіналі була доставлена в ЦК або в редакцію Центрального Органу, або партійному з'їздові» («Второй съезд РСДРП», 1959, стор. 426). Виступ Леніна спрямований проти пропозиції Мартова зняти з цього формулювання слова «і кожна особа, що має будь-яку справу з партією». Пропозицію Мартова було відхилено.— *278.*

121 Виступ стосується § 12 проекту статуту партії, в якому йшлося про кооптацію до колегіальних установ партії, в тому числі до ЦК і ЦО. У книзі «Крок вперед, два кроки назад» Ленін писав: «І велика строгість кваліфікації при прийомі членів ($^4/_5$ замість $^2/_3$), і одноголосність при кооптації, і взаємний контроль над кооптацією в центри,— все це ми стали відстоювати, *коли ми виявилися в меншості в питанні про особовий склад центрів*» (Твори, 4 вид., том 7, стор. 263). Проти пропозиції ввести до статуту вимогу одноголосності і взаємного контролю ЦК і ЦО при кооптації виступив Мартов. Згодом Ленін так характеризував становище, що створилося в цей момент на з'їзді: «У нас природно виникло побоювання, що нас підсидять, підведуть. З огляду на це необхідно було запровадити обопільну кооптацію до центральних установ, щоб забезпечити партії єдність їх дій. За це питання знову виникла боротьба... Треба було створити послідовне, чесне іскрівське міністерство. На цьому пункті ми були знову побиті. Пункт про взаємну кооптацію в центральні установи був провалений. Помилка Мартова, підтримуваного «болотом», виявилася ще яскравіше. З цього моменту коаліція склалася цілком, і під загрозою поразки ми змушені були зарядити свої рушниці подвійними зарядами. Бунд і «Рабочее Дело» сиділи і своїми голосами вирішували долю з'їзду. Звідси виникла уперта, запекла боротьба» (Твори, 4 вид., том 7, стор. 60—61).— *279.*

122 Є. Я. Левін (Єгоров) заперечував проти обмеження необхідної для кооптації до колегіальних партійних установ біль-

шості будь-якою цифрою ($^2/_3$ або $^4/_5$) і вважав, що коли немає вмотивованого протесту, питання можна розв'язувати простою більшістю.— *279.*

123 Є. Я. Левін (Єгоров) у своєму виступі назвав проект статуту «кривим», бо в ньому не було пункту про надання права Раді партії розв'язувати питання про кооптацію до партійних центрів.— *279.*

124 Маються на увазі виступи Троцького і Мартова з запереченнями проти пропозиції Леніна внести в § 12 статуту партії пункт про допустимість кооптації до ЦК і редакції ЦО тільки за згодою всіх членів Ради партії.— *281.*

125 Мається на увазі пропозиція, яку Мартов вніс при обговоренні § 12 проекту статуту: «В разі, якщо одноголосності при кооптації нових членів до ЦК або до редакції Центрального Органу не досягнуто, питання про прийом члена може бути перенесене в Раду і в разі касації нею рішення відповідної колегії остаточне рішення остання приймає простою більшістю» («Второй съезд РСДРП», 1959, стор. 311).— *281.*

126 Маються на увазі такі слова Мартова: «Я пропоную, щоб більшості, яка невдоволена рішенням меншості, було надано право звернутися за вирішенням до Ради» («Второй съезд РСДРП», 1959, стор. 311). Поправку Мартова з'їзд прийняв (24 голоси за, 23 — проти).— *281.*

127 У своєму виступі Ленін відповідає В. О. Носкову (Глєбову) і Л. Г. Дейчу, які пропонували не включати до статуту § 13 (про визнання «Закордонної ліги російської революційної соціал-демократії» єдиною закордонною організацією РСДРП і про її завдання), а передати його на обговорення в Центральний Комітет партії (Глєбов) або в Раду партії (Дейч). § 13 статуту був прийнятий на з'їзді 31 голосом проти 12, при 6, що утрималися.— *282.*

128 Після затвердження з'їздом § 13 статуту про визнання Закордонної ліги єдиною організацією РСДРП за кордоном делегати «Союзу російських соціал-демократів за кордоном» Мартинов і Акімов заявили в бюро з'їзду, що вони відмовляються брати участь у голосуванні і мають намір бути присутніми на з'їзді лише для того, щоб слухати протоколи попередніх засідань і обговорювати порядок їх опублікування. Заяву було оголошено на 27-му засіданні з'їзду 5 (18) серпня. З'їзд запропонував Акімову й Мартинову взяти свою заяву назад, після чого вони, відхиливши цю пропозицію, покинули з'їзд.

Проект резолюції Ленін на з'їзд не вносив. У рукопису проект Ленін закреслив. Можливо, що це було зроблено в

зв'язку з тим, що бюро з'їзду вирішило перенести обговорення цього питання на з'їзд. — *283.*

129 Проект резолюції про вихід Бунду з РСДРП, як і опубліковані нижче додаток до резолюції Мартова і проекти резолюцій про окремі групи, про роботу у війську і про роботу серед селянства Ленін на з'їзд не вносив. Останні два питання на з'їзді не обговорювались. У доповіді про II з'їзд РСДРП на II з'їзді Закордонної ліги 13 (26) жовтня 1903 року Ленін говорив: «Внаслідок гальмувань і зволікань з боку «болота», нам довелося викинути з Tagesordnung'у дуже багато важливих пунктів; так, нам зовсім не залишилося часу для обговорення всіх питань про тактику» (Твори, 4 вид., том 7, стор. 62).— *286.*

130 Мова йде про рішення з'їзду від 5 (18) серпня 1903 року відхилити § 2 статуту Бунду, який він подав на обговорення з'їзду. В цьому параграфі сказано: «Бунд є соціал-демократична, необмежена у своїй діяльності будь-якими районними рамками, організація єврейського пролетаріату і входить до партії як його єдиний представник» («Второй съезд РСДРП», 1959, стор. 51). З огляду на принциповий характер цього параграфа, його було поставлено на обговорення з'їзду першим. Делегати Бунду, на знак протесту проти рішення з'їзду, заявили про вихід Бунду з РСДРП і покинули з'їзд.— *286.*

131 «*Воля*» — закордонна група, що називала себе «революційною соціал-демократичною організацією». У лютому 1903 року група випустила листівку «До революціонерів від революційної соціал-демократичної організації «Воля»», в якій було висунуто завдання політичної агітації в усіх верствах населення і об'єднання соціал-демократів з соціалістами-революціонерами. До РСДРП група «Воля» не входила. II з'їзд РСДРП ухвалив резолюцію «Про групу видавництва Кукліна і групу «Воля»», в якій говорилось: «... з'їзд констатує, що обидві названі організації до складу партії не входять і нічого спільного з організованою російською соціал-демократією не мають. Питання про подальше відношення цих груп до партії підлягає віданню ЦК партії, якщо ці групи до нього звернуться» («Второй съезд РСДРП», 1959, стор. 439). Незабаром після II з'їзду РСДРП група заявила про припинення свого існування і про приєднання членів групи до РСДРП; повідомлення про це було вміщене в «Искре» № 52, 7 листопада 1903 року.— *288.*

132 Промову під час виборів редакції «Искры» Ленін виголосив на 31-му засіданні з'їзду. При затвердженні протоколу цього засідання на 35-му засіданні з'їзду за згодою Леніна в текст його промови було внесено зміну. Початок промови від слів:

«Товариші! Промова Мартова була така дивна, що це змушує мене рішуче повстати проти його постановки питання» і кінчаючи словами «... свідчать лише про надзвичайне плутання політичних понять»— було знято і замінено таким текстом:

«Прошу у з'їзду дозволу відповісти Мартову.

Тов. Мартов говорив, що цим вотумом заплямовано його політичну репутацію. Вибори нічого спільного не мають із зневажанням політичної репутації. (Вигуки: «Невірно! Неправда!». Плеханов і Ленін протестують проти перебивань. Ленін просить секретарів записати в протокол, що тт. Засулич, Мартов і Троцький його перебивали, і просить записувати, скільки разів його перебивали.)»

Однак, погодившись на цю зміну, Ленін зробив на з'їзді таку заяву: «Погоджуючись на поправки тт. Костича і Паніна, я заявляю, що моя думка полягала в тому, що т. Мартов вважає для себе образливим вступ до редакційної трійки без решти своїх товаришів» («Второй съезд РСДРП», 1959, стор. 372, 392—393).

У цьому томі промова Леніна друкується в такому вигляді, в якому він її написав і виголосив на з'їзді.— *291.*

133 У Tagesordnung'y (порядку денному), виробленому В. І. Леніним, пункт: «Вибори Центрального Комітету і редакції Центрального Органу партії» був 24-м; у порядку денному, що його прийняв з'їзд, цей пункт став 18-м.— *291.*

134 План обрання двох трійок (до ЦК і ЦО) Ленін сформулював задовго до з'їзду в коментарі до виробленого ним порядку денного з'їзду (див. цей том, стор. 381). Цей план, як писав згодом Ленін, був розрахований: «1) на оновлення редакції, 2) на усунення з неї деяких рис старої гуртківщини, недоречної в партійній установі (якби нічого було усувати, то ні для чого було б і вигадувати первісну трійку!), нарешті, 3) на усунення «теократичних» рис літераторської колегії (усунення з допомогою залучення видатних практиків *до розв'язання* питання про розширення трійки» (Твори, 4 вид., том 7, стор. 274).

На 30-му і 31-му засіданнях з'їзду розгорнулася боротьба між прихильниками Мартова, які відстоювали пропозицію затвердити попередню редакцію «Искры» (Ленін, Плеханов, Мартов, Потресов, Засулич, Дейч), і послідовними іскрівцями — прихильниками вільного обрання з'їздом трьох редакторів.

З'їзд більшістю голосів ухвалив обрати редакцію з трьох осіб. До редакції ЦО було обрано Леніна, Плеханова і Мартова. Мартов відразу ж після виборів заявив, що працювати в редакції не буде. Боротьбу, що відбувалася на з'їзді у

зв'язку з виборами редакції ЦО, Ленін схарактеризував, як боротьбу «*обивательщини з партійністю,* найгіршого сорту «*особистостей*» з *політичними міркуваннями, жалісливих слів* з елементарними поняттями *революційного обов'язку*» (Твори, 4 вид., том 7, стор. 279).— *292.*

135 Мається на увазі коментар Леніна до пункту 24 виробленого ним порядку денного з'їзду (див. цей том, стор. 381). Останню фразу в цьому коментарі Ленін написав червоним чорнилом після одержання зауважень Мартова.— *292.*

136 Тут ідеться про іскрівську більшість, яка остаточно склалася на з'їзді на момент виборів ЦК, після того як відкололися «м'які» іскрівці і покинули з'їзд делегати Бунду та два робочодільці.— *294.*

137 Б. М. Кнунянц (Русов) вніс пропозицію приступити до виборів Центрального Комітету партії.— *294.*

138 Цей проект резолюції з незначними редакційними поправками, які зробив Плеханов, був від імені Леніна і Плеханова внесений 10 (23) серпня на 37-е засідання з'їзду. У прийнятій з'їздом резолюції другу частину проекту замінили на пропозицію Мартова словами: «З'їзд доручає ЦК зайнятися питанням щодо пропозиції, яка є в доповіді т. Бонч-Бруєвича» («Второй съезд РСДРП», 1959, стор. 401). Під рукописним проектом резолюції, крім Леніна і Плеханова, підписалося ще одинадцять делегатів з'їзду.— *295.*

139 З'їзд прийняв дві резолюції в питанні про ставлення до лібералів: першу вніс Потресов (Старовєр), другу — Ленін, Плеханов та ще 13 делегатів з'їзду (проект Плеханова з поправкою Леніна — див. «Ленинский сборник» VI, стор. 177—178).

«...Погляди старої «Искры»,— писав згодом Ленін,— багато краще були виявлені в резолюції Плеханова, яка підкреслила антиреволюційний і протипролетарський характер ліберального «Освобождения», ніж у плутаній резолюції Старовєра, яка, з одного боку, женеться (і зовсім несвоєчасно женеться) за «угодою» з лібералами, а з другого боку, ставить фіктивні, завідомо нездійсненні для лібералів умови таких угод» (Твори, 4 вид., том 7, стор. 446).— *296.*

140 «*Вестник Финансов, Промышленности и Торговли*» — щотижневий журнал міністерства фінансів царської Росії; виходив у Петербурзі з листопада 1883 по 1917 рік (до січня 1885 під назвою «Указатель правительственных распоряжений по министерству финансов»). У журналі друкувались урядові розпорядження, економічні статті та огляди.— *301.*

141 Ленін має на увазі загальний політичний страйк в Одесі в липні 1903 року, який був однією з ланок масових політичних страйків, що влітку 1903 року охопили майже весь південь Росії і були провісником революції 1905—1907 років. Страйк розпочали робітники Великого вокзалу і залізничних майстерень на знак протесту проти незаконного звільнення робітника котельного цеху. Незабаром до залізничників приєдналися робітники порту, каменеломень, цементного заводу, коркового заводу, паперово-джутової фабрики та інших промислових підприємств. Припинили роботу робітники міського транспорту, електростанції, газового заводу, пекарень, торгових підприємств.

Зубатовська організація в Одесі — «Комітет незалежної робітничої партії», яка мала деякий вплив на робітників, намагалася не допустити, щоб страйк переріс у політичний. Але політику «незалежних» робітники швидко викрили. Керівництво страйковим рухом було зосереджене в руках Одеського соціал-демократичного комітету, який відіграв велику роль у переростанні страйку в загальний, з яскраво виявленими політичними вимогами. Одеський соціал-демократичний комітет систематично випускав листівки, в яких формулював вимоги робітників і закликав їх до боротьби за повалення самодержавства, розсилав своїх агітаторів на фабрики і заводи, організовував масові мітинги і політичні демонстрації. Зубатовці зазнали поразки. Страйк мав величезне значення для зростання класової самосвідомості робітників.— *304.*

142 Стаття «*Зірвалось!..*» написана у відповідь на надруковану 20 серпня 1903 року в № 30 газети «Революционная Россия» замітку «Від редакції» і була продовженням полеміки між «Искрой» і «Революционной Россией» у зв'язку з «справою 2 квітня» (убивство 2 квітня 1902 року міністра внутрішніх справ Сипягіна студентом С. В. Балмашевим).— *318.*

143 Стаття «*Завдання революційної молоді*» була написана В. І. Леніним на прохання редакції газети «Студент» і надрукована у вересні 1903 року в № 2—3 газети, в розділі «Вільна трибуна». Стаття має підзаголовок «Лист перший». Інших листів на цю тему, які Ленін збирався написати, як це видно з постскриптуму до першого листа та з плану листів про завдання революційної молоді (див. цей том, стор. 418—419), очевидно, він не написав.

Стаття «Завдання революційної молоді» була видана окремим відбитком з газети «Студент» і надрукована (за винятком постскриптуму) окремим виданням на мімеографі під заголовком: «До студентства. Завдання революційної молоді (соціал-демократія і інтелігенція)». Літографованим способом цю статтю видали студенти Московського університету. Брошура мала велике поширення в Росії. За неповними ві-

домостями департаменту поліції за 1904—1905 роки примірники брошури було виявлено під час арештів і обшуків у Катеринославі, Н.-Новгороді, Казані, Одесі, в Смоленську та Мінській губернії.— *324.*

144 *«Студент»* — газета революційного студентства; всього вийшло 2 номери (№ 1 і № 2—3). Перший номер почали друкувати спочатку в Росії, але його було конфісковано в друкарні; вдруге його було надруковано в квітні 1903 року в Женеві, № 2—3 (подвійний) газети вийшов у Цюріху.

У редакційній заяві, про яку згадує Ленін, говорилося: «Не приєднуючись ще до тієї чи іншої з російських опозиційних партій... редакція вважає за доцільне надати сторінки свого органу для спокійного обговорення теоретичних і практичних питань революційної боротьби представникам навіть найпротилежніших напрямів російської революційної думки, маючи завжди на увазі вироблення серед студентства певного цілісного політичного і соціалістичного революційного світогляду, як необхідного і могутнього чинника його ідейного об'єднання».— *324.*

145 Мається на увазі відозва першої марксистської організації в Москві — московського «Робітничого союзу» до студентів від 3 (15) листопада 1896 року.— *332.*

146 Ленін має на увазі опозиційні виступи двох членів Воронезького повітового комітету по потребах сільськогосподарської промисловості М. Ф. Бунакова і С. В. Мартинова на засіданні комітету 26 серпня (8 вересня) 1902 року. У зв'язку з цими виступами Мартинова було вислано в Архангельську, а Бунакова — в Новгородську губернію.

Повідомлення про події у Воронежі, а також промова Бунакова і доповідна записка, яку прочитав на засіданні Мартинов, були надруковані в «Искре» № 29, 1 грудня 1902 року.— *344.*

147 Мова йде про залучення на бік селянської бідноти ($6^1/_2$ мільйонів господарств) середняків (2 мільйони господарств).— *346.*

148 Мається на увазі графічне зображення В. І. Леніним аграрного ладу Росії у вигляді чотирьох горизонтальних смуг: перша — 0,1 мільйона поміщицьких господарств, друга — $1^1/_2$ мільйона багатих селянських господарств, третя — 2 мільйони середніх і четверта — $6^1/_2$ мільйонів бідняцьких господарств (див. цей том, стор. 362).— *348.*

149 Наведена Леніним цифра 48,6% означає процент загальної кількості коней у сільському господарстві, якою володіли 16,5% господарств багатих селян у 1893—1894 роках. З виписки про розподіл коней у сільських громадах (див. цей том,

стор. 358) видно, що двори з трьома кіньми в 1893—1894 роках становили 8,7% і вони володіли 18,8% коней, а двори з чотирма і більше кіньми — 7,8% і вони володіли 29,8% коней. Загалом ці групи багатих господарств становили 16,5% і їм належало 48,6% усіх коней. Щоб дістати відповідні дані за 1888—1891 роки, Ленін застосував свій метод групування статистичних даних (так званий метод повторного групування). На вільному полі одного з планів брошури Ленін зробив такі обчислення:

«10,6	
5,3	9,4
11,4	37,4
16,7	46,8»

З порівняння цих обчислень з даними про розподіл коней за 1888—1891 роки видно, що група господарств багатих селян дорівнювала 16,7% (величина дуже близька до відповідної величини за 1893—1894 роки, тобто 16,5%). Цю величину Ленін дістав, додавши 11,4% дворів з чотирма і більше кіньми до половини дворів з трьома кіньми, тобто до 5,3%. Однак Ленін не обмежився величиною 16,7% господарств, якій відповідало 46,8% коней, і визначив з більшою точністю за допомогою зазначеного методу, що 16,5% господарств багатих селян у 1888—1891 роках відповідало 46,6% коней.— *351.*

150 Дані по 49 губерніях Європейської Росії за 1888 і 1891 роки взято з двох джерел: відомості по 31 губернії за 1888 рік з книги «Статистика Российской империи. XX. Военно-конская перепись 1888 г.» (Спб., 1891), відомості по 18 губерніях за 1891 рік з книги «Статистика Российской империи. XXXI. Военно-конская перепись 1891 г.» (Спб., 1894). Права колонка цифр у першій таблиці означає кількість коней, яка припадала на 1 двір по кожній групі.

Дані за 1893—1894 роки взято з книги «Статистика Российской империи. XXXVII. Военно-конская перепись 1893 и 1894 гг.» (Спб., 1896).— *358.*

151 Цифри з правого боку від першого графіка і з лівого боку від другого та третього графіків — це кількість господарств, подана в мільйонах; цифри праворуч від другого графіка — кількість коней, подана також у мільйонах.— *360.*

152 Брошури В. І. Ленін не написав.— *363.*

153 Мається на увазі програмне звернення «Від Селянського союзу партії соціалістів-революціонерів до всіх працівників революційного соціалізму в Росії», опубліковане 25 червня 1902 року в газеті «Революционная Россия» № 8. Нижче, в розділі С, п. 3 Ленін має на увазі це саме звернення.— ***364.***

154 Мається на увазі стаття О. М. Потресова «Сучасна весталка. (З етюдів про сучасну журналістику)» за підписом «Ст.», опублікована в грудні 1901 року в журналі «Заря» № 2—3.— *366*.

155 «*Народное Дело*» — популярний орган партії соціалістів-революціонерів; видавався у вигляді збірників (№ 1 — газета). Виходив у Женеві в 1902—1904 роках; всього вийшло 5 номерів.— *368*.

156 Мається на увазі стаття «З приводу полеміки «Искры», надрукована у вересні 1902 року в газеті «Революционная Россия» № 11.— *368*.

157 Ленін має на увазі статтю (без заголовка) за підписом «С.-р.» з гектографованого періодичного видання «Вперед» № 5 від 15 вересня 1902 року, випущеного в Петербурзі гуртком народницького напряму «Вперед».— *368*.

158 У цьому пункті Ленін цитує статтю «Терористичний елемент у нашій програмі», надруковану в червні 1902 року в газеті «Революционная Россия» № 7.— *369*.

159 Мається на увазі стаття «Як відповідати на урядові звірства?», надрукована в жовтні 1902 року в газеті «Революционная Россия» № 12.— *369*.

160 Статті за цим планом В. І. Ленін не написав.— *371*.

161 «*Замітки до доповіді на II з'їзді РСДРП про діяльність організації «Искры»*» були покладені в основу доповіді з цього питання, написаної для з'їзду Н. К. Крупською. Доповідь переглянув В. І. Ленін, який вніс у неї невеликі редакційні виправлення. У протоколах з'їзду є вказівка на те, що доповідь «Искры» прочитав на з'їзді Мартов, але ні тексту доповіді, ні секретарського запису її немає.

Доповідь, написана Крупською, вперше була опублікована в 1928 році в журналі «Пролетарская Революция» № 1.— *373*.

162 Мається на увазі «Протест російських соціал-демократів» (див. В. І. Ленін. Твори, 5 вид., том 4, стор. 155—168).— *373*.

163 Йдеться про групу в складі: В. І. Ленін, Л. Мартов та О. М. Потресов, що склалася з ініціативи В. І. Леніна після його повернення з заслання на початку 1900 року для створення за кордоном загальноросійської нелегальної марксистської газети.— *373*.

164 Мова йде про спробу скликання другого з'їзду РСДРП, зроблену на початку 1900 року з ініціативи Катеринославського

комітету РСДРП, при підтримці Бунду і «Союзу російських соціал-демократів за кордоном». З'їзд передбачалося скликати в Смоленську навесні 1900 року. Ленін і члени групи «Визволення праці» ставилися до цієї спроби негативно, виходячи з тих міркувань, що скликати з'їзд ще рано. Однак група «Визволення праці» не вважала за можливе відмовитися від участі в з'їзді і доручила представництво на ньому В. І. Леніну, прислави йому мандат з-за кордону. З'їзд не відбувся внаслідок численних арештів у ряді соціал-демократичних організацій у квітні — травні 1900 року.— *373.*

165 Періодизація, яку тут дано, пов'язана з такими фактами: у лютому 1900 року Ленін, повернувшись з заслання, розпочав роботу над підготовкою видання «Искры»; у грудні 1900 року вийшов перший номер «Искры»; у січні 1902 року в Самарі проходив з'їзд іскрівців, на якому було створено бюро російської організації «Искры»; у лютому 1902 року відбулися масові арешти іскрівців охоронним відділом.— *373.*

166 «*Коні*» — конспіративна назва бакинської групи іскрівців, що організували в 1901 році перевезення «Искры» та іскрівської літератури з-за кордону в Росію і друкування «Искры» в нелегальній бакинській друкарні. Транспорт ішов через Відень у Персію (Тавріз), а звідти літературу перевозили в Баку на конях (звідси конспіративна назва цієї групи — «коні»). До складу групи входили Л. Б. Красін, В. З. Кецховелі, С. Я. Аллілуєв, В. А. Шелгунов, Л. Ю. Гальперін та ін.— *373.*

167 Мова йде про організацію транспорту «Искры» і нелегальної іскрівської літератури з-за кордону в Росію. Літературу перевозили спеціальні транспортні групи та окремі особи сухопутними і морськими шляхами.

Згадані вище латиші — група цюріхських студентів-латишів Е. Ролау, Е. Скубик та ін., які організували транспорт нелегальної літератури в Росію через Прибалтику. Як з'ясувалося потім, жандарми мали відомості про роботу цієї групи; транспорти іскрівських видань, організовані латишами в грудні 1900 і в червні 1901 року, були конфісковані.

Про роботу згаданої вище групи поляків відомостей немає.

«*Чемодани*» — один із способів перевезення нелегальної літератури в дорожніх чемоданах з подвійним дном.— *374.*

168 Цей документ являє собою детальну розробку регламенту і порядку денного з'їзду. Перша частина документа (розділ А) лягла в основу регламенту, прийнятого з'їздом. Друга частина документа (розділ Б) є тим проектом Tagesordnung'у

(порядку денного) з коментарями до нього, який, за свідченням В. І. Леніна, «був відомий *у с і м іскрякам задовго до з'їзду* і *всім членам* з'їзду» (Твори, 4 вид., том 7, стор. 15).

У первісний текст опублікованого документа Ленін вніс доповнення, в яких враховано зауваження, одержані від Мартова і, можливо, від інших іскрівців, які ознайомилися з документом. Текст документа відтворено повністю, з наступними доповненнями і змінами.— *375.*

169 Документ являє собою попередній облік складу з'їзду і співвідношення угруповань на ньому, зроблений Леніним до відкриття з'їзду. У графі «Число голосів» зазначено кількість голосів, яку мала на з'їзді кожна організація. У графі «Прибуло» зазначено кількість делегатів, які приїхали в Женеву на момент складання таблиці. У графі, позначеній «+ ? — », цифри під знаком «+» означають число голосів іскрівців, цифри під знаком «?» — число голосів делегатів, що не визначилися в розумінні напряму, цифри під знаком «—» — число голосів антиіскрівців. В окремих випадках у цій графі враховано гадану позицію не тільки тих делегатів, що прибули, а й тих, що мали приїхати. Цифри в останній графі показують, очевидно, орієнтовний поділ іскрівців на «твердих» (послідовних) і «м'яких».— *382.*

170 Делегати від Тверського комітету РСДРП у з'їзді участі не брали, бо Тверський комітет входив до складу Північного союзу і був представлений його делегатами.— *382.*

171 Делегати від Нижегородського комітету РСДРП на з'їзд не прибули.— *382.*

172 Делегати від Кавказу мали на з'їзді не вісім голосів, а шість. Виправивши нуль на шість, Ленін, проте, не перекреслив цифру два, яку написав раніше.

Виправлення кількості голосів від Кавказу не враховано в підсумкових цифрах цієї графи.— *382.*

173 Підсумкову цифру 36 Ленін написав замість попередньої цифри 32. У ній враховано виправлення, які Ленін вніс у список у зв'язку з відсутністю делегатів Нижегородського комітету (два голоси) і наявністю шести голосів від Кавказу замість спочатку записаних двох, а також додатково внесені у список два голоси від Кримського союзу.— *382.*

174 Знак питання Ленін поставив тут, мабуть, через те, що два делегати, яких мала послати на з'їзд російська організація «Искры», не прибули.— *383.*

175 Особливе позначення цифри 2 показує, напевне, що Ленін сумнівався щодо послідовно-іскрівської позиції делегатів «Южного рабочего».— *383.*

176 У загальній підсумковій цифрі 47 не враховані закреслення, виправлення і доповнення в цифрах, що означають число голосів від Нижегородського комітету, від Кавказу і від Кримського союзу.— *383.*

177 У підсумковій цифрі 36 не враховано виправлення кількості голосів від Кавказу.— *383.*

178 *Микола Петрович* — одна з умовних кличок Петербурзького соціал-демократичного комітету (іскрівського), яким користувалася для конспірації редакція «Искры», листуючись з місцевими організаціями. Тут, очевидно, мається на увазі делегат Петербурзького комітету на II з'їзді партії О. В. Шотман.— *384.*

179 Воронезький комітет, до складу якого входили переважно «економісти», не був запрошений на II з'їзд РСДРП у зв'язку з тим, що він не визнав ОК по скликанню з'їзду, а також виробленого ОК статуту, на підставі якого було скликано з'їзд. За два дні до з'їзду Воронезький комітет подав заяву до ОК, вимагаючи третейського суду в цьому питанні. З'їзд відхилив вимогу Воронезького комітету і визнав дії ОК правильними.— *385.*

180 Йдеться про комісію по перевірці мандатів делегатів і по визначенню складу II з'їзду РСДРП.— *385.*

181 Мається на увазі рішення з'їзду про порядок голосування. При обговоренні регламенту Мартов вніс пропозицію, щоб з усіх питань, що стосуються порядку засідання, в голосуванні брали участь не тільки делегати з ухвальним голосом, а й з дорадчим. Ленін запропонував проводити голосування з усіх питань тільки за мандатами, щоб участь у голосуванні брали лише делегати з ухвальним голосом.— *385.*

182 Мається на увазі порядок денний з'їзду, запропонований Лібером, який заперечував проти того, щоб питання про становище Бунду в партії поставити на перше місце, тобто відразу після організаційних питань, як це передбачалося в порядку денному, внесеному на затвердження з'їзду Організаційним комітетом.— *385.*

183 На другому засіданні з'їзду представник Бакинського комітету, до якого приєдналися представники Тифліського і Батумського комітетів, виступив із спростуванням приписаної йому в доповіді Організаційного комітету пропозиції запросити групу «Борьба» на з'їзд. У доповідь було внесено поправку.— *386.*

184 Мається на увазі доповідь Лібера про місце Бунду в партії.— *386.*

185 Йдеться про внесений Лібером на обговорення з'їзду статут Бунду, в якому проводились націоналістичні і сепаратистські погляди Бунду на побудову партії. Нижче Ленін конспективно записав пункти цього статуту. — *387.*

186 Бунд у § 4 свого статуту вимагав надати йому право доповнювати загальнопартійну програму окремими пунктами, які нібито не суперечать партійній програмі, «в питаннях, що зумовлені особливим становищем єврейського пролетаріату в Росії і взаємовідношенням суспільних сил у середовищі єврейської нації».— *388.*

187 Тут і нижче значком «+» Ленін показав внесені В. Ф. Горіним редакційні поправки і доповнення до принципової частини проекту програми РСДРП, виробленого редакцією «Искры» і «Зари» (див. «Проект программы РСДРП (Выработанный редакцией «Искры» и «Зари»). Отдельный оттиск из № 21 «Искры», стор. 1—2).— *390.*

188 Плеханов виступив на з'їзді з критикою промови Мартинова, яка була спрямована проти положення Леніна про те, що виключно своїми силами робітничий клас може виробити тільки тред-юніоністську свідомість, а соціалістичну свідомість вносить у робітничий рух ззовні соціал-демократія. Зазначаючи, що Мартинов побудував свою критику проекту партійної програми на одній цитаті з праці Леніна «Що робити?», Плеханов сказав: «Прийом т. Мартинова нагадує мені одного цензора, який говорив: «Дайте мені «Отче наш» і дозвольте мені вирвати звідти одну фразу — і я доведу вам, що його автора треба було б повісити»» («Второй съезд РСДРП», 1959, стор. 125).— *391.*

189 Йдеться про книгу В. І. Леніна «Що робити?» (див. Твори, 5 вид., том 6, стор. 1—180).— *391.*

190 Мається на увазі доповідь Мартова про роботу організації «Искры».— *392.*

191 Опублікований нижче запис «До програмної комісії» є формулюванням 8 параграфа частини проекту програми, що стосується охорони робітників. Цей параграф був прийнятий програмною комісією і з'їздом у дещо зміненій редакції.— *395.*

192 Мова йде про обговорення пропозиції бундівців внести в програму спеціальний пункт про «рівноправність мов».—*395.*

193 Цей запис є планом промови Леніна під час виборів редакції «Искры» на 31-му засіданні з'їзду 7 (20) серпня (див. цей том, стор. 291—293). Він його написав після виголошення промови.— *401.*

194 Мається на увазі голосування пропозиції Б. М. Кнунянца про обрання трьох осіб до редакції Центрального Органу таємним голосуванням.— *401.*

195 Це голосування в протоколах з'їзду не зафіксоване.— *401.*

196 Маються на увазі результати голосування пропозиції Жорданія (Кострова): «З'їзд обирає одного члена редакції, який кооптує інших» («Второй съезд РСДРП», 1959, стор. 375).— *401.*

197 Мова йде про збори прихильників іскрівської більшості («збори 24-х», маючи на увазі ухвальні голоси, а не осіб) 5 (18) серпня 1903 року. Цим зборам передували збори членів організації «Искры» («збори 16-ти») в питанні про список кандидатур до ЦК. Згоди в цьому питанні не дійшли, і розкол іскрівців на послідовних і «зигзагових» (так називав Ленін прихильників Мартова) остаточно визначився. Далі відбувалися вже, як називав їх Ленін, «окремі, неофіціальні побачення усіх однодумців», якими були й збори 5 (18) серпня. На зборах 24-х було зачитано листа Мартова і Потресова (Старовєра), що наполягали на своїй участі в нараді іскрівців більшості і на затвердженні списку кандидатур до ЦК, наміченого прихильниками Мартова. Збори відхилили ці пропозиції і намітили свій список, згодом поданий на з'їзд.

Цю таблицю Ленін склав після «зборів 24-х» для встановлення їх точної дати. Аналогічна таблиця, складена Леніним, є також у підготовчих матеріалах до брошури «Крок вперед, два кроки назад» (див. «Ленинский сборник» XI, стор. 318). У цій брошурі Ленін, підтверджуючи, що «збори 24-х» відбувалися після 28-го засідання з'їзду, тобто після того, як було розв'язано питання про організацію партійних центрів, писав: «Ця хронологічна довідка дуже важлива. Вона *документально спростовує* думку тов. Мартова, що ми розійшлись у питанні про організацію центрів, а не в питанні про їх особовий склад. Вона *документально доводить* правильність мого викладу на з'їзді Ліги і в «Листі до редакції»» (Твори, 4 вид., том 7, стор. 250).— *402.*

198 Ці записи Ленін зробив на засіданнях програмної комісії.

Наведені нижче цифри позначають по порядку число абзаців кожного розділу проекту програми і загальну суму всіх абзаців.— *403.*

199 Мова йде про пропозицію замінити в другому абзаці проекту програми слова «свою партію» — словом «себе» і слова «руська соціал-демократія» — словами «російська соціал-демократія». — *403*

200 Це зауваження В. І. Леніна означає, що третій абзац проекту програми програмна комісія поділила на два і виділений чет-

вертий абзац починався із слів: «Головну особливість».— *404.*

201 Мова йде про те, щоб до загальнополітичної частини програми додати новий параграф про місцеве самоврядування.— *404.*

202 Мова йде про формулювання § 6 (в редакції комісії — § 7) загальнополітичних вимог проекту програми (див. примітку № 107).— *404.*

203 Остання фраза, в рукопису закреслена, є коротким записом доводів польських соціал-демократів проти § 7 загальнополітичних вимог проекту програми (про право націй на самовизначення). Польські соціал-демократи, як це видно з їхньої заяви, оголошеної на з'їзді 29 липня (11 серпня), твердили, що формулювання § 7 та інтерпретація питання про право націй на самовизначення, яку дано в статті Леніна «Національне питання в нашій програмі» (див. цей том, стор. 222—233), робить нібито неможливою моральну і практичну єдність РСДРП і СДКПіЛ.— *405.*

204 Замітки зроблені В. І. Леніним під час 22-го і 23-го засідань з'їзду 2 (15) серпня і являють собою запис окремих положень з промов делегатів, а також власні формулювання Леніна, значна частина яких у дещо зміненому вигляді ввійшла до промов, які він виголосив при обговоренні § 1 статуту партії (див. цей том, стор. 466—468).— *409.*

205 Цей документ, який В. І. Ленін написав після закінчення роботи II з'їзду РСДРП, дає картину основних угруповань, що склалися на з'їзді (до того, як з нього пішли п'ять бундівців і два робочодільці, які мали 7 ухвальних голосів). Цифри, що стоять ліворуч (9, 6, 24), означають голоси, які мали прихильники Мартова, «болото» і послідовні іскрівці. Цифри, що стоять у дужках (6, 5, 20), означають число делегатів у складі кожної з цих груп.

У списку учасників з'їзду з дорадчим голосом немає польських соціал-демократів, очевидно, через те, що вони були присутні тільки на перших чотирьох засіданнях з'їзду.— *413.*

206 Мова йде про кількість усіх голосів, які, з точки зору представництва на з'їзді, могли бути в розпорядженні партії в цілому після II з'їзду РСДРП на основі партійного статуту, прийнятого з'їздом. Сума в 49 голосів складалася так: 20 місцевих організацій по 2 голоси — 40 голосів, ЦК і редакція ЦО по 2 голоси — 4 голоси, Рада партії — 5 голосів.— *416.*

207 *Гурток петрашевців* виник у Петербурзі в середині 40-х років XIX століття. У гуртку поряд з дворянами за походженням було чимало представників різночинної інтелігенції. На чолі гуртка стояв один з видатних представників революційно-демократичної інтелігенції М. В. Буташевич-Петрашевський — послідовник французького соціаліста-утопіста Ш. Фур'є; видатними учасниками гуртка були М. О. Спєшнєв, Д. Д. Ахшарумов, М. О. Момбеллі, М. С. Кашкін. Серед петрашевців були письменники М. Є. Салтиков-Щедрін, О. М. Плещеєв, Ф. М. Достоєвський, В. М. і А. М. Майкови та ін. Гуртки петрашевців існували в Москві, Казані, Ростові-Ярославському, Тамбові. Політичні погляди петрашевців не були однорідні, але в своїй більшості петрашевці виступали проти царського самодержавства та кріпосництва і були прихильниками утопічного соціалізму. Вирішальну роль у формуванні політичних і філософських поглядів петрашевців відіграли твори великих російських революційних демократів Бєлінського і Герцена. Діяльність гуртка петрашевців була особливо жвавою у 1848—1849 роках. У ці роки гурток Петрашевського перетворився на один з великих центрів боротьби з офіціальною поміщицькою ідеологією в Росії. На зборах гуртка обговорювалися проекти звільнення селян, говорилося про заміну самодержавства республікою, про запровадження відкритого судочинства і суду присяжних, про свободу друку; ставилося питання про революційну пропаганду; гаряче обговорювався знаменитий лист Бєлінського до Гоголя, який петрашевці мали намір розповсюдити.

В останній період існування гуртка його члени активно обговорювали питання про створення таємного товариства і про способи організації повстання проти царизму. Керівники гуртка плекали ідею організації повстання проти царизму і створення з цією метою таємного товариства. Петрашевці видали «Кишеньковий словник іноземних слів, що ввійшли до складу російської мови», в якому проводились передові політичні, філософські і літературні ідеї.

У ніч на 23 квітня (5 травня) 1849 року членів гуртка було арештовано і ув'язнено в Петропавловську фортецю. 21 чоловіка присудили до розстрілу. Проте царський уряд не зважився виконати цей вирок. Після інсценування страти дев'ятьом засудженим смертний вирок було замінено каторгою (Петрашевському — довічною, а вісьмом членам гуртка — від 2 до 15 років), усім іншим — арештантськими ротами або відданням у рядові лінійних батальйонів.— *418.*

208 Стаття за цим планом не була написана.— *420.*

209 *Кінець «номадному» періодові* (від грецького слова «номади» — кочівники) — кінець кустарництву, ідейній і організаційній роздробленості соціал-демократичних організацій.— *420.*

ПОКАЖЧИК ЛІТЕРАТУРНИХ ПРАЦЬ І ДЖЕРЕЛ, ЦИТОВАНИХ І ЗГАДУВАНИХ В. І. ЛЕНІНИМ

**Автономия или федерация*. (По поводу статьи против Бунда в № 36 «Искры»). 27 (14) апреля 1903 г. [Листовка]. Изд. Заграничного комитета Всеобщ. евр. раб. союза в Литве, Польше и России. Лондон, тип. Бунда, [1903]. 4 стор.— *255, 406*.

Аксельрод, П. Б. Объединение российской социал-демократии и ее задачи. Итоги ликвидации кустарничества.— «Искра», [Женева], 1903, № 55, 15 грудня, стор. 2—5.— *27—28*.

Баденская анкета — див. Erhebungen über die Lage der Landwirtschaft im Großherzogtum Baden 1883, veranstaltet durch großherzogliche Ministerium des Innern.

Беспримерный поступок.— «Революционная Россия», [Женева], 1902, № 11, вересень, стор. 24—25.— *321—322, 368*.

Боевая организация социалистов-революционеров. [Листовка]. Петербург, 3 апреля 1902 г. Б. м., тип. с.-р., 1902. 1 стор.— *46—47*.

Брокгауз, Ф. А. и Эфрон, И. А. Энциклопедический словарь. Т. XII, [полут. 23], Спб., 1894, стор. 396—411.— *355—357*.

— Т. XVI[a], [полут. 32], Спб., 1895, стор. 675—725.— *211*.

Булгаков, С. Н. Капитализм и земледелие. Т. 1—2. Спб., тип. Тиханова, 1900. 2 т.— *105, 110, 112*.

В. В.— див. Воронцов, В. П.

* Зірочкою позначено книги, газети і статті, на яких є помітки В. І. Леніна і які зберігаються в Архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

---

[1] Вперше опубліковано в журн. «Красная Летопись», 1928, № 2 (26), стор. 22—23, в ст. О. Ільїна-Женевського «Второй съезд партии и петербургская соц.-дем. организация».

— *Проект устава РСДРП, внесенный на II съезд РСДРП* [1].— *260, 274—275, 409—411.*

*— *Революционный авантюризм.*— «Искра», [Лондон], 1902, № 23, 1 серпня, стор. 2—4; № 24, 1 вересня, стор. 2—4. Без подписи. — *41, 44—45, 46—47, 51.*

[Ленин, В. И.] [Речь по вопросу о программе партии 22 июля (4 августа) 1903 г. на II съезде РСДРП].— В кн.: Второй очередной съезд Росс. соц.-дем. рабочей партии. Полный текст протоколов. Изд. ЦК. Женева, тип. партии, [1904], стор. 130—132. (РСДРП).— *392.*

— *Что делать?* Наболевшие вопросы нашего движения. Stuttgart, Dietz, 1902. VII, 144 стор. На обкл. і тит. ст. авт.: Н. Ленин.— *6, 63, 257—259, 275—276, 370, 407, 417.*

*— *Эра реформ.*— «Искра», [Женева], 1903, № 46, 15 серпня, стор. 1—2.— *310.*

Ленин, В. И. и Плеханов, Г. В.[Письмо старым редакторам «Искры» и сотруднику тов. Троцкому. 23 сентября (6 октября) 1903 г.]. Рукопись [2].— *27—28.*

«Листок «Работника»», Женева.—*72.*

Лохтин, П. Состояние сельского хозяйства в России сравнительно с другими странами. Итоги к XX веку. Спб., «Посредник», 1901. 309 стор.; 45 стор. табл.— *359.*

Манифест Всеросс[ийского] студенч[еского] съезда.— «Революционная Россия», [Женева], 1902, № 5, березень, стор. 14—15.— *329.*

Манифест партии социалистов-революционеров. (Выработан на съезде представителей объединенных групп с.-р.). Б. м., тип. партии с.-р., 1900. 12 стор.— *47.*

Манифест Российской социал-демократической рабочей партии. [Листовка]. Б. м., тип. партии, [1898]. 2 стор.— *72, 91, 93, 96, 113, 117—118, 235, 250.*

Манифест «Союза армянских социал-демократов» — див. [Шаумян, С. Г.] Манифест «Союза армянских социал-демократов».

---

[1] Проект не зберігся.

[2] Вперше опубліковано в книзі: [Ленин, В. И.] Ленин, Н. Шаг вперед, два шага назад. (Кризис в нашей партии). Женева, тип. партии, 1904, стор. 117. (РСДРП).

Материалы к вопросу о нуждах сельскохозяйственной промышленности в Саратовской губернии. Изд. Саратовского губ. земства. Саратов, тип. Губ. земства, 1903. 469 стор., разд. паг.; 5 л. картогр. — *218.*

Милюков, П. Н. Крестьяне в России.— В кн.: Брокгауз, Ф. А. и Эфрон, И. А. Энциклопедический словарь. Т. XVIª, (полут. 32). Спб., 1895, стор. 675—725.— *211.*

[Милюков, П. Н. и Струве, П. Б.] К очередным вопросам.— «Освобождение», Штутгарт, 1903, № 17, 16 лютого (1 березня), стор. 289—292. Подписи: СС и Редактор.— *195—201.*

Мировой рост и кризис социализма.— «Вестник Русской Революции», Женева — Paris, 1902, № 2, лютий, стор. 39—87, у відділі I.— *363, 364.*

«*Московские Ведомости*», 1902, № 345, 15 (28) грудня, стор. 4.— *79—84.*

н-д-и. Самодержавие пред задачами социального законодательства.— «Освобождение», Штутгарт, 1903, № 1 (25), 18 червня (1 липня), стор. 7—10.— *301.*

На славном посту (1860—1900). Литературный сборник, посвященный Н. К. Михайловскому. Ч. 2. Б. м., тип. Клобукова, [1900]. VI, [2], 229, [3], 516 стор., 2 л. портр.— *105, 112.*

«*Народное Дело*», [Женева], 1902, № 2, вересень, стор. 3—21, 51—63.— *368.*

Народный герой.— «Народное Дело», [Женева], 1902, № 2, вересень, стор. 3—21.— *368.*

Национальное порабощение и революционный социализм.— «Революционная Россия», [Женева], 1903, № 18, 15 лютого, стор. 1—4.— *223—224.*

Наш съезд.— «Искра», [Женева], 1903, № 53, 25 листопада, стор. 1—2.— *5—6, 25.*

Наша программа.— «Вестник Русской Революции», Женева — Paris, 1901, № 1, липень, стор. 1—15.— *47.*

Наша программа. Проект программы группы «Борьба» и комментарий к ней. Изд. группы «Борьба». Женева, 1903. 52 стор. (РСДРП. Материалы для выработки партийной программы. Вып. III).— *378.*

«*Освобождение*» 1903, № 4 (28), 2 (15) серпня, стор. 72.— *324.*

— 1903, № 17, 16 лютого (1 березня), стор. 289—292.—*195—201.*

— 1903, № 18, 2 (15) березня, стор. 305—307.— *200.*

От Крестьянского союза партии социалистов-революционеров ко всем работникам революционного социализма в России.— «Революционная Россия», [Женева], 1902, № 8, 25 червня, стор. 5—14.— *47, 142, 202, 205, 364, 365, 367.*

От редакции.— «Искра», [Женева], 1903, № 55, 15 грудня, стор. 10, у відділі: Из партии.— *25—27, 28.*

От редакции.— «Революционная Россия», [Женева], 1903, № 30, 20 серпня, стор. 24.— *319—323.*

От Центрального комитета партии социалистов-революционеров.— «Революционная Россия», [Женева], 1902, № 11, вересень, стор. 26—27.— *322.*

[Ответ редакции газеты «Искра» на письмо ЦК Бунда от 29 августа (11 сентября) 1901 г.].—«Искра», [Мюнхен], 1901, № 8, 10 вересня, стор. 6, у відділі: Из партии.— *93, 114.*

«*Отклики*». Приложение к рабочей социал-демократической газете-журналу «Отклики», Женева, 1902, № 1, грудень, стор. 6—24, 29—60.— *63—64.*

«*Отечественные Записки*», Спб., 1882, № 8, серпень, стор. 143—169. — *219—220.*

— 1882, № 9, вересень, стор. 1—35.— *219.*

Открытое письмо [Киевского союзного совета объединенных землячеств и организаций и Организационного комитета Киевского политехнического института] союзным советам и организационным комитетам высших учебных заведений России.— «Студент», [Женева], 1903, № 1, 3 квітня, стор. 20.— *329, 332.*

Открытое письмо [Киевского союзного совета объединенных землячеств и организаций и Организационного комитета Киевского политехнического института] союзным советам и организационным комитетам высших учебных заведений России.— «Революционная Россия», [Женева], 1902, № 13, листопад, стор. 13—14. Загл.: Письмо киевских студентов.— *329, 332.*

Проект программы Росс. социал-демократ. рабочей партии, выработанный социал-демократ. организацией «Жизнь».— В кн.: Программы «Жизни», «Искры» и «Зари» с прил. отзывов о них. Женева, Куклин, 1903, стор. 3—11. (Б-ка русского пролетария.— № 5).— *378.*

Проект программы РСДРП, выработанный группой «Борьба» — *див.* Наша программа.

[Проект устава Бунда, внесенный делегацией Бунда на обсуждение 19 июля (1 августа) 1903 г. на четвертом заседании II съезда РСДРП].— В кн.: Второй очередной съезд Росс. соц.-дем. рабочей партии. Полный текст протоколов. Изд. ЦК. Женева, тип. партии, (1904), стор. 56—58, подстр. примеч. (РСДРП).— *254, 388.*

Проект устава VII-го съезда Росс. соц.-дем. раб. партии, выработанный Орг. ком.— Там же, стор. 379—381, в прил. VI.—*252.*

Прокламация 3 апреля 1902 г. боевой организации социалистов-революционеров — див. Боевая организация социалистов-революционеров.

Прокламация 3 апреля 1902 г. партии социалистов-революционеров — див. Ко всем подданным русского царя.

«Пролетариат». Тифлис, 1902, № 1, жовтень, стор. 1—4. Вірменською мов.— *98—101.*

15-го августа (28-го августа) 1902 г. [Передовая].— «Освобождение», Штутгарт, 1902, № 5, 19 серпня (1 вересня), стор. 65—68.— *35—36.*

15-го сентября (28-го сентября) 1902 г. [Передовая].— «Освобождение», Штутгарт, 1902, № 7, 18 вересня (1 жовтня), стор. 97—100.— *35.*

V съезд Всеобщего еврейского рабочего союза в Литве, Польше и России. 7 (20) августа 1903 года. [Листовка]. Изд. заграничного комитета Бунда. London, Nathanson, [1903], 2 стор. — *306—309.*

Pro domo sua. (Библиографическая заметка о № 1 «В. Р. Р.» в «Заре» № 2—3).— «Вестник Русской Революции», Женева — Paris, 1902, № 2, лютий, стор. 99—104, у відділі III.—*364.*

Р. Н. С.— див. Струве, П. Б.

«Работник», Женева.— *72.*

*— *Опекаемое студенчество.*— «Искра», [Лондон], 1903, № 31, 1 січня, стор. 2—3.— *329.*

Тургенев, И. С. Дворянское гнездо.— 6.

Учреждение старост в промышленных предприятиях.— «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1903, № 27, 6 (19) липня, стор. 1—3.— *301.*

«Финляндская Газета», Гельсингфорс.— *33.*

— 1902, № 142, 19 вересня (2 жовтня), стор. 1, 2.— *32—33.*

Чернов, В. М. Крестьянин и рабочий, как категории хозяйственного строя.— В кн.: На славном посту (1860—1900). Литературный сборник, посвященный Н. К. Михайловскому. Ч. 2. Б. м., тип. Клобукова, [1900], стор. 157—197.—*105, 112.*

— *Типы капиталистической и аграрной эволюции.*— «Русское Богатство», Спб., 1900, № 8, стор. 201—239.— *105, 112.*

[Шаумян, С. Г.] Манифест «Союза армянских социал-демократов».— «Пролетариат», Тифлис, 1902, № 1, жовтень, стор. 1—4. Вірменською мов.— *98—101.*

Э. Положение дел. (Письмо из Петербурга).— «Освобождение», Штутгарт, 1902, № 8, 2 (15) жовтня, стор. 123.— *36.*

Эволюция русской социалистической мысли.— «Вестник Русской Революции», [Б. м.], 1903, № 3, березень, стор. 1—37, у відділі I.— *365.*

Auhagen, H. Über Groß-und Kleinbetrieb in der Landwirtschaft.— «Landwirtschaftliche Jahrbücher», Bd. XXV, Berlin, 1896, S. 1—55.— *105.*

Aus dem literarischen Nachlaß von K. Marx, F. Engels und F. Lassalle. Hrsg. von F. Mehring. Bd. III. Gesammelte Schriften von K. Marx und F. Engels von Mai 1848 bis Oktober 1850. Stuttgart, Dietz, 1902. 491 S.— *227.*

David, E. Bäuerliche Barbaren.— «Sozialistische Monatshefte», Berlin, 1899, № 2, S. 62—71.— *105.*

— *Sozialismus und Landwirtschaft.* Bd. I. Die Betriebsfrage. Berlin, Verl. der Sozialistischen Monatshefte, 1903. 703 S.— *156—157, 202—206.*

Engels, F. Die Bauernfrage in Frankreich und Deutschland.— «Die Neue Zeit», Stuttgart, 1894—1895, Jg. XIII, Bd. I, № 10, S. *292—306.* —*205.*

— *Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft.* Philosophie. Politische Ökonomie. Sozialismus. Leipzig, Druck und Verl. der Genossenschafts-Buchdr., 1878. VIII, 274 S.— *38—39.*

— *Die Polendebatte in Frankfurt.*— «Neue Rheinische Zeitung», Köln, 1848, № 81, 20. August, S. 1—2; № 93, 3. September, S. 1—2.— *225—226.*

Ergebnisse der Erhebungen über die Lage der Landwirtschaft im Großherzogtum Baden 1883. (Karlsruhe, Braun, 1883). 185 S.; 8. Taf.— In.: Erhebungen über die Lage der Landwirtschaft im Großherzogtum Baden 1883, veranstaltet durch das Großherzogliche Ministerium des Innern. Bd. 4.— *105.*

Erhebungen über die Lage der Landwirtschaft im Croßherzogtum Baden 1883, veranstaltet durch das Großherzogliche Ministerium des Innern. Bd. I — [4]. Karlsruhe, Braun, 1883. 4 Bd.— *105.*

Hecht, M. Drei Dörfer der badischen Hard. Eine wirtschaftliche und soziale Studie. Leipzig, Wilhelm, 1895. 94 S.— *105.*

Hertz, F. Die agrarischen Fragen im Verhältnis zum Sozialismus. Mit einer Vorrede von E. Bernstein. Wien, Rosner, 1899. VII, 141 S.— *105, 112.*

K[autsky, K.] Drei Kriesen des Marxismus.— «Die Neue Zeit», Stuttgart, 1902, Jg. XXI, Bd. I, № 23, S. 723—731.— *204, 205.*

— *Finis Poloniae?* — «Die Neue Zeit», Stuttgart, 1895—1896, Jg. XIV, Bd. II, № 42, S. 484—491; № 43, S. 513—525.—*224—225, 226—227.*

Klawki, K. Über Konkurrenzfähigkeit des landwirtschaftlichen Kleinbetriebes.— «Landwirtschaftliche Jahrbücher», Bd. XXVIII, Berlin, 1899, S. 363—484.— *105.*

«*Landwirtschaftliche Jahrbücher*».— Bd. XXV, Berlin, 1896, S. 1—55.— *105.*

— Bd. XXVIII, Berlin, 1899, S. 363—484.— *105.*

[Marx, K. und Engels, F.] Manifest der Kommunistischen Partei. Veröffentlicht im Februar 1848. London, gedr. in der Office der «Bildungs-Gesellschaft für Arbeiter» von J. E. Burghard, [1848]. 23 S.— *38, 134—135.*

Marx, K. Der 18. Brumaire des Louis Napoleon. New-York, Exped.: Deutsche Vereins Buchh. von Schmidt u. Helmich, 1852. IV, 64 S. (Die Revolution. Eine Zeitschrift in zwanglosen Heften. Hrsg. von J. Weydemeyer. Hft. I).— *257, 270.*

— *[Brief an Bracke].* 5. Mai 1875.— «Die Neue Zeit», Stuttgart, 1890—1891, Jg. IX, Bd. I, № 18. S. 562.— *59.*

— *Der Bürgerkrieg in Frankreich.* Adresse des Generalrats der Internationalen Arbeiter-Assoziation an alle Mitglieder in Europa und den Vereinigten Staaten. S.— Abdr. aus dem Volksstaat. Leipzig, Verl. der Exped. des Volksstaat, 1871, 52 S.— *257.*

*— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. I. Buch I: Der Produktionsprozeß des Kapitals. Hamburg, Meißner, 1867. XII, 784 S.— *59—60.*

*— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. III, T. 2, Buch III: Der Gesamtprozeß der kapitalistischen Produktion. Kapitel XXIX bis LII. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1894. IV, 422 S.— *105, 109—112.*

— *Zur Kritik des sozialdemokratischen Parteiprogramms.*— «Die Neue Zeit», Stuttgart, 1890—1891, Jg. IX, Bd. I, № 18, S. 562—575.— *42.*

Mehring, F. Einleitung [des Herausgebers zum Buch: Aus dem literarischen Nachlaß von K. Marx, F. Engels und F. Lassalle].— In: Aus dem literarischen Nachlaß von K. Marx, F. Engels und F. Lassalle. Hrsg. von F. Mehring. Bd. III. Gesammelte Schriften von K. Marx und F. Engels von Mai 1848 bis Oktober 1850. Stuttgart, Dietz, 1902, S. 3—86.—*227.*

«*Neue Rheinische Zeitung*», Köln.— *224.*

— 1848, № 81, 20. August, S. 1—2.— *225—226.*

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А

---

* У дужках курсивом зазначаються справжні прізвища.

Б

Віленський, Л. С. (Леонов) (1880—1950) — у 1899 році був членом групи пропагандистів при Київському комітеті РСДРП, за участь в організації демонстрації у квітні 1901 року в Києві був арештований і висланий у Полтавську губернію. З 1902 року працював у Катеринославі по організації нелегальних друкарень і розповсюдженню соціал-демократичної літератури. На II з'їзді РСДРП — делегат від Катеринославського комітету, іскрівець більшості, після з'їзду — більшовик. У 1905 році вийшов з РСДРП, вступив до організації анархістів-комуністів, був одним з редакторів анархістського журналу «Бунтарь». У 1907 році арештований і засланий на 4 роки в Туруханський край; повернувшись із заслання, відійшов від політичної діяльності. Після Жовтневої соціалістичної революції брав участь в організації Радянської влади в Одесі, працював в органах робітничо-селянської інспекції; в 1922—1924 роках був секретарем правління Промбанку в Москві, пізніше працював у Держплані.— *414.*

Вілонов, Н. Є. (1883—1910) — професіональний революціонер, більшовик. Революційну діяльність розпочав у 1901 році, коли був робітником калузьких залізничних майстерень. У 1902 році вступив до київської соціал-демократичної організації, став прихильником «Искры». В 1903 році був арештований, висланий під спеціальний нагляд поліції в Катеринослав, де ввійшов до складу місцевого іскрівського комітету, був одним з організаторів загального страйку в серпні 1903 року; після II з'їзду РСДРП — більшовик. Був засланий в Єнісейську губернію, звідки втік у липні 1904 року; за завданням Східного бюро ЦК працював у Казані по організації місцевого комітету РСДРП, створював нелегальні друкарні на Уралі. Брав активну участь у революції 1905—1907 років у Поволжі і на Уралі, був обраний головою Виконкому Самарської Ради робітничих депутатів, провадив партійну роботу в Уфі, організовував в Єкатеринбурзі вибори делегатів на IV з'їзд РСДРП. У березні 1906 року був арештований, у липні втік з в'язниці, працював партійним організатором Лефортівського району в Москві, входив до складу Московського комітету РСДРП. Після нового арешту був засланий на 3 роки в Астраханську губернію, звідки наприкінці 1908 року виїхав за кордон. Був одним з організаторів партійної школи на о. Капрі. Коли в школі намітився розкол і була створена фракційна група «Вперед», порвав з фракціонерами, виїхав у Париж разом з групою учнів-ленінців. На пленумі ЦК РСДРП у 1910 році більшовики намітили його кандидатом для кооптації до складу ЦК. 1 травня 1910 року помер від туберкульозу, перебуваючи на лікуванні в Давосі (Швейцарія).— *28—30.*

Вітте, С. Ю. (1849—1915) — російський державний діяч, який відбивав інтереси «військово-феодального імперіалізму» царської Росії; переконаний прихильник самодержавства, що прагнув зберегти монархію за допомогою незначних поступок і обіцянок ліберальній буржуазії і жорстоких репресій проти

народу; один з організаторів придушення революції 1905—1907 років. Будучи міністром шляхів (лютий — серпень 1892), міністром фінансів (1892—1903), головою Ради міністрів (жовтень 1905 — квітень 1906), Вітте своїми заходами в галузі фінансів, митної політики, залізничного будівництва, фабричного законодавства, всіляким заохочуванням іноземних капіталовкладень сприяв розвиткові капіталізму в Росії і посиленню її залежності від імперіалістичних держав. «Міністр-маклер», «агент біржі» — так схарактеризував його В. І. Ленін.— *195.*

Водовозов, М. В. (1870—1896) — російський публіцист, один з представників «легального марксизму». Вчився в Петербурзькому університеті, брав участь у студентських заворушеннях, у 1891 році за промову під час похорону М. В. Шелгунова його виключили з університету. Написав кілька статей з історії суспільної думки і робітничого руху, в деяких з них захищав мальтузіанство. Разом з М. І. Водовозовою заснував книговидавництво, в якому в 1899 році вийшла книга В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії». У 1897 році був виданий збірник статей Водовозова «Економічні етюди».— *199.*

Володимир — див. Косовський, В.

Воронцов, В. П. (В. В.) (1847—1918)—економіст і публіцист, один з ідеологів ліберального народництва 80—90-х років; автор книг «Доля капіталізму в Росії» (1882), «Наші напрями» (1893), «Нариси теоретичної економії» (1895) та інших, в яких заперечував розвиток капіталізму в Росії, вихваляв дрібне товарне виробництво, ідеалізував селянську общину. Проповідував примирення з царським урядом і рішуче виступав проти марксизму. Погляди Воронцова піддані гострій критиці у багатьох працях В. І. Леніна.— *44, 219, 366.*

Врублевський (Wróblewski), *Валерій* (1836—1908) — визначний польський революціонер, генерал Паризької Комуни 1871 року. Вчився у Петербурзькому лісному інституті, де познайомився з ідеями російських революційних демократів. Повернувшись у Польщу, провадив революційну агітацію серед селян. Під час Польського визвольного повстання 1863—1864 років командував повстанськими загонами, був тяжко поранений. У січні 1864 року виїхав у Париж, де став одним з керівників демократичного крила польської еміграції. Коли було проголошено Паризьку Комуну, Врублевський рішуче став на бік повсталих; йому було доручено командувати II армією комунарів. У лавах паризьких пролетарів Врублевський хоробро бився до останніх днів Комуни. Після її розгрому емігрував у Лондон, був кооптований до Генради I Інтернаціоналу, взяв активну участь у боротьбі з бакуністами, підтримуючи тактичну лінію Маркса і Енгельса; після амністії 1880 року повернувся у Францію. До кінця життя Врублевський був вірний ідеям соціалізму і міжнародної солідарності.— *226.*

Г

Галкін, В. П.— *див.* Горін, В. П.

Гальберштадт, Р. С. (Костя) (1877—1940) — у 1896 році входила до соціал-демократичного гуртка в Женеві, яким керував Плеханов. Повернувшись у Росію, працювала в соціал-демократичних організаціях Одеси, Кишинева, Харкова, Катеринослава, займалася розповсюдженням соціал-демократичної літератури; входила до організації «Искры». У лютому 1903 року на орловській нараді Організаційного комітету по скликанню II з'їзду РСДРП була введена до складу ОК. На з'їзді була присутня з дорадчим голосом від Організаційного комітету, іскрівець меншості. Після з'їзду — активна меншовичка, у грудні 1905 року ввійшла від меншовиків в об'єднаний ЦК. В роки реакції стояла на позиціях ліквідаторства, під час першої світової війни — на оборонських позиціях. Незабаром після Лютневої революції 1917 року від політичної діяльності відійшла.— *415.*

Гальперін, Л. Ю. (Коняга) (1872—1951) — соціал-демократ, у революційному русі брав участь з 1898 року. Перебуваючи на засланні в Астраханській губернії, встановив зв'язок з організацією «Искры» і як її агент навесні 1901 року був посланий у Баку, де проводив роботу по створенню Бакинського комітету РСДРП, підпільної друкарні, по організації транспорту нелегальної літератури з-за кордону і розповсюдженню її в Росії. На початку 1902 року брав участь у Києві в демонстрації, був арештований; 18 (31) серпня разом з групою іскрівців утік з Лук'янівської тюрми в Києві за кордон, продовжував роботу по організації транспорту партійної літератури в Росію. Після II з'їзду РСДРП приєднався до більшовиків, якийсь час входив до Ради партії від редакції ЦО, потім був кооптований до ЦК. Заіняв примиренську позицію щодо меншовиків, виступив проти скликання III з'їзду партії; в лютому 1905 року був арештований. З 1906 року від активної політичної діяльності відійшов. Після Лютневої революції 1917 року приєднався до меншовиків-інтернаціоналістів, брав участь у Державній нараді. З весни 1918 року — на господарській роботі.— *373.*

Ганна Іванівна — див. Левіна, Є. С.

Герц (Hertz), *Фрідріх Отто* (народився в 1878 р.) — австрійський економіст, соціал-демократ — ревізіоніст. У виданій в 1899 році книзі «Die Agrarischen Fragen im Verhältnis zum Sozialismus» («Аграрні питання з точки зору соціалізму») виступив проти вчення марксизму з аграрного питання, намагався довести стійкість дрібного селянського господарства, його здатність протистояти конкуренції великого господарства. Перекладену в Росії книгу Герца широко використали буржуазні апологети Булгаков, Чернов та ін. у своїй боротьбі проти марксизму.— *105, 112, 363, 367.*

ку був арештований у справі «Південної народовольської організації» і засланий у Якутію; в середині 90-х років примкнув до соціал-демократів. Відбувши строк заслання (1900), жив у Верхоянську, а потім в Іркутську, брав участь в організації Сибірського соціал-демократичного союзу. В 1902 році працював у саратовській соціал-демократичній організації, від якої був делегований на II з'їзд РСДРП. На з'їзді — іскрівець більшості, входив від більшовиків до комісії по редагуванню протоколів з'їзду. Після з'їзду активно боровся з меншовиками. В 1910 році під псевдонімом Н. Грабовський вийшла його книга «Геть матеріалізм! (Критика емпіріокритичної критики)», спрямована проти махістської ревізії марксизму. Після Лютневої революції 1917 року повернувся в Росію, працював у Петроградському Військово-революційному комітеті, брав участь у підготовці Жовтневого збройного повстання. У 1918—1920 роках був на політичній роботі в Червоній Армії. З 1920 року працював у Всевобучі.— *267, 269, 390, 396, 397, 399, 404, 415.*

Гофман — див. Косовський, В.

Гоц, М. Р. (Рафаїлов, М.) (1866—1906) — один із засновників і теоретиків партії есерів. У середині 80-х років входив до народовольських гуртків Москви, вів пропаганду серед робітників, організував нелегальну народовольську друкарню. В 1886 році був арештований і в 1888 — засланий у Східний Сибір. З 1895 року жив у Кургані, а потім в Одесі; в 1900 році емігрував. За кордоном брав активну участь в організації партії есерів та її органів «Вестник Русской Революции» і «Революционная Россия», був членом ЦК і входив до «Бойової організації».— *50.*

Грач — див. Бауман, М. Е.

Григор'єв — див. Степанов, С. І.

Грінберг — див. Медем, В. Д.

Грінгмут, В. А. (1851—1907) — російський реакційний публіцист, з 1897 по 1907 рік — редактор монархічної газети «Московские Ведомости». Виступав проти якнайменших проявів визвольного і революційного руху, захищав царське самодержавство і привілейоване становище православної церкви, стояв на позиціях великоруського шовінізму. В період революції 1905—1907 років — один з організаторів і лідерів чорносотенного «Союзу руського народу».— *79.*

Гуревич, Я. Я. (Т.) (народився в 1869 р.) — діяч народної освіти, співробітник кількох ліберально-буржуазних газет і журналів. З 1901 року був викладачем у петербурзьких гімназіях, з 1906 року — редактор-видавець журналу «Русская Школа». В 1898—1904 роках був гласним Тульського губернського земства.

Д

В. І. Ленін назвав «головною працею ревізіонізму в аграрному питанні». З 1903 року був депутатом рейхстагу. Під час першої світової війни — соціал-шовініст, у 1919 році ввійшов до першого коаліційного уряду Німецької республіки, в 1919—1920 роках — міністр внутрішніх справ, у 1922—1927 роках — представник уряду в Гессені; підтримував реваншистські прагнення німецького імперіалізму, ворог СРСР. Ленін охарактеризував Давіда як опортуніста, «все життя якого присвячене буржуазному розбещенню робітничого руху» (Твори, 4 вид., том 21, стор. 232).— *105, 157, 202—203, 204, 205, 206.*

Даніельсон, М. Ф. (Нік.—он) (1844—1918) — російський письменник-економіст, один з ідеологів ліберального народництва 80—90-х років. У 60—70-х роках Даніельсон був зв'язаний з гуртками революційної різночинної молоді. Завершив розпочатий Г. О. Лопатіним перший переклад «Капіталу» К. Маркса на російську мову, в зв'язку з чим листувався з К. Марксом і Ф. Енгельсом; у листуванні він торкався проблем економічного розвитку Росії. Проте суті марксизму Даніельсон не зрозумів і згодом виступав проти нього. У 1893 році видав книгу «Нариси нашого пореформеного суспільного господарства», яка разом з працями В. П. Воронцова була теоретичним обгрунтуванням ліберального народництва. В. І. Ленін у кількох своїх працях гостро критикував погляди Даніельсона.— *44.*

Дейч, Л. Г. (1855—1941) — учасник народницького, а потім соціал-демократичного руху. В 1877 році був одним з організаторів виступу селян у Чигиринському повіті. Був членом організації «Земля і воля», потім «Чорний переділ». У 1880 році виїхав за кордон, у 1883 році брав участь у заснуванні групи «Визволення праці», займався виданням і перевезенням у Росію марксистської літератури. В 1884 році в Німеччині був арештований, переданий царському урядові і засуджений до каторжних робіт. У 1901 році втік з місця поселення, приїхав у Мюнхен, був кооптований до адміністрації «Закордонної ліги російської революційної соціал-демократії», брав участь у виданні й розповсюдженні «Искры» і «Зари». Був членом комісії, створеної редакцією «Искры» для погодження проектів програми партії, розроблених В. І. Леніним і Г. В. Плехановим, і для вироблення загального проекту. На II з'їзді РСДРП — делегат від групи «Визволення праці», іскрівець меншості; після з'їзду— меншовик, в роки реакції — ліквідатор. Під час першої світової війни — соціал-шовініст, співробітничав в органі соціал-оборонців «Призыв». Після Лютневої революції 1917 року разом з Плехановим редагував газету правих меншовиків-оборонців «Единство». Після Жовтневої соціалістичної революції відійшов від політичної діяльності, працював над виданням літературної спадщини Г. В. Плеханова, написав кілька статей з історії визвольного руху в Росії.— *279, 281—282, 414.*

Основні праці Дюрінга: «Критична історія національної економії і соціалізму» (1871), «Курс національної і соціальної економії» (1873), «Курс філософії» (1875).— *38—39.*

Дядіна — див. Кніпович, Л. М.

Е

Енгельс (Engels), *Фрідріх* (1820—1895) — один з основоположників наукового комунізму, вождь і вчитель міжнародного пролетаріату, друг і соратник К. Маркса (див. статтю В. І. Леніна «Фрідріх Енгельс». Твори, 5 вид., том 2, стор. 5—14).— *38—39, 192—193, 204, 205, 225, 389.*

Є

Єгоров — див. Левін, Є. Я.

Єрмолов, О. С. (1846—1917) — чиновник царського уряду. В 1893 році—керуючий міністерством державного майна, з 1894 по 1905 рік — міністр земельних справ і державного майна, потім член Державної ради. В 1886—1888 роках був віце-президентом Вільного економічного товариства. Написав кілька праць з питань сільського господарства, в яких виступав як виразник інтересів поміщиків-кріпосників. У 1892 році видав книгу «Неврожай і народне лихо», де намагався виправдати дії царського уряду щодо голодуючих селян.— *163.*

Ж

Житловський, Х. Й. (1865—1943) — громадську діяльність почав як народоволець; у кінці 80-х років емігрував у Швейцарію, був одним з організаторів «Союзу російських соціалістів-революціонерів» у Берні (1894). Пізніше, продовжуючи підтримувати тісний зв'язок з партією соціалістів-революціонерів, став одним з ідеологів єврейського дрібнобуржуазного націоналістичного руху, брав участь в організації єврейської соціалістичної робітничої партії (СЄРП), був одним з її лідерів і теоретиків. Виступав проти марксизму. Після царського маніфесту 17 жовтня 1905 року повернувся в Росію, але потім знов емігрував. З 1908 року видавав у США журнал «Dos Naie Leben» («Нове Життя»). В наступні роки жив у США, співробітничав у кількох прогресивних єврейських журналах, ставився з симпатією до СРСР.— *50, 363.*

Жорданія, Н. М. (Джордж, Костров) (1870—1953) — соціал-демократ, меншовик. Політичну діяльність розпочав у 90-х роках,

ва вчинила замах на петербурзького градоначальника Трепова. У 1880 році емігрувала, за кордоном незабаром порвала з народництвом і перейшла на позиції марксизму. В 1883 році брала участь у створенні групи «Визволення праці». У 80—90-х роках переклала на російську мову «Злиденність філософії» К. Маркса, «Розвиток соціалізму від утопії до науки» Ф. Енгельса, написала «Нарис історії Міжнародного товариства робітників» та ін. праці; співробітничала у виданнях групи «Визволення праці», в журналах «Новое Слово» і «Научное Обозрение», де вмістила ряд літературно-критичних статей. У 1900 році увійшла до редакції «Искры» і «Зари». На II з'їзді РСДРП була присутня з дорадчим голосом від редакції «Искры», примикала до іскрівців меншості. Після II з'їзду стала одним з лідерів меншовизму, входила до редакції меншовицької «Искры». У 1905 році повернулась у Росію. В період реакції — примикала до ліквідаторів, під час першої світової війни стояла на позиціях соціал-шовінізму. До Жовтневої соціалістичної революції поставилася негативно.— *278, 415.*

Зборовський, М. С. (Константинов) (1879—1935) — соціал-демократ, меншовик. Політичну діяльність розпочав у 1898 році в Одесі. На II з'їзді РСДРП — делегат від Одеського комітету, іскрівець меншості. В роки першої російської революції підтримував ліквідаторську ідею скликання широкого робітничого з'їзду. В 1905 році був членом Виконавчого комітету Петербурзької Ради робітничих депутатів. Разом з іншими керівниками Петербурзької Ради був арештований і засланий; у 1906 році втік із заслання в Швейцарію. В роки реакції — ліквідатор, в 1908 році брав участь в організації закордонного органу меншовиків-ліквідаторів — газети «Голос Социал-Демократа», завідував її технічною частиною. Після Лютневої революції 1917 року повернувся до Росії, працював в Одесі. До Жовтневої соціалістичної революції поставився вороже, в кінці 1919 року емігрував за кордон, де продовжував працювати в меншовицьких організаціях.— *414.*

Зеленський, Є. Й.— див. Надеждін, Л.

Землячка (Залкінд), Р. С. (1876—1947) — професіональний революціонер, визначний діяч Комуністичної партії і Радянської держави. В революційному русі брала участь з 1893 року; повернувшись у 1896 році з-за кордону, працювала в київській соціал-демократичній організації; потім ввійшла до Київського комітету РСДРП, була арештована і просиділа $2^1/_2$ роки у в'язниці. З 1901 року — агент «Искры», вела роботу в Одесі та Катеринославі. На II з'їзді РСДРП — делегат від Одеського комітету, іскрівець більшості. Після з'їзду була кооптована до ЦК від більшовиків, активно боролася проти меншовиків. У серпні 1904 року брала участь у нараді 22-х більшовиків у Женеві, була обрана до Бюро Комітетів Більшості. Працювала секретарем петербурзької

гостро критикували К. Маркс і Ф. Енгельс. У 80—90-і роки написав кілька праць з питань марксистської теорії: «Економічне вчення Карла Маркса» (1887), «Аграрне питання» (1899) та ін., які, незважаючи на помилки, допущені в них, відіграли позитивну роль у пропаганді марксизму. Пізніше, в період широко розгорнутого революційного руху, перейшов на позиції опортунізму; напередодні першої світової війни став центристом, під час війни перейшов у табір відвертих ворогів революційного марксизму, прикриваючи свій соціал-шовінізм фразами про інтернаціоналізм. Був автором теорії ультраімперіалізму, реакційну суть якої викрив Ленін у працях «Крах II Інтернаціоналу» (1915), «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» (1916) та інших. Після Жовтневої соціалістичної революції відкрито виступив проти пролетарської революції і диктатури пролетаріату, проти Радянської влади.

В. І. Ленін у своїх творах «Держава і революція» (1917), «Пролетарська революція і ренегат Каутський» (1918) та деяких інших піддав каутськіанство нищівній критиці. Розкриваючи небезпеку каутськіанства, В. І. Ленін писав: «Робітничий клас не може здійснити своєї всесвітньо-революційної ролі, не ведучи нещадної війни з цим ренегатством, безхарактерністю, прислужництвом опортунізмові і безприкладним теоретичним опошленням марксизму» (Твори, 4 вид., том 21, стор. 272).— *116, 193, 204, 205, 206, 224—225, 227, 273.*

Клавкі (Klawki), *Карл* — німецький буржуазний економіст, автор праці «Über Konkurrenzfähigkeit des landwirtschaftlichen Kleinbetriebes» («Про конкурентноспроможність дрібного сільськогосподарського виробництва») (1899).— *105.*

Кніпович, Л. М. (Дядіна) (1856—1920) — професіональний революціонер, більшовичка. Революційну діяльність почала наприкінці 70-х років у народовольських гуртках Гельсінгфорса. З 1889 року жила в Петербурзі, роботу в народовольських організаціях поєднувала з великою культурно-освітньою діяльністю серед робітників, у 90-х роках приєдналася до соціал-демократії. Влітку 1895 року була посередницею в переговорах між петербурзьким «Союзом боротьби за визволення робітничого класу» і «Групою народовольців» у питанні про використання Лахтинської друкарні, де була надрукована брошура В. І. Леніна «Пояснення закону про штрафи, що їх стягають з робітників на фабриках і заводах». У 1896 році її арештували і згодом заслали в Астрахань. Відігравала визначну роль у встановленні зв'язків «Искры» з місцевими організаціями в Росії; відбувши заслання, працювала в Твері. На II з'їзді РСДРП — делегат від Північного союзу, іскрівець більшості. В 1905 році працювала в Одесі, була делегатом IV з'їзду РСДРП; після революції 1905—1907 років продовжувала партійну роботу. В 1911 році її вислали в Полтавську губернію. В останні роки життя тяжко хворіла і активної роботи не вела.— *414.*

Кнунянц, Б. М. (бакинець, Рубен, Русов) (1878—1911) — професіональний революціонер, більшовик; революційну діяльність почав у 1897 році в петербурзькому «Союзі боротьби за визволення робітничого класу». В 1901 році був висланий у Баку, де став одним з керівників Бакинського і Кавказького союзного комітетів РСДРП; у 1902 році брав участь у створенні «Союзу вірменських соціал-демократів» і його нелегального органу — газети «Пролетаріат». На II з'їзді РСДРП — делегат від Бакинського комітету, іскрівець більшості. Після з'їзду як агент ЦК працював на Кавказі і в Москві. У вересні 1905 року був кооптований до Петербурзького комітету партії, входив від більшовиків до складу Виконавчого комітету першої Петербурзької Ради робітничих депутатів. У грудні 1905 року його арештували, засудили на довічне заслання в Сибір. Із заслання у 1907 році втік за кордон, брав участь у роботі Штутгартського конгресу II Інтернаціоналу і Четвертої («Третьої загальноросійської») конференції РСДРП у Гельсінгфорсі. З кінця 1907 року працював у Баку; проявляв деякі хитання в питаннях тактики більшовиків у період реакції. У вересні 1910 року був арештований, помер у бакинській тюрмі.— *294, 392, 400, 415.*

Кожевникова, В. Ф. (Варенька) (1870—1906) — у соціал-демократичному русі почала брати участь у 1892 році в Петербурзі. Закінчивши фельдшерські курси в 1894 році, працювала в Самарській губернії і на Уралі. В 1897 році повернулась у Петербург, стала членом «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». На початку 1901 року приєдналася до організації «Искры», була арештована й вислана в Новгородську губернію. У 1902 році брала діяльну участь в організації нелегальної іскрівської друкарні, у листопаді була арештована. У лютому 1903 року через хворобу її звільнили, перебувала під спеціальним наглядом поліції. Після початку першої російської революції вела агітацію серед селян Ямбурзького повіту Петербурзької губернії. 17 (30) листопада 1906 року померла від туберкульозу легень.— *373.*

Кольцов, Д. (Гінзбург, Б. А.) (1863—1920) — соціал-демократ, меншовик. У першій половині 80-х років приєднався до народовольського руху, в кінці 80-х років перейшов на соціал-демократичні позиції. На початку 1893 року емігрував у Швейцарію, де зблизився з групою «Визволення праці»; у 1895—1898 роках був секретарем «Союзу російських соціал-демократів за кордоном», активно співробітничав у його виданнях; після розколу «Союзу» (1900) вийшов з нього. Брав участь у роботі Лондонського (1896) і Паризького (1900) конгресів II Інтернаціоналу. На II з'їзді РСДРП був присутній з дорадчим голосом, іскрівець меншості; після з'їзду — активний меншовик, співробітник кількох меншовицьких видань («Социал-Демократ», «Начало» та ін.). У період революції 1905—1907 років брав участь у професійному русі в Петербурзі; з 1908 року працював у Баку,

конгресі II Інтернаціоналу. Брав активну участь у революції 1905—1907 років, був членом Виконавчого комітету Петербурзької Ради робітничих депутатів. Не раз зазнавав репресій з боку царського уряду.

Після Лютневої революції 1917 року — член Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, у дні Жовтневого збройного повстання в Петрограді — голова слідчої комісії по боротьбі з контрреволюцією, після Жовтневої соціалістичної революції — член колегії НКЮ СРСР; з 1924 року — прокурор Верховного суду, а з 1933 по 1938 — заступник голови Верховного суду СРСР. Член ВЦВК і ЦВК СРСР кількох скликань.— *252, 384, 386, 414.*

Кремер, А. Й. (Олександр) (1865—1935)— один з засновників і лідерів Бунду. В 1893—1895 роках входив до соціал-демократичних гуртків Вільно, у 1894 році написав відому тоді брошуру «Про агітацію», в 1897 році виїхав у Швейцарію для переговорів з групою «Визволення праці». Як делегат Бунду брав участь у I з'їзді РСДРП і був обраний членом ЦК партії; незабаром після з'їзду був арештований. На II з'їзді РСДРП — делегат з дорадчим голосом від Бунду, антиіскрівець; після з'їзду — меншовик. Після революції 1905—1907 років вийшов з ЦК Бунду і відійшов від політичної діяльності. Жив в Італії та у Франції, з 1921 року — у Вільно, брав участь у роботі бундівських організацій у Польщі.— *415.*

Кричевський, Б. М. (1866—1919) — соціал-демократ, публіцист, один з лідерів «економізму». З кінця 80-х років брав участь у роботі соціал-демократичних гуртків у Росії; на початку 90-х років емігрував; за кордоном певний час примикав до групи «Визволення праці», брав участь у її виданнях. У кінці 90-х років став одним з керівників «Союзу російських соціал-демократів за кордоном», у 1899 році — редактором журналу «Союзу» «Рабочее Дело», на сторінках якого пропагував бернштейніанські погляди. Незабаром після II з'їзду РСДРП відійшов від соціал-демократичного руху.— *238.*

Крохмаль, В. М. (Загорський) (1873—1933) — соціал-демократ, меншовик. У середині 90-х років входив до київських соціал-демократичних гуртків; у 1898 році висланий в Уфу, де відігравав активну роль у місцевій соціал-демократичній групі. З 1901 року — агент «Искры», працював у Києві, в 1902 році був арештований, 18 (31) серпня 1902 року разом з групою іскрівців утік з Лук'янівської тюрми у Києві за кордон, де ввійшов до «Закордонної ліги російської революційної соціал-демократії». На II з'їзді РСДРП — делегат від Уфімського комітету, іскрівець меншості. В кінці 1904 року був кооптований до ЦК РСДРП від меншовиків, у лютому 1905 — арештований; на IV з'їзді РСДРП був обраний до ЦК від меншовиків. Після Лютневої революції 1917 року редагував меншовицьку «Рабочую Газету»;

Л

Левін, Є. Я. (Єгоров, Юрій, Юр'єв) (народився в 1873 р.) — соціал-демократ, один з керівників групи «Южный рабочий». У 90-х роках брав участь у харківських соціал-демократичних гуртках, у жовтні 1900 року арештований у справі про Харківський комітет РСДРП, у 1901 році висланий у Полтаву під гласний нагляд поліції. Входив до редакції газети «Южный Рабочий». На Псковській нараді Організаційного комітету по скликанню II з'їзду РСДРП (листопад 1902) був введений до складу ОК. На з'їзді — делегат від групи «Южный рабочий», займав позицію центру; після з'їзду приєднався до меншовиків. У вересні 1903 року був арештований у Харкові; згодом відійшов від політичної діяльності.— *252, 266, 267, 268, 279, 386, 393, 394, 395, 396, 398—399, 413.*

Левіна, Є. С. (Ганна Іванівна) (1874—1905) — у 90-х роках входила до харківських соціал-демократичних гуртків, у 1898 році арештована в справі про пропаганду серед робітників друкарень Харкова і в 1899 році вислана в Полтаву під гласний нагляд поліції. Співробітничала в газеті «Южный Рабочий»; брала активну участь у діяльності групи «Южный рабочий», під час переговорів про її об'єднання з організацією «Искры» (вересень — листопад 1902) виступила проти об'єднання. На II з'їзді РСДРП — делегат від Харківського комітету, займала позицію центру. Після з'їзду приєдналася до меншовиків, незабаром відійшла від політичної діяльності.— *413.*

Левінсон, М. Я. — див. Косовський, В.

Ленгнік, Ф. В. (1873—1936) — професіональний революціонер, більшовик. У соціал-демократичному русі брав участь з 1893 року; в 1896 році був арештований у справі петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», в 1898 році засланий на 3 роки в Східний Сибір. У кінці серпня — на початку вересня 1899 року разом з іншими шістнадцятьма соціал-демократами підписав написаний В. І. Леніним «Протест російських соціал-демократів» проти «Credo» «економістів». Повернувшись із заслання, ввійшов до організації «Искры»; на псковській нараді Організаційного комітету по підготовці II з'їзду РСДРП (листопад 1902) був введений до складу ОК. На з'їзді був заочно обраний до ЦК і Ради партії. В 1903—1904 роках брав активну участь у боротьбі проти меншовиків за кордоном; у жовтні 1903 року брав участь у II з'їзді «Закордонної ліги російської революційної соціал-демократії»; після того як меншовики відмовилися прийняти запропонований ЦК партії статут Ліги, оголосив від імені ЦК наступні засідання з'їзду незаконними і разом з групою більшовиків покинув з'їзд. У лютому 1904 року повернувся в Росію, але незабаром його арештували в справі Північного бюро ЦК партії. Після революції 1905—1907 років вів партійну роботу на півдні Росії, в Москві і Петербурзі.

поразки якої емігрував спочатку в Швейцарію, а потім у Лондон, де зблизився з К. Марксом і Ф. Енгельсом; під їх впливом став соціалістом. У 1862 році повернувся в Німеччину. Після організації I Інтернаціоналу — активний пропагандист його революційних ідей і організатор секцій Інтернаціоналу в Німеччині. З 1875 року і до кінця життя Лібкнехт був членом Центрального комітету німецької соціал-демократичної партії і відповідальним редактором її центрального органу —«Vorwärts» («Вперед»). З 1867 по 1870 рік — депутат Північнонімецького рейхстагу, а з 1874 року його не раз обирали депутатом німецького рейхстагу; вміло використовував парламентську трибуну для викривання реакційної зовнішньої і внутрішньої політики прусського юнкерства. За революційну діяльність кілька разів був ув'язнений. Брав діяльну участь в організації II Інтернаціоналу. К. Маркс і Ф. Енгельс цінували Лібкнехта, спрямовували його діяльність, але водночас критикували його примиренську позицію щодо опортуністичних елементів.— *204.*

Лідін — див. Лядов, М. М.

Локерман, А. С. (Базиленков) (1880—1937) — соціал-демократ, меншовик. У соціал-демократичному русі брав участь з 1898 року, працював у Ростові-на-Дону, входив до складу Донського комітету РСДРП. На II з'їзді РСДРП — делегат від Донського комітету, займав позицію центру; після з'їзду — меншовик. Після Лютневої революції 1917 року входив до складу ЦВК від меншовиків. Після Жовтневої соціалістичної революції активно боровся проти Радянської влади. З 1917 по 1920 рік — член Донського комітету меншовиків. За контрреволюційну діяльність був засуджений.— *401, 414.*

Лохтін, П. М.— економіст, автор кількох праць з аграрного питання в Росії. Найвідоміша його книга «Стан сільського господарства в Росії порівняно з іншими країнами. Підсумки на XX століття» (1901).— *359.*

Люба — див. Радченко, Л. М.

Лядов, М. М. (*Мандельштам, М. М.,* Лідін, саратовець) (1872—1947) — професіональний революціонер, більшовик. Революційну діяльність почав у 1891 році в московських народницьких гуртках; у 1892 році став членом марксистського гуртка, в 1893 році — брав участь у створенні Московського робітничого союзу — першої соціал-демократичної організації в Москві. В 1895 році керував маївкою в Москві, був арештований і в 1897 році засланий на 5 років у Верхоянськ. Повернувшись із заслання, працював у Саратові. На II з'їзді РСДРП — делегат від Саратовського комітету, іскрівець більшості, після з'їзду — агент ЦК, активно боровся з меншовиками в Росії і за кордоном; у серпні 1904 року брав участь у нараді 22-х більшовиків

у Женеві, ввійшов до Бюро Комітетів Більшості, був делегатом від більшовиків на Амстердамському конгресі II Інтернаціоналу. Брав активну участь у революції 1905—1907 років, був членом Московського комітету партії, виконував відповідальні доручення ЦК РСДРП. В роки реакції приєднався до одзовістів, у 1909 році ввійшов до фракційної групи «Вперед» і був одним з лекторів у партійній школі на о. Капрі. В 1911 році вийшов з групи «Вперед» і виїхав у Баку.

Після Лютневої революції 1917 року — товариш голови Бакинської Ради робітничих і військових депутатів, стояв на меншовицьких позиціях.

У 1920 році його відновили в лавах РКП(б), був на господарській роботі в Москві, потім завідував Головнаукою; з 1923 — ректор Комуністичного університету ім. Я. М. Свердлова; був делегатом XII, XIII, XIV, XV, XVI з'їздів партії. — *265, 271, 392, 415.*

М

Макадзюб, М. С. (Антонов) (народився в 1876 р.) — соціал-демократ, меншовик. У 1901—1903 роках працював у соціал-демократичних організаціях на півдні Росії. На II з'їзді РСДРП — делегат від Кримського союзу, іскрівець меншості. У травні 1905 року брав участь у роботі меншовицької конференції в Женеві, був обраний до Організаційної комісії — керівного меншовицького центру; підтримував ліквідаторську ідею Аксельрода про скликання широкого робітничого з'їзду. В роки реакції — ліквідатор, співробітничав у журналі меншовиків-ліквідаторів «Наша Заря». Після Жовтневої соціалістичної революції від політичної діяльності відійшов. З 1921 року працював у лісоекспортних установах СРСР за кордоном; з 1931 року — емігрант.— *414.*

Мандельберг, В. Є. (Бюлов) (народився в 1870 р.) — у 1894—1896 роках працював лікарем у Петербурзі, за соціал-демократичну пропаганду серед заводських робітників був арештований і після 3-х років тюремного ув'язнення засланий на 4 роки у Східний Сибір. На II з'їзді РСДРП — делегат від Сибірського союзу, іскрівець меншості, після з'їзду — меншовик. Був депутатом II Державної думи, його притягали до суду в справі соціал-демократичної фракції, емігрував.— *409, 414.*

Маркс (Marx), *Карл* (1818—1883) — основоположник наукового комунізму, геніальний мислитель, вождь і вчитель міжнародного пролетаріату (див. статтю В. І. Леніна «Карл Маркс (Короткий біографічний нарис з викладом марксизму)» — Твори, 4 вид., том 21, стор. 25—69).— *38, 42, 59, 60, 105, 107, 109, 110, 111, 112, 193, 204, 225, 226, 257, 270, 389.*

якого вів запеклу боротьбу з марксистами. Критику поглядів Михайловського дано в праці В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» (1894) та в інших творах.— *44*.

Мілюков, П. М. (С. С.) (1859—1943) — лідер ліберально-монархічної партії кадетів, визначний ідеолог російської імперіалістичної буржуазії, історик і публіцист. З 1886 року — приват-доцент Московського університету; у своїх історичних дослідженнях — суб'єктивний ідеаліст і еклектик, заперечував закономірність історичного процесу. Політичну діяльність почав у першій половині 90-х років; з 1902 року активно співробітничав у журналі буржуазних лібералів «Освобождение», який видавався за кордоном. У жовтні 1905 року — один із засновників партії кадетів, згодом голова її ЦК і редактор центрального органу — газети «Речь». Член III і IV Державної думи. Після Лютневої революції 1917 року — міністр закордонних справ у першому складі буржуазного Тимчасового уряду, проводив імперіалістичну політику війни «до переможного кінця»; у серпні 1917 року — брав активну участь у підготовці контрреволюційного корніловського заколоту. Після Жовтневої соціалістичної революції став одним з організаторів іноземної воєнної інтервенції проти Радянської Росії і активним діячем білої еміграції. З 1921 року видавав у Парижі газету «Последние Новости».— *195, 197 —198*.

Міцов — див. Калафаті, Д. П.

Мішенєв, Г. М. (Петухов) (помер у 1906 р.) — соціал-демократ, член Уфімського комітету РСДРП, від якого був делегований на II з'їзд партії. На з'їзді — іскрівець більшості, після з'їзду — більшовик. Послідовно виступав проти меншовиків, був одним з авторів листа представників уральських комітетів до редакції меншовицької «Искры», в якому захищався ленінський план побудови партії і була піддана критиці позиція новоіскрівців. Листувався з Н. К. Крупською про роботу уральської організації. З 1905 року працював у саратовській соціал-демократичній організації.— *415*.

Московський — див. Цейтлін, Л. С.

Мошинський, І. Н. (Левицький) (1875—1954) — соціал-демократ, меншовик. У 1892—1893 роках був одним з організаторів марксистських робітничих гуртків у Києві, в 1894—1895 роках вступив до підпільної організації СДКПіЛ (Соціал-демократії Королівства Польського і Литви); у 1897 році працював у київському «Союзі боротьби за визволення робітничого класу». В 1898 році був на 3 роки висланий у Вятську губернію. З 1901 року працював у Ростові, входив у Донський комітет РСДРП, брав участь в організації місцевої групи «Искры» і нелегального Союзу гірничозаводських робітників, делегатом від якого був на

О

у виробленні проекту партійної програми, у підготовці II з'їзду РСДРП. На з'їзді — делегат від групи «Визволення праці», іскрівець більшості, входив до бюро (президії) з'їзду.

Плеханов написав багато праць з філософії, історії соціально-політичних вчень, з питань теорії мистецтва і літератури, які відіграли велику роль у захисті матеріалістичного світогляду і є цінним вкладом у скарбницю наукового соціалізму. Найважливіші з праць Плеханова: «Соціалізм і політична боротьба» (1883), «Наші незгоди» (1885), «До питання про розвиток моністичного погляду на історію» (1895), «Нариси з історії матеріалізму» (1896), «Обгрунтування народництва у працях пана Воронцова (В. В.)» (1896), «Про матеріалістичне розуміння історії» (1897), «До питання про роль особи в історії» (1898) та ін. «За 20 років, 1883—1903,— писав В. І. Ленін,— він дав багато чудових творів, особливо проти опортуністів, махістів, народників» (Твори, 4 вид., том 20, стор. 328). Філософські праці Плеханова В. І. Ленін називав найкращими в міжнародній марксистській літературі.

Проте вже в той час у Плеханова були серйозні помилки, які стали зародком його майбутніх меншовицьких поглядів. Він недооцінював революційну роль селянства, розглядав ліберальну буржуазію як союзника робітничого класу; визнаючи на словах ідею гегемонії пролетаріату, на ділі виступав проти суті цієї ідеї.

Після II з'їзду РСДРП Плеханов став на позиції примиренства до опортунізму, а згодом приєднався до меншовиків. У період першої російської революції 1905—1907 років у нього були великі незгоди з більшовиками щодо корінних питань тактики. В роки реакції виступав проти махістської ревізії марксизму і проти ліквідаторства, очолював групу «меншовиків-партійців». Під час першої світової війни стояв на позиціях соціал-шовінізму. Після Лютневої революції 1917 року повернувся в Росію, підтримував буржуазний Тимчасовий уряд; до Жовтневої соціалістичної революції поставився негативно.— *27—28, 238, 275, 384, 386, 390—391, 392, 398, 403, 404, 415.*

Полетаєв — див. Бауман, М. Е.

Понтій Пілат — римський прокуратор (намісник) Іудеї в 26—36 роках н. е. Його жорстока і несправедлива політика викликала чимало народних повстань, внаслідок яких його було усунуто. За однією з християнських легенд, Понтій Пілат затвердив смертний вирок Ісусові Христу, символічно умивши при цьому руки і заявивши, що не він, а іудейські жерці хочуть цієї смерті. Ім'я Понтія Пілата стало символом облудності і жорстокості. З ним зв'язаний також іронічний вислів «посилати від Понтія до Пілата», що означає приректи когось на безглузду тяганину.— *318.*

Портной, К. (Бергман) (1872—1941) — один з лідерів Бунду. В соціал-демократичному русі брав участь з середини 90-х років,

Радченко, С. І. (Степан) (1868—1911) — революційну діяльність розпочав у 1890 році як пропагандист у петербурзьких робітничих гуртках, входив до соціал-демократичної групи студентів-технологів; у 1892 році був арештований. У 1895 році — один з організаторів петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». В 1896 році був арештований, у 1898 — брав участь у роботі І з'їзду РСДРП, був обраний у члени ЦК партії. В березні 1900 року брав участь в організованій В. І. Леніним Псковській нараді в питанні про видання за кордоном нелегальної газети. В 1902 році його арештували в справі петербурзької організації «Искры» і заслали на 5 років у Вологодську губернію. Звільнений за амністією в 1905 році; в роки реакції відійшов від політичної діяльності.— *373*.

Рафаїлов, М.— див. Гоц, М. Р.

Рашід-Бек — див. Зурабов, А. Г.

Рікардо (Ricardo), *Давід* (1772—1823)—видатний англійський економіст, автор праць «Начала політичної економії і оподаткування» (1817), «Про сприяння землеробству» (1822) та інших праць, в яких знайшла завершення класична буржуазна політична економія. Виступаючи на захист інтересів буржуазії в її боротьбі з залишками феодалізму, Рікардо обстоював принцип вільної конкуренції, вимагав усунути всі обмеження, які гальмували розвиток капіталістичного виробництва. Історичне значення Рікардо для економічної науки полягає передусім в його теорії трудової вартості, яку він прагнув покласти в основу всієї політичної економії. Розвиваючи теорію вартості А. Сміта, довів, що вартість визначається працею, яку затрачено на виробництво товару, і з цього джерела виникають як заробітна плата робітника, так і нетрудові доходи — прибуток і рента. Відкрив протилежність між заробітною платою робітника і прибутком капіталіста, тобто виявив зіткнення інтересів пролетаріату і буржуазії в сфері обігу.

Проте класова обмеженість Рікардо перешкодила йому дати справжній науковий аналіз капіталізму, розкрити таємницю капіталістичної експлуатації. Рікардо вважав товарне виробництво і капіталізм вічною і природною формою суспільного виробництва. Він не розкрив соціальної природи вартості, не бачив відмінності між вартістю і ціною виробництва і не міг зрозуміти походження й суті грошей.

Критику теоретичних поглядів Рікардо дав К. Маркс у «Капіталі», «Теоріях додаткової вартості» та ін. творах.— ***109*, *110—111*.**

Розанов, В. М. (Мартин) (1876—1939) — соціал-демократ, меншовик. Політичну діяльність почав у середині 90-х років у Москві, в 1899 році був висланий у Смоленськ. Входив до групи «Южный рабочий», у 1901—1903 роках працював на півдні Росії;

Північного робітничого союзу, іскрівець більшості. Після з'їзду за дорученням ЦК працював в Ярославлі, організував нелегальну друкарню, після провалу якої влітку 1904 року виїхав у Баку, був одним з організаторів Бакинського комітету більшовиків. З осені 1905 року працював у Костромі, брав участь в організації Костромської Ради робітничих депутатів і нелегальної газети «Северный Рабочий», був секретарем Костромського комітету РСДРП і його делегатом на V з'їзді партії. Після з'їзду працював у Баку, був відповідальним секретарем більшовицької легальної газети «Гудок», брав участь в організації страйків. Не раз зазнавав арештів, був під наглядом поліції. Після Лютневої революції 1917 року був головою продовольчого комітету в Баку. Після Жовтневої соціалістичної революції — на керівній партійній і радянській роботі, в 1930—1932 роках був заступником голови Всесоюзного товариства старих більшовиків.— *271, 395, 398, 414.*

Страхов — див. Тахтарєв, К. М.

Струве, П. Б. (Р. Н. С.) (1870—1944) — буржуазний економіст і публіцист, один з лідерів ліберально-монархічної партії кадетів. У 90-х роках — найвизначніший представник «легального марксизму», співробітник і редактор журналів «Новое Слово» (1897), «Начало» (1899) і «Жизнь» (1900). Уже в першій своїй праці «Критичні замітки до питання про економічний розвиток Росії» (1894) Струве, критикуючи народництво, виступав з «доповненнями» і «критикою» економічного і філософського вчення К. Маркса, солідаризувався з представниками вульгарної буржуазної політичної економії, проповідував мальтузіанство. «Великий майстер ренегатства»,— так називав В. І. Ленін Струве (Твори, 4 вид., том 13, стор. 435). Струве був одним з теоретиків і організаторів буржуазно-ліберального «Союза освобождения» (1904—1905) і редактором його нелегального органу — журналу «Освобождение» (1902—1905). З утворенням у 1905 році партії кадетів — член її ЦК. Після поразки революції 1905—1907 років — лідер правого крила лібералів; з початку першої світової війни — один з ідеологів російського імперіалізму. Після Жовтневої соціалістичної революції — запеклий ворог Радянської влади, член контрреволюційного уряду Врангеля, білоемігрант.— *37—38, 39, 112, 195—201, 296, 324, 328, 366, 411.*

Т

Т.— див. Гуревич, Я. Я.

Тари — див. Тахтарєв, К. М. і Якубова, А. О.

Тахтарєв, К. М. (Страхов, Тар) (1871—1925) — у соціал-демократичному русі брав участь з 1893 року, входив до петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», в

січні 1896 року був арештований, в 1897 році емігрував. У листопаді 1898 року брав участь у роботі цюріхського з'їзду «Союзу російських соціал-демократів за кордоном», у 1900 році редагував газету «економістів» «Рабочая Мысль», був делегатом петербурзької Робітничої організації на Паризькому конгресі II Інтернаціоналу (1900). Допомагав організації II з'їзду РСДРП, на якому був присутній з дорадчим голосом. Після розколу партії співчував меншовикам, незабаром відійшов від партійної роботи. В наступні роки займався науковою і педагогічною діяльністю, написав кілька праць з соціології та історії революційного руху в Росії; з 1924 року працював в Інституті К. Маркса і Ф. Енгельса.— *262, 415.*

Топурідзе, Д. А. (Ісарі, Карський) (1871—1942) — грузинський соціал-демократ, меншовик. Входив до першої соціал-демократичної організації в Грузії «Месаме дасі». На II з'їзді РСДРП — делегат від Тифліського комітету, іскрівець більшості, однак виявляв хитання і під кінець з'їзду голосував з іскрівцями меншості. Після з'їзду приєднався до меншовиків, виступав проти обраних з'їздом центральних органів партії, у зв'язку з чим на початку жовтня 1903 року Кавказький союзний комітет РСДРП усунув Топурідзе від партійної роботи. Під час панування меншовиків у Грузії в 1918—1921 роках був головою фінансово-бюджетної комісії Установчих зборів, міським головою Кутаїса. Після встановлення в Грузії Радянської влади працював у Комісаріаті фінансів, займався науково-публіцистичною роботою.— *271—272, 389, 395, 399, 401, 415.*

Троцький (Бронштейн), Л. Д. (1879—1940) — запеклий ворог ленінізму. На II з'їзді РСДРП — делегат від Сибірського союзу РСДРП, іскрівець меншості; після з'їзду вів активну боротьбу проти більшовиків в усіх питаннях теорії і практики соціалістичної революції. В роки реакції — ліквідатор, у 1912 році — організатор антипартійного Серпневого блоку; в період першої світової війни займав центристську позицію, боровся проти В. І. Леніна в питаннях війни, миру і революції. Повернувшись після Лютневої революції 1917 року з еміграції, ввійшов до групи «міжрайонців» і разом з ними на VI з'їзді РСДРП (б) був прийнятий до більшовицької партії. Після Жовтневої соціалістичної революції — нарком у закордонних справах, нарком у військових і морських справах, голова Реввійськради Республіки; був членом Політбюро ЦК. У 1918 році був противником Брестського миру, в 1920—1921 роках очолював опозицію в профспілковій дискусії, з 1923 року вів запеклу фракційну боротьбу проти ленінської програми побудови соціалізму, проти генеральної лінії партії, проповідував неможливість перемоги соціалізму в СРСР. Комуністична партія, викривши троцькізм як дрібнобуржуазний ухил у партії, розгромила його ідейно й організаційно. В 1927 році Троцького було виключено з партії, у 1929 році за антирадянську діяльність вислано з СРСР і в 1932 році

У

Ф

Ц

Ч

Ш

Шнеєрсон, А. А. (народився в 1881 р.) — соціал-демократ. У вересні 1902 року входив до групи пропагандистів Петербурзького комітету, листувався з редакцією «Искры». Написав проект «Організації С.-Петербурзької революційної партії» і надіслав його В. І. Леніну для критики. Відповіддю був ленінський «Лист до товариша про наші організаційні завдання». В листопаді 1902 року був арештований у Києві в справі петербурзької організації «Искры». У квітні 1903 року був відданий під особливий нагляд поліції в Петербурзі. Після II з'їзду РСДРП приєднався до меншовиків, працював у Ростові-на-Дону, Києві, Одесі і Петербурзі. В роки реакції відійшов від політичної діяльності.— *7—8, 9—10, 11, 12.*

Шотман, О. В. (Берг, Микола Петрович) (1880—1939) — професіональний революціонер, більшовик, робітник-токар. Революційну діяльність розпочав у 1899 році в петербурзькому «Союзі боротьби за визволення робітничого класу», вів роботу на Обуховському заводі, брав участь в «Обуховській обороні» (1901), був партійним організатором Виборзького району. На II з'їзді РСДРП — делегат Петербурзького комітету, іскрівець більшості. Після з'їзду працював у Костромі та Іваново-Вознесенську, був членом Північного комітету РСДРП, брав участь у революції 1905—1907 років у Петербурзі й Одесі. В 1911—1912 роках входив до складу Гельсінгфорського комітету Фінської соціал-демократичної робітничої партії; у 1912 році їздив до В. І. Леніна в Париж з доповіддю про військову організацію в Балтфлоті. На «серпневій» нараді ЦК РСДРП з партійними працівниками в Пороніні (1913) був введений до складу ЦК і Російського бюро ЦК РСДРП. У листопаді 1913 року був арештований у Катеринославі і засланий у Наримський край. У Лютневій революції 1917 року брав участь у Томську, з червня 1917 року — член Петроградського окружного комітету партії, організував переїзд В. І. Леніна у Фінляндію. Брав активну участь у Жовтневій соціалістичній революції, після революції — на відповідальній господарській, радянській і партійній роботі; в 1923—1924 роках — голова ЦВК Карельської АРСР, у 1926—1937 роках — завідуючий відділом кадрів ВРНГ і уповноважений Президії ВЦВК в особливих справах. На XIII, XIV, XV і XVI з'їздах партії обирався в члени ЦКК.— *384, 414.*

Штейн — див. Александрова, К. М.

Шульце-Деліч (Schulze-Delitzsch), *Герман* (1808—1883) — німецький вульгарний економіст, громадський діяч, у 1867—1883 роках депутат рейхстагу. Проповідував гармонію класових інтересів капіталістів і робітників; з 1849 року розгорнув серед німецьких робітників і ремісників кампанію за створення кооперативних товариств і позичково-ощадних кас, у яких вбачав шлях до здійснення соціального миру в рамках капіталістичного суспільства. К. Маркс і Ф. Енгельс не раз критикували реакційні погляди Шульце-Деліча.— *258, 407.*

Ю

Я

Якубова, А. О. (1870—1917) — учасниця соціал-демократичного руху з 1893 року, визначна представниця «економізму». Входила до петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», в 1897—1898 роках була одним з організаторів видання в Петербурзі газети «економістів» «Рабочая Мысль». У 1898 році її заслали на 4 роки у Східний Сибір, влітку 1899 року емігрувала. Допомагала організації II з'їзду РСДРП, на якому була присутня з дорадчим голосом; після розколу партії співчувала меншовикам. Після 1905 року відійшла від політичної діяльності, працювала в робітничих освітніх організаціях.— *415.*

ДАТИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ В. І. ЛЕНІНА

(Вересень 1902 — перша половина вересня 1903)

1902

Вересень 1902 — квітень 1903 року. Ленін живе в Лондоні (з квітня 1902 року).

Вересень 1902 — вересень 1903 року. Ленін і далі редагує «Искру»: переглядає статті, готує для друкування кореспонденції з різних міст Росії (Москви, Петербурга, Ростова, Одеси, Харкова, Уфи, Полтави, Томська, Херсона, Пермі та ін.) про становище робітників, про робітничий і студентський рух, про міжнародні події; робить на них зауваження, помітки, написи.

Між 1 і 11 (14 і 24) вересня. Ленін пише «Лист до товариша про наші організаційні завдання», в якому розвиває іскрівський план побудови партії.

Вересень, 3 (16). Ленін у листі до редакції газети «Южный Рабочий» у Харків вказує, що дуже важливо об'єднати місцеві комітети в одну загальноросійську організацію і зосередити всі сили на виданні «Искры», повідомляє про заходи, яких ужито для об'єднання соціал-демократичних організацій півдня з російською організацією «Искры».

Вересень, 11 (24). Ленін пише листа В. П. Краснусі й О. Д. Стасовій у Петербург, в якому звертає увагу на необхідність повести рішучу боротьбу проти спроб керівника петербурзьких «економістів» А. С. Токарєва зірвати домовленість Петербурзького комітету РСДРП з «Искрой», якої було досягнуто в липні 1902 року.

Вересень, 14 (27).	Ленін пише листа О. М. Калмиковій у Дрезден у питанні про порядок фінансування редакції «Искры» і про витрачання коштів, що надходять у її розпорядження; просить негайно прислати дві тисячі марок.
	Ленін у листі до Марії Олександрівни Ульянової в Самару турбується про стан її здоров'я, пише про своє життя в Лондоні.
Раніше 21 вересня (4 жовтня).	Ленін у листі до Й. Б. Басовського пропонує йому взяти на себе організацію транспорту «Искры» в Росію.
Вересень.	Ленін у розмовах з І. В. Бабушкіним, що приїхав за кордон, намічає найближчі завдання іскрівських організацій у Росії; просить Бабушкіна написати спогади про свою революційну діяльність.
Жовтень, пізніше 6 (19).	Ленін пише замітку «Про демонстрації».
Жовтень, 15 (28).	У № 26 газети «Искра» публікується стаття Леніна «Політична боротьба і політиканство».
Жовтень, 27 (листопад, 9).	Ленін у листі до М. О. Ульянової пише, що одержав від неї листа, пише про своє життя в Лондоні, про одержання російських книг, серед них книги «Нариси політичної економії» В. Я. Железнова.
Жовтень, 28 (листопад, 10).	Ленін виступає в Лозанні з рефератом про програму й тактику есерів.
Жовтень, 29 (листопад, 11).	Ленін виступає в Женеві з рефератом про програму й тактику есерів.
	Ленін у листі до Л. І. Аксельрод у Берн повідомляє, що він прочитав у Лозанні реферат про програму й тактику есерів і збирається їхати в Берн і Цюріх читати реферат на цю саму тему.
	Ленін пише листа П. А. Красікову в Петербург, відповідаючи на його просьбу до Леніна прислати замітки про проведену ним 2 (15) серпня 1902 року в Лондоні нараду представників Петербурзького комітету РСДРП, російської організації «Искры» і Північного

союзу РСДРП, на якій було створено іскрівське ядро Організаційного комітету (ОК) по підготовці II з'їзду РСДРП; висловлює задоволення з приводу наміченого складу ОК; підкреслює необхідність усіма силами прискорити скликання з'їзду.

Жовтень, 31 (листопад, 13). Ленін записує виступи В. М. Чернова, Л. Надеждіна, О. Мартинова, О. Мінора в дебатах по своєму реферату в Женеві про програму й тактику есерів; складає плани заперечень Чернову й Мартинову.

Листопад, 1 (14). Стаття Леніна «Вульгарний соціалізм і народництво, що їх воскрешають соціалісти-революціонери», публікується в № 27 газети «Искра».

Листопад, 1 або 2 (14 або 15). Ленін виступає в Берні з рефератом про програму й тактику есерів.

Листопад, 2—3 (15—16). З ініціативи Леніна на нараді у Пскові створено Організаційний комітет по скликанню II з'їзду РСДРП.

Пізніше 3 (16) листопада. Ленін пише статтю «Основна теза проти есерів».

Раніше 7 (20) листопада. Ленін виступає в Цюріху з рефератом про програму й тактику есерів.

Листопад, 15 (28). Ленін у листі до Л. І. Аксельрод повідомляє, що одержав від неї листа, гроші й газету «Красное Знамя», пише, що їздив у Швейцарію читати реферати про програму й тактику есерів, що збирається виступити з рефератом на цю саму тему в Лондоні.

Листопад, 16 (29). Ленін виступає в Лондоні з рефератом про програму й тактику есерів, записує виступи опонентів.

Листопад, 18 (грудень, 1). Ленін у листі до Г. В. Плеханова в Женеву просить якнайшвидше відповісти на лист щодо його статей для «Искры», повідомляє зміст статті В. І. Засулич проти есерів у № 28 «Искры».

Раніше 28 листопада (11 грудня).	Ленін бере участь у нараді членів редакції «Искры», на якій обговорюється питання про порядок денний II з'їзду РСДРП. На нараді Ленін обстоює свою пропозицію про те, щоб питання про Центральний Орган партії обговорювалося на з'їзді одним з перших.
Не раніше 28 листопада (11 грудня).	Ленін у листі до Є. Я. Левіна в Харків висловлює задоволення з приводу того, що ОК розпочав свою діяльність по підготовці II з'їзду РСДРП, запитує про ставлення місцевих комітетів до ОК, повідомляє намічений ним проект порядку денного II з'їзду партії, пише про обговорення на нараді членів редакції «Искры» 1—5 пунктів цього проекту, звертає увагу на необхідність добитися від кожного комітету офіціальної заяви про визнання ОК, радить видати в Росії повідомлення про утворення ОК, призначити в головні центри (Петербург, Москва, Київ) членів ОК і посилати всіх партійних працівників, що їдуть у Росію, в розпорядження ОК.
Між 28 листопада і 7 грудня (11 і 20 грудня).	Ленін одержує запрошення від Російської вищої школи суспільних наук у Парижі прочитати в школі кілька лекцій з аграрного питання.
Кінець листопада.	Ленін пише начерки й конспекти до статті «Нові події і старі питання».
	Ленін пише статтю «Про завдання соціал-демократичного руху».
Листопад — раніше 15 (28) червня 1903 року.	Ленін редагує російський переклад брошури К. Каутського «Соціальна революція», яка виходить з друку в червні 1903 року в Женеві у виданні «Закордонної ліги російської революційної соціал-демократії».
Осінь.	Ленін виступає у Льєжі з рефератом про програму й тактику есерів.
Грудень, 1 (14).	У № 29 газети «Искра» публікуються стаття Леніна «Нові події і старі питання», замітка «До учнів середніх шкіл» і передмова до промов нижегородських робітників на суді.
	Ленін у листі до Г. В. Плеханова просить його написати статті для № 30 «Искры» і брошуру проти есерів; пише про взаємовідносини з «жизненцями» і робочодільцями.

Грудень, 5 (18). Ленін у листі до Л. І. Аксельрод пише, що послав № 29 газети «Искра» для неї та І. І. Ставського, характеризує позицію Південного революційного союзу соціал-демократів і соціал-демократичного комітету в Одесі.

Ленін посилає листа І. І. Ставському з проськбою прислати матеріал для брошури про ростовський страйк.

Грудень, 6 (19). Ленін у листі до Г. В. Плеханова висловлює вдоволення з приводу того, що той почав працювати над брошурою проти есерів, просить прислати йому розділ брошури для опублікування в № 30 «Искры», а також написати відповідь на статтю М. С. Русанова (К. Тарасова) «Еволюція російської соціалістичної думки», опубліковану в № 3 «Вестника Русской Революции»; повідомляє про арешти в Петербурзі, про перевидання томською соціал-демократичною організацією іскрівського проекту програми РСДРП.

Грудень, 13 (26). Ленін пише листа М. О. Ульяновій про своє життя в Лондоні, про повідомлення німецьких газет у зв'язку з урядовим проектом митного тарифу в Німеччині.

Ленін у листі до О. М. Потресова повідомляє, що йому послано № 29 «Искры» і брошуру «Насущне питання», просить написати свою думку про рукопис «Сторінка з життя молодого революціонера», надісланий до редакції «Искры».

Грудень, 14 (27). Ленін у листі до Ф. В. Ленгніка в Київ повідомляє, що одержав його листа про те, що робочодільці захопили Київський соціал-демократичний комітет, вказує на необхідність увійти до комітету і повести рішучу боротьбу з «економістами», дати їм «генеральний бій» на основі визнання ОК і забезпечити перемогу іскрівського напряму.

Ленін у листі до В. І. Лаврова і О. Д. Стасової у Петербург просить надіслати докладні відомості про розкол у петербурзькій організації РСДРП.

Грудень, 15 (28). Ленін у приписці до листа Н. К. Крупської у бюро російської організації «Искры» в Самару підкреслює, що головно завдання

моменту — зміцнити ОК і прискорити підготовку II з'їзду РСДРП.

У газеті «Искра» № 30 публікується замітка Леніна «Про групу «Свобода»».

19 грудня (1 січня 1903 р.). Ленін у листі до В. Д. Бонч-Бруєвича в Женеву повідомляє, що одержав його листа і дев'ятнадцять кореспонденцій (матеріалів з журналу «Жизнь», який перестав існувати) і має намір надрукувати частину цих кореспонденцій у найближчих номерах «Искры».

Ленін у листі до О. М. Потресова пропонує йому написати статтю в «Искру» з приводу 25-річчя смерті М. О. Некрасова, пише про одержання кореспонденцій з «Жизни».

24 грудня (6 січня 1903 р.). Ленін пише листа І. В. Бабушкіну в Петербург, відповідаючи на його прохання прислати програму бесід з пропагандистами, щоб з'ясувати їх ставлення до «Искры»; просить відповісти на ряд питань про стан справ у петербурзькій організації РСДРП.

28 грудня (10 січня 1903 р.). Ленін у листі до Г. В. Плеханова просить посприяти, щоб товариші, які приїхали з Ростова, швидше прислали матеріали для брошури про ростовський страйк; запитує, коли Плеханов думає закінчити брошуру проти есерів і продовжувати статтю «Пролетаріат і селянство», повідомляє, що він дав згоду паризькій Російській вищій школі суспільних наук прочитати лекції з аграрного питання.

Ленін у приписці до листа Н. К. Крупської редакції «Южного Рабочего» в Харків просить систематично й докладно інформувати редакцію «Искры» про стан справ, пише про неприпустиме спізнювання з випуском заяви ОК.

Ленін у листі до Л. І. Аксельрод просить прискорити надіслання до редакції «Искры» матеріалів для брошури про ростовський страйк.

Грудень. Ленін пише уривок із статті проти есерів.

Виходить друге видання брошури Леніна «Завдання російських соціал-демократів».

Грудень — січень 1903 року. Ленін пише листа «До питання про доповіді комітетів і груп РСДРП загальнопартійному з'їздові».

Друга половина 1902 — не пізніше квітня 1903 року. Ленін проводить заняття в гуртку російських робітників-емігрантів в Уайтчепелі (робітничий район Лондона) по вивченню проєкту програми РСДРП.

1903

Січень, 1 (14). У № 31 газети «Искра» публікуються стаття Леніна «Московські зубатовці в Петербурзі» і написаний ним вступ до прокламації Донського комітету РСДРП «До громадян усієї Росії».

Січень, 2 (15). Ленін у листі до О. Д. Стасової повідомляє про одержаний листок петербурзьких «економістів» (жовтень 1902) з викладом програми Робітничої організації, наполягає, щоб надіслали до редакції «Искры» всі документи петербурзьких «економістів», вказує, що зволікання Петербурзького комітету РСДРП з виданням листків-відповідей неприпустиме; радить замість В. П. Краснухи, який вибув з ОК, ввести на його місце І. В. Бабушкіна.

Ленін у листі до Харківського соціал-демократичного комітету повідомляє, що одержав листа про стан справ в організації, просить написати докладніше про діяльність групи «незалежних» (прихильників «економістів») і про ставлення робітників до «Искры», а також надсилати робітничі кореспонденції.

Ленін у листі до Л. І. Аксельрод пише, що одержав матеріали про ростовський страйк.

Січень, 3 (16). Ленін у листі до І. В. Бабушкіна пише, що одержав № 16 «Рабочей Мысли» з листом петербурзьких «економістів» з приводу розколу в Петербурзі, радить випустити листок з протестом від імені Петербурзького комітету РСДРП і негайно розпочати рішучу боротьбу з «економістами».

У листі до О. Д. Стасової Ленін повідомляє, що одержав № 16 «Рабочей Мысли» і №№ 2 і 3 «Листков «Рабочей Мысли»», наполягає не-

гайно й рішуче розпочати боротьбу з «економістами».

Січень, 4 (17). У листі до Ф. В. Ленгніка Ленін пише, що одержав № 1 «Киевского с.-д. листка», висловлює невдоволення поганою інформацією про соціал-демократичну роботу в Києві, просить встановити зв'язок редакції «Искры» з яким-небудь членом Київського комітету РСДРП.

Січень, 14 (27). Ленін у листі до В. Д. Бонч-Бруєвича пише, що одержав матеріали для «Искры» і має намір надрукувати в «Искре» з цих матеріалів статтю «Вбивство Сипягіна в провінції».

Ленін у листі до Г. М. Кржижановського в Самару вказує на необхідність встановити регулярне листування, пише про причини неналагодженості роботи ОК по скликанню II з'їзду партії і бажаність переїзду Г. М. Кржижановського і Л. М. Кніпович у Полтаву для керівництва роботою ОК.

Ленін у листі до О. М. Потресова пише про фактичне зосередження справ ліквідованого журналу «Жизнь» у руках Г. А. Кукліна, а не в редакції «Искры».

Січень, 15 (28). Ленін пише листа Г. В. Плеханову, щоб йому переслали матеріали для №№ 32 і 33 «Искры», просить організувати переклад надрукованих у газеті «Пролетаріат» (орган «Союзу вірменських соціал-демократів») матеріалів про націоналізм та федералізм і надіслати йому; повідомляє про свій намір написати статтю проти есера О. Рудіна і видати збірник своїх статей проти есерів.

Ленін у листі до О. Д. Стасової вказує, що Петербурзький комітет РСДРП повинен виступити з рішучим протестом проти № 16 «Рабочей Мысли»; просить присилати в «Искру» всі листівки, які виходять, звіти комітету по збиранню грошей, а також робітничі кореспонденції.

В № 32 газети «Искра» публікується післямова редакції до «Повідомлення про створення «Організаційного комітету»», яку написав Ленін.

Січень, 22 (лютий, 4). Ленін у листі до М. О. Ульянової пише про своє життя в Лондоні, про те, що він був разом з Н. К. Крупською на концерті, де виконувалася шоста симфонія П. І. Чайковського, пише про своє бажання подивитися в Художньому театрі п'єсу О. М. Горького «На дні».

Січень, 22 або 23 (лютий, 4 або 5). Ленін у листі від імені «Закордонної ліги російської революційної соціал-демократії» до «Союзу російських соціал-демократів за кордоном» повідомляє про солідарність Ліги з пропозицією «Союзу» організувати закордонний відділ російського ОК по скликанню II з'їзду партії; вказує на необхідність зачекати з організацією закордонного відділу до одержання прямого запрошення з боку ОК.

Ленін пише «Проект звернення російського Організаційного комітету до Ліги, Союзу і ЗКБ».

Січень, 23 (лютий, 5). Ленін у листі до Г. В. Плеханова пише, що йому переслано проект відповіді Ліги на лист «Союзу російських соціал-демократів за кордоном» у питанні про організацію закордонного відділу ОК, просить передати, якщо його буде схвалено, М. М. Лохову, а в разі незгоди — поставити на голосування членів Ліги поправки до проекту або виробити новий текст.

Ленін у листі до Л. Мартова в Париж повідомляє, що посилає йому копію листа «Союзу російських соціал-демократів за кордоном» у питанні про створення закордонного відділу ОК, проект відповіді Ліги Союзові і «Проект звернення російського Організаційного комітету до Ліги, Союзу і ЗКБ»; підкреслює керівну роль російського ОК, у віданні якого має бути розв'язання загальнопартійних питань.

Січень, 26 (лютий, 8). Ленін у листі до В. Д. Бонч-Бруєвича пише про одержання матеріалів для «Искры», про збір коштів для видання популярної літератури, про недоцільність випуску «Библиотеки «Искры»», про свою роботу над редагуванням російського перекладу брошури К. Каутського «Соціальна революція».

Друга половина січня. Ленін пише листа «Кілька думок з приводу листа 7ц. 6ф.» (7ц. 6ф.—псевдонім Ф. В. Ленгніка), в якому критикує соціал-демократів,

що працюють на місцях, за погану постановку політичної роботи серед мас.

Лютий, 1 (14). У № 33 газети «Искра» публікуються статті Леніна «Про маніфест «Союзу вірменських соціал-демократів»» та «З приводу заяви Бунду».

Лютий, 8 (21). Ленін у листі до В. Д. Бонч-Бруєвича пише про підготовку до свого реферату в Парижі з приводу аграрної програми есерів і соціал-демократів та про майбутній від'їзд у Париж.

Лютий, 9 (22). Ленін у листі до М. О. Ульянової пише, що одержав її листа, про майбутню поїздку в Париж, просить переслати його листа А. І. Ульяновій-Єлізаровій.

Раніше 10 (23) лютого. Ленін готується до лекцій у Російській вищій школі суспільних наук у Парижі на тему «Марксистські погляди на аграрне питання в Європі і в Росії» і до реферату про аграрну програму есерів і соціал-демократів: читає і вивчає літературу з аграрного питання, перекладає (частково) статтю Ф. Енгельса «Селянське питання у Франції і в Німеччині», робить виписки з цієї праці, із статей К. Маркса з аграрного питання в «Новій Рейнській Газеті», з «Капіталу» К. Маркса, а також з книг і статей російських та іноземних авторів (П. П. Маслова, О. М. Енгельгардта, В. П. Воронцова, Є. Штумпфе, Г. Бетгера, Л. Носсіга, Рокіньї, Л. Грандо та ін.), пише замітки про деякі книги; робить виписки статистичних даних про значення й використання машин у сільському господарстві тощо.

У листі до Нижегородського комітету РСДРП Ленін пропонує написати листа в «Искру» про мужню поведінку нижегородських робітників, засуджених за участь у першотравневих демонстраціях 1902 року; повідомляє про одержаний редакцією «Искры» лист Нижегородського комітету, де він захищає тактику терору; пише про необхідність постійної інформації редакції про діяльність комітету.

Ленін пише програму й конспекти лекцій «Марксистські погляди на аграрне питання в Європі і в Росії».

Лютий, 10 (23). Ленін приїжджає в Париж.

Лютий, 10—13 (23—26).	Ленін читає в Російській вищій школі суспільних наук у Парижі чотири лекції на тему «Марксистські погляди на аграрне питання в Європі і в Росії».
Між 10 і 13 (23 і 26) лютого.	Ленін вносить виправлення в запис його першої лекції «Марксистські погляди на аграрне питання в Європі і в Росії», який зробив слухач Російської вищої школи суспільних наук у Парижі.
Лютий, 15 (28).	У № 34 газети «Искра» публікується стаття В. І. Леніна «Чи потрібна «самостійна політична партія» єврейському пролетаріатові».
Раніше 18 лютого (3 березня).	Ленін пише конспекти реферату про аграрну програму есерів і соціал-демократів.
Лютий, 18—21 (березень, 3—6).	Ленін читає реферат про аграрну програму есерів і соціал-демократів на зборах російських політемігрантів у Парижі; бере участь у дебатах по реферату, записує виступи Ю. М. Стеклова, В. М. Чернова, Б. М. Кричевського, Л. Д. Троцького; пише попередній план заключного слова, а також резюме реферату.
Лютий, 20 або 21 (березень, 5 або 6).	Ленін у листі до Н. К. Крупської з Парижа повідомляє, що одержав листа ОК по скликанню II з'їзду РСДРП, і додає свою відповідь для відправки ОК. У листі до ОК Ленін зазначає, що попередню підготовку порядку денного з'їзду повинен провести Організаційний комітет, і вважає, що це питання ставити на голосування в місцевих соціал-демократичних комітетах не треба, радить прискорити скликання з'їзду і вжити всіх заходів для забезпечення на ньому більшості іскрівців.
Між 21 і 24 лютого (6 і 9 березня).	Ленін у листі до Організаційного комітету позитивно відзивається про одержаний від ОК проект статуту II з'їзду РСДРП, пропонує доповнення до проекту, висловлює згоду з пропозицією ОК розіслати його на місця, повідомляє, що має намір написати в іскрівські організації листи з порадою негайно і цілком прийняти проект статуту з'їзду.
Лютий, 24 (березень, 9).	Ленін повертається з Парижа в Лондон.

Березень, 1 (14). У № 35 газети «Искра» публікується стаття Леніна «Самодержавство вагається...».

Березень, 2 (15). Ленін у листі до Г. В. Плеханова просить прислати статтю «Мартовські Іди», дає відзиви на книги П. П. Маслова «Аграрне питання в Росії» та Е. Давіда «Соціалізм і сільське господарство», пише про свою роботу над популярною брошурою для селян («До сільської бідноти»), про написану ним для «Искры» статтю з приводу маніфесту 26 лютого 1903 року («Самодержавство вагається...»).

Ленін у приписці до листа Н. К. Крупської Г. М. Кржижановському повідомляє про майбутній переїзд редакції «Искры» з Лондона в Женеву.

Березень, 5 (18). Ленін виступає з промовою про Паризьку Комуну на мітингу робітників в Уайтчепелі (робітничий район Лондона).

Перша половина березня. Ленін працює над брошурою «До сільської бідноти. Пояснення для селян, чого хочуть соціал-демократи»: розробляє кілька варіантів плану брошури, складає план окремих розділів, робить на основі зібраного ним матеріалу статистичні підрахунки, пише текст брошури.

Березень, 18 (31). Ленін у листі до Організаційного комітету радить вжити заходів, щоб ОК разом з польськими соціал-демократами випустив формальну заяву про цілковиту солідарність СДКПіЛ з РСДРП і бажання СДКПіЛ ввійти до РСДРП, вважає за можливе при цій умові запросити польських соціал-демократів на з'їзд; вказує на необхідність готуватися до рішучої боротьби з Бундом на II з'їзді РСДРП аж до виключення Бунду з партії, просить прислати список делегатів з'їзду.

Березень, 21 (квітень, 3). Ленін у листі до Г. М. Кржижановського пише, що треба прискорити скликання II з'їзду РСДРП і забезпечити більшість на з'їзді за делегатами-іскрівцями; вказує на важливість питання про Бунд і підготовки до боротьби з ним на з'їзді аж до розколу; повідомляє про намір випустити брошуру до єврейських робітників про необхідність тісної єдності з російськими робітниками і про шкідливість націоналістичної позиції Бунду.

Березень, 24 (квітень, 6). Ленін у листі до Організаційного комітету радить обмежити функції закордонного відділу ОК підготовкою конспіративної частини з'їзду, збиранням грошей і попереднім обговоренням питання про умови об'єднання закордонних соціал-демократичних організацій.

Друга половина березня — перша половина квітня. Ленін пише конспект і зауваження на статтю Каутського «Соціалізм і сільське господарство».

Березень, 28 (квітень, 10). Ленін у листі до Г. В. Плеханова повідомляє, що одержав його статтю «Пані Брешковська і Чигиринська справа» для № 38 «Искры», цікавиться ходом роботи над статтею «Скасування кругової поруки», просить якнайшвидше здати до набору брошуру «До сільської бідноти».

Пізніше 29 березня (11 квітня). Ленін робить обчислення середнього процента панщинних селян за групами губерній і підсумкові підрахунки в таблицях про відрізки у різних смугах Росії, складає розрахунки і графічні таблиці про розподіл землі за класовими групами на селі — на листі статистика (підпису не розібрано) Леніну з відомостями про групування селянських общин за наділом і про відрізки.

Березень — квітень. Ленін складає конспект і пише замітки про книгу Е. Давіда «Sozialismus und Landwirtschaft» («Соціалізм і сільське господарство»).

Квітень, 1 (14). У № 37 газети «Искра» публікується стаття Леніна «Пан Струве, викритий своїм співробітником».

Квітень, 15 (28). У № 38 газети «Искра» публікується стаття Леніна «Les beaux esprits se rencontrent (По-українському приблизно: свій своєму мимоволі брат)».

Кінець квітня. В. І. Ленін і Н. К. Крупська переїжджають з Лондона в Женеву через те, що туди було переведено видання газети «Искра».

Травень, пізніше 9 (22). Ленін у листі до члена ОК К. М. Александрової у Київ пише, що треба поспішати із скликанням II з'їзду, підготовляти соціал-демократичні комітети до боротьби проти Бунду; критикує позицію Александрової в питанні про партійні центри, підкреслює необхідність

	створення двох керівних партійних центрів з чітким і формальним розподілом функцій між їхніми членами.
Травень, 11 (24).	Ленін у листі до Г. М. Кржижановського просить написати, як стоять справи з підготовкою II з'їзду партії, вказує на необхідність поспішати із скликанням з'їзду, запитує про Ф. В. Ленгніка.
Не раніше 26 травня (8 червня).	Ленін пише примітку редакції «Искры» до листа Л. Рашковського в «Искру» про агітаційну роботу серед новобранців і солдатів.
Друга половина травня — червень.	Ленін розробляє регламент і порядок денний з'їзду; пише перший варіант проекту статуту партії.
Кінець травня — перша половина червня.	Ленін читає в Берні кілька лекцій з аграрного питання.
Травень.	У Женеві виходить з друку брошура Леніна «До сільської бідноти».
Весна.	Ленін пише план брошури проти есерів.
Травень — липень, не пізніше 17 (30).	Ленін пише замітки до доповіді на II з'їзді РСДРП про діяльність організації «Искры», переглядає написану Н. К. Крупською доповідь з цього питання і робить в ній виправлення.
Друга половина червня — перша половина липня.	Ленін пише «Програму II чергового з'їзду РСДРП».
Червень — липень, раніше 15 (28).	Ленін пише статтю «Відповідь на критику нашого проекту програми», яку було надруковано разом із статтею Ікса (П. П. Маслова) «Про аграрну програму» окремою брошурою, що її роздали делегатам II з'їзду замість доповіді з аграрного питання.
Червень — липень, не пізніше 17 (30).	Ленін пише до з'їзду проекти резолюцій: про місце Бунду в РСДРП, про економічну боротьбу, про 1 Травня, про міжнародний конгрес, про демонстрації, про терор, про пропаганду, про ставлення до молоді, що вчиться, про розподіл сил і про партійну літературу.

Кінець червня — липень, не пізніше 17 (30). Ленін пише другий варіант проекту статуту партії і остаточний текст проекту статуту партії, внесений потім на II з'їзд РСДРП.

Червень — перша половина липня. Ленін розмовляє з делегатами, що прибули на II з'їзд РСДРП, знайомить їх з проектом статуту партії і порядку денного з'їзду, бере участь у нарадах делегатів з редакцією «Искры» і в зборах делегатів.

Липень, 3 (16). Ленін у листі до В. Д. Бонч-Бруєвича просить дістати томи «Енциклопедичного словника» Брокгауза і Ефрона із статтями «Селяни», «Кріпосне право», «Кріпосне господарство», «Панщина» і «Оброк», які були потрібні йому у зв'язку з роботою над статтею «Відповідь на критику нашого проекту програми».

Раніше 15 (28) липня. Ленін на зборах делегатів II з'їзду РСДРП читає реферат з національного питання, який потім обробляє для «Искры» як статтю «Національне питання в нашій програмі».

Липень, 15 (28). У № 44 газети «Искра» публікується стаття Леніна «Національне питання в нашій програмі».

Перша половина липня. Ленін пише план статті проти есерів.

Липень, раніше 17 (30). Ленін разом з іншими делегатами II з'їзду РСДРП приїжджає з Женеви в Брюссель.

Перед відкриттям з'їзду Ленін складає список-таблицю складу II з'їзду РСДРП, розподіляючи делегатів за відповідними угрупованнями.

Липень, 17 (30). Ленін бере участь у зборах членів організації «Искры» — делегатів II з'їзду РСДРП в питанні про представництво організації на з'їзді. Через відсутність делегатів російської організації «Искры» збори вирішують передати два її мандати одному з делегатів від Закордонної ліги — Леніну або Мартову. Оскільки обидва делегати Ліги виявили бажання представляти на з'їзді організацію «Искры», то питання було розв'язане жеребкуванням, внаслідок чого Ленін залишився делегатом від Ліги.

Липень, 17 (30) — серпень, 10 (23).	Ленін бере участь в роботі II з'їзду РСДРП.
Липень, 17 (30) — серпень, 7 (20).	Ленін веде щоденник засідань з'їзду.
Липень, 17 (30).	На першому засіданні з'їзду Леніна обирають до складу бюро і віце-головою з'їзду, а також у комісію по перевірці мандатів і визначенню складу з'їзду. Ленін тричі виступає на першому засіданні з'їзду при обговоренні регламенту з'їзду. Ленін тричі виступає на першому засіданні з'їзду при розгляді списку питань, що мали обговорюватись на з'їзді.
Липень, 18 (31).	Ленін двічі виступає на другому засіданні з'їзду на захист розробленого ним і затвердженого Організаційним комітетом порядку денного з'їзду. Ленін виступає на третьому засіданні з'їзду з критикою дій Організаційного комітету, що заявив про рішення запросити на з'їзд з дорадчим голосом представника від групи «Борьба» Рязанова; вносить пропозицію обмежити надалі діяльність ОК практичними питаннями і припинити його роботу як колегії, що впливає на роботу з'їзду. Ленін двічі виступає на третьому засіданні з'їзду з промовами в питанні про участь польських соціал-демократів на з'їзді.
Між 18 і 30 липня (31 липня і 12 серпня).	Ленін бере участь у трьох засіданнях делегатів з'їзду — іскрівців, на яких обговорюється питання про кандидатури до ЦК.
Липень, 19—20 (серпень, 1—2).	Ленін пише план промови про місце Бунду в РСДРП.
Липень, 20 (серпень, 2).	Ленін виголошує промову на шостому засіданні з'їзду з питання про місце Бунду в РСДРП.
Липень, 21 (серпень, 3).	Ленін виступає на восьмому засіданні з'їзду з питання про місце Бунду в РСДРП і про порядок голосування резолюції в цьому питанні.

	Ленін виступає на восьмому засіданні з'їзду з питання про порядок обговорення програми РСДРП.
	Леніна обирають на восьмому засіданні з'їзду членом програмної комісії.
Між 21 і 29 липня (3 і 11 серпня).	Ленін бере участь у роботі програмної комісії (на першому, третьому й четвертому засіданнях); робить записи виступів, поправок, голосувань тощо.
Липень, 22 (серпень, 4).	Ленін пише план і конспект промови про програму партії і виступає на дев'ятому засіданні з'їзду з промовою з цього питання.
	Ленін виступає на десятому засіданні з'їзду на захист пропозиції про обрання комісії для обговорення проекту договору з СДКПіЛ.
Липень, 23 (серпень, 5).	Ленін двічі виступає на одинадцятому засіданні з'їзду з питання про порядок читання і затвердження протоколів з'їзду.
	Ленін виступає на дванадцятому засіданні з'їзду з питання про порядок читання доповідей з місць.
Між 24 і 29 липня (6 і 11 серпня).	Ленін разом з іншими делегатами II з'їзду РСДРП переїжджає з Брюсселя в Лондон, бо туди було перенесено роботу з'їзду.
Липень, 29 (серпень, 11).	Ленін на чотирнадцятому засіданні з'їзду робить доповідь про статут партії.
	Леніна на п'ятнадцятому засіданні з'їзду обирають до комісії по редагуванню статуту партії.
	Ленін виступає на п'ятнадцятому засіданні з'їзду проти поправки програмної комісії до загальної частини програми партії — роз'яснює питання про стихійність і свідомість у робітничому русі.
Між 29 липня і 2 серпня (11 і 15 серпня).	Ленін бере участь у роботі комісії по редагуванню проекту статуту партії.
Липень, 30 (серпень, 12).	Ленін виступає на шістнадцятому засіданні з'їзду при обговоренні § 1 загальнополітичних

вимог програми партії (про самодержавство народу).

Ленін виступає на шістнадцятому засіданні з'їзду під час обговорення § 3 загальнополітичної частини програми партії (про місцеве й обласне самоврядування).

Ленін на сімнадцятому засіданні з'їзду вносить пропозицію передати § 7 загальнополітичної частини програми партії (§ 6 іскрівського проекту — про знищення станів і запровадження рівноправності громадян) вдруге в програмну комісію, оскільки бундівці внесли пропозицію виділити спеціальний пункт про рівноправність мов, при обговоренні якого голоси на з'їзді поділилися пополам.

Ленін бере участь у засіданні комісії по редагуванню проекту статуту партії, на якому обговорюються проекти формулювання параграфа першого статуту партії, які подали Ленін і Мартов.

Липень, 30— серпень, 1 (серпень, 12—14). Ленін бере участь у засіданні програмної комісії, яка повторно обговорювала питання про § 7 проекту програми партії; пише проект рішення комісії про поправку до §§ 7 та 11 і про внесення в програму нового пункту про право населення здобувати освіту рідною мовою.

Липень, 31 (серпень, 13). Ленін виступає на вісімнадцятому засіданні з'їзду при обговоренні § 12 загальнополітичної частини програми партії (про загальне озброєння народу) і § 2 частини програми партії, що стосується охорони робітників.

Ленін виступає на дев'ятнадцятому засіданні з'їзду при обговоренні § 12 частини програми партії, що стосується охорони робітників.

Ленін на дев'ятнадцятому засіданні з'їзду виголошує промову з питання про аграрну програму.

Серпень, 1 (14). Ленін на двадцятому засіданні з'їзду виголошує промову при обговоренні аграрної програми; вносить поправку до першого (вступного) абзаца; виступає при обговоренні параграфів аграрної програми: § 1 (про скасування викупних і оброчних платежів та інших повинностей), § 2 (про скасування кругової поруки і всіх законів, які обмежують селян-

	ство в користуванні землею) і § 3 (про повернення селянам грошових сум, які взято з них у формі викупних та оброчних платежів).
	Ленін виступає на двадцять першому засіданні з'їзду при обговоренні аграрної програми: § 4 (про заснування селянських комітетів) і § 5 (про право судів знижувати орендні плати і оголошувати недійсними кабальні угоди).
Між 1 і 15 (14 і 28) серпня.	Ленін складає список статей і фейлетонів, які написали члени редакції «Искры».
Серпень, 2 (15).	Ленін двічі виступає на засіданні статутної комісії при обговоренні вступу до статуту партії.
	Ленін виступає на двадцять другому засіданні з'їзду проти вимог бундівців обговорити статут Бунду до обговорення статуту партії.
	Ленін пише замітки про дебати на пропозицію делегатів Бунду про порядок обговорення статуту партії.
	Ленін виступає на двадцять другому і двадцять третьому засіданнях з'їзду з промовами на захист запропонованого ним формулювання першого параграфа статуту про членство в партії; пише замітки про дебати по § 1 статуту.
	Ленін пише пропозиції по § 4 проекту статуту партії (про конструювання і завдання Ради партії).
Серпень, 2 або 3 (15 або 16).	Ленін бере участь у засіданні делегатів з'їзду — іскрівців, на якому відбувся розкол у питанні про кандидатури до ЦК.
Серпень, 4 (17).	Ленін пише план виступу по § 4 проекту статуту партії.
	Ленін виступає на двадцять п'ятому засіданні з'їзду при обговоренні § 4 проекту статуту партії.
	Ленін виступає на двадцять шостому засіданні з'їзду проти пропозиції бундівця Медема відхилити § 7 проекту статуту партії, виступає з роз'ясненням Акімову цього параграфа статуту; при обговоренні § 10 проекту статуту партії висловлюється за надання кожній

приватній особі права вимагати доведення її заяви до відома партійного центру або з'їзду партії; виступає при обговоренні § 12 проекту статуту партії з питання про порядок кооптації до ЦК і редакції ЦО.

Серпень, 5 (18). Ленін на двадцять сьомому засіданні з'їзду при голосуванні § 12 проекту статуту партії вносить поправку до пропозиції Л. Мартова в питанні про кооптацію до ЦК і редакції ЦО і виступає на її захист.

Ленін виступає на двадцять сьомому засіданні з'їзду проти Носкова і Дейча, які пропонували вилучити із статуту партії § 13 (про «Закордонну лігу російської революційної соціалдемократії»).

Ленін пише проекти резолюцій: 1) з приводу заяви Мартинова й Акімова про їх відмову брати участь у роботі з'їзду і 2) про вихід Бунду з РСДРП.

Ленін пише додаток до проекту резолюції Мартова про вихід Бунду з РСДРП.

Ленін виступає на двадцять восьмому засіданні з'їзду під час обговорення заяви делегатів «Союзу російських соціал-демократів за кордоном» Мартинова й Акімова про їх відмову брати участь у роботі з'їзду.

Ленін бере участь у зборах делегатів з'їзду, прихильників іскрівської більшості («збори 24-х»), на яких було відхилено список кандидатур до ЦК, запропонований меншістю, і намічено список, поданий згодом більшістю на з'їзд.

Серпень, 5 або 6 (18 або 19). Ленін пише проект резолюції про окремі групи.

Серпень, 5—10 (18—23). Ленін пише проекти резолюцій про роботу у війську і про роботу серед селянства.

Серпень, 7 (20). Ленін пише план промови в питанні про вибори редакції «Искры»; виступає на тридцять першому засіданні з'їзду з промовою з цього питання; на цьому ж засіданні його обирають таємним голосуванням до редакції ЦО.

Ленін на тридцять першому засіданні з'їзду виступає з промовою під час виборів ЦК партії.

Серпень, 10 (23).	Ленін пише проект резолюції про видання органу для сектантів і виступає на тридцять сьомому засіданні з'їзду на захист цієї резолюції, яку було внесено від імені Леніна і Плеханова. На тому самому засіданні обговорюється резолюція про грузинсько-вірменську газету (текст резолюції не зберігся), яку вніс Ленін. Ленін виступає на тридцять сьомому засіданні з'їзду проти резолюції Потресова про ставлення до лібералів, пише додаток до проекту резолюції Плеханова про ставлення до лібералів, виступає на захист свого проекту резолюції про ставлення до молоді, що вчиться.
Між 10 і 25 серпня (23 серпня і 7 вересня).	Після закінчення роботи II з'їзду РСДРП Ленін складає список делегатів з'їзду з поділом на угруповання.
Серпень, 11 (24).	Ленін разом з іншими делегатами з'їзду — більшовиками відвідує могилу Карла Маркса на Хайгетському кладовищі.
Серпень, пізніше 11 (24).	Ленін повертається з Лондона до Женеви.
Між 11 і 18 (24 і 31) серпня.	Ленін і Плеханов інформують членів «Закордонної ліги російської революційної соціал-демократії» про підсумки II з'їзду партії і з'ясовують їхнє ставлення до розколу, що стався на з'їзді.
Між 11 і 31 серпня (24 серпня і 13 вересня).	Ленін посилає М. М. Лядову мандат від організації «Искры» для представництва на Дрезденському з'їзді німецької соціал-демократії.
Серпень, 15 (28).	У № 46 газети «Искра» публікуються статті Леніна «Ера реформ» і «Останнє слово бундівського націоналізму».
Не раніше 24 серпня (6 вересня).	Ленін пише редакційний вступ під заголовком «Ще про фабричних старост» до листівки Одеського комітету РСДРП «До робітників і робітниць м. Одеси. Про «фабричних старост»» (серпень 1903).

Серпень, 25 (вересень, 7).	Ленін пише листа О. М. Калмиковій про розкол на II з'їзді РСДРП і про внутріпартійне становище після з'їзду.
Серпень, раніше 28 (10 вересня).	Ленін править коректуру статті В. Д. Бонч-Бруєвича «Сили російського клерикалізму» для № 47 «Искры».
Між 28 серпня і 1 вересня (10 і 14 вересня).	Ленін пише листа членові ЦК Г. М. Кржижановському про необхідність організовано готуватися до рішучої боротьби проти меншовиків, що групуються навколо Мартова, проти бойкоту ними центральних установ партії і спроб захопити місцеві соціал-демократичні комітети.
Серпень, 31 (вересень, 13).	Ленін у листі до О. М. Потресова розкриває причини розколу в партії після II з'їзду РСДРП.
Кінець серпня.	Ленін пише замітку «Суперечності і зигзаги Мартова».
Кінець серпня — початок вересня.	Ленін доручає М. М. Лядову, якого було призначено закордонним агентом ЦК, об'їхати соціал-демократичні закордонні колонії і створити в усіх найважливіших центрах російської еміграції групи прихильників більшості.
Серпень — вересень.	Ленін пише план листів про завдання революційної молоді.
Вересень, 1 (14).	У № 47 газети «Искра» публікується стаття Леніна «Закон про оплату робітників, які потерпіли від нещасних випадків».
Між 9 (22) вересня і 1 (14) жовтня.	Ленін пише план статті «Другий партійний з'їзд».
Вересень, 13 (26).	Ленін записує основні умови, які запропонували Мартов, Потресов і Засулич для переговорів членів старої і нової редакції «Искры».
Вересень, 15 (28).	У № 48 газети «Искра» публікується стаття Леніна «Зірвалось!..».
Вересень.	У № 2—3 газети «Студент» публікується стаття Леніна «Завдання революційної молоді. Лист перший».

ЗМІСТ

---

* Зірочкою помічені заголовки, дані Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

1903

ПІДГОТОВЧІ МАТЕРІАЛИ

ІЛЮСТРАЦІЇ

Російською мовою
том підготувала до друку
Н. М. Суровцева
Помічник підготовника *Р. З. Юницька*
Покажчик імен підготував
М. П. Коліков
Покажчик літератури підготувала
І. Г. Горбачова
Редактор *В. Я. Зевін*

В. И. Ленин

Полное собрание сочинений

Том 7

(На украинском языке)

Здано на виробництво 6/V 1969 р.
Підписано до друку 12/XI 1969 р.
Формат 84×108[1]/32. Фіз.-друк. арк. 19,375 + 5 вкл. 0,3125 друк. арк. Ум.-друк. арк. 33,17. Облік.-вид. арк. 26,06 + вкл. 0,44 арк. Зам. 801.
Тираж 50 057. Ціна 65 коп.

Видавництво політичної літератури України, Київ, Володимирська, 42.

Надруковано з матриць Київського поліграфічного комбінату на Київській книжковій фабриці Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, вул. Воровського, 24.